

Dr. RIZA NUR

LOZAN
HATIRALARI

5. BASKI

Dr. RIZA NUR

LOZAN

HATIRALARI

İLAVELİ Üçüncü BASKI

İSTANBUL-1992

BOĞAZİÇİ YAYINLARI AŞ.

ISBN Dizgi Kapak Tashih ve Montaj	: 975-451-043-1 : Odak Dizgi : Hamit Yüksek : BİLGİNER Yayın Organizasyon (Tashih Bürosu) Tel: 528 55 61
Baskı	: Bayrak Yayıncılık Matbaacılık Limited Şirketi-İstanbul Tel: 528 39 53

Baskı Tarihi : Ağustos 1992

BOĞAZİÇİ YAYINLARI A.Ş. Prof. İsmail Gürkan Cad. Ortaklar Han No:
12/25 Cağaloğlu-İstanbul Telefax: 526 09 77 - Tel: 520 70 76 PK 1397
Sirkeci-İstanbul

"Bir konferansın resmi zabıtları, muahede maddeleri her şeyi ifade etmez İşlerin o kadar içyüzleri var fci, onlar neler olmuştur, gösterir. İşte Lozan'ı iyi anlamak, bizden neler istemişler, biz bunları nasıl red ve def etmişiz, muahede ne hale gelmiştir;; orada neler olmuştur; bilmek için muahedename-yi, zabıtnameyi okumakla beraber, benim bu yazdığım hatıratın Lozan bahsindeki hususi müzakereleri ve işin içyüzünü, keza her mes 'ele için bize verdikleri projeleri, bizim mukabil projelerimizi, inkıttadan evvel bize imza ettirmek istedikleri muahede müsveddesini okumak, mukayese etmek lâzımdır. Bahsettiğim projeler ve emsali Sinop'ta benim kütüphanemdedir. Orada konferansa ait birçok resimler de vardır."

Dr. RIZA NUR

NIÇİN NEŞREDİLİYOR?

Bu hatıraların niçin neşredilediğini açıklamak için önce hatıra sahibinin kim olduğuna ve sonra hatıralarına dair kısaca bilgi vermek gerektir. Hatıra bir mânâda şahitlik olduğuna göre şahit ve şahitliğinin çerçevesini çizmeksizin hatıraları değerlendirmek ve niçin neşredildiğini anlamak elbette mümkün değildir.

Dr. Rıza Nur kimdir?

ikinci Meşrutiyet devrinden itibaren Türk fikir ve politika hayatında önde gelen bir rol oynayan Dr. Rıza Nur Sinoplu bir kunduracının oğludur. İstanbul'a gelmiş, Tıbbiye-i Şahane'yi bitirmiş, "Sünnet Ameliyatı" hakkında yazmış olduğu bir tıbbi eserle sarayın dikkatini çekmiş, Tıp çevrelerince tanınmıştır. Sonra Sultan Ab dülhamid aleyhindeki cereyana katılmış ve Meclis'e girmiştir. Müstakil ve kimseye uymaz karakteriyle enteresan bir sima çizen Dr. Rıza Nur aynı seb eple dalgalı bir hayat sürmüş, Mısır'a geçip yerleşmek durumunda da kalmıştır.

Hayatını eskeriyâ doktorlukla kazanmak zorunda kalan Rıza Nur, ömrünün son senelerinde gittiği Paris'te de doktorluk yaparak hayatım kazanmış ve o sayede hem ilmi araştırmalar yapmış, hem de "hatıralarını" yazabilmek imkânı bulmuştur.

Devir, imparatorluğun parçalanma devridir ve Dr. Rıza Nur "Türkçülük" akımına kendini tamamiyle vermiştir. Milli Mücadele'de Ankara'ya geçen Dr. Rıza Nur, Dışişleri Bakanlığı'na vekalet etmiş, Sıhhiye Vekili olmuş ve Moskova'ya sulh yapmak için Yusuf Kemal TeAğırşek'le gitmiştir.

Zaferden sonra ise onu Lozan'da İsmet Paşa'dan sonra İkinci Murahhas olarak görmekteyiz. Lozan'ın imzasından sonra, iktidardakiler ve bilhassa Mustafa Kemal'le arası açılmış ve resmi bir görev almamış ve kendisine iktidardakilerin gösterdikleri alakayı da soğuk karşılamıştır.

Bu arada adeta ihtiyari bir sürgün halinde Paris'e gitmiş ve orada doktorluk yapmış, kütüphanelerde çalışmış, hatıralarını tamamlamış, Londra'da British Muséum, Paris'te "Bibliothèque Nationale"e tevdi etmiştir.

Sonradan Türkiye'ye gelmiş, Sinop'ta bir kütüphane tesis etmiştir.

Bu arada İsmet Paşa Cumhurbaşkanı olmuştur. Cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal'e ters düşen Milli Mücadele erkânını kazanma politikasına girdiğini biliyoruz (meselâ Kâzım Karabekir). Bu cümleden Dr. Rıza Nur'a da vekillik teklif edilmişse de

kabul etmemiştir. Sadece fikri faaliyet içinde kalmış ve 1942 senesi içinde vefat etmiştir.

Şu kısa izahat göstermektedir ki Dr. Rıza Nur, saltanat, Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet devrinin mühim şahitlerinden ve hatta faillerinden birisidir.

Şahitliği yani hatıraları çok ehemmiyetli olmalıdır. Zaten tarihin en mühim vesikaları da elbette hatıralardır...

Dr. Rıza Nur'un Hatıraları

Çocukluğundan 1935 senesine kadar hayatının hemen her safhasını anlattığı hatıralarında Dr. Rıza Nur, devrine dair çok mühim bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin büyük bir kısmı başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere siyasi rakiplerine yöneltilmiş ağır suçlama, tenkit ve hatta küfürlerden oluşmaktadır.

Eski harflerle yazılıp dünyanın dört büyük kütüphanesine emanet edilen bu hatıralar, 1960 senesinden önce okuyucuya arzedilmemek kaydını taşımaktadır. Hatıraları ilk keşfeden ve Türk basınında yer veren Dr. Cavit Orhan Tüten-gil'dir.

1967 senesinde ise bu hatıralar Altındağ Yayınevi tarafından "Hayatım ve Hatıratım" ismiyle çok kötü bir şekilde basılmıştır. Fakat hatıralarda Atatürk kanununa büyük ölçüde muhalefet bulunduğu için eser toplatılmış ve ancak el altından satılabilmektedir.

O zamanlar, bu hatıralar bir mânâda büyük bir gürültü koparmışsa da Dr. Rıza Nur bakımından da pek sevimli olmamıştır. Zira Dr. Rıza Nur hatıralarında, sadakatini isbat için kendisi aleyhinde de hemen her şeyi yazmış bulunmaktadır. Bu ise onu sevenlerde ve Türkçü çevrelerde bir "burukluk" meydana getirmiştir. Ayrıca hatıralarında cinsi meselelerde de perdesiz yazışı, siyasi rakiplerine hücumunda birçok kerre galip ifadeler kullanışı da bunda müessir olmuştur.

İşin bir enteresan yanı da ölünceye kadar bu hatıralarından ve mevcudiyetinden kimseye bahsetmeyişidir. Ne var ki bir bakıma Jean Jacques Rousseau'nunkiyle kıyaslanabilecek bu hatıraları emanet ettiği kütüphanelerden çekmemiş ve varislerinin de çekmesine izni olmadığını belirtmiş, ille de neşrini ve yayılmasını vasiyet etmiştir.

Elbette her hatıra sübjektiftir ve çok kerre hatıra sahibinin müdafaasından ibarettir... Ancak bu hatıralar siyasi rakipleri hakkında kullandığı galiz kelimeler ve naklettiği bazı dedikodular bir tarafa atılırsa yakın tarihimiz hakkında çok büyük kaynak teşkil ede cek mahiyettedir. Üç devri yaşamış bu enteresan insan, yakın tarihimizin sahnesinde uzun müddet boy

göstermiş aktörlerden birisidir. Ve eli kalem tutan bir insandır. Enteresan müşahadeleri vardır. Tesbitleri bulunmaktadır. Fransızcayı iyi bildiği için de Milli Mücadele yıllarında bilhassa diplomatik sahada kullanılmış, Moskova'ya ve Lozan'a murahhas olarak gitmiştir. Amma onun en mühim vazifesi elbette Lozan'daki ikinci murahhaslığıdır. Bu bakımdan hatıralarının en mühim kısmı bize göre... Lozan'a aittir.

Lozan Hatıraları

Dr. Rıza Nur'un karakterinin iki büyük çizgisi vardır:

- 3 - Türkçü ve vatansever olması...
- 2 - "Egocentrique" bir ruhi yapıya malik bulunması...

Bu ikisi birleşince karşısına çıkana şiddetle hücum etmekte ve bilhassa rakiplerinin Türklüğünden şüphe etmektedir. Bu sebeple ona göre Rauf Orbay Abaza, İsmet Paşa Kürt, Abdülhalik Renda Arnavut ilahiri... dir.

Kendi emsali ve üstünleri arasında hakaret etmediği tek insan Mareşal Fevzi Çakmak'tır. Ona da "Kuzu Paşa" demektedir.

Dr. Rıza Nur'u politik hayatında da, hatıralarında da, objektivite bakımından yaralayan işte onun bu ifratıdır. Bugün kabulü mümkün olmayan çok dar bir ırkçılığa istinat eden milliyetçiliğidir. Gerçi İmparatorluğun dağılma devrindeki anormal hadiseler ve şartlar düşünülürse hem Rıza Nur'u ve hem de O'nun "Türk'e ihanet ediyorlar" dediği diğerlerini anlamak zor değildir. Amma sanırsız Dr. Rıza Nur bugün sağ olsaydı kabul edecekti ki onların çoğu bölücülük, için değil, o şartlarda başka çare göremedikleri için öyle hareket etmişlerdir. Nitekim sonraki hayatlarında bunu isbat edenler vardır.

Dr. Rıza Nur'un işte bu kabul edilemez dar ırkçılık ve egocentrique Psikolojisinin en az müessir bulunduğu saha Lozan Hatıraları sahasıdır. Zira bu iki menfi vasıf, Lozan'da gerçek hedeflerini yani yabancıları bulmuştur. Lozan'da denebilir ki o, kavgacı mizacının asü muhataplarını bulmuştur.

Yayınevi olarak bu hatıraları niçin neşrettiğimizi şu noktalarda toplayabiliriz:

- 1 - Lozan bizi bugüne getiren ve bugün bile tazeliğini koruyan bir konu.

- 2 - Dr. Rıza Nur'un hayatının belki en mühim safhası.
- 3 - Yukarda arzettiğimiz gibi şahsî meselelerden biraz da olsa uzak kalarak ele alabildiği bir sahadır.
- 4 - Lozan'daki diplomatları yakından görmüş, hepsini anlatmıştır. O kadar ki burnunu karıştıran diplomattan, otelin ikiyüz elli gram havyara yüz kırk lira -o zaman bir Ura bir altın- istemesine, Lozan'a gelip imtiyaz isteyenlere, dalave-ralara, Türk gazetecilerine kadar "yaşanmış" birçok şeyi anlattığı gibi, müzakerelerin içyüzünü ve nasıl cereyan ettiğini de anlatmıştır.
- 5 - Bu anlattıkları başka hatıralarda olduğu gibi Lozan hakkında çok vesika bulunduğu için onlar üzerinde araştırmacılar tarafından incelenebilir de. Mesela celsede geçen bazı konuşmaların zabıtlara konmadığını fakat o günkü gazetelerde bulunduğunu söylemektedir ki hemence araştırılıp tes-bit edilebilir.

Saltanatı kaldıran kanun teklifini kendisinin hazırladığını Rauf Orbay'ın daha kuvvetli bir cümle ilâve ettiğini söylemektedir ki arşivden araştırılabilir.

Bir yerlerde, zabıtların tahrif edildiğini, yanlış tutulduğunu, bundan dolayı memleketin zarar ettiğini belirtmiştir ki, bunlar da tesbit edilebilir. Bu ve buna benzer birçok şeylerden maada bazı celseleri bir boks maçı naklen yayınlanır gibi çok canlı bir biçimde vermiş, birçok kişilerin oradaki halini anlatmıştır...

Bu hatıralarm okunması şu mühim vakıayı gözler önüne sermektedir: Türkiye bugün yine aynı tehlikelerle karşı karşıyadır. Mesela Lozan'da Batılılar Türkiye'de üç türlü azınlık olduğunu iddia etmişlerdir. Birincisi irken azınlık, İkincisi dinen azınlık, üçüncüsü lisanen azınlık. Yani üç cepheden Türk Birliğini parçalamak yolunu seçmişlerdir. Bugün de öyle değil midir? Sanırız, Dr. Rıza Nur'un en isabetli teşhisleri yabancı ve hasım diplomatların değerlendirmesini yaparken ortaya koyduklarıdır.

Burada Türkçülüğü ve vatanperverliği yanıltıcı olmak bir yana ona ışık tutmuştur.

Esasen kendisi hatıralarının ehemmiyetini şu satırlarla ortaya koymaktadır:

"Bir konferansın resmi zabıtları, muahede maddeleri her şeyi ifade etmez. İşlerin o kadar içyüzleri var ki, onlar neler olmuştur, gösterir. İşte Lozan'ı iyi anlamak, bizden neler istemişler, biz bunları nasıl red ve def etmişiz, muahede ne hale gelmiştir, orada neler olmuştur, bilmek için muahadenameyi, zabıtnameyi okumakla beraber, benim bu yaz-dığım hatıratın Lozan bahsindeki hususi müzakereleri ve işin iç yüzünü, keza her mes'ele için bize verdikleri projeleri, bizim mukabil projelerimizi, inkıtadan evvel bize imza ettirmek istedikleri muahede müsveddesini okumak, mukayese etmek lâzımdır. Bahsettiğim projeler ve emsali Sinop'ta benim kütüphanemdedir. Orada konferansa ait birçok resimler de vardır."

Bir de Lozan'dan sonra bir komisyon kurularak Lozan'ın tatbikinin kontrolünü teklif ettiğini ve bunun yapılmadığını söylemektedir ki, bizce asü üzerinde durulması ve sorulması milli vazife olan husus budur. Lozan'da şunu bunu kaybettiniz değil de, niçin Lozan'ı tatbik etmek için bu dikkati göstermediniz demek gerektir. Nitekim Dr. Rıza Nur, Yunanlıların böyle bir komisyon kurduklarını da hatıralarında belirtmektedir. Bu nokta Türk Dışışlerinin "müessese-leşmemesi"nin de izahını vermektedir.

Dr. Rıza Nur bunu da şu satırlarla anlatmaktadır:

"İsmet'e beş on defa söyledim: "Bu muahedeyi yaptık. Bunda türlü gayeler vardır. Ona göre maddeler husule gelmiştir. Bunları senden benden başkası bilemez. Muahedenin her maddesinin altında bir sır, sebep, bir fikir, bir emel saklıdır. Muahedenin tatbikatının bu gayelere doğru fiilen yürüyebilmesi için "muahedenin tatbikatı komisyonu" diye bir komisyon yap. Bir de bu gayeleri gizli olarak yazalım, bu komisyona ver. Ona göre nezaret etsinler. Hariçte ve dahilde ona göre tatbik ettirsinler. Muahedeye mugayir türlü işler yapılacaktır. Bu komisyon düzeltir. Bu şimdi Boğazlar için. Dediğim pek gizli ve lüzumlu. Daha gizli olarak bir risale de cem edip komisyon reisine tevdi et. Bunların yapılması için alâkadar vekâletler de uğraşsın." Bunun ehemmiyetini, kıymetini bir türlü İsmet'e anlatamadım. Başvekil idi, yapardı, yapmadı. Halbuki bir yıl sonra Yunanistan buna benzer bir heyet yaptı"

Bu ve buna benzer sebeblerle bu çok kıymetli ve zengin ve ibret dolu tarihi vesikayı da esasen müteveffa da öyle vasiyet etmiş olduğu için neşretmeyi Yayınevimiz uygun görmüştür.

Neşre hazırlayış

Yukarda da izah ettiğimiz gibi bu eserin neşredilmesinin mahzurlu bir tarafı vardı. Atatürk kanununa muhalefet. Bu sebeple biz eserin o kısımlarını çıkardık. Esasen o kısımların çıkması esere herhangi bir değer kaybı da vermedi. Aksine eseri şahsiliikten kurtarıp objektif hale getirdi. İkinci olarak, aradan altmış seneye yakın bir zaman geçtiği için artık unutulmuş isimler, soyadları ilavesiyle belirtildi, yahut haklarında biyografik malûmat verildi ki, mesele aydınlansın.

Bazı meseleler hakkında bağlamalar yapıldı ve ara başlıklar verildi.

Alakalı diğer hatıralar okundu. Bu arada şunu söylemeliyiz ki, Dr. Rıza Nur'un şiddetle hücum ettiği kişiler, meselâ Yusuf Kemal Tengirşek O'nun hakkında kendi hatıralarında çok şitayişle konuşmaktadır.

Ayrıca, Lozan'daki heyetle Ankara'daki hükümet arasındaki telgrafların sonradan neşredilen metinlerinden örnekler verildi.

Böylece bu "işleme" ile Dr. Rıza Nur'un hatıraları, hukuki bakımdan sakıncasız hale getirildiği gibi, bugünkü nesillerin anlayabileceği şekle de sokulmuştur. Hatıraların diline dokunulmamaya çalışılmış ve ancak tamamen unutulmuş bazı deyimler mânâyı asla bozmayacak şekilde değiştirilmiştir.

Böylece şu anda elinizde, Türk Tarihi'ne kıymetli bir vesika mahiyetinde olmak üzere, hem aslına tamamen sadık hem de "orijinal" mahiyette bir eser bulunmaktadır.

Boğaziçi Yayınları

DR RIZA NUR'UN ÖNSÖZÜ

Hayat ve hatıralarımı yazıyorum. Sebebi maddi kazanç olmadığı gibi, adımı ebedi kılış gibi manevî menfaat ve hodgâm-lık da değil Bunlardan ne çıkar! Benim gibi maddî ve manevî, dünyevi ve uhrevî menfaatlerden ve hodgâmlıklardan müstağni, filozof yaradılışlı bir insan için bunlar bir hiçten ibarettir. Bende yalnız ölünceye kadar Türk'e ve ilme hizmet hırsı var. Dünyada yaşadım; yaşamak vazife ve borçlarını ifa etmek zaruretinin bilenlerdenim o kadar...

Bu eseri yazmaya başladığım vakit pek uzun sürmüş olan üzü tedkikat ve neşriyat dolayısıyla öyle yorgun idim ki, iki satır okumaya ve yazmaya bile h ; alim yoktu, gözlerime de zaaf gelmişti, dermansız düşmüştüm. Hem de gurbette bin derd içinde ve her şeyden usanmış, bıkmış, hatta yaşamak bile istemez raddelere gelmişim.

Böyle bir vaziyette bu zahmete de katlanışımın sebebi şudur. Hayatımda çok şeyler gördüm. Türlü tecrübelerden geçtim. Nice vak'alara şahid oldum. Nice vak'alarm içinde bulunup âmil oldum. Bizzat kendim nice şeyleryaptım. Yaşadığım hayat öyle bir hayat ki, şahsî, İlmî, İdarî, siyasî, ahlâkî görgü ve tecrübe ile doludur.

Nedense Türk Milletine ebedî ve ezelî sönmez bir muhabbetim ve ona hizmet için büyük bir hırsım var. İşte bu muhabbet ve hırs beni bunları Türk nesillerine ders ve ibret olarak sevk etmiştir. Bazan bir şey, yılların sa yi, eza ve cefa, tehlike ve mahrumiyetleriyle, bazan büyük felâketlerle öğreniliyor. İşte bunların neticelerini ömür sarf etmeden, türlü belâlar çekmeden öğretecek olan bu görgüleri Türk'e öğretmeği vazife bildim. Bilhassa Türkiye'nin tarihî vak'aları içinde yaşadığımdan bu hakikatleri de Türk'e ve tarihine olduğu gibi bildirmek de mukaddes bir vazifedir. Bu, böyle yaşayanların yaşadığının borcudur. Hele birtakım sahtekârlar vardır ki kendileri lehine tarihî bozmakla meşguldürler. Bildiğim epey tarihi vak'alar vardır ki; içyüzleri kapalı kalmıştır. Onları aynen tesbit etmek lâzımdır.

Biz bu eserde ne gurur, ne de tevazu gösterdik. Hakikatleri hiç bozmaksızın, hatta aleyhimize de olsa aynen yazdık Lehimize olursa da tevazu hasebiyle

onu yazmaktan vazgeçmedik. Vak'alar acı, tatlı aynen tarihe mal edilmelidir. Kendi görmediğimiz veya pekiyi öğrenemediğimiz şeyleri tafsil etmedik. Bir zikir ile geçtik

Bir de bu vesileyle birtakım etnoğrafik, harsî ve emsali malûmat zikredilmiş olacaktır. Hayatımda daima not tutmak âde-timdir; fakat birkaç defa zindanlara sokulduğum vakit evrâkı-mı hükümet almış, mahvetmiştir. Ben sürgünlerdeyken kitapla-nmdan ve evrakımdan bir kısmı da şunun bunun elinde yok olmuştur. Bir kısmım da fareler kemirip didik didik etmiş, hallaç pamuğu gibi atmıştır. Buna rağmen yine epeyce şey kalmıştır. Tabii hafızamız birçok şeyi zaptettiği gibi neşredilmiş muhtelif resmi ve husus vesika ve eserler de birtakım vukuatı bize yeniden tahattura hizmet etmiştir.

Bu eserimdeki itiraflarımla bazı fırsat arayanlar bazı kusurlarımı ele alıp beni kötülemeye çalışacaklardır. Şimdiden derim ki benim gibi iyilik ve kötülüklerini böyle yazabilecek kaç babayiğit vardır?! Yazmasam kimse bilemezdi. Buna rağmen saklamadım. Yine bu eserde adlan geçenleri ben öldükten sonra müdafaa edecekler olacaktır; veya hayatta kalanlar bizzat müdafaaya kalkacaklardır. Biz bu zatlara bir düşmanlık beslemiş değiliz. Bundan bir kârımız da yoktur. Hatta kusurlarım yazarken iyiliklerini de yazdık Hayatta olsaydık cevaplarını verirdik; fakat toprak altından üstüne ses yetişmez. Takdir böyle... Ölenlerin ağzını toprak doldurur.

Burada her şeyi, hatta şehvete ait şeyleri de yazdım. Bu çirkindir; telâkki böyledir. Nerde değil, bütün cihanda; şimdi değil; bütün zamanda asırlardan beri hep böyledir. Fakat bu hayattır. Hem de insanların ameli hayatının en mühim kısmı. Şimdiye kadar bunu yazan azdır. Halbuki herkes bunu yapmıştır. Bunlarda, tıbbî, sıhhî, İctimaî, ahlâki bilgiler, dersler, ibretler vardır. Ben bu âdetin haricine çıkıp onları da yazdım Denecek ki; bu terbiyeyi, ahlâkı bozar. Gençlerin gözünü açar. Halbuki şimdiye kadar bu iş hep saklanmıştır. Buna rağmen her genç de bunu behemehal öğrenmiştir. Önüne geçilmez bir şeydir. Demek ki bu fikir boştur. Açıkça yazmak evlâdır. İnsanların her hali yazılır da her gün ve bol bol yaptıktan bu iş neden yazılmaz. Halbuki beşeri varlığın, işlerin, siyasî, İctimaî birçok şeylerin de ekseriya masdan, sebebi, esası budur. Bir Arap şairi:

Kıvamüd dini veddünya bi hâzeVuzvi iz kâmâ

Felâ haşre velâ neşre velâ ba 'se iza nâmâ demiştir ki, ne doğrudur.

İşte buna kadar her şeyi açıkça yazıyorum

Dr. Rıza NUR

Paris, 1929

BİRİNCİ BÖLÜM

LOZAN'A DELEGE SEÇİMİ

Sulh konferansına murahhas tayini meselesi şöyle cereyan etmiştir:

Konferansa davetliyiz. Murahhaslar tayin edilecek. Heyeti Vekile bu iş için toplanacak. Heyeti Vekile odasında Mustafa Kemal'i bekliyoruz. Yusuf Kemal (1) beni bir köşeye çekti: "Doktor, Mustafa Kemal, Fethi'yi reis yapacak. Sen herhalde murahhasm. Herkes bunda müttefik. Fakat Fethi'nin (2) reisliğine tahammül edemezsin değil mi? Ben Hariciye Veküiyim, reislik benim hakk-ı tabiidir. Sen benim intihabıma rey ver, başkalarını da lehime kazan!.." dedi. Bu adam unutkan desem hafızası iyidir. Ayol sen bana bir reislik davası yaptın. Rusya seferinde (3) ensemde boza pişirdin. Sonra bilirsın ki, senin bir konferans idare edecek adam olmadığını ben bilirim. Sende öyle kuvvetli sinir, cesaret, insiyatif nerede? Sen de kendini bilirsın, ne hırs bu?!. Yapamayacağını pek iyi bildiğin işi ne istersin. Kendisine dedim: "Yusuf Kemal, devletin şimdi mühim bir işi var. Sen ise ne düşünüyorsun?.. İllâ reis olacaksın!.. Hep davan, hırsın bu. Hâlâ bu. Vaktiyle ben senin reisliğine tahammül ettim de Fethi'nin niye edemeyeyim?!. Bence müsavi. Kim reis olursa olsun." Yanımdan çekildi. Bir daha da buna dair bir şey söylemedi. Mustafa Kemal geldi. İçtimaa başladı. <Bugün sulh konferansına gidecek murahhaslarımızı tayin edelim" dedi. Derhal bir nefeslik zaman bile vermeden Yusuf Kemal "Reis Rauf Bey (4) olsun" dedi. Mustafa Kemal azuya birer birer sordu kabul ettiler. Ha, demek ki Fethi'yi reis yaptırmamak için Yusuf Kemal emrivaki yapıyordu. Belki Rauf ile bunu kararlaştırmışlardı. Mustafa Kemal: "Diğer murahhas" dedi. Beni söylediler. Herkese birer birer sordu, kabul ettiler. Yusuf Kemal, intihab olunmadı. Müşavirlere geçtiler. İsmet Paşa'yı askeri müşavir olarak tayin ettiler. Diğer birkaç müşaviri de tayin ettiler. "Kâtip!" dendi. Derhal Yusuf Kemal: "Reşid Saffet" (5) dedi. O da kabul edildi. Mesele de oldu bitti. Celse dağıldı.

Ben bu intihaba kanaat edemedim. Yusuf Kemal'in riyasetine değil, murahhashlığına bile razı değildim. Tabansız, sinirsiz, insiyatif, akli selimden

mahrum bu adamın bir şey yapamayacağına kaniim. Lozan, Moskova Muahedesi gibi değil. Adeta bütün Avrupa düşmanımız olarak karşımıza çıkacak. Kimbilir nice mühim diplomatlar, âlimler, mütehassıslar gelecek. Bunlar ile başa çıkmak kolay iş değil. ILo-zan'da Yunanlılarla ettiğimiz askeri harpten müthiş diplomatik bir harp olacak. Yusuf Kemal, Raufu teklif etmekle kendisi intihap olunamadı. Alâ, fakat Raufu da bizzat görüp öğrenmiştim. Cahil, zekâsı basit, idaresiz bir adam. Hem de hiçbir şeyi mertçe yapmıyor. Şimdiye kadar hangi işte bulunmuş ise ağzına yüzüne bulaştırmış, bir defa diplomatik işte, yani Mondros Mütarekenamesi'nde (6) bulunmuş, kendini dolaba koymuşlar. Bunu kendisine: Evvelce "Yahu Rauf Bey, o mütarekeyi hele yedinci maddeyi nasıl imzaladın?" diye sormuştum. Bana: "Namussuz İngiizler beni aldattılar. Söz verdilerdi, tutmadılar" diye anlatmıştı.

Amiral Galthorpe'a (7) yalancı, namussuz diye küfretmişti. Diplomasi zaten aldatmaktır. Niye namussuz olsunlar? Böyle değil, sen kendin dirayetsizsin. Hem daha bir şey var. Rauf'un Abaza gayreti güttüğünü gözlerimle gördüm. Türk'ün bu işini görecektir bir Türk yok mu? Bunu hele asla hazmedemedim. Vekillerin bir kısmı gitti. Üç, dört kişi kaldık. Herkes gitmiş, ben bakıyorum; Mustafa Kemal de kalktı gidiyor. Halbuki onunla yalnız konuşmak istiyordum. Kapının yanından çekip, kenara aldım. Heyecan ve şiddet içinde dedim ki: "Paşa! Artık hiç değerli bir Türk yok mudur ki, Aba-zalık gayretinde bir adam böyle mühim bir mevkie tayin edildi. Hem de o adam bu işi yapamaz. Rezil oluruz." Durdu, durdu; "Hakkın var. Ben bu işi düzeltirim. Kimi yapalım ama?" dedi. "İsmet hepsinden münasiptir. Bir Türk'tür." dedim. Mustafa Kemal: "Peki ben bu işi düzeltirim" dedi. Ayrıldık. Mustafa Kemal gitti. Bir gün sonra Yusuf Kemal'e: "İstifa et, İsmet Hariciye Vekili olacaktır" diye bir telgraf çekmiş. Yusuf Kemal istifa etti. Meclis'te Hariciye Vekili intihap edilecek. İkinci Grup İsmet'i intihap etmek istemedi. Kara Vasıf (8) gruplan namına Hariciye Vekilliğini bana teklif etti. Ben kendilerine nasihat ettim: "Yapmaym! Bu doğru değil. Ben Hariciye Vekilliği, Reislik filan istemem. O zamanda değiliz. Gidip bir iyi muahede yapalım. Lâzım olan budur. Siz her şeye itiraz ediyorsunuz. Doğru değil" dedim. Israr ettiler. Kabul etmedim. Neyse İsmet pek güçlülkle Hariciye Vekili oldu. Bu sefer Mustafa Kemal, Heyet-i Vekileyi topladı. Sanki önce Heyet-i Murahhasa hiç intihap edilmemiş gibi "Ee.. Konferansa gidecek murahhas-ı intihap edelim."

dedi. Herkes durdu, o devam etti: "İsmet Hariciye Vekilidir. O reis olmalıdır." dedi. "Hayhay!" dediler. Raufa baktım, kıpkırmızı oldu. Sonra "Diğer murahhas?" dedi. "Rıza Nur" dediler. "Yine bir Maliye mütehassısı lâzım" dedi ve "Haşan Bey"i (9) ileri sürdü. Kabul ettiler. Mütehassısları, kâtibini yine eskisi gibi ibka ettiler.

Hayret!.. Bana dediğini yaptı. Ben de çok keyiflendim. Bir Türk reistir. Türk'ün işini Türk görecektir. Demek Türk'ün adamı var, dedim. Meğerse ben ne hata etmişim?!. Bir gün Lozan'da İsmet bizzat kendisi Bitlisli olduğunu, orada Türk olup olmadığını benden sordu. O vakit donup kaldım. Ne bileyim? Bu adam kendini halis bir Türk gibi gösteriyor. Sözleriyle Türkçülük yapıyor. Türk Ocağı'na aza olmuştur. Pek içi dışı başka adamdır. Yandım ama, oldu.

İntihap bitti. İsmet kulağıma eğildi. Dedi ki: "Canım bu Haşan on para etmez. Bunu murahhaslıktan çıkaralım. Müşavir olarak gelsin. Biz ikimiz murahhas kalalım." "Canım Paşa! Ne olacak? Ne sıfatla gelirse gelsin!" dedim. Bununla şu adamın hırsı ve mevki ve şerefteki kıskançlığı daha ilk adımda anlaşılıyordu. Ben de hata ettim. Her vakit bu gibi şeylere lâkayd kalırım. Fena huydur. Hasan'ı murahhaslıktan çıkarttırmalı idim. İhtimal bu suretle yükselmez, sonra o yaptığı müthiş dalkavuklukları kimseye yapamaz. Kimseye mücevherat ve emsali hediyeleri veremez. Yüksek mevkilere çıkamazdı. Hem de İtilaf Devletleri (10) bizden iki murahhas istemişlerdi. Lozan'da da bu bir mesele oldu. Sizden ikiden ziyade murahhas istemeyiz, dedüler. Bunun için uğraşmaya mecbur olduk. Bu adam için bunlar değmezdi.

MECLİS'TEN İZİN ALIYORUZ

Şimdi Meclis'te bize izin verilecek ki, Lozan'a gidebilelim. İkinci Grup izin vermek istemiyor. Bu adamlar işte böyle saçma muhalefetler yapıyorlar. Bu devletin mühim bir işi. Buna mani olunur mu? Harici iş. Çocukluk... Bunlara hususi olarak dedim: "Etmeyin! Bize ittifakla rey veriniz ki, kuv.vetli gidelim. Frenkler Meclis'te kuwetleri var, derler. Buna dikkat ederler. Nasıl olsa gideceğiz. Zayıf bir ekseriyetle gidersek iyi olmaz. Bundan zarar şahsın değil, devletin olur." Hayır, dinlemediler. İllâ itiraz edecekler. Tuhaf şimdi bütün savletlerini benim üzerime çevirdiler. Benim için hatta bir kelime Fransızca bilmez bile dediler. Ne yalan. Ne insafsızlık;

bunu aleni celsede söylemekten bile sıkılmıyorlar. Bari başka şeyler bulun! Benim Fransızca bildiğimi ispat eder nice eserlerim meydanda duruyor. Hayu' gözleri dönmüş. Bu hale girince utanmayı da unutmuşlar. Sebebi Hariciye Vekâletini kabul etmediğim. Ben de kızdım. Kürsüden: "Yahu bu sizin haliniz nedir? Dün bana Hariciye Vekilliğini siz teklif ettiniz. Demek iyi idim ki, teklif ettiniz, şimdi aley-himdesiniz. Demek fenayım. Fakat sorarım, bir günde nasıl hem iyi hem fena oldum?!" Tabii lafları ağızlarına tılandı. İşte o gündür ki, Kara Vasıf bana darıldı. Hâlâ dargınız. Sebebini birkaç kişiye söylemiş: "Bu adama seni Hariciye Vekili yapacağız, dedik. Bu bir sırdı; Meclis'te ifşa etti. Böyle adamla görüşülür mü?" A, efendim siz bana türlü tecavüzler yaparsınız hatta içinizden biri cehaletimden ve Fransızca bilmediğimden bahseder. Siz bana her şeyi yaparsınız. Ben de susayım! Bu nerede görülmüş? Hem bu tekliflerinin sır olduğunu da bana söylemediler. Bu sır olur mu? Haydi sır diyelim. Ama, edepsizce tecavüzlerle adamı zıvanadan çıkarmazlar. Bu çocukça sözleri beni ittiham için aslı hırstan ibarettir. Neyse neticede Meclis bize izin verdi.

28 Teşrinievvel 1338'de (27.10.1922) İtilaf Devletleri sulh konferansının Lozan'da olacağını bildirip bizi davet ettiler. Bizim murahhaslar filân var. Hazırız. Ama dosya ve başka malumat diye hiçbir şey yok. Müdafaamıza esas olacak istatistikler, diğer birçok İlmî ve tarihî malumat ve vesikalar lâzım, yok. Belki İstanbul'da bir şey buluruz, dedik. Sonra orada da bulduğumuz şey hiç nev'inden oldu. Demek güç bir işe girdik. Büyük vazife ve yük altındayız onu götürmek için lâzım gelen kuvvet, yardım yok. Heyet-i Vekil'e de bir içtimada bize talimat olarak on madde kadar kısa bir şey söyledi. İsmet bunları not suretinde kurşun kalemle bir kâğıt parçasma yazdı. Hepsi bu kadar.

İSTANBUL HÜKÜMETİ DE DAVETLİ

İstanbul hükümeti de frenkler tarafından davet edilmiş. Onlar da bir heyet-i murahhasa gönderecekler. Gayri tabii bir şey. Bir Türkiye değil, demek iki Türkiye var. Frenkler bunu mahsus yapıyorlar. Orada bizi birbirimize vurduracaklar. İstanbul ile Ankara arasmıda bir muhabere ve münakaşa açıldı. Tevfik Paşa (11) Sadrazam. Baktım ki, mesele mühimdir. İstanbul vazgeçmiyor. İki muarız heyet-i murahhasa düşmanın karşısına gideceğiz. Düşmanla uğraşacağız, birbirimizle uğraşacağız. Meclis bunun fecaatini

anlıyor. Herkes telaşta. Mustafa Kemal de öyle. Meclis'te hararetli müzakereler oluyor. Meclis artık öyle heyecana düştü ki İstanbul hükümeti aleyhine atıp tutuyorlar. Fakat yapılacak çareye dair söz yok. Düşündüm. Meseleyi ciddi bir surette halletmek lâzım. Suret-i halli buldum. Millet Meclisi burada ya. Padişahlığı lağvederiz. Bu suretle Padişah da, İstanbul hükümeti de kalkar. Biz kalırız. Kısa ve kolay bir hal şekli. Benim eski yıllardan beri bir mukaddes emelim vardı. Bu da devlet ile dini birbirinden ayırmak idi. Bence Türkiye'nin felâketlerinin en mühim sebebi lâik olmaması idi. Avrupa'daki her devlet de terakki ve selâmet yoluna girmek için evvelâ kilise, yani dinle devleti birbirinden ayırmışlardır. Terakki için bu yoldan geçmişlerdir. Bu yol bizim için de zaruri idi. Hatta Ankara'da ilk hükümet teşekkül ederken Meşihat'ın (12) kabineye sokulmamasına yani Şer'îye Vekâlitinin ihdas edilmemesine çok çalışmıştım. Sebebi dini devletten ayırmaktır. Din kendi mukaddes mevkiinde dursun. Hükümete karışmasın. Milletin dünyevi ve uhrevi saadetine çalışsın. Hükümet de dine karışmasın. O da bu sayede serbestlesin, terakki etsin. "Burada münasebeti yok ama bu işi de bu suretle hallederim", dedim. Hilâfetin (13) lağvını hiç hatırıma getirmiş değildim. Lağvını bilâkis muzır görürdüm. Yalnız onu hükümetten ayrı bir kuvvet haline koymak lüzumuna kaniim. Hatta onu takviye etmek lâzımdır. Bu sebeple hilâfeti müstakil ve dini bir halde ibka etmeyi düşündüm. İşte bu suretle iki kuşu bir taşla vuracağız. Hem artık hareketleriyle iler tutar yeri kalmayan padişahı, bu hanedanı ve padişahlığı izale ediyorum. Bunlardan milli intikamı alıyorum. Hem din ve devleti ayırıyorum. Devleti laik yapıyorum. Veliahd Abdül-mecid'i Ankara'ya davet ettiğimiz vakit gelmediğini görünce bu aileye büyük bir düşmanlık ve intikam duygusu beslemeye başlamıştım. Onun cezasını veriyorum. Hem de İstanbul hükümetinin murahhas göndermesi imkânını kaldırıyorum. Celsede Tevfik Paşa ile muhabere ile müzakereler oluyor. Ben hemen Meclis'in kapı yanındaki odasına çekildim. Düşündüğüm takriri yazıyorum. Bir çırpıda yazdım. Ben yazarken birkaç mebus geldiler. Arkamdan okudular. Ben de bitirdim. Dediler ki, biz de bu takrire imza koyalım. "Peki!" dedim. Koydular. Derken akın akın mebuslar geldiler. "Aman biz de bu takrire imza koyalım. Bizim de böyle mühim bir takrirden imzamız bulunsun" dediler. İmza seksen kadar oldu. Derken Rauf da geldi. Koşuyor, "Takririni göreyim. Şuna ben de imza koyayım" dedi. Verdim. Okudu. Padişahlığın lağvı cümlesini zayıf buldu. "Şöyle yazalım" dedi. Baktım kuvvetli bir

kelime, kabul ettim. Benim kelimemi çizip o kelimeyi koydu. Haline baktım pek keyifli idi. Odadan

çıktım. Koridorda Mustafa Kemal'e rast geldim. Dedim: "Ben böyle bir takrir veriyorum. Artık İstanbul hükümeti kalmaz. Mesele kolayca ve cezri olarak hallolunmuş olur. Sabahtan beri niye uğraşıp duruyorsun?.." Okudu, bir daha okudu. Nihayet ben de imza edeyim dedi. Hatta imzası aşağılardadır.

SALTANAT İLGA EDİLİYOR

Hemen içeriye koştum. Müzakere ateşli bir surette devam ediyor. Takririmi verdim. Derhal okundu. Reye kondu. Kafalar kızgın idi. Böyle müthiş bir şeyi yapmak için en müsait bir an idi. İttifak-ı ârâ ile kabul edilip şiddetle alkışlandı. Yapılan iş mühim ve müthiş bir inkılâp idi. İstanbul Heyet-i Murahhasa meselesi kökünden hallolundu. Celse de, mesele de bitti. Artık herkes elimi sıkıyor. Beni tebrik ediyordu. Sami'in locasında Fransız mümessili Miralay Mo-jen (14) de varmış. Epeyce müddettir, Fransız mümessilini Ankara'ya kabul etmiştik. Mümessil Mojen idi. Celse dağılınca Locadan indi. Yanıma geldi. Elimi eline aldı. Ve dedi. Dediği aynen şudur: "Meclis'in bugünkü hali müthişti. Havasında fazla elektrik vardı. Meselenin nasıl halledileceğini merakla bekliyordum. Sizi tebrik ederim. Mustafa Kemal İzmir'e girdi. Büyük zafer kazandı. Evet, fakat, bu senin yaptığın çok büyüktür. Bu millet Mustafa Kemal'i unutabilir. Fakat seni unutamaz."

Ertesi günü takririmde hilâfet meselesinin eksik olduğunu görerek buna dair birkaç madde hazırlayıp gazete ile neşrettim. Ve Meclis'e yeni bir takrir vererek ilâvesini rica ettim. İkinci Grup (15) buna da itirazlar yaptı. Nihayet bir encümen toplandı. Benim altı maddemi üç madde halinde hülâsa edip asıl takririme ilâve ettiler. Ve bu maddeleri ikinci grup zabıtnameye kendi marifetleri olarak geçirttiler. Ben kızdım. Encümende reis bulunun Müfid Hoca (16) ve Mustafa Kemal: "Adam bırak, zararı yok" dediler. Ben de artık ses çıkarmadım. Zaten takrir ilk verildiği zaman o heyecan içinde ittifak ile kabul edilmişti. Üstündeki seksen imza ekseriyete yakın idi. Encümene bile hacet yoktu. Fakat ikinci gruptan birkaçı aksi propaganda yapıyordu. Mustafa Kemal bunları ölüm ile tehdit etti sustular.

Bu karar İstanbul'a tebliğ edildi. İstanbul hükümeti dağıldı. Artık padişah da kaçma tedarikinde. İngiliz kumandanlığının himayesini talep etmiş.

Bizim takririn de adını ben koydum: "Teşrinisani Kararı" dedim. 1338 (1922 Ekim) yılında bu tarihte olmuştu. Kabul edildi. Bu da bu devlet ve millete ettiğim hizmetlerin en büyüklerindendir. Meclis, Mecid Efendi'yi (17) Halife intihap etti. Benim fikrimce Halife memleketin en âlim ve namuslu birini yaptırmaktı.

Ben padişahlığın lağvı takririni yazdığım vakit Rauf, haber almış koşarak geldi. "Bu memleketi nâfı ve şerefli takirde benim de imzam bulunsun" dedi. İmzaladı. Takriri bir daha okudu. Dedi ki: "Padişahlığın lağvı cümlesi zayıftır. Bunu şiddetlendirelim". Kendi eli ile çizip oraya kuvvetli kelimeyi koydu. Ben de beğendim. Takrirlerin Millet Meclisi dosyasında saklannış olması lâzımdır. Eğer bu takrir saklandı ise Raufun çizip yazdığı yer aynen durur. Şimdi Allah için söyleyin böyle yapan bir adam padişah yanlısı olur mu?

Lozan'a murahaslık meselesi padişahlığın ilgası neticesine vardı. Bu Mustafa Kemal'in âti emeline muvafık düştü. İkinci gruptan itiraz edenler de zaten "İlerde bu adam Padişahlığını ilân edecek, bu da onun işini kolaylaştırıyor." mütalaası ile itiraz ediyorlardı. Bu korku Milli hareketin ilk gününden beri çoklarında vardı. Fakat ne yapacaksın? Padişahlarda buna mani olacak kabiliyet ve ahlâk yok. Meselâ Mecid'i Ankara'ya davet ettik. Gelse idi. Mesele hallolun-muştu. Ben bir de bu ilga ile Mecid'den Ankara'ya gelmemesinin intikamını almıştım. Onun Ankara'ya gelmemesi beni çıldırtmıştı. Bu aileden artık hayır gelmeyeceğine kani etmişti. Ve intikama sevk etmişti. Bu esnalarda idi ki, bir gün hey'et-i vekileden biri, İstanbul'daki Ferit Paşa (18) ve İngiliz âleti hainlerin tevkifini teklif etti. Münakaşa edildi. "İstanbul Polis Müdürü Esat (Miralay) (19) tutar, yollar." dediler. Dahiliye Vekili Fethi Okyar idi. Onbeş yirmi kadar ad saydılar. Ali Kemal (20) başta idi. Fethi kâğıt kalem aldı, İstanbul'a bunların tevkifi ve Ankara'ya gönderilmesi için emir yazacak. Arka tarafma geçtim. Dedim ki: "Şimdi bu kadar adamı tevkif ettireceksiniz, bu dağdağayı mucib olur duyulur, İngilizler haber alır, cebren bunları bizim polisin elinden alırlar. Hiçbiri ele geçirilmiş olmaz. Bunu yalnız Ali Kemal için yazın da bakalım

onu tutup yollasın". Muvafık gördüler. Öyle yazdı. Esat'tan (21) telgraf geldi. Ali Kemal'i yakalamış, bir motora sokup İzmit'e yollamış.

Bu esnada itilâfçı denilen vatan hâinleri canları kaygısına düşmüş, telaş içindeymişler. Ne yapacaklarına dair bir içtima yapmışlar. Ali Kemal'e de haber yollamışlar. Ali Kemal Beyoğlu'nda bir yerde tıraş oluyormuş, gelmişler. "Aman tehlikeyiz, gel!" demişler. O da: "Siz delisiniz, çocuksunuz. İngilizler burada, bu dretnotlar burada iken bizim kılım ı" dokunabilirler mi?" demiş ve aldırmamış, birkaç polis Ali Kemal'i zorla berber dükkânından alıp otomobile koymuşlar. Doğru Tophane'ye götürmüşler. Polis motoru orada hazırmış, içine atmışlar. İzmit'e yollamışlar. Ali Kemal motorda giderken de hâlâ bir İngiliz torpidosu gelip kendisini alacağını söylemiş. Zavallı dirayetsiz ve aklı az adammış.

Biz artık yola çıkıyoruz. İsmet orduya gitmişti. Eskişehir de bize iltihak edecek. Geceyansı trene biniyoruz. İstasyondayız. Bir telgraf getirdiler. İsmet Hariciye Vekâletinden ismini unuttuğum bir kâtibi de götürmemi istiyor. Haber yolladım. Derhal geldi. "Hadi İsmet Paşa seni istiyor" dedim. Çocuk eşya bile almaya vakit bulamadı. Trene atladı. Yolda İsmet de bize iltihak etti. İsmet iki tane yaver, birkaç zabıt, on tane de nefer almış. Bu askerler hep böyle. Böyle saltanatla gidecek. Şimdi Hariciye Vekili'sin, murahhassın sivilsin. Bu kadar adam Lozan'a ne üe gider gelir ve orada ne yer? Az para mı? Bu fakir millete yazık değil mi? Tabii bu mülahaza zihnimden geçti. Kendine hiçbir şey demedim. Daha ilk adımda iş çıkacak, fakat onların böyle şeyler düşündükleri yok.

İZMİT'E GELİYORUZ

Akşam üzeri İzmit'e vardık. Ortalık kararıyordu. Nurettin Paşa'mn (22) karargâhı İzmit'te idi. Bizi istasyonda istikbal etti. Bir tarafında İsmet bir tarafında ben gidiyoruz. Ali Kemal'in geldiğini Ankara'da telgrafla İstanbul'dan öğrenmiştik. Ali Kemal'i görmek istiyordum. "Kaç yıldır iddiasını, dediklerini ve ona rağmen muzaffer olunduğunu" söylemek ve sormak istiyordum. Nureddin'e Ali Kemal'i sordum. "Şimdi görürsünüz" dedi. "Nerede?" dedim. Yine "Şimdi görürsünüz" dedi. Tuhaf cevap... Gittik, gittik. Yanımızda Miralay Mojen de var. Bir meydan her tarafta meşaleler yine Nureddin'e "Bu ne?" dedim. Yine: "Şimdi görürsünüz" dedi. Daha yaklaştık. Bir de petrol ile yoğrulup yakılmış kül toplarının alevleri

ortasında bir sehpa. Bir adam asılmış. Uzun beyaz gömlek giydirilmiş. Göğsünde de büyük bir yazı ile "Artin Kemal" yazılı. Anlaşıldı. Nureddin sanki büyük bir marifet yapmış, bizi doğru bu şenliğe götürdü. Fakat benim de tepem attı. Daha yaklaştım. İyice baktım. Ali Kemal. Bir ayağında kundura var. Diğer ayağında kundura da çorap da yok. Yüzü kan içinde. Kafası adeta yandan yas-sılmış. Demek sopa ve taş ile öldürülmüş, başını ezmişler. Sonra asmışlar. Fransız Miralayı bana soruyor: "Öldürdükten sonra mı asmışlar?" diyor. Adamdan utandım. Elbet öldürülmüş birini asmak âdilik. Hem kanunsuz öldürmek de. Dedim ki: "Miralay Efendi, öyle olur mu? Divan-ı Harp hüküm vermiş, asıp idam etmişler." Ne yapayım?..

Şimdi merak ediyordum. Nasıl öldürülmüş, ben Anadolu'ya gittikten sonra Ali Kemal benim çok aleyhimde yazılar yazdı. Bu bir şey değil, milli dava aleyhine yazdı. Ve fiil ile elinden gelen her şeyi yaptı. Hakikaten milli hareketin güçlenmesine bu hareketi ittihatçı hareketi göstermesinden halkın bir kısımmm iştirâk etmemesine, isyanlara sebep oldu. Hatta bu hizmetlerinin hatırası olmak üzere Ferid Paşa, Ali Kemal'e bir altın kalem hediye etti. Bunlar vahim, fakat manzara feci. Çok bakamadım. Çekildim. Yemek hazırlamışlar. Oraya gidiyoruz. Fakat Fransız Miralayı da beraber. Nureddin'e nasıl olduğunu sordum. Kemal-i fahr ile yüksek perdeden, göğsünü kabartarak hikâye etti: "İzmit'e getirdiler. Aldım. İstintâk ettim. Hakaret ettim, sonra da asker ve ahaliden bir kalabalık, toplamalarını emirlerime emrettim. Topladılar. Beklesinler, Ali Kemal'i çıkartacağım, hemen üstüne üşüşünler, sopa ile, taşla, yumruk ile gebertsinler, dedim... öyle yaptılar. Sonra da oraya astım." dedi Oh.. Bu bir cinayet idi. Hem de bunu bir ordu kumandanı yapıyordu. Bir kumandanın Türk askerliğine böyle bir leke sürmesini bir türlü çekemedim. Bu iş bana acı geldi. Düşünüyorum... Sofraya oturduk. Baktım bana anlattığı gibi Fransız Miralayına da anlatmıyor mu? Hepsini ve geberttikten sonra astırdığını da anlattı. Baktım bu adam bununla iftihar ediyor. Hikâye etmesinden bile keyif duyuyor. Cinayet olduğunun farkında değil. Fransızcası da kıt. Yarım yırtık olarak ve fakat büyük bir muvaffakiyet yapmış tavrıyla anlatıyor. Bari bu rezaleti şu ecnebiden sakla. Gördüm ki; aşağı adamdır. Hem de güya dindar, bir mutaassıptır. Bunu nasıl yapar?!.

NURETTİN PAŞA'YA ÇIKIŞIYORUM

Açtım ağzımı yumdum gözümü. Dedim ki: "Be Nured-din Paşa! Ali Kemal'i buraya Ankara'ya gönderÜsin diye yolladılar. Bu bir hukuktur. Ankara'da muhakeme edilecekti. Orası hükümettir. Sen hiç hükümet var mı yok mu, kaale alma! Herifi tut, adam topla öldürt! Sen bir kumandansın, bu senin vazifen mi? Cellât mısın? Bu bir cinayettir. Ankara'da muhakeme edilecekti. Belki beraat edecekti. Belki idam edilir. Mahkeme hüküm verir, idam cezası yiyip idam edilecekti. Fakat siz burada insan öldüremezsiniz. Siz bir cinayet işlediniz. Hem hükümete âsisiniz. Hükümetin tevkif ettiği bir adamı öldürüyorsunuz, hükümete haber bile vermiyorsunuz. Bari, böyle bir çirkin cinayeti bir ecnebi zabitinden saklayınız."

Pek sert ve bunu sofrada herkesin içinde söyledim. Sofrada yirmi kişi kadar vardı. O azametinden havalara uçan Nureddin kül gibi oldu ve hiçbir lakırdı söylemedi. Eğer iyi bir hükümet olsaydı, bu adamı cani olarak tevkif ve idam ederdi. Yazık ki bizde böyle hükümetler işbaşına gelememiştir. Sofrada İstanbul'dan gelmiş gazeteciler de vardı. İşittim bunlar bu işi herkese söylemişler. "Rıza Nur, Nureddin Pa-şa'yı fena haşladı" demişler. Neyse vatan haini cezasını buldu. Yazık ki, diğer hainler cezasız kaldı. Oradan yine yola düştük. Kartal'dan itibaren halk sokaklarda, istasyonlarda büyük kalabalık halinde toplanmış bizi istikbal ediyor, alkışlıyorlar. Böyle Haydarpaşa'ya vardık. Şehremaneti (23) bizi Şehir namına misafir etmeye geldiler. Tebliğ ettiler. Pera Palas'ta bir daire de hazırlanmış. "Benim evim var! Şehir niye bize masraf edecek? Parası varsa kaldırım tamir etsin!" deyip kabul etmedim. Reşid Safvet'in (Atabinen) kaynanası ve haremimi gelip beni evlerine götürdüler. İsmet Pera Palaska indi. Çamaşırım kalmamıştı. Çamaşır aldım. Dört beş yıldır kolalı gömlek giymemiştim, giydim.

Rauftan bana bir telgraf. Zehir gibi. Diyor ki: "Siz benim haber ve iznim olmadan ...Efendiyi nasıl alıp İstanbul'a götürdünüz? Derhal iade edin." Ateş kesilmiş. Bu İsmet'in benden telgrafla istediği ve beraber getirdiğim efendi. İsmet telgrafımı okudu, küplere bindi. "Bunu ben istedim, ben Hariciye Vekilfyim istediğimi alırım. Geri yollamayacağım" diyordu. Baktım ilk adımda fena bir kavga çıkacak. Önümüzde görülecek mühim ve milli bir mesele var. Şahsî dalaşmadan vatan, iş zarar görecek. Türlü sözlerle İsmet'i yatıştırdım. O efendinin iadesine razı ettim. Efendiye söyledim. Bu sefer o "Gitmem" dedi. "Beni getirdiniz şimdi atıyorsunuz,

olur mu?" diyor. Hakkı var. Arkasını sıvadım. Tatlı sözler söyledim. Onu ikna edip geri yolladım. Vakıa Rauf'un telgrafı resmi ağıza sığmaz. Tariz ve hitap bana ama, milli vazife namına sükût ettim. Bu işte Rauf tamamiyle haksızdır. İstasyondayız. Tren kalkacak. İsmet fûanı getir diye telgraf çekmiş. Çocuğu buldurdum. Geceyansı Raufu da aratmak müşkil iş. Hem lüzumu da yok. Çünkü Hariciye Vekili henüz Türkiye haricine çıkmamış. Hem İsmet'in hakkı olmadığım farzetsek bile böyle bir âdi şey mesele yapılır mı? Bu işin böyle büyük bir benlik meselesi olabileceği hiç aklıma gelmemişti. Bana yazdığı telgrafı ancak bir uşağa yazılabilirdi. Hiç resmi bir ağız değildi. Ben devlet selâmeti namına hazmettim. İsmet'e de hazmettirdim. Yoksa yenilir yutulur şey değildi. Cevap bile vermez, kâtibi alır giderdik. Hatta kendisine gayet sert ve hakaretâmiz bir cevap da yazardım. Sonra bu, iki adam arasında büyük nifak ve niza olmuştur. Benim bildiğim ilk çarpışmaları budur. Taarruzu Rauf yapmıştı.

SİRKECİ GARINDA

Biz büyük bir teşyi ile Sirkeci'den trene bindik. Herkes maiyetinde adamlar götürüyor. Bizim Pazarola Haşan (Saka) dahi bir kâtip almış. Bende bir şey yok. Aklıma bile gelmiyor. Lüzumsuz. Millete boşuna masraf. Reşit Safvet bu çocuğu görmüş. Bana dedi ki: "Bu çocuk ailesiyle bir müddet bizim evin yanındaki evde oturdu. Bizim bahçıvanın paltosunu çalıp sattı. Bu gayet fena bir çocuktur. Söyle de götürmesin." Hasan'a söyledim. Hiddetlendi. "Hayır, bu iyi çocuktur" dedi. Canım, şöyle de olmuş deyip vakayı anlattım. "Söz dinle, bunu götürme" dedim. Israr etti, çocuğun cevherinin temiz olduğunu ve kendisini pek iyi bildiğini söyledi. Hasılı vaz geçirtemedim. Bu çocuk Lozan'da neler yapacak, sonra söyleyeceğim. Maatteessüf bu çocuk Avukat Ömer Faruki Bey'in (24) kaynıdır. Faruki Bey zeki, çalışkan, mücessem namusu ve çok daha meziyetleri olan bir zattı. Kaynı böyle. Halbuki haremi de iyi bir kadındır. Bu çocuk bugün Fransız zabitidir. Paris'te "Sen CYR denilen meşhur Harbiye mektebinde okuyor. Diğer kardeşi de Ba-tum'da komünisttir. Bizden kaçmış, komünist olmuş, orda gazete çıkarıyordu. Batum'da görmüştüm. Lozan yolunu tuttuk. Zevcem de yanımda anlatıyor: Meğerse biz İstanbul'da iken Vahidettin'in yâveri Zeki (25) iki defa bize gelmiş. Misafir olduğumuz baldızımın evi Yeni Mahalle'dedir. Yıldız'a iki adım. Baldızım Reşit Safvet'in haremi. Zeki bizim mahut Sinoplu Çerkeş ve Mısır'da hapisneden kurtardığım Zeki'dir. Mütekaid Miralay Ali Bey, Zeki'nin maksadını haber almış, bize koşmuş, refikama haber vermiş. Beni yok deyip, Zeki'yi salmışlar. Meğerse Zeki beni vuracakmış. Onun için gelirmiş. Padişahlığı ben ilga ettim ya, Zeki Padişah'm yaveri ya, onun intikamını alacakmış. Hakikaten bizim bu esnada İstanbul'dan geçişimiz, hayatımız için büyük tehlike idi. Bana bundan hiç bahsetmediler di. Şimdi trende söylüyor. İnsan vatan hizmetinde nelere uğruyor, neler çekiyor... Bu Zeki'yi anlattım. Bu kadar ahmak ve ahlâksız adam nadirdir. Ben Ankara'da iken bir aralık bana mektup yazdı. Ankara'ya gelmek istiyor. Hımbıl adam, halbuki Sinop ahalisini isyan ettirmeye çalıştığı malum idi. Gelse derhal asılırdı. Belki de casusluk için geliyordu. Bunu da düşünmedim değil. Cevap bile vermedim. Onun gibi ahlâksız olsaydım, "Gel" derdim. Gürültüye giderdi. Bunları düşünecek kadar bile akıllı yoktu. Bundan bana pek kızmış imiş. Halbuki Ankara'ya

gideceğim vakit. Beni gitmekten men'e bile çalışmış. Hakikaten benim de bu takrirden sonra Vahidettin ve zahiri İngilizler İstanbul'da iken, İstanbul'a gelip, Yıldız'ın burnunun dibinde bir evde misafir oluşum cesaret, hattâ ahmaklık idi.

İstanbul'da ecnebi siyasi memurlan ile temas edecek bir memura şiddetle lüzum vardı. Adnan (26) Hariciye Murahhası Unvanıyla İstanbul'a gönderildi. Onlarla temaslar yapıyor. Ankara ile bunların fikir ve işlerini birbirine tebliğ ediyor. Görülecek bazı işleri müzakere ediyordu.

Lozan'a vardık. 21 Teşrinisânî 1922 (1338) de ilk içtima oldu. Bir iş yapacağız ki muazzamdır: Türkiye imparatorluğunun bu kadar asırlık tasfiyesi. Devlet kapitülasyonların pençesinde mahvolmakta. Ecnebi bir cânıyı polisimiz tutamaz. Mahkememiz muhakeme edemez, ecnebiden vergi alınamaz. Gümrüğümüzü istediğimiz gibi arttıranlayız. Bizim teb'a Hristiyanlara el süremeyiz, derhal Avrupa devletleri müdahale eder, onları himaye ederler. Ecnebi postalan var. İlh... Hasılı devlet devlet halinde değil. Devleti bunlardan kurtarmak hayati bir mesele, bunları defederek devleti hakiki bir devlet haline koyarak sulh yapmalı.

İlk içtima İngiliz Hariciye Vekili Lord Curzon, (27) Fransız Başvekili Puankare (Poincare) ve İtalyan Başvekili Mussolini'nin huzuru ile yapıldı. Müzakereler Leman Gölü sahilinde Uşi'de eski bir şato ve şimdi otel olan tarihi bir binada devam etti. Binanın adı Uşi Şatosu'dur (Château d'Ouchy).

NE HAZIRLIK VAR, NE DOSYA...

Bizde ne hazırlık var, ne dosya var, hiçbir şey yok. Lord Curzon gibi birtakım resmi diplomatlar burada. Hem bunların mükemmel dosyaları vardır. Ne yapacağız!.. Hey'et-i Vekile bize giderken bir içtimada avuç içi kadar bir kâğıda sığan bir talimat verdi. Mustafa Kemal, İsmet ile beni bir tarafa çekti. Galiba ne bahasma olursa olsun sulh istiyor. "İcabında İstanbul'da bırakın" diyordu. Doğrusu Trakya için zahmet çekmedik, kolay aldık. Sade Dimetoka'yı boşuna kaybettik. Fakat İsmet Lozan'da Musul için daima bana, "Canım gel şunu bırakalım da sulh yapalım" der, beni zorlardı. Ben "Olmaz, bütün mukavemetleri yapalım" derdim. "Canım sonra boca ederiz. Sulhu kaçıırız. Verelim." derdi. Boca onun tabiridir. İhtimal

İngilizler, Trakya ve İstanbul için de Musul gibi yapsalardı oraları da vermek isteyecekti. Bereket versin İngilizler bunlara hiç itiraz etmediler. Yalnız Edirne havalisindeki hudut meselesi güçlük verdi. Bu hudut işi ile sırf İsmet uğraştı. Oradaki hudut lehimize değildir. Bilmem iyisi mümkün olur muydu? Bu müzakerelerin esasını yapan komisyon ve mütehassız komitelerinde bizzat İsmet meşgul. Yanında Keldani Tevfik (28) (Sonra Cumhurreisi Başkâtibi) vardı. Ben asla bulunmadım. Mustafa Kemal, bize Lozan'a giderken böyle talimat vermiştir.

Celse başladı. Ben korkuyorum. "Bu adamlar çok yüksektir." diyorum. Bunlar ile karşılaşmaktan, müzakereden fena çekiniyorum. Beş on gün müşahede ile geçirdim. Şahısları birer birer tetkik ettim. Bana cesaret geldi. Doğrusu evvelce bu frenklerden korkuyordum. Kendimi onlara nisbet-le hakir görüyordum. Vakıâ Rusya'da böyle müzakerelere alışmış idim. Ama burada Avrupa'nın seçme diplomatları vardı. Mesaiyi tanzim etmek lâzım. Biz de buna karışmak istedik.

Bizi karıştırmadılar. İtilâf Devletleri her şeyi yapmışlar. Reisleri kendilerinden tayin etmişler. Bize tebliğ ettiler. Karşımızda İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya, Japonya, Romanya, Sırbistan (Sırp-Hırvat-Sloven) ve Yunanistan olmak üzere sekiz devlet var. Dünyanın en büyük milletleri bunların arasında. Biz bir kişiyiz. Bunlar bize her şeyi empoze etmek istiyorlar; fakat aşikâr görülüyor ki, bunlara da İngiltere empoze ediyor. Hemen her şeyi Lord Curzon yapıp, diğerlerine kabul ettiriyor. Yani konferansda sade İngiltere hâkimdi. Diğerleri dekor ve figüran nev'inden. Hepsî İngiltere'nin direktifi mucibince hareket ediyorlar.

İLK CELSE VE KONFERANSTA MESAI TAKSİMİ

İlk celse olüü. Curzon celseye riyaset ediyor. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca resmi dil olarak kabul edildi. Bu dillerde söz söylenebilecek, başka dil yasak. Bunlar yaptıkları mesai projesini, bir gün evvel bize göndermişlerdi. Biz de ona göre bir cevap hazırladık. İsmet bu cevabı aldı. Reis sıfatıyla okudu. Biz bizimle görüşecek hükümetlerin adlarının burada da tasrih ve tahdidini ve Boğazlar müzakeresinde Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın da davetini istiyoruz.

DELEGELER

Onlara göre, riyaset İngiliz, Fransız ve İtalya'dadır. Biz ise bazen konferansa bizim de reis olmamızı istedik. Bu lâfı kulaklarına bile sokmadılar. "Biz üç devlet konferansa daveti yapan devletiz, hak bizimdir" dediler. Konferansa bir umumi kâtip tayin ettiler. Bu Massigli adında bir Fransız'dır. Şimdi Fransa'nın en iyi sefirlerindendir. İsmet bunun da Türk olmasını istedi. Doğrusu fazla ve lüzumsuz bir şeydir. Hem de bizde bunu yapacak liyakatte biri yoktu. Reşit Safvet kâtip sıfatıyla buna namzetti. Lâkin bu değerinde değildi. Curzon konferans müzakere ve kararlarının gizli tutulmasını, kimseye ve gazetecilere söylenmemesini, yalnız her celse sonunda bir tebliğ kaleme alınıp iki tarafın tetkikine iktirandan sonra gazetelere verilmesini teklif etti. Fransız Heyet-i Murahhası Reisi Barrere sonra İtalyan Heyet-i Reisi Marki Garroni, Curzon'u tasvip ettiler. Biz de: "Tebliğî muvafık görürsek pekiyi, görmezsek kendimiz neşrederiz" dedik. Her celse sonunda Massigli bir tebliğ hazırlardı. Celse biter bitmez, okurdu; tasvip olunurdu. Bu adamın dirayetini daima takdir ederdim. Celse bittiği vakit tebliğini hazırlamış olurdu, derhal okurdu ve müzakerenin esas noktalarını şayan-ı hayret bir surette toplamış ve hulâsa etmiş olduğu görülürdü.

Garroni son zamana kadar İstanbul'da İtalya Sefiri'ydi. İkinci delege Lui Montanya idi. Fransızlar'm birinci delegeleri Roma Sefirleri idi, ikinci delegeleri Bompard idi. Bom-pard son zamana kadar uzun müddet İstanbul'da Fransız Sefiri idi. Fransız âyânmdandır. İngilizlerin birinci delegesi Hariciye Nazırları Lord Curzon, ikinci delegesi Horas Rumbolt idi ki, İstanbul'da İngiliz fevkalâde komseri idi. Amerika'nın birinci delegesi Child İkincisi Grew idi. Bu ikinci murahhas şimdi Amerika'nın Ankara Sefiri'dir. Yunan murahhasları Venizelos ile Yunanistan'ın Londra Sefiri Kaklama-nos, Romanya murahhasları Hariciye Nazır Duca ile Paris Sefiri Diamandy; Sırbistan'ın Hariciye Nazır Ninçiş (Nintchitch) ile Rakış (Rakitich) idi.

Amerikalılar hiçbir rey vermek, hiçbir şey imzalamak istemediklerini yalnız her komisyona girip müsavi hukuk ile bulunabilmeyi, sade isterlerse bir şey

izah edeceklerini bildirdiler. Sade bir "Müşahit" olacaklarını söylediler.

Şunu söyleyeyim ki, esasen Amerikalılarla Türkiye arasında ilân-ı harp olmamıştı. Müşavir ve ehl-i hibre (uzman) ünvanı ile İngiliz ve Fransızlar'ın getirdikleri adamlar arasında mühim adamlar vardı. Sir William Tyrrell İngilizler'in müşaviri. Bu adam İngiltere Hariciye Nezareti'nin en mühim adamıymış. Foreign Office "İngiltere Hariciye Nezareti" demek, o demek imiş. Gözlerinde zekâ parlıyor. Temkinli, ağırbaşlı tam İngiliz hasleti var kendisinde. Şimdi Paris'te İngiliz Sefiri'dir ki, bu memuriyet İngiltere'nin en mühim memuriyetidir. Adam Block (İstanbul'da İngiliz Dayınlar Vekili) de müşavir. Keza Nikolson, Forbes • Adam var ki, bunlar Curzon'un en mahrem müşavirleri imişler. İki de genç. Nikolson'un babası vaktiyle İstanbul'da İngiliz Sefareti Başkâtipliğine tayin edildi. Orada intihar etti. Karısı ile beraber spritzma ile pek meşgul idi.

Herhalde aklında bir şey varmış. Fakat zeki, malûmatlı, güleryüzlü bir adamdı. Ahbab olmuştum. İngilizler'in askeri müşavirlerinden bir general, bir miralay da vardı. Mütareke zamanında pek mühim rol oynamış ve birtakım Türkleri milli hareket lehine şevketmiş olan İngiltere'nin İstanbul sefareti tercümanı Rayyan da müşavirler arasında. Rumbold İstanbul İngiliz Komiseri.

Fransızlar'ın ikinci murahhası ve eski İstanbul Sefiri Bompard, askeri müşavirleri General Weygand idi. Bu zat mühim bir askerdi. Umumi Harpte General Foche'un Er-kân-ı Harbiye Reisi'dir. Sonra Suriye'ye ve nihayet Fransız Erkân-ı Harbiye Reisliği'ne tayin edilmiştir. Diğer Visamiral (Tümmamiral) Lacaze idi. Bir Larcche vardı ki, Fransa Hariciye Nezareti'nin mühim memurlarından idi. Şimdi o da sefirdir. Fromageot var ki, pek mühim hukuk âlimidir.

Kezâ bir Serruys var idi ki, Fransa'nın en mühim Maliye mütehassıslarındandır. İstanbul'daki Fransız Dayınlar Vekili "Declosiere" de vardı.

İtalyanlar'ın ikinci murahhasları Montanya İstanbul'da Düyun-u Umumiye'de İtalyan delegeşi olan Nogar müşavir idi. Keza İstanbul İtalyan Hastahanesi Müdürü ve Karanti-na'da İtalyan Delegeşi olan Doktor Şenini,

bir de Yahudi Metr Salem İtalyan müşaviridir. İtalya İstanbul Sefareti başkâtipleri de mevcut. Bu Yahudi Saiem'e şaştım.

Bizim müşavirler:

Münir (şimdi Bern Sefiri) (29), Zekâi (bir aralık Londra Sefiri (30), Mustafa Şeref (31), Veli (32), Tahir (şimdi Darülfünun'da müderris Prof. Tahir Taner), Muhtar (eski Nafia Vekili), Tevfik (Bıyıklıoğlu) (zabit ve şimdi Mustafa Kemal'in başkâtibi), Şükrü Kaya (33) (şimdi Dahiliye Vekili), Senüyiddin (34), Hamid (35) (Eski Hilâl-i Ahmer Reisi), Doktor Nihad Reşad (36), Yahya Kemal (37), Ruşen Eşref (38), Nusret (39) (şimdi Şûrayı Devlet Reisi), Şevket (40) (Bahriye zabiti, Mebus Ali Şükrü'nün kardeşi), Hüseyin (41) (İstanbul'da Robert Kolej Muallimlerinden), Selânikli Cavit (42), Fuat (43) (sonra Divan-ı Muhasebat Reisi), bu sonuncusu aynı zamanda heyetin masarifinin, parasının idaresine memurdur. Hikmet (44) (şimdi Kâbil Sefiri), Şefik (45) (Trabzon Mebusu), Zühtü (46) (şimdi Darülfünun müderrisi) var. Viyana'dan bana tavsiye ile Ahmet Ce-vat (47) adında bir genç geldi. Onu da kâtip olarak aldım. Gayretli bir genç. Benim gittiğim içtimalara onu kâtip olarak götürüyordum.

İstanbul'dan Ahmet Cevdet (48) (İkdam), Velid (49) (Tasviri Efkâr), Hüseyin Cahit (50) (Tanın), Ali Naci (51) ve Necmettin Sadak (52) (Akşam), Ahmet İhsan (53) gazeteci olarak gelmişler. Konferansı takip ediyor, gazetelerine malûmat veriyorlar.

Lozan'a dünyanın her tarafından gazeteciler, politikacılar dökülmüş, karınca yuvası gibi kaynıyordu.

İstanbul'da Şehremaneti bize bir ziyafet vermişti. Cavit (bkz. 42) de oradaydı. İsmet, Cavit ile bana haber vermeden, gizli olarak bir iki defa bir odada konuştu. Hakkıdır, diyecek yok. Nihayet bana, "Ben Cavit'i müşavir olarak götüreceğim" dedi. Ben, "Beni dinlersen götürme! Bu adamdan istifade edilmez. Bu Fransızlara medyun bir adamdır. Belki zarar görürüz!" dedim. "Hayır, neden böyle olsun? Fikrin doğru değil" dedi. Durdu bir müddet sonra ilâve etti: "Maliye mütehassısı yok. Hüseyin'in (Pektaş) bir şey bildiği yok. Bu işi bizde bilen Cavit'tir. Ben bu adamı almamızın münasip olduğu fikrindeyim" dedi. Böylece kaldı.

Trendeyiz. Lozan'a gidiyoruz. Bir gün İsmet, "Düşündüm, Cavit'e gelsin, diye telgraf çektim." dedi. Ben, "Hata ettin. Yeniden bir telgraf çek! Gelme de!" dedim. "Ne yapayım oldu; artık geri dönülmez" dedi. Halbuki bu İsmet'in Ankara'ya, dolap tarzıdır. Onu İstanbul'da tayin etmiştir.

Ben mümanaat edince sustu. Şimdi yolda beni güya emrivaki karşısında bulunduruyor.

Hamit (Hasancan) son zamanlarda yani daha İzmir zaferinden evvel İstanbul'da Ankara'nın konsolosu makamında idi. Ankara namına ecnebi devletlerle teması o yapıyordu. Bu zat pek korkak biridir. Hele Frenkler'den titrer. On-ca Frenkler pek yüksek mahlûklardır. Onlara körü körüne hürmet ve itaat lâzımdır. Bu temasları da hep bu seciye dairesinde idare etmiş, daima Ankara'nın tebliğlerini sert bulmuş, onu Frenklere yumuşak şekle koyarak tebliğ etmiş, bu suretle ekseriya Ankara'nın fikirlerinden aykırı bir tarzda hareket etmiştir. Hamid'in bir halini söyleyeyim. Mütareke iptidasında İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nde o da mebus idi. Bir gün benim önümdeki sırada oturuyordu. Biri kürsüden İngilizler aleyhine söylüyordu. Hamit derhal, "Aman bu nasıl şey!" dedi. Telâşlı telâşlı iki tarafa baktı. Herkes oturuyor, hiç telâş eden yoktu. Hem de hatibin sözleri dehşetli sözler değil, ehemmiyetsiz adi şeylerdi. Kimsenin davranmadığım görünce, "Bu olamaz, susturmuyorlar da" dedi. Ve iki kulağını birer parmağı ile tıkadı, kalktı. "Aman işitmeyeyim bari" diyerek öylece parmakları kulaklarında müzakere salonundan çıktı. Bu vak'a bu adamın seciyesini izah eder bir miyardır. Bilhassa Fransızlar ile hoş geçinir, onların adamı idi. Cavit ile de pek sıkı dostluğu vardı. Kendisi de maliy-yundan geçinirdi. Cahit'le (Yalçm) de pek dost, üçü Lozan'da bir sacayak... Ekanîm-i selâse...

METR SALEM MESELESİ

Dikkate ve kayda şayan bir şey de şu: Salem de İtalyan müşaviri. Bu Yahudi malûm. Metr Salem (54) adıyla meşhurdur. İstanbul'da Selânik Bankası idare azasındandır. Selâniklidir. O vakit ora Yahudileri İtalyan tabiyetine girerlerdi. Hem bizim teb'a, hem de gizlice İtalyan teb'ası olurlardı. Karasu (55) da böyledir. Saniyen Yahudilerin hepsinde de her cebinde bir pasaport vardır, Salem pek zekidir. Türkçe'yi pek iyi bilir, Fransızcası kuvvetli, hukukta malûmatı

çok. Hasılı muktedir bir adamdı. Talât'ın (56) baş dostu ve en itimad ettiği adamı idi. Devletin en mühim işlerini ona söyler, sorar, rey alırdı. İşte bu adam Lozan'da şimdi karşımıza düşman safında olarak çıkıvermiştir. Talât, İttihatçılar ne gafil ve ne cahil adamlarmış?!. Devletin sırrını böyle-lere söylüyorlardı. Tabii o da derhal İtalyanlara, hattâ Fran-sızlara götürüyordu. Çünkü Salem, bütün Paris Maliye me-hafili ile de temasta ve onların aletidir. Bu suretlerle pek zengin olmuştur. Hadi bu vakte kadar neyse ne... Fakat bundan sonra bu adam yine Ankara'ya gitmiş, Osmanlı Banka-sı'nın imtiyazının temdidi işini, daha birtakım mali işleri halletmişti. Lozan'dan sonra Ankara'ya ayak bastırılacak adam mıydı?!. Hele Lozan'da aleyhimize gayet aşikâr, vahim bir hareket yaptı ki, bu Türk vatandaşı geçinen adam artık tamamıyla hain olduğunu gösterdi. Ondan sonra Türkiye'ye bile girememeli idi.

Sırası gelince zikredeceğim.

Biz Lozan Palas oteline indik. Yüksekte, şehrin merkezinde büyük bir otel. Fransız ve Japon heyetleri de aynı otelde. İngilizlerle İtalyanlar, aşağıda gölün kenarında ve konferans müzakerelerinin cereyan ettiği binaya yakın olan "Beau Rivage" otelindeler. Bu otel de pek büyük ve Lozan Palas'tan daha süslü.

HARİKA TERCÜMAN

Müzakerede sade Lord Curzon İngilizce diğer herkes Fransızca söylüyor. Curzon'un karşısında bir adam var. Söylerken o stenografya ediyor. Nutuk bitince onu Fransızca olarak okuyor. İngilizce olarak okurken ne sür'atle okunursa Fransızca okunurken de o süratle ve öyle dürüst okuyor.

Bazen Fransızca bir nutku Amerikalılara tercüme ediyor. Çünkü bunlar Fransızca bilmiyorlar. Stenografiye ettiği Fransızca nutku süratle İngilizce olarak okuyor. Bizim Hüseyin (Pektaş) Bey'e, Münir (Ertegün) Bey'e soruyorum. Bunlar İngilizce biliyorlar. Dürüst, pürüzsüz okuyormuş. Bu adam konferansta tercüman ismini taşıyor. Mütarekeden beri Curzon hemen bütün konferanslarda bu adamı kullanmıştır. Şayan-ı hayret bir iktidar.

Belki de dünyada eşi yoktur. Bizim Münir Bey de Curzon söylerken yine Türkçe not tutuyor. Ama herhalde kaçan cümleler çok. Ve bu Türkçe'den Fransızca, İngilizce olarak söyleyemeyiz. İsmet sağır, nutukları işitemiyor, işitse de İngilizce bilmiyor, Fransızca'yı da iyi anlamıyor. Münir onun solunda oturup not tutuyor. İsmet'in gözü Münir'in notunda. Bu suretle nutukları anlıyor. Ben de sağında oturuyorum. "Şöyle yap! Onu yapma! Söylediği şu, fakat böyledir, bizce öyle olacak... Bu mühim. Buna cevap lâzımdır, ilh..." gibi kâğıda kurşun kalemiyle yazıyorum. Onlara da bakıyor.

Lozan Konferansı iki devre olmuştur. İkisi arasında bir inkıta devri vardır. Hararetli ve şiddetli devir ilk devirdir. Dünya ayaklanmıştı. O devrede ben de kendimi müthiş bir harp içinde ve ateş altında gibi zannediyordum. Sinirlerimiz böyle gerilmişti. Hiç durdurak yoktu. Uykum bile pek azdı. Bir gece bir çeyrek uyuyabildiğimi ve onunla kaldığımı hatırlarım. Şafak sökerken işi bitirip yatmıştım. Ekseriya böyle yatardım. Uyumuşum, kapı vuruldu. Yine iş. Kalktım. Baktım, bir çeyrek uyumuşum, ekseriya iki üç saat uyuyabiliyordum. Diğer zaman hep çalışma ile geçiyordu. Yemeği dahi dara dar yiyordum. İkinci devir sönük geçmiştir. Çünkü cihanı alâkadar eden en mühim ve en pürüzlü işler birinci devrede halledilmiş, bitmişti. Birinci kısmın müzakere, kararları ve mesaisine ait Fransızca Conference de Lausanne sur les Affaires du Proche-Orient (1922-1923) Tome I adlı

Secret (Gizli) kaydını havi bir eser de vardır. Fransız hükümeti tarafından neşredilmiştir. Bu eser resmidir. Sinop'ta bir tane bizim kütüphanemizde vardır. 645 büyük sahifeden mürekkeptir.

KONFERANSTA MESAİ TANZİMİ

Boğaz müzakeresine Ruslar davet edilecek. Şark işlerinde alâkalı olan diğer devletler de konferansta şifahen veya tahriren dinlenebilecek. Biz bu sonuncuya itiraz ettik. Dedik ki: "Sizin bizi konferansa davet eden notanızda müzakereye iştirak edecek devletlerin adları yazılı muayyen ve mahduttur. Devletimizden selâhiyetimiz bunlarla görüşmek içindir. Başka devlet kabul edemeyiz. Çünkü selâhiye-timiz yoktur. Müzakere edemeyiz." Bunu dinlemediler. Sonra Bulgar, Belçika delegelerini de bazı işlerde müzakereye kabul etmişlerdir. Hattâ devletten çıkıp şahısları bile getirmişlerdir. Ermeniler ve Geldaniler gibi. Avrupalılar tahakküm ediyorlardı. Bazı istedikleri şeyleri haksız olarak da yapıyorlardı. Ben de ona göre tedbir atıyordum. Meselâ Ermeni yurdu hadisesini ihdas ettim. İlerde zikredeceğim. Belçikalılara ses çıkarmadım. Çünkü mühim değildi.

Komisyonlar.

- 1 - Araziye ait (hudut) ve askeri meseleler (Boğazların tabi olacağı rejim de burada).
- 2 - Türkiye'deki ecnebler ve ekalliyetler meselesi (siyasi işler).
- 3 - Mali ve ekonomik işler (Limanlar, şimendiferler, şirketler, ilh... ve sıhhi mesele).

Bu komisyonların her birinin reisi İngiliz, Fransız ve İtalyan başdelegeleridir. Bir gün başdelege bulunmazsa yerine o devletin ikinci reisi, reis olacak.

Her komisyon "sukomisyon"lar, (alt komisyon) ehl-i hibre (bilirkişi) ve teknikçilerden mürekkep komiteler yapabilir. Bunlar bir karara varır, bunu bir rapor ile ait olduğu komisyona verir. Bu suretle bütün meseleler bu sukomisyon-larda hallediliyor. Bir raporla komisyona geliyor, o da onları tadil etmeksizin kabul ediyordu. Bu suretle komisyonların mesaisi tamamiye kolaylaşmış oluyordu. Komisyonlar ekseriya akademik bir halde olup işi resmen bir kabulden ibaretti.

Hukukçulardan mürekkep bir kitabet komitesi de teşkü edüdi. Burada Fransızlar'dan From^jo vardı. Biz Münir'i (Ertegün) tayin ettik. Bu komite, kararları güzel Fransızca ve hukuki lisan üe madde halinde tanzim etmeye memurdu. Bütün nihaî kararlar oraya gidiyordu. Orada yeniden kaleme almıyordu. Burada İngiliz, İtalyan ve Japon mümessilleri de vardı. Ben zannediyorum ki; muahedenin bazı maddeleri burada yeniden kaleme alınırken biraz aleyhimize doğru kaydırılmıştır. Münir Bey cidden namuslu, pek vatanperverdir ve gayretli bir adamdır, namusundan şüpheyi hakkım yoktur. Muktedir bir adamdır da; bundan da şüphe caiz değildir. Ancak muahededeki Fransızca'nın pek yüksek oluşun dolayısıyla farkına varılmayarak bazı şeylerin kaymasına sebep oldu. Bana öyle geliyor. Buna iyice hükmedebilmek için matbu ve resmi muahedenin maddeleriyle bende bulunan ve müzakere esnasında kabul edilmiş kararların kat'i suretleri olan

notlar bir ehl-i hibre tarafından karşılaştırılmalıdır. Bu notlarım Sinop'ta kütüphanededir. Münir meziyetlerine rağmen büyük bir kusuru olan adamdır.

Kendi sinirleri gayet zayıf, müthiş korkak. Gölgesinden korkar. İnsiyatiftten tamamiyle ari. Tehdidini yapmaya kaadir değildir. Bundan dolayı susmuş veya anlamamıştır. İkidenden biri.

Komisyon müzakerelerini hemen umumiyetle Curzon idare ediyordu. Sağında Fransız delegeleri, solunda İtalyan delegeleri otururdu. Fransızların sağında da Japonlar. Bunlar köşeli bir at nalı şeklindeki yeşil çuhalı müzakere masasının ortadaki hattını işgal ediyorlardı. Her heyetin arkasında müşavir, eksper ve kâtipleri oturuyordu. Lüzumunda murahhaslarına dosyalar veriyorlar veya murahhaslar onlardan bir şey istiyorlardı. Masanın bu orta kenarı yan kenardan yarı derecesinde kısa idi. Yani masanın heyet-i umumiyesi bir dörtgen şeklinde idi. Curzon'un mevkiine göre sağ kenarında biz ve arkamızda müşavir ve mütehassıslar ve kâtiplerimiz. Bizim sağımızda Sırp heyeti. Karşımızda yani Curzon'un solundaki kenarında baştan aşağı sırayla Amerikalılar, Yunanlılar, Romanyalılar oturuyordu. Boğazlar müzakeresinde Rumları, Romanyalıların soluna yani altına oturtular. Ortadaki boşlukta umumi kâtip Massigli, Curzon'un karşısında o söylediğim meşhur stenograf duruyordu.

Delege, müşavir ve kâtiplerden başka hiç kimseyi müzakerelere sokmuyorlardı. Hariçten birinin bu müzakere yerine girmesi mümkün değildi.

İkinci içtimada Barrere bir nutuk okudu. Bunda, "Önümüze hâl için konan meseleler büyük, vahim meselelerdir. İşte bunlar, Şark meselesi. Bundan yalnız oradaki milletler alâkadar değildir. Alâka umumidir. Ve cihan suihünün muhafazası işine bağlı bir iştir" dedi. Meseleler mühim şüphe yok; fakat bu adam Şark meselesinden bahsediyor. Bizce ise Türkiye Devleti ile muharip müttefikler var ve aralarında sulh yapılacak. Şark meselesi diye bir şey tanımıyoruz. Bu bizim işimiz. Bu adamların zihniyetleri başka. Yine eski kafa, eski hamam, eski tas. Bizim yeni kafamızı bugünden itibaren yakından görecekler, göstereceğiz.

Müzakerelerde bir şey açıkça görünüyor. Curzon söylüyor, bitirince sözü Fransızlara veriyor, onlar da Curzon'u tasdik ediyor, sonra İtalyanlara söz veriyor. Onlarda da aynı nakarat, sonra Japonlara da aynı şeyi .söyletiyor. Bazen işi daha genişletip Romanyalılarla Sırlara da söz veriyor, onlara da aynı şeyi söyletiyor. Demek evvelce böyle tertip ediyor: "Siz de beni tasdik edin; sen şöyle, sen böyle söyle" diyor. Öyle konferansa geliyor, böylece oluyor. Bu suretle ekseriyette olduklarını gösteriyor. Ve konferansı tesir altına alıyor. Anlaşıyor ki, konferans demek, müzakere demek, hepsi İngiltere demektir. Diğerlerini uşak gibi kullanıyor.

Konferansta hasımlarımızın tabiyasını, metodunu da öğrendik. Hem gittikçe anladım ki, Curzon şahsen diğer devletlerin delegelerinden yüksektir. Zeki, âlim, natuk bir adam. Tecrübeler ile yetişmiş bir yüksek şahsiyet. Barre-re'de, Bompard'da ben bir dirayet göremedim. Hele Bom-pard İstanbul'da Abdülhamit zamanı sefirlerinin zihniyeti ile meşbu. Bir türlü fikirlerini değiştiremiyor. Halbuki vaziyetler, zihniyetler tamamiyle değişmiştir; bunu anlayamıyor. Garoni de onun gibi. O da o vakit bizde sefir imiş. Hem bir değeri yok. Yalnız pek tatlı, hoşsohbet, güldürmeyi sever bir adam. Bize eski dost muamelesi yapıyor. Fakat onu henüz burada tanıyoruz. Güya öylelikle bizi sözlerinin tesiri altına alacak, dolaba koyacak!..

Ayan azasından alçak boylu, karnı vücudundan çok dışarıda olan bu şişman adam yanıma geliyor. Konuşacak. Bir defa kafalar konuşacak vaziyete gelmek için evvelâ karnını sizin kamınıza dayıyor. Dans mı edeceğiz! Hemen "Dostum Rıza Nur" hitabıyla teklifsiz olarak yaslanıp konuşuyor. Pek mösyö filan demiyor. İsmet'e de bana da böyle yapardı. Bu esnada bize dostça nasihatler veriyor. Nasihat ama, bizi kendi fikrine kendi arzusuna imale... Zararı yok. Öyle yapsın... Öyle zannetsin. İmam bildiğini okur. Biz de onu bozmuyoruz.

İş böyle fakat onların ekseriyetinin bize hiçbir tesiri yok. Bu iş ekseriyet işi değil. Öyle olsa pekiyi parsayı toplayıp hemen kaçalım. Biz tekiz. Hemen bütün dünya karşımızda, düşman. Biz dediğimizi diyoruz. Biz onlara, "Bu ekseriyet işi değil. Sizinle aynı müsavi hukukla müzakereye geldik" dedik. Ve bunu kabul ediyorlar. Fakat ekseriya bizi tesir altına almak istiyorlar. Yani tabirimce işi görüşüp gitmek fikrindeler. Biz de gürültüye pabuç bırakmıyoruz.

Bu adamlar üe görüştükçe, bunları iş başında gördükçe gözümde küçüldüler. Fakat Curzon bilâkis daima yükseldi. Hatta İngiliz heyeti de gözümde büyüdü. Tamamiyle gördüm ki, her ne denirse densin, İngiliz heyeti bütün diğer heyetlerden yüksektir. Bu ilimce, idarece, terbiyece, her şeyce böyledir. Güya İngilizler tereddi etmiş, artık yıkılacakmış. Bu dünyada umumi fikir. Hele Harb-i Umumi (Birinci Cihan Savaşı)dan evvel Almanların en tabii fikriydi. Denebilir ki, İngilizler tereddi etmiştir. Grafiklerinin evc-i bâlâsını (doruk noktasını) bulmuştur. Şimdi tabii düşecekler. Fakat ne vakit? Belki 50, belki 200 yıl sonra. Belki de yeniden re-genere olmanın yolunu bulacaklardır. Her geceyansından sonra Ankara'ya şifreli telgraf veriyoruz. Bizim yarınki konferansa hazırlık işleri ekseriya gece yansı bitiyor. Bazen sabaha kadar da sürüyor. Ankara'ya malûmat işi de öyle, şifre kâtipleri o vakte kadar bekliyor. Ondan sonra da telgrafı şifre haline koyup telgrafhaneye veriyoruz. Bundan sonra uyuyorlar. Yani sabahleyin. Bunların çalışma gayretlerini zikr ve kendilerini takdir etmek vazifemdir.

Muhaberatın bir kısmı haftada bir gönderilen diplomatik kurye ile yapılıyordu. Kurye Ankara'nın tahriratını getiriyor, bizimkini alıp gidiyordu.

Komisyonlardan bir numaralısi birinci komisyon yahut askeri komisyon, iki numaralıya ikinci komisyon yahut siyasi komisyon, üç numaralıyı üçüncü komisyon yahut ekonomi komisyonu adları da veriliyordu.

Bu komisyonların herbiri birtakım tali komisyonlara (sukomisyon), mütehassıs komisyonlara ayrıldı.

Birinci komisyonda Veygand sukomisyonu, Bonmarlar sukomisyonu, ikinci komisyonda Ekalliyetler sukamisyonu, Ahali Mübadelesi sukomisyonu, Harp İşleri sukomisyonu, üçüncü de Düyun-u Umumiye, gümrük, ilh... mali ve iktisadi meseleler için birtakım mütehassıs, expert (ehl-i hibre) komiteleri yapıldı.

Bu komiteler birçok idi. Lüzum görüldükçe de yapılıyordu. Meselâ karantina için General Pelle (57) ile ben bir komite yaptık.

Birinci komisyona ait sukomisyonları İsmet kendi aldı. İkinci komisyona ait sukomisyonları ve emsâlini bana verdi. İktisadi mütehassıs komitelerini Haşan (Saka) iie Şefik (Bekman), Muhtar (58), Zekâi (Apaydın), Zühtü (İnhan), Tahir ve emsâline verdi. Ben celselere giderken yanıma müşavir olarak Münir (Ertegün), Şükrü Kaya, Mustafa Şerif (Özkan) ve Veli (Satık) Beyier'den birini alıyordum.

Uç komisyonun celselerine "Umumi Celse" adı veriliyor. Bunlara söz bilen murahhaslar gelir. Sukomisyon ve mütehassıs komitelerinde halledÜen işler burada tetkik olunarak haü-i kat'ıye iktiran eder.

Birinci komisyonun işi zaten evvelce olmuş bir işti. Trakya zaten bize terkedilmiş idi. Sade hududunun kat'i bir tayini kalmıştı. Adeta bu iş bir hudut komisyonu işi mahiyetinde idi. Boğazların serbestisini de evvelden kabul ediyorduk. Zaten Misak-ı Milli de kabul etmişti. Esasen bunsuz muahede yapılamazdı. Olacak müzakere ise teferruatın tayini üzerinde olacaktı. Türkiye'nin diğer hudutları zaten muayyen idi. Ankara İtilafnamesi (59), Suriye hududunu da tayin etmişti. Maatteessüf bu itilafnameyi yapanlar Misak-ı Milli'ye darbe vurmuşlardır. Yani İskenderun ve havalisi Türklerin Fransızlara bırakmışlardır. Bu misak, yani Milli And Türkiye için Türklerle meskûn araziye istiyordu. Olmuş, Lozan'da geri dönmek imkânı olmadı. Bu iş, İskenderun havalisi Türklerini Fransızlara bırakmak gibi büyük bir yara olmuştur. Biz Moskova muahedesini yaparken sıkıştıkça Misak-ı Milli'yi ileri sürer ve bu sayede davamızı kazanırdık. Burada da öyle yaptık. Yine işe yarıyordu. Fakat Lozan'daki Misak-ı Milli Moskova'daki gibi sağlam değil, yaralı idi. Adeta can çekişiyordu.

Bu komisyonda bir mühim mesele vardı. O da Elcezire hududu, yani Musul meselesi idi.

İkinci komisyonun işleri en pürüzlü, en dağdağalı, herkesi alâkadar eden siyasi meseleler idi. Ekalliyetler meselesi Türkiye'yi asırlardan beri giden ve inkiraza sürükleyen en mühim dert idi. Ahali mübadelesi şimdiye kadar hiçbir muahedenin yapmadığı müthiş bir iş idi. Yüzbinlerce halk vatanlarından alınıp başka topraklara gönderÜecek. Ağır bir şey. Bütün bu işlerde Hıristiyanlık, Müslümanlık meselesi, mezhep imtiyazları meselesi, adli mesele, kapitülasyon ve Avrupalıların Türkiye'ye müdahale meseleleri, yine Avrupalıların Türkiye'de siyasi aletleri, istedikçe kışkırtılan ihtilâl

unsurları meseleleri yani Türkiye'nin ve Türk milletinin hayat ve memet meseleleri, yani bizim de Türkçülüğümüzün saikleri ve canımızı kurtarma kaygısı var. Müthiş...

En hararetli müzakereler bu kısımda oldu. Bu saha büyük bir meydan muharebesi gibi idi. İki taraf olanca kuvvetiyle hücum ve müdafaa ediyordu. Bu işler için dünyanın her tarafından papazlar, Hristiyanlar, komitacılar, politikacılar Lozan'a üşüşmüş, dolmuştu. Türlü yaygaralar koparıyorlardı.

Bu işlere münhasıran ben bakıyordum. İsmet'in haberi dahi yoktu.

Üçüncü komisyonun işleri içinde halli güç işler olmasına rağmen dağdağasızca idi. Bu kısım tamamiyle mütehassıslar işiydi. Ne İsmet, ne ben bundan mütehassıs değildik. Tafsilâtına vâkıf değiliz. Yalnız umumi prensiplere aklımız erebiliyor. Bu işin başmda Haşan (vardı). Fakat bir şey bildiği yoktu. Güya Avrupa'da maliye ve iktisat tahsil etmiş. Sonra zekâsı da kâfi derecede değü. Hele bir hali var, pek fena. Dimağı normal değil. Çok impulsif, kapılıp gidiveriyor. Duruşu ve hükmü muvazenesiz. Muarız onu derhal hüküm ve tesiri altına alıyor. Neyse bunlar da komitelerde uğraşıyorlar. Burada en mühim mesele Düyun-u Umumiye meselesi. Bu mesele Türk'ün cebini deliyor, onu Avrupa muhtekirlerine mükemmel soyduruyor. Hem de kapitülasyonlar namına dikilmiş en mühim ve azametli bir heykel. Bunu yıkma-lı.

İngilizler kanaatim gibi sade Boğazlar meselesine ehemmiyet verdiler. O olunca, ekonomik işlere pek de kulak asmadılar. Sade Musul'a ehemmiyet verdiler. Ekonomik hususta tutunan, inad eden Fransızlardı. Bu millet ve devleti paraya çok dikkatlidirler. Santim diye takla atarlar. Milleti de, devleti de tam bezirgandır. Tabii hakları var. Para bu. Onlar tepiniyor. İngilizler hallerine gülüyor gibi duruyorlardı. İstihbarat ve neşriyat işi en mühim bir iş. Bu işe bizzat çok ehemmiyet verdim. Malûmat almalıyız. Diğer heyet-i murahhasalar ve devletleri ne fikirdedirler, anlamak en mühim şeydir. Sonra kendi fikirlerimizi neşir ve tamim etmek lâzım ki, bu da büyük bir ehemmiyeti haizdir. Bunun için bir kalem teşkil ettim. Buraya İngiliz ve Fransızlardan çok tanıdığım vardır diye Doktor Nihat Reşat (Belger)i ve Yahya Kemal (Beyatlı) ile Ruşen Eşref (Ünaydın)ı tayin ettik. Söylemek lâzımdır ki, bu kalemden hiç istifade etmedik. Halbuki Nihat

Reşat çok zamandır Avrupa'da yaşayan adamdır. Mütarekeden beri de Ankara'nın taraftarı olmuş, bir müddet adeta Ankara'nın Avrupa'daki mümessili sıfatını takınıp bu rolü oynamıştır. Bunu kısmen kendi kendine, sonra da Ankara'nın muvafakati ile yapmıştır. Bu esnada İngiliz ve Fransız ricalini, birçok mebus ve politikacılarını tanımıştır. Kendi de iyi Fransızca ve İngilizce bilir.

Bunlar verdiğim vazifeyi yapamıyorlar. Hiçbir eser-i hayat göstermiyorlar. Birkaç defa bunları sıkıştırdım. Direktifler verdim. Hayır bir şey yok. Bunlara dedim ki: "Hiç olmazsa İngilizce ve Fransızca gazeteleri derhal okuyacaksınız. Konferansı enterese eder malûmatı derhal Türkçe hülâsa edip bir deftere yazacaksınız. Ve hangi tarihli gazeteden ise onu da başına yazacaksınız. Sabah erken içtimaa gitmeden evvel bize vereceksiniz. Bunu bile bir türlü yapmadılar. En sonunda fena söylendim. Neyse Yahya Kemal beş on gün kadar Fransızca gazete için yaptı. Bunların diğer işleri bizim fikirlerimizi, müdafaalarımızı, haklarımızı ecnebi gazetelerde neşrettirmektir. Hele bunu hiç yapamadılar. Vakıa güç ve paraya mütevakıf bir iş... Keza ecnebi gazeteciler ile politikacılar ile konuşacak, beraber içecek, ağızlarından havadis toplayacaklardı. Bunu da yapamadılar. Hasılı dediklerimizden hiçbirini yapmadılar. İstihbaratımız sıfırdı. Halimiz güçtü. Adetâ utnmanda pusulamız yoktu. İşimiz Allah-ıktı.

Nihat'ın kendilerine otelde kiralayıp kalem diye verdiğim odaya adeta geldiği bile yok. Lâzım olanda arat yoktur. Nerde? Çok defa malûm değil.

KARİKATÜRÜMÜ YAPAMADILAR

Lozan'a birçok ressamlar gelmişti. Delegelerin resimlerini yapıyorlardı. Bir tanesi pek meşhurdur, karikatürcüdür. Adı Derso'dur. Bu adam resmini yapacağı adama bir defa bir iki dakika bakıyor, sonra gidip karikatürünü yapıyor. Amma mükemmel yapıyor. Birçok resimler yaptı. Bir albüm vücuda getirdi. Bu ressam benim karikatürlerimde muvaffak olamamıştır. Sebebini sormuşlar, "Yüzünde izam edilecek bir fenalık yok" demiş. Venizelos'la olan kavgamı ikimizi boks yapıyor ve ben Venizelos'u yıkmışım, şeklinde tasvir etmiştir. Bu albüm Sinop'ta kütüphanemdedir.

Nihat (Reşat Belger)'in getirdiği adamlar da çok. Adamlar imtiyaz istiyorlar. Ezcümle Musul petrollerini. Meğerse bu adamlar hep İngiliz

istihbaratının memurları imiş. Sonradan anlıyoruz. Bir tanesi de dedektif imiş. İki görüşte anladım. Ve herif bana rüşvet teklif etti. Kovdum. Bunun hikâyesinin nihayetini sonra anlatacağım. Nihad'ın bize takdim ettiği adamların diğer bir tanesi Seliye (60) adında bir Keldani. En mühim petrol ticarethanesi tarafından geliyormuş. Odama bir kutu sigara yolluyor, bıraktırmış, bir de kıravat. Geri yolladım. Baktım hali şüpheli, bunu da kovdum. Şimdi bu adam Paris'te. Türk Ticaret Odası'na da reis yapmışlar. Bu sefer hatta Paris'te benim tütünlerimi satmak istedi. Ben de istedim, fakat cesaret edemedim.

İşte Nihad'm getirdikleri hep böyle şeyler. Kendisi de imtiyaz almak, zengin olmak peşinde.

Nihat çok zaman Sabahattin (61)'in en has adamıydı. Ondan çok para almıştır. Adeta vücudunun mühim kısmı onun nimetidir. Harb-i Umumi'de Cenova'da Sabahattin'le beraber Fransızlara hizmet etmiş ve onlardan para almıştır. Sonra felâkete düşmüş, Sabahattin'i terketmiştir. Mahmut Şevket Vak'ası (62) için Sabahattin, Mahmut Şevket'i vurdurmak, ihl... için Kâzım işini (63) ve ihtilâl hazırlıyor-muş. Nihad'ı da bu işte kullanıyormuş. Bir gün meseleye dahil üç bahriye zabiti Nihad'a bazı mühim işleri görüşmek için gitmişler. Nihad keman çalıyormuş. Bunlara, "Biraz beklesinler. Bir morso (parça) meşkediyorum." diye haber yollamış. Zabitler bir saat kadar beklemişler. Bakmışlar ki, hâlâ keman çalıyor, evden çıkıp gitmişler. Bu zabitler vaktiyle Halâskârlar meselesinde (64) birkaç torpidoyu ihtilâlê iştirak ettirip faryap ederek hazırlayan zabitlerdir. Yıllardan sonra bunlardan biri sırası geldi de bu vak'ayı anlattı. Ve dedi ki: "Biz ihtilâl yapacağız. Ne ciddi, ne kanlı iş! Böyle iş yapacak olan bu beyim keman ile meşgul. İhtilâl işinin bir saat durmaya tahammülü olur mu? Sabahattin'e de acıdık. Öyle hafifmeşrep çocuklar ile inkılâp yapacak?.." Haklan var. Hakikaten Sabahattin bu mühim işleri bunlarla yapardı. Hiç muvaffak olmadı. Daima hıyanete uğradı. Sebebi Nihad Saf-vet Lütfi (65) ve emsalidir.

Nihad Lozan'dan sonra Ankara'ya gelmiş, fakat istediğini alamayıp, Avrupa'ya dönmüş. Fransızlar da ona Fransa'da icra-yı tababet edebilmek için müsaade vermişlerdir. Bu mühim meseledir, kanuna mugayirdir. Beyrut mekteplerinden diploma vermek suretiyle kitaba uydurmuşlardır. Bunu kimseye yapmazlar. Demek vaktiyle onlara casus gibi hizmetler etmiş.

Sonra Şerif Paşa (66)ya vekil olarak Mısır'a gitmiş, orada Şerifin hesabına ve zararına türlü çirkin para işleri yapmış. Bana bunları alâkadarlar Mısır'da anlattılar.

İnkıta olunca İsmet, Nihad'ı Ankara'ya getirdi. Orada ortada bırakıvermiş, ne aramış, ne sormuş, ne de "yiyeceğin var mı?" demiş. Nihayet memuriyet istemiş, onu da vermemiş. Nihayet İsmet ona Matbuat Müdürlüğü'nü teklif etmiş. Nihad da kabul etmeyip İstanbul'a dönmüş. İstanbul'da bana şikâyet etti, durdu.

Reşit Saffet (Atabinen), Nihad'ın can düşmanı imiş. Sebebini bilmiyorum. Belki de rekabet. Çünkü ikisi de hemen aynı şey. Bir düziye Nihad'ın fenalıklarını İsmet'e, bana söyler. Kovulmasını ister. Bu Reşid Saffet'in vazifesi değil, aldırmadık. Bu sefer bizzat hakaret etmiş, fena kavgaya etmişler. O Nihad'ı, Nihad da onu bana şikâyet ettiler. Yan tatlı, yarı tehditli sözlerle ikisini de susturdum. Yahya Kemal hantal bir adam. Kımıldama kabiliyeti yok. Esasen iâkayt bir insan. Asla iş, idare adamı değil. Sade bol viski ve rakı içiyor. Münevver bir adamdır. Hoşsohbettir. Tuhaf sözleri vardır. Şairdir. Mahcub, pek az ise de güzelce birkaç şiiri vardır. Şüphesiz namuslu adamdır. Şerir, muzır bir adam da hiç değil. Yumuşak bir insan. Son derece korkak. Görülüyor ki biraz dalkavuk.

Ruşen Eşref. Hele bu adamdan hiç hizmet görmedik. Ruşen edip geçiniyor. Hiçbir eserini okumadım. Benim bildiğim zekâsı basittir, cahildir. Şerir adam değildir, kimsenin ne etlisinde, ne sütlüsündedir.

İstihbaratın yürütülemediğinden birkaç defa İsmet'e dert yandım, hiçbir şey söylemedi ve yapmadı. Öyle görüyordum ki, bu işe ehemmiyet vermiyordu, veya ben teşkil ettim diye aldırımıyordu.

Hasılı bizim istihbarat ve neşriyat teşkilâtından habbe-i vahide (tek bir haber) istifade edemedik. İngilizlerin istihbarat büroları ise mükemmel işliyor. İngiliz casusları, dedektifleri, enteelligence servis adamları Lozan'a dolmuşlar. Mükemmel çalışıyorlardı.

Artık biz işlere iyice daldık. O kadar ki başımızı kaşımaya vaktimiz yok. Öğle yemeklerini daradar yiyoruz. Zevcem orada kapandı kaldı. Yanında bir hizmetçi kız getirmişti. Ama sıkıldı. Bir dakika onunla oturmaya vaktim

yok. Sinirlendi. Ne yapayım? Gündüz neyse ama gece de sabahlara kadar kalem haline, müzakere odası haline koyduğumuz odalarda meşgulüm. Konferans bitinceye kadar, Nis'e büyü-kanasımın ve babasının yanma gitmesini söyledim. Razı oldu. Yolladım. Ondan da kurtuldum. Artık kendimi tamamıy-le konferans işine verdim. Geceleri kendi komisyonlarım için hazırlanıyorum. Sonra gerek benim komisyonum, gerek birinci ve ikinci komisyonların umumi celsesi için lâzım gelen nutukları tertip ediyorum.

Her akşam ertesi günkü içtimaların saat ve müzakere mevzuları umumi kâtiplik tarafından heyet-i murahhasaya tebliğ ediliyor. Buna göre İsmet Paşa'nın komisyonda söyleyeceği şeyleri müşavirler ile müzakere ediyoruz. Birkaç saat içinde mes'ele tenevvür ediyor. Bir kâtibe, "Yaz!" diyorum. Söylüyorum, yazıyor. Sonra bir defa da okutuyorum. İlâve ve tashihe ihtiyaç varsa yapıyorum. Hikmet (Bayur) Bey'e veriyorum. O da Fransızca yazıp daktiloya veriyor, makinay-la yazdırıyor. Bu İsmet'e veriliyor. İsmet bunu umumi celsede okuyor. İşte kendi nutuklarını İsmet kendisi hazırlayacak yerde onları da ben hazırlıyorum. Bu suretle zabıtnamelerde mevcut İsmet'in söylediği nutukları hep ben yazmışımdır. İsmet bir tanesinin müzakeresinde bile bulunmamıştır. İsmet geceleri hükümete ve Mustafa Kemal'e şifre ve hususi mektuplar yazmakla meşgul oluyordu. Bunları bana göstermemeye dikkat ederdi. Hemen hiçbirini görmemişimdir.

Bir usul de ittihaz ettik: Celsede ani olarak bizden mühim bir şeye cevap istenirse cevap vermiyoruz. "İlerideki celsede buna cevap vereceğiz." diyoruz. O meseleyi de yine aynı müşavirler ile müzakere ve münakaşa edip yazdırıyorum. Ertesi günü söylüyor.

İşte İsmet'in söylediği bütün nutuklar böylece benim tarafımdan kaleme alınmıştır. O sade celsede okumuştur. Zabıtnameleri okuyanlar, görürler ki İsmet daima "Gelecek celsede cevap vereceğim" der. Adeta her sahifede bu cümle vardır. İşte onu ben hazırlarım, gelecek celsede o okur. Bunu bütün müşavirler bilirler.

Ruznameieri Avrupalılar tertip ediyorlar. Bize hiç danışmıyorlar. Bundan müşkül vaziyete giriyorduk.

Hikmet çok ahlâklı, dürüst, dirayetli ve işe sadık, pek çalışkan, nutukları mükemmel surette aynen ve güzel bir Fransızca ile tercüme ediyordu. Lozan'da böyle işin üzerinde görerek Hikmet'i sevdim. Nutuklar tercüme edilip, makinede birkaç nüsha yazıldıktan sonra bir nüsha da bana gelirdi. Bir gün baktım. Bir iki cümle benim dediğim gibi değil, değiştirilmiş. Hikmet'i çağırttım. Ve gösterip azarladım ve dedim ki: "Burada siz bir madun memursunuz. Vazifeniz emrimizi ifadan ibarettir. Bu değiştirme çok fena bir şeydir. Ne vakit başta amir olursanız, o vakit kendi fikrinizi yazarsınız." Hiçbir şey demedi. Ve ağlar gibi oldu. Baktım terbiyesi de bu kadar mükemmel. Zaten kendisi Anadolu'ya ilk günlerde üti hak edenlerdendir. Ben o vakit Hariciye'ye vekâlet ediyordum- Kendisini Adnan'ın tavsiyesi ile Harici-ye'ye almıştım. İncittiğime pişman oldum. Çünkü böyle namuslu ve dirayetli adamları incitmek doğru değildir. Çağırdım, gönlünü aldım. İhtimal onu İsmet değiştirmişti. Hikmet o kadar terbiyeli ki, onu dahi söylemedi. İş kendi üstüne aldı.

Bu müzakereleri idare etmek de güç iş idi. Bir kısım müşavirler iyi. Fakat bir iki müşavir de vardı ki, pek aykırı fikirlerde idiler. Sonra da illâ kendi fikirlerinin kabulünü istiyorlardı. Bazısı ç I ok söylüyordu. Hem de saçma veya sadet harici. Vaktimiz ise hiç yoktu. Bir dakika bize bir saat kadar kıymetli idi. İşimiz tepemizden aşmıştı. Devletle dosyası hazırlanmış hiçbir şey yoktu ki... Hepsini burada biz yapıyoruz, biz hazırlıyoruz. Meselâ devletin Düyun-u Umumiye borcu ne kadardır, onu bile bilmiyoruz. Ve vesikası yok. Her şey buna göre. Bunları birer surette idare ediyorum. Bir gün bir müzakerede müşavirlerden birkaçı behemehal kendi fikirlerinin kabulünü istediler. Başka türlü mes'uliyet kabul edemeyeceklerini bildirdiler. Bunlar vaziyetlerini bilmiyorlardı. Ve murahhaslara tahakküm etmek istiyorlardı. Vaziyetlerini nihayet anlattım. "Sizin hiçbir mesuliyetiniz yoktur. Boşuna korkmayın! Mesuliyet biz murahhaslarındır. Sizin vazifeniz istişaridir. Size sorarım. Beni tenvir edersiniz, o kadar. Sonra söyleyeceklerimizi biz tespit ederiz. Görüyorsunuz ki öyle yapıyorum. Yazdığım şeylerin de çok yeri bambaşkadır. İçinde müzakere ve münakaşalarda istifade olmuş şeyler olduğu gibi, bambaşka şeyler de vardır." Bunlardan biri Şevket (Doğruer)dir. Boğazların serbes-tisini kabul etmemize çok itiraz etmiş, men'e kalkışmıştı. İyi vatanperverlik. Ama görülüyor ki işlerden haberi yok. He-yet-i umumiye'yi kavrayamıyor. Birisi

de Seniyüddin (Başardır. Evkaf mütehassısı idi. Bu hususta çok itirazlar yapmıştı. Zihniyeti yeni zihniyete tevafuk etmiyordu.

İSMET'İN MÜSVETTELERİ

İsmet sâde muhabere ile meşgul. Olan şeyleri Ankara'ya yazıyor ve oradan yazılan şeylere cevap veriyor. Bana gösterdiği yok. Gizli tutuyor. Ne yazıyor, bilmem?.. Benim de buna zaten vaktim yok. Muahede işlerine ancak yetişiyorum. Hem bu muahede işi değil, ehemmiyet vermiyorum. Fakat görmek hakkım idi. Sade mühim ve pürüzlü bir muhabere olduğu vakit bana gösteriyor. Hem de fena bir adeti var. Yalnız Hariciye Vekâleti'ne yazacakken Mustafa Kemal'e de yazıyor. Bu ise Abdülhamit zamanı sistemi, Saraya jurnal, istibdat ve dalkavukluk usulü, o zamanın en fena gördüğümüz âdeti. İsmet bu işe adeta bütün zamanını sarfedi-yor. Çünkü bu adamın müsvette yapması fevkalâdedir. Bir müsvette yapar ki, gülünç bir şeydir. Kâğıdı, kalemi alır, yazar, hem yazar, hem çizer. Çizdiği satırların altına yenisini yazar. Bu suretle satırlar arasında boş yer kalmaz, fakat tashih bitmemiştir. Bu sefer kâğıdın kenarlarına çıkıntı yapar. Bu çıkıntıları da çizer, altlarına yenisini yazar. Hasılı müs-vette bittiği vakit kâğıt simsiyah, her tarafı çizik, arapsaçı gibi bir şeydir. Okumak mümkün değildir. İlk yazdığı satırlardan çizilmemiş olan pek azdır. Birçok cümleleri bir defa değil, birkaç defa çizilip yazûmuştur, saatler geçmiştir. Bunu he-yet-i vekiledeki müsveltelerinden bilirim.

Bunun iki sebebi vardır. Biri kitabet ve yazıdaki iktidarsızlığı. Böyle hararetli birçok tashihten sonra dahi İsmet'in yazılar mânâ çıkmaz bir şeydir. İkincisi evhamdır. Her cümleyi defalarca tartar. "Bundan şu çıkabilir", der, çizer, yenisini yazar. "Ondan da bu çıkar" der, yine çizer. Ama hiçbirisi de çıkmaz ya. Bu adamın evhamı müthiştir. Ben hayatımda bu derece evhamlı adama pek az tesadüf ettim. Bunu bir tahmin veya bir iki müşahede üzerine söylemiyorum. İs-met'le Anadolu'da birçok temas ve münasebetlerim var. Sonra Lozan'da bir yıl kadar gece gündüz beraber yaşadık. Her halini gördüm. Hem de o buhranlar içinde bütün hakikatiyle gördüm, müşahedeye alışkın hekim gözüyle gördüm. Bunları yazacağım için, iyice dikkat ederek müşahede ettim. Sağırılar, evhamlı ve alıngan olurlar. Biri bir şey söyler, anlamazlar. Derhal kendi aleyhlerinedir, zan ve vehmine düşerler. Bunda da o hal var. Fakat bu evham sade sağırlıktan mı?

Çünkü sağırlardakinden pek çok fazla. Zannımca esasen hilkatinde mevcut bir şeydir.

Meseleleri birbirine karıştırmamak için müzakereleri tarih sırasıyla yazmayacağım. Bunu isteyenler Fransızca zabıtnamelerden okusunlar. Bir komisyonun işlerini bitirip diğerine geçeceğim. Bir de bu zabıtnamelere geçmemiş şeyler var. Bu da bizim kâtip Reşit Saffet (Atabinen)in hatasıdır. Çünkü bizim nokta-yı nazarlarımızı kendisi kamilen zapte-demediğinden Massigli'nin dediğini aynen kabul etmişti. Halbuki Massigli müzakereleri yazarken tabiatıyla bir derece kendi nokta-yı nazarlarına uydurarak yazıyordu. Yani Massigli bizim kâtip Raşit Saffet'i mükemmel dolaba koymuştur. Reşit Saffet vazifesini iyi ifa edecek bir iktidar gösterememiştir. Komisyonların ve sukomisyonların zabıtlarında hep bu kusur vardır. Bunda bizim heyetin kâtibinin kusuru, ihmali, iktidarsızlığı şüphesiz h>e de en büyük kusur bi zim ayrıca stenografımızın olmamasıdır. Bu netice benim önce hatırıma gelmişti. Fakat bizde stenograf yoktur. Vaktiyle Meclis-i Mebusan'da Ahmet Rıza'ya (67) çok söylemiş ve bir türlü yaptıramamıştım. Lozan'da bu noksanın cezasını çektik. Ben, bu zabıtlara geçmemiş, notlarımda da mevcut olmayan, Frenklerle başbaşa yaptığımız müzakereleri, koridor cereyanları, işlerin iç yüzleri, gayeleri, sebepleri var ki, onları da hikâye edeceğim.

Keza arada, müzakerelerden hariç olarak, vaki olan menkıbe ve vak'alan da hikâye edeceğim.

BURUN KARIŞTIRAN DİPLOMATLAR

"Celselerde dikkatimi celbetti. Fransız delegesi Barrere serçe parmağını iyice, adeta birinci mafsalına kadar burnuna sokup karıştırıyor, çıkardığı pisliğı iki parmağı arasmda yuvarlayıp bir fiske üe fırlatıyor. Bunu bu kadar zatın ve terbiyeli adamın arasında hep yapıyor. Curzon'un sağında ve yanında gayet dik, dik değı vücutu arkaya mâil, alnı ve burnu havada büyük bir gurur vaziyetinde oturuyor. Celselerde sigara içmek memnu değıl. Barrere'in ufak ve kiraz bir ubuğı var, sigarasını da savura savura bununla içiyor ve sık sık da hap yapıp celseye fırlatıyor.

Bu adamın bu hali nedense sinirime dokundu. Muttasıl gözüme ilişiyor. Bir gün o hap yapıyor, ben de onun seyrine dalmışım, baktım, bana bakıyor, hem de hepsini gördüğümü anlamış bir nazarla bakıyor. Ben de bir tuhaf nazarla baktım. O daha ziyade tuhaf ve dik dik baktı... Fakat hap yuvarlamaktan vazgeçmedi. Hapını fiskeledi ve parmağım yeniden burnunun deliğıne taktı. Bu sefer görölüyordu ki, biliti-zam yapıyor. Kendi kendime dedim: "Bu diplomat hem münasebetsiz hem de münasebetsizliğınden sıkılmıyor."

Birkaç gün sonra gözüme ilişti. Baktım, benim sağımda oturan Pazarola Haşan da hap yapıyor. Sağıma geliyor, Curzon ve diğere söz söyleyenler hemen umumiyetle solumda olduğından yüzü daima sola dönük duruyor. Bu sebeple görmemişim. Demek Haşan daima yapıyormuş. Kimbilir şimdiye kadar yüz hastaneye yetecek kadar hap yapmış galiba. Hem nasıl yapıyor? Büyük bir hararetle parmağını belki Barrere'den daha çok sokuyor. İkinci mafsalına kadar. Parmağı sanki artezyen kuyusu açan demir burgu gibi burnunu kazıyıp oyuyor, sanki beynine doğıru yol açmak gayretinde. Hapını yuvarlıyor, yuvarlıyor, merkezde bulunan Massig-li'ye doğıru havan topu mermisi gibi fırlatıyor. Haşan adeta müzakerenin verdiğı sinir harbini burnundan alıyor. Bunu görünce yüzüm kıpkırmızı oldu. Âlemden utandım. Ben eğer Hasan'ı evvelce görseydim Barrere'e bakar mıydım? Barrere'i görenler terbiyesiz, pis adam derler, fakar "Fran-sızlar böyledir" demezler. Bizim adımız ıktı. Avrupalılarca aşağı bir millet tanınmışız. Hasan'ı böyle görünce Haşan demezler, "Türk milleti işte

böyledirler", demişlerdir. Demek ki, BarrSre ve Haşan karşılıklı nargile içen ve dumanını puf puf ederek ve ciddi bir keyif yapar gibi hapı karşılıklı yapıyorlarmış.

İçimden Barrere'e, "Bir sizden bir bizden" diye teselli bulmak istedim. Fakat galiba onun hapçılığını gördüğümü anladığı ve yüzümün pancar gibi olduğunu gördüğü zaman bana dik bakışı, "benim marifetime bakacağına yanındaki kendi sanatkârına baksana..." demek imiş... Şimdi de gözüm hep Hasan'a gidiyor. Mübarek hiç durmuyor, hap yapıyor. Bu kadar muzahrafat hiçbir burunda hatta çöp tenekesinde bulunmaz, bitmiyor. Demek itiyad olarak yapıyor. Bu adamda böyle kaba şeyler çoktur. Esasen dimağı normal olmayan bir insandır.

Baktım ki fena. Otele dönünce İsmet'e söyledim. "Çirkin şey, söyle de bir daha yapmasın" dedim. İsmet, "Ben söyleyemem, sen söyle!" dedi. İsmet bu. Söyler mi?!. Böyle bir şey düşman peyda etmek demektir. Hadi Rıza Nur'un başına... Rıza Nur da böyle şahsi şey düşünmez, müstahaktır. Halbuki bu reisin vazifesi idi. Reislikte pek kıskançtır. Ammâ belâlı işleri Rıza Nur'un başına sardırır. Nihayet Ha-san'a, "Hap yapıyorsun, çok çirkin, Türklere ne derler? Yapma!" dedim. Yapmadı.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ KOMİSYON

a) Trakya ve hududu

Bu işlere İsmet bakıyor:

Biz Trakya hududu olarak bütün şimendifer hattını ve Edime'nin mahallesi olan İstasyon'u, Karaağaç'ı istiyorduk. Venizelos (68) Trakya'da Rum ekseriyeti olduğunu iddia ediyordu. Çok şarlatanlık ediyor, utanmadan hiç esassız yalanlar söylüyordu. Meselâ İzmir'de bile Yunan ekseriyeti olduğunu iddia ediyordu. Keza Trakya'nın Harb-i Umumi'-den biraz evvel Şarki Trakya'dan ve Anadolu sahillerinden milyonlarca Rum'u kovduğunu söylüyordu. Tabii söyler. Ölçüsüz amma diplomattır. Milli menfaatlerini istihsale çalışıyor.

Bütün İtilaf Devletleri, Sırbistan ve Romanya'ya kadar, hepsi Meriç'in garbına geçmemize asla razı olmadıklarını söylüyorlar. Maalesef bizi konferansa davet eden notada da hudut Meriç gösterilmişti. Mudanya müzakeresinde de İsmet teferruata dikkat etmeyerek bunu böyle kabul etmiştir. İsmet'in deyişine göre Mudanya'da vâkıa İngiliz delegesi Karaağaç'ı da Edirne ile birlikte alacağımızı söylemiş ise de mütarekenamede kaydı yoktu. Gaflet edip bu kaydı yaptırmamıştı. Lafa itibar yoktur. Bazen imzalarına bile itibar etmeyen Avrupa diplomatları lafı dinlerler mi? İsmet bunu söyledi. Lord Curzon bunu İstanbul'dan bir telgraf ile Harrington'dan (69) sordu. Cevap İsmet'in dediği gibi değildi. Yani nasıl amiral Calthorpe (70) Mondros'ta Rauf (Or-bay)'ı dolaba koydu ise Harrington da İsmet'ı Mudanya'da dolaba koymuştur. İttihatçılar da 1915'te Bulgarları Alman tarafında harbe sokmak için bu hudutta aleyhimize ve Bulgar lehine tadilât yapıp bu mahalleri Bulgarlara terketmiş-ler imiş. Ne deli ve ahmak insanlarmış... Harbe girmek için Alınanlardan bize bir şey alamadıkları gibi, Bulgarlara da onlar İçin bizden yer vermişlerdir.

Şimendiferin bir kısmı Meriç'in garbında idi. İsmet sukomisyonunda bu kısımları kurtaramamıştı. Ben birinci komisyonun sukomisyonların-da bulunamadım. Teferruatını bilmiyorum.

Biz garbi Trakya'da plebisit istiyoruz. Frenkler buna asla yanaşmıyor. Garbi Trakyalılar'dan bir heyet gelmişti. Galip Bahtiyar (71) da heyetteydi. Türkiye'ye iltihak olamazsa muhtariyetli bir idare istiyorlardı. Bura Türkleri evvelce silâhlı bir isyan yapmışlar, ç' eteler teşkil edip vuruşmuşlardı. Gayret göstermiş bir halk idi. Bir aralık istiklâllerini ilan etmişlerdi. İsmet, mütehassıs komitesinde birden bu babdaki mütalâamızı terkedivermiştir. Bunu bana da haber vermeden yapmıştır. Galip Bahtiyar ve arkadaşları pek me'yus oldular, İsmet'e kızdılar ve Lozan'ı bırakıp gittiler. Ben bu işi sonuna kadar götürmek istiyordum. Belki bir şey aJmak mümkün olurdu. Henüz p * ek az uğraşmış idik. Hem de bu işte haklı idik. Frenkler plebisit istemiyorlardı, çünkü ekseriyet Türk'tedir, biliyorlar. Öyle bir yer ki, kesif Türk ahali ile meskûndur. Ancak bizim Meriç'in sağma geçmemize Sırplar da tahammül edemiyorlar. Tarihin tekerrür etmek ihtimalinden yani Sırbistan'ı Türklerin yeniden istilâsından korkuyorlar. Bu uzak bir ihtimal ama bu korkuları vardır. Nitekim Sırp delegesi ve Hariciye Nazırı Ninçiç bunu böylece açıkça konferansta söylemiştir. Vakıa Mudanya'da bir kere Meriç hududu kabul edilmişti. Yapacak bir şey kalmamıştı. Fakat belki bir muhtariyet mümkün idi. Neyse ben hiç olmazsa ikinci komisyon müzakeresinde Frenklerin istedikleri İstanbul'a mukabil tutarak ahali mübadelesinden Garbi Trakya'yı istisna ettirdim. Bu da bir kârdı.

Bulgariar Dedeagaç'ta mahreç istiyor. Lozan'a bir heyet göndermişler. Celsede resmen dinlendiler, Bulgar Başvekili İstanbulovski murahhas olarak gelmişti Bu adam alçak boylu, pek şişman, tulumbacı kabadayıları tarzında bi-rJi Yanında tercüman olarak bir Bulgar kızı getirmiş, konferansta yegâne kadın memur bu olmuştur. İstanbulovski pek cahil, yontulmamış bir adama benziyor. Muaşeret adabı filan da bilmiyor. Bir düziye ve pek çok miktarda terliyor. Zaar münevver insanlar arasında sıkılıyor. Muhtıra hazırlamışlar, okudular. İstanbulovski Sofya'ya döndü, vurdular, öldü. Bulgarların Dedeagaç hakkındaki davalarını öğrenmek isteyenler bu muhtırayı okusunlar. Mahrem işaretiyle neşredilen zabıtnamede s. 22 ve s. 55'tedir. Fakat Bulgarların başka davaları da vardı.

Şarki Trakya'dan vaktiyle mübadele edilmiş Bulgarian tekrar Şarki Trakya'ya yerleştirmek. Bulgar heyet-i murahhasası bize ziyafet verdi. Tabii biz de onlara verdik. Bu meseleyi ayrıca bizimle müzakere etmek istediler.

Bize fevkalâde dost görünüyolar. Bu adamlar akılsız şeyler. Akıllarınca, burada hazır bize dost görünerek dolaba koyuverecekler. Kendilerine dedim ki: "Siz dostuz diyorsunuz. Kabul ettim, fakat Trakya'ya Bulgar yerleştirmek istiyorsunuz. Bunun mânâsı Bulgaristan'ın Trakya'da gözü vardır, Trakya'yı istiyoruz, bu davadan vazgeçmedik, demektir. Bu da İstanbul'u istiyoruz, demektir. Bulgarlar tarihte mukayettir ki Bizans'tan Trakya ve İstanbul'u istemişlerdi. Trakya'ya muvakkat olmak üzere birkaç defa girmişlerse de İstanbul'a hiç girememişlerdir. Binaenaleyh buralarda hiçbir tarihi hak ve kılıç hakkına malik değilsiniz. Etnik hakkınız da ne eskiden olmuştur, ne de şimdi vardır. Bu halde buraları nasıl istiyorsunuz? Çok haksızsınız. Yerimizi istemek Türkiye'nin düşmanı olduğunuzu ifade eder. Sizin tarihi hakkınız Sırbistan üzerindedir." Sustular.

Bir daha da ne bu bahsi ettiler, ne de bizimle görüştüler. Bununla da iz'açlarından kurtulduk. Güya harbe manidir diye Trakya hududunda Frenkler tarafından bir de bitaraf mıntıka kondu. Bu bir laf ise de biz de istedik. Bu mıntıkanın bitaraflığının Avrupa büyük devletleri tarafından garanti altına alınmasını teklif ettik. Bunu kabul etmediler. Kabul etmek için kendileri kontrol koymak istediler. Bu da bizim işimize gelmedi. Toprağımıza ecnebi kontrolcu ağır. Edirne'nin bir askeri müstahkem mevki haline konması faydasız. Hem de Türkiye'ye ağır masraftır. Trakya'nın müdafaası Lüleburgaz ve Çatalca'da olması lâzımdır. Bu hakikat karşısında bitaraf mıntıka bize zarar değil, kâr idi.

Zavallı Edirne ve Trakya, adeta bizden gitmeye mahkûmdur. Bu sebeple ben oraya mübadele Üe gelen muhacirleri bile yerleştirmek taraftarı değildim. Şimdi orası bizim eskilerin "Uç" dedikleri şeylerdendir. Ve uç rejimine tâbi olmuştur. Oraya para sarfetmek, ahali yerleştirmek boştur, hatadır. Lozan'dan sonra bu fikri takip ettiğimden, Edirne mebusları aleyhime kıyam ettiler. Onlara hususi surette, "Buraya konacak ahali bir daha hicrete mahkûmdur. Elimizden gitmese bile daima harp sahası olacaktır. Ahali kırılacak, yapılan imar yıkılacaktır." dedim. Dinletemedim. Tabii yurt sevgisi ile mütehassis idiler. Hakları var, ama politika his ile idare

edilmez ki. Şimdi Trakya'da fabrika gibi inşaat yapıyorlar. Paralara yazık. Bu arazi İstanbul'un örtü mıntıkası ve harp meydanıdır. Bizden gitmese dahi harbin darbeleriyle ezilmeye mahkûmdur. Türkiye için bir harp zuhurunda Trakya'ya lüzumu kadar asker geçirmek bue tehlikelidir. Boğazlar düşerse bu orduyu geri alıp Anadolu'ya geçirmek mümkün olamaz. Devletin ordusu elinden gider. Bu da Anadolu'nun istilâsına sebep olur. Trakya ve İstanbul'da sade yirmi bin asker bulundurabileceğiz, Boğazları serbest yaptık. Bu halde...

Daima söylüyorum ve söyleyeceğim. Muahedenin imzasından sonra tatbiki için bir komisyon ve gayeler için bir kitap lâzımdır. Bu kitap gizli tutulacaktır. Burada bizim araziden bir kısım şimendifer yapıp Edirne, İstanbul'a Yunan toprağından geçmeden raptedilmelidir. Bir Yunan taarruzuna karşı yirmi bin kuvvet hazırlamalı. İlk iki günde yüzbin kuvvet hudutta bulunabilmeli. Ötesi, sonra, birkaç gün içinde sevk edilir. Boğazın müdafaası tertibi de sulh zamanında hazırlanmış olursa geri ekalliyette olacağından başka kuvvetler de geçirilebilir ve Yunan taarru I zuna karşı konur. Mamafih bu da şüpheli ve tehlikeli iş.

Bitaraf mıntıkaya ecnebi kontrolü koymak istiyorlar. Bu Avrupalılar yamandır. Bunu kendÜeri kontrol etmek istiyorlar. Fakat şu da var ki kefaletleri arasında alırlarsa kontrol etmeleri tabiidir. Lâkin biz bu kontrole asla razı değiliz. Çünkü bir nevi kapitülasyon demektir. Biz ise kapitülasyonları, devletin bu kara belâsını kökünden sökmek azmindeyiz. Kontrolü kabul etmedik. Onlar da kefalet vermediler.

b) Adalar ve Unutulan Limni

Birinci komisyonun diğer bir işi de Adalar Deniziinde-ki, Adalar meselesidir. Bunların bir kısmı Yunanlıların, bir kısım İtalyanların elinde. Ahali ekseriyetle Rum. Vakıa Anadolu sahilleri için kaçakçılık ve eşkıyalık, iktisadi vaziyet cihetiyle adalar mühimdirler. Hatta Anadolu'ya tecavüz için mükemmel üssü'l-harekât olabilir. Fakat Türkiye'de onları ne almak, ne de sonra muhafaza etmek kuvveti var. Denizaşırı. Muhafazaları büyük masraf ister. Yalnız Çanakkale Boğazı'nın ağzını tıkayan bir iki adayı almalıyız ve alabilirsek kâr. Öbür tarafı uğraşmaya değmez. Yunan veya İtalyan kimin elinde olursa olsun bizde olmayınca kimde olursa olsun. İkisi de bize tecavüz edecek mahiyette ve hem de birinden alıp diğerine vermek de

elimizde değü. Sade buraları gayri askeri yapabilirsek fenimelmatlûb. Zaten Boğazların karşısındaki üç adayı da bize iade edeceklerini evvelce notada söylemişlerdi. Bu husustaki siyasetimiz bu idi. Bize "Me-is Adası sahilimize pek yakın olduğundan verilmesini" Rauf hükümet namına ısrar ile yazdı. Fakat bir ufak ve kayalık yermiş neye yarayacak? İtalyanlara üssü'l-harekât ise Rodos ve Kuşadası'dır. Burası o işe yaramaz. Bu adaların hepsi de oniki adalardandır. Bunları 1912'de Türkiye, Uşi Muahedesi (72) ile İtalya'ya zaten vermiş. Bize şimdi burada tasdikinden başka çare yok. Binaenaleyh karasularımızdaki adaları aldık.

Yunan elindekiler Limni, Midilli, Sakız ve Sisam olup İtalyanların Trablusgarp muharebesi zamanında işgal ettikleri adalarımız "Oniki Ada" adıyla maruftur. Sukomisyon-da Limni bizim müşavirler tarafından unutulmuş, Lord Curzon komisyon c ' elsesinde bu sebeple bizimle alay etmiştir. Hakkı var. Kendi menfaatimiz hususunda büyük bir gaflet edilmiş idi. Bu müşavir de Tevfik (Bıyıkhoğlu) (Reisicumhur Kâtibi) idi.

Gayri askeri kılınacak adalar Yunan hükmü altındaki-lerdir. Halbuki İtalyanların elindekileri de yapmalı. Buna yanaşan yok. İsmet niye bunlarla uğraşmamış bilmem.

c) Boğazlar Meselesi

Boğazlar'ın tâbi olacağı rejim meselesinin konferansın en mühim meselelerinden biri olduğunu Curzon söyledi. Bununla da bizim bildiğimiz şeyi teyid etti. Artık tereddüde mahal yok. Yani İngiizler için mühim mesele, Boğazlar'ın tahkimattan âri, yani serbest olmasıdır. Bu müzakerelerde Rus delegesi olarak Hariciye Komiseri Çiçerin (73) ile Rusya'nın İtalya mümessili Varovski (74) Ukrayna delegesi olarak Ukrayna hükümeti reisi Rakovski (75), Gürcistan delegesi olarak da Medyevani iştirak etti. Rakovski, ben Har-kofta iken de Ukrayna Reisicumhuru idi. Bunların Varovs-ki'den maadasını tanıyordum.

İsmet Rusya'nın bu müzakereye iştirakine çok ehemmiyet verdi. Bunda ısrar etti durdu. Halbuki bundan bize bir fayda yoktu. Bilâkis zarar geldi. Fayda olmayacağını bilirdim. Ama zarar geleceğini tahmin etmemiştim. Ruslar bizim menfaatimiz için İngiizler aleyhine hareket edecek iken istediklerini yaptırmak için bizim üzerimize çullandılar. Ruslar, İngilizlere karşı ne yapabilirlerdi? Ne kuvvetleri var? İngilizlerse bunları adam yerine koymuyorlardı. Şimdi de görüyoruz, Curzon bunlara bir düziye hakaret ediyor. İsmet şap'a oturdu. İlerde söyleyeceğim.

Boğazlar işinde de her işteki gibi Misâk-ı Milli'yi ileri sürdük. Zaten Misâk-ı Milli'de Boğazlar'ın serbestisi umumi bir tarzda kabul edilmişti. Ancak harp gemilerinin geçmesine dair hiçbir sarahat yoktu. Ruslar sulh ve harp zamanında Boğazlar'dan ticaret gemilerinin geçmesini fakat harp gemisinin geçmemesini istediler. İngilizler harp gemisi de geçsin istiyorlar. Eski devirlerden beri Rusya bunu istiyor. İngilizler Rus donanmasının Akdeniz'e geçmesini kendi menfaatlerine muzır bularak istemiyorlardı. Şimdi vaziyet, siyasetin aksine alt üst olmuştu. Rusların Karadeniz'de donanma diyecek bir şeyi kalmamıştı. Yeniden yapmaları da şimdi mümkün değildi. İngilizler Karadeniz'e donanmalarını sokmak istiyorlardı. Romanyalılar da bunu istiyorlardı. Galiba Ruslar ile Romanya arasında vaki olacak bir harpte İngilizler'den imdat umuyorlar. Galiba da Köstence'yi İngiliz donanmasına istinadgâh yapacaklar...

Çiçerin beyanatında daha ileri gidip bizim Boğazları tahkim edebileceğimizi de söyledi. Çiçerin de âlim, zeki bir adam. Zaten konferansta iki mühim adam vardı. Bunlardı. Birbiriyle tutuştular. Biz seyrediyoruz. Lord Curzon, "Ben şimdiye kadar Çiçerin'le sade kâğıt üzerinde karşılaşmıştım. Böyle bilfiil karşılaşmayı da çok arzu ediyordum. Çiçe-rin'in Türk müdafii, aynı zamanda Rus, Ukrayna, Gürcistan ve Türkiye delegesi de olduğunu görmek hayreti muciptir. Çiçerin İsmet Paşa'nın kalpağını giymişe benziyor." diyerek ince bir istihza yaptı. Romanya delegesi Doka'nın beyanatını takdir etti. Bu da pek güzel gösterir ki Doka'ya söyleyeceğini evvelden Curzon öğretmiştir. Curzon bir düziye bizi söyletmek, fikrimizi öğrenmek istiyor. Biz ise evvelâ onların fikirlerini öğrenmek istiyoruz. İsmet yalnız Rus teklifinin muvafık olacağını söyledi. Söylediği bu kadar. Çiçerin bu hususta Curzon'a iyi bir cevap verdi. Celsenin iptidasında meydan okuyan bir pehlivan gibi Çiçerin'le karşılaştığına memnun olduğunu söyleyen Curzon, Çiçerin'den darbe yemiş, mahvolmuştu. (Fransızca mahrem kayıtlı zabıtname s. 114).

Bu konferansta en mühim adam şüphesiz Curzon ile Çiçerin'di. Zekâ ve malûmatça ikisi de yüksek idi. Sonraki celsede ise Curzon Çiçerin'e iyi bir darbe vurmuştu.

Bir celsede Curzon nutuk söylüyordu. Sağında Barröre ile Bompard, arkalarına bir müşavirleri gelmiş konuşuyorlar. Yüksek sesle de değil. Aramızda ancak üç metre kadar var. Biz dahi işitmiyoruz. Curzon birden eliyle Barröre'in sandalyesine vurdu ve "Susun!" diye hiddetle bağırdı. Herkes duydu ve dikkatle bakıyor. Curzon'un suratı fena kızmış bir surat. Bu, çocukları ve uşakları azarlar gibi bir şeydi. Bunu celsede ve dünya delegeleri içinde Fransız delegelerine yaptı. Fransız delegelerinin de bu muameleye mukabelesini görmeliydi. Deihâl lafı kestiler. Elleriyle önünü kavuşturup, ikisi de süt dökmüş kedi gibi durdular. Bu güzel misâldi. Gösteriyordu ki, Fransızlar İngilizler'in emir ve hükmü altındadırlar.

Curzon bunlara metelik vermiyor. Hatta uşak muamelesi yapıyor. Bizimkiler hep korku içindeler. Sınırları bozuk. İsmet'e ayrıca müşavirlere bir düziye cesaret, eneji aşılacak lüzumu var. Bunları muhtelif sözler ile cesaretlendiriyorum. Hele Münir... Celseye giderken zangır zangır ve bilfiil titriyor. Celselere İsmet, o, ben bir otomobilde beraber gidiyoruz.

Otomobilde Münir'e "Korkma, korkacak ne var? Sonra biz onları mağlûp edeceğiz. Korkma! Aslan gibi ol!" diyorum. Önümde oturuyor. Başını çevirip imdat diler bir nazarla yüzüme bakıyor. Münir'in sinirleri çok zayıf. Harp ve darbe kaadir değil. Bunlar bizim eskilerin tabirleridir. Fakat çok ok güzeldir. Öyle değil sertçe bir lakırdıya bile gelmez. Gölgesinden korkan biri. Esasen vücutça da hafif. Takviyeye çok ihtiyacı var. Kendi haline bırakılırsa derhal ricat eder. Frenklerden fena korkmuş. Ödünü kopuyor. Bu sebeple, baş, askeri bir tabir kullanayım kumandan olamaz. Eşsiz bir erkân-ı harptir. Bu kıymetli adamın vücudunun zayıflığından pek korkardım. Hasta oluverir diye adeta ödümü kopuyordu. Çünkü o çalışmazsa hukuki işlerimiz çok aksayacaktı. Bizde bir iki asırdır umumi bir zihniyet var. Frenklerden korkmak. Lozan'a bu kafalarla geldik. Şimdi bunu kırmaya çalışıyorum. Ve nihayet muvaffak oldum. Akşamları yemekten sonra İsme ile bir iki saat çalışıyoruz. Benim Türkçülüğe ait tetkikatımı soruyor. Kendisi hararetli Türkçülüğünden bahsediyor. Türk Ocağı'na aza olduğunu söylüyor. Bir akşam nasıl gaflet edip bana şöyle dedi: "Babam, ben Bitlisliyiz. Bitlis'te Türk var mıdır?" Kendisine, "Şehirde Türk vardır." diyerek teselli edici bir laf söyledim.

6 Kânunuevvel 1922 (17 Ocak 1922) celsesinde Curzon müttelikleri namına Boğazlar hakkındaki teklifleri yaptı. Teklifleri iki kısımdır:

- 1 - Ticaret ve harp gemilerinin Boğaz'dan geçmesi, harp ve sulh zamanında, Türkiye'nin bitaraf veya hal-i harpte olmasma göre bu hususu tespit eder bir nizam vaz'mı.
- 2 - Boğaz'ın iki tarafından gayri askeri mıntikalar ihdası.

Bu arada eskiden İstanbul'da "istasyonier" adıyla her devletin mevcut olan bir harp gemisinin yine aynı şartlar altında ibkasmı da istiyorlar. Bu ise bir kapitülasyon demektir. Hele bunun aleyhine şiddetle kalkındık. Bompard ibkası için telâşlı bir surette uğraştı. Fakat kaldırdık.

Gayri askeri mıntıkayı çok geniş tutuyorlardı. Adeta bütün Marmara sahilleri gayri askeri oluyordu. (Bompard) bunu son haddine (kadar zorladı, kati) surette uğraştı. Fakat kaldırdık.

Boğazlar'm idaresi gayri askeri kesimlerin teftişı ve bu meyanda sıhhi meşelere (karantinalara) da bakmak üzere beynelmilel bir komisyon ihdas ediyorlar. Biz Trakya hududundaki gayri askeri mıntıkaları Avrupa devletlerinin kefaleti altına koymak istiyorduk. Şimdi de bunlar Boğazlar'daki gayri askeri mıntıkaları böyle yapmak istiyorlar. Çiçerin bu celsede beyanatında adeta Rusya Türkiye'nin hamisi imiş gibi bir ifadede bulundu. Ve bu hiç hoşumuza gitmedi.

Bir noktayı zikredeyim: İtilaf Devletleri'nin celseleri idarç etmeleri, celse günlerini tayinleri, celselere riyaset etmeleri onları hâkim bir mevkie koyuyor. Onlara kâr bize zarar oluyordu. İşleri istedikleri gibi tertip ediyorlardı. Bizim elimizde bir şey yoktu. Bu bir tahakkümdü. Meselâ bu celsede bir şey oldu. Çiçerin cevabını sonraki celsede vereceğini fakat tetkikatı yapıp cevabını hazırlayabümek için celsenin iki gün sonra yapılmasını istedi. Curzon bir gün sonra dedi. Neyse İsmet Paşa da vakit isteyince verdi. Lâkin her zaman bize vakit vermezlerdi. Çok oluyordu ki, cevabımızı gelecek celseye vereceğiz diyorduk. Curzon bize tetkikat için hiç vakit bırakmak istemiyor. Celseyi ya o gün, o günden sonra veya ertesi gün yapıyorduk. Vakıt yoktu. Keza celsede müzakere edilecek meseleyi bildiren tebliği bize çok defa celseden bir iki saat evvel bÜdiriyorlardı. Bunları bililtizam yapıyorlardı. İngilizler'in dosyaları mükemmel olsa gerek. Bizim ise bir şeyimiz yok. Halbuki herkesten ziyade dikkat.bize lâzımdı. Mesela Hariciye ve Dahiliye Vekâletleri'nde Trakya nedir? Etnik ve iktisadi vaziyeti nedir? Eskiden ve yeniden başından neler geçmiştir? Ondan bahseden ne muahedeler var? Bunlara ait dosyalar değil bir kelime bile yoktu. Bir Nöyyi Muahedesi'ni (76) büe bulamadığımızı hatırlarım. Zabıtnamelerin tertibinde kendilerine göre çok tadiller yapmışlardı. Hasılı bu suretle türlü kârları ve bizim zararımız vardı.

Boğazlar'm serbestisi için bizim bütün müşavirlerle riyasetim altında bir müzakere yaptım. Şevket, Boğazlar'm ser-bestisi ve gayri askeri mıntıkalar ihdasına şiddetle itiraz etti. "Katiyyen, olamaz ve yapamazsınız." dedi. Bu yapamazsınız bir tehdit idi. Tuhaf! Vakıa asıl bu işin mütehassısı da kendisi idi. Bizi Boğazlar'm serbestisini kabulden men'e çalıştı. Ve zorlandı. Haddini tecavüz ediyordu. Nihayet: "Sizin bizi cebren men'e selahiyetiniz yoktur. Yalnız fikirlerinizi beyan edersiniz." dedim. "Mes'uliyet kabul edemem." dedi. Keza, "Eğer yaparsanız sırf kendi reyinizle yaptığınıza dair

bize imzanızla bir vesika vermelisini?." de dedi. Ben, "Ne zorlanıyorsunuz. Boşuna üzülmeyiniz. Siz mes'ul değilsiniz. Bununla beraber eğer bunu bir vesika ile tespit etmek isti-ycı ıanız, aranızda bir zabıt vesikası yazıp alın." dedim. Bu suretle zorundan kurtulduk. Sustu. Kabadayılık ediyor ama dünyadan haberi yok. Bu serbesti Lozan'a gelmezden evvel kabul edilmiş bir şey. Vakıa Boğazlan eskisi gibi kapalı tutmak pek âlâ şeydi. Bunda Şevket (Doğruer) sebat ile vatanperverlik ediyordu. Fakat vaziyet o kadar değişmiş idi ki; buna imkân yoktu. Amerika bile konferansta bu serbestiyi ta-leb etmiş ve bunun temini için Amerika harp gemisinin de geçmesi lüzumunu söylemişti. Dünyadaki bütün bahri geçitler serbest oluyor ve beynelmilel bir vaziyete giriyordu. Hem koca Avrupa devletlerine karşı biz neyiz ki?.. Diplomatlktaki muvaffakiyetin esası hemen umumiyetle silah kuvveti işidir. Hem de bunu zaten Misak-ı Milli ile kabul etmiş vaziyetteyiz. Hem de biz düşündük ki, Boğazı kapamaya lüzum yoktur. Çünkü artık sabit ve azim masraflı istihkâmlar ile iş olmuyor. Harp usulleri değişmişti. Dağlar arka-smda saklanan seyyar bataryalar, torpiller, tahtelbahirler ve tayyareler ile oluyor. Bu halde gayri askeri mıntıkaların arkasında da böyle yapılır, her şey oraya konup hazırlanır. Gayri askeri mıntıkada yollar yapmak olur. Deniz kenann-da da gayri askeri mıntıkaların yanlannda torpil ve emsali depolan yapılır. Lüzumunda bunlan yerlerine koyup Boğazı müdafaa haline geçirmek birkaç saatlik iş olur. Benim bütün fikrim ve çarem bu idi.

Hele muahedenin yapılabilmesinin anahtarı da Boğazm serbestisidir. Her şey İngilizler'in elinde. İngilizlerce sade mühim bir mesele var. O da budur. Muahedeyi yapmak için buna razı olmak lüzumunu derketmiş idik. Ve payitaht artık Ankara'dır. Anadolu'da olması zaten birçok noktalardan zaruridir. Bu halde de serbesti meselesi o kadar vahim değildir. İşte bu sebeplerdendir ki muahede bittikten s I onra İs-met'e beş on defa söyledim: "Bu muahedeyi yaptık. Bunda türlü gayeler vardır. Ona göre maddeler husule gelmiştir. Bunlan senden benden başkası bilemez. Muahedenin her maddesinin altında bir sır, sebep, bir fikir, bir emel saklıdır. Muahedenin tatbikatının bu gayelere doğru fiilen yürüyebilmesi için "muahedenin tatbikatı komisyonu" diye bir komisyoIn yap. Bir de bu gayeleri gizli olarak yazalım, bu komisyona ver. Ona göre nezaret etsinler. Hariçte ve dahilde ona göre tatbik ettirsinler. Muahedeye mugayir türlü işler yapılacaktır. Bu komisyon düzeltir. Bu şimdi Boğazlar için. Dediğim pek gizli ve lüzumlu.

Daha gizli olarak bir risale de cem edip komisyon reisine tevdi et. Bunların yapılması, için alâkadar vekâletler de uğraşsın." Bunun ehemmiyetini, kıymetini bir türlü İsmet'e anlatamadım. Başvekil idi, yapardı, yapmadı. Halbuki bir yıl sonra Yunanistan buna benzer bir heyet yaptı. Meselâ Trakya işinde şimdi şimendiferi sol yakaya almamız lâzımdır. Edime müstahkem mevki olamaz. Trakya, İstanbul müdafaası için harp sahasıdır. Trakya'ya büyük imar masrafları yapılamaz. Trakya'ya ordu geçirmekte Boğazlar'ın tutulmasıyla hatt-ı ricati kesileceğinden tehlikelidir. Boğaz serbestisi ve gayri askeri mıntikalar, Boğazlar'm müdafaası noktasından ehemmiyetsizdir. Son sulh zamanında bu mıntikaların arka ve yanlarında depo yapılır. Top, torpil hepsi hazır bulundurulur. Yollar yapılmış olur. İcabında her şeyin yerlerine konması pek az bir zamanda oluverir. Bir de buna karşı mühim bir tedbir, payitahtın İstanbul'dan kaldırılmasıdır. Onu da Anadolu'nun ortasında tecavüzden masun bir yere götürmek hayati bir meseledir. Zaten bu diğer birçok şeylerle de zaruridir. İstanbul artık Türk arazisinin merkezinde değildir. İstanbul payitaht oldukça Anadolu'ya bakılmıyor, harap kalıyor. Halbuki Anadolu halkı milletin esasıdır. Orayı imar ve halkını terbiye etmelidir.

Ruslar Boğazlar'ın açılmasından pek celâştalar. Çünkü Rusya'nın Karadeniz sahillere İngilizler'in tecavüzünden korkuyorlar. Bize ne? Biz Rusya'ya bekçilik mi edeceğiz. Kan, para dökeceğiz... Bizim için aptallık olur. Nem I ize lâzım? İt dişi, domuz derisi. Yalnız İstanbul'dan harp gemilerinin geçmesi, mümkünse, bize zarar vermeyecek hale konabilsin. Zabıtname s. 135'teki Çiçerin'in nutku Rusya'nın bu husustaki telâşını gösterir. Bunlar ve İngilizler'in söz ve teklifleri Boğazlar'ın İngiliz ve Rusya arasında nasıl bir rekabet mevzuu olduğunu gösterir.

Nihayet biz fikrimizi celsede bildirdik. Bunda müttetiklerin tekliflerini bazı tadilat ile kabul ettiğimizi bildiriyorduk. Yani Boğazlar'ın serbestisini harp gemilerine de kabul ediyorduk. Ancak şartlarda pazarlık yapıyoruz.

Ruslar bundan memnun olmadılar ve telâş ettiler. Bize kızdılar. Çiçerin celsede Boğazlar'ın açılmasının Türkiye'nin istiklâlinin sonu olduğunu söyledi. Ruslar'ın bize kızdıklarını İtilaf delegeleri de anladılar. Curzon bunu açıktan ifade de etti.

d) Mezarlıklar Meselesi

İngilizler bir de mezarlık meselesi çıkardılar. Gelibolu şibh-i ceziyesinde (yarım adasında) harpte ölen askerlerinin gömüldükleri toprakların bir şahsi mat gibi sahibi olmak istiyorlar ve bunda ısrardalar. Bu da İsmet'in fena halde vehmine dokundu. Şimdiye kadar bunca mühim teklifler ve kabuller oldu. Hiçbiri bu kadar sinirine dokunmamıştı. Bu adam tuhaftır. Gayet mühim bir şey onda ehemmiyetsiz geçiverir de bazen böyle onlara nisbeten pek ehemmiyetsiz bir şey onun evhamını alevlendiriyor. Tutturdu. Bana diyor ki: "Bunda gayet tehlikeli bir maksatları var. Bu mezarlıklara sahip olacaklar, buralarını aleyhimize üssü'l-harekât yapacaklar. Ziyaretçi diye asker sokacaklar." dedi. "Canım, bunda bu kadar vahim bir şey olamaz. Beyhude yere kendini üzme. Burasını onlara Suriye'yi, Mısır'ı terkettiğimiz gibi, ter-kedecek değiliz. Tabii öyle yapamayız. Mezarlık olsun, ziyaret etsinler. İnsani bir haktır. Ziyaret diye asker sokabilirler mi? Bizim gözümüz kör mü? Körse de zaten mezarlık vermesek de bir gün birden asker indirirler. Şoksalar da o miktar maksada kâfi gelir mi? Sade biz uykuda olmayalım. Silahlarıyla sokmayalım. Bu işin bu kadar değeri yoktur." dedim. Ah! Zihnine yerleştirdiği şeyi, bilhassa vehmi onun zihninden çıkarmak mümkün değildir; ama ne kadar saçma olursa olsun. Zaten bu hali yüzündendir ki, Yunanlılar İnönü'nden gelecek diye saplanıp, Eskişehir-Afyon felâketine sebep olmuştu. İsmet'in telâşına bakıp yeniden düşünüyorum. Bundaki vehameti öğrenmek istiyorum. Bir türlü anlayamıyorum. Ve nihayet boş bir vehim olduğuna hükmediyorum. Nihayet Curzon da bunun hâkimiyet meselesiyle alâkası olmadığını söyledi. Bu da İsmet'in vehmini gideremedi. İsmet Boğazlar'ın serbestisi, harp gemilerinin geçmesi, bunla-ın şartları gibi gayet mühim meselelerden ziyade bu mezarlık işiyle uğraşmıştır.

Sukomisyonlarda münakaşalar neticesinde gayri askeri mıntıkalar onların istediğinden çok az bir miktara indirildi.

Lehimize pek çok şeyler ilâve edildi. Bunlar meydana gelen ve imzalanan muahedede görülür. Bunlara Ruslar da iştirak etmek istediklerinden sukomisyon Avrupalılar tarafından bir daha içtima ettirilmeyip İtilaf mütehassıslarıyla bizim mütehassıslar arasında hususi görüşmeler ile halledildi. Rus-lar tabii buna kızdılar. Çiçerin beyanatında bunu İtilaf delegeleriyle Türk delegeleri arasında vaki olan destine konuşmalar ile oldu diye tahkir edici bir tabir ile söyledi. Ne yapalım, karşıımızdakiler

konferansa hâkim ve işlerde mütehak-kim idiler. Bunu menetmek elimizde değildi... Hele Rus-lar'a her şeyle, her vesilede hakaret ediyorlardı. Onları adam yerine koymuyorlardı. Zabıtnamede bile adlarını alfabe tertibinden hariç olarak en aşağıya koyuyorlardı. Ruslar bize, "Boğazlan serbest yapamazsınız. Kabulünüzden rücu edeceksiniz." dediler. Hatırımda kaldığına göre bu bâbda bize nota da verdiler. Moskova Muahedesi mucibince Rusya'nın rızası olmadan muahede imzalayamazsınız, dediler. Halbuki o muahedede iki taraftan birine cebren kabul ettirilecek muahedeyi, tarafeyni akideynden diğerinin tanımayacağı vardı. Bu mesele öyle değildi. Biz müzakere ve rızamızla muahedeyi kabul ediyoruz. Çiçerin safsata yapıyordu. Düzenbazlık ediyordu. Ruslar İsmet'le görüşmüşler, onu tehdit etmişler. İsmet fena korkmuş. Bir gece yansıydı. Ben müşavirlerle yarınki işleri hazırlıyordum. İsmet beni çağırttı. Yanına gittim. Baktım, bitik bir halde. Gözler süzölmüş. Loş olmuş; yüzü süzölmüş çekilerek büyük bir korku ve ümitsizlik içinde âciz kalan bir adamın siması halini almış. Baş sanki boynu tutmuyor gibi öne düşmüş. Dedim: "Yine yeni evham içinde perişan galiba!.." Çünkü evhama düşünce veya hakiki bir tehlikeli iş karşısında kalınca böyle olur.

Dedi: "Kardeşim, bu Ruslar büyük belâ çıkardılar. Bo-ğazlar'ın serbestisin! katiyyen kabul etmeyeceksiniz, diyor

* Forma: 6

lar. Mahvolduk. Rıza Nur! Bu işi sen halledersin. Bu adamları hiç olmazsa şimdilik susturmalı. Büyük, müşkil işleri daima sen halletmişindir." Ne tehdit yapmışlar bilmem, onu söylemiyor. Kanepede yanına oturuyorum. Düşünmeye daldım. Ne yapabilirim? Nasıl edeyim?!. İsmet boynuma sarıldı, yine, "Bu işi ancak sen yaparsın." dedi. Dedim: "Çare düşünüyorum; fakat bulamıyorum." Yüzümü şapır şapır öptü, "Sen bulursun" dedi. Bir müddet daha düşündüm. Bu adamların Varovski'den maada hepsini de şahsen tanıyorum. Beraber işler yaptık. Nihayet aklıma geldi. Bir tarz buldum. "Peki!" dedim. Kâtibi çağırıp Rus murahhaslarına telefonla hemen ziyaretlerine geleceğimi söyledim. "Gelsin" demişler. Otomobüe binip gittim. Çiçerin, Rakovski, Va-rovski, Medivani beni odalarma aldılar. Meseleyi açtım. Münakaşa başladı. Hepsini birden pek şiddetli bir lisan kullanıyorlar. Hülasa, "Boğazlan serbest yapmayınız ve yapamazsınız"

diyorlar. Sebebini sordum. Çiçerin: "Bunun mânâsı Rus dostluğunu bırakıp, İngilizler ile dost oluyorsunuz demektir." dedi. Halbuki resmi beyanatlarında Boğazlar'ın serbestisi ile Türkiye'nin istiklali gittiğini söylüyordu. Ne bu, ne de öteki doğru değüdi. Mesele, İngiliz donanmasının bir gün Rusya'ya hücumunun kolaylaşmış olmasıydı. Bunu temin ettim. Reddedemediler ama, kani olmak da istemediler. Münakaşa da pek hararetlendi. O vakit evvelce zihnimde kararlaştırdığım darbeyi indirdim. Yani dedim ki: "Peki bize Boğazı açmayın, diyorsunuz. Bizim canımıza minnet, fakat İngilizler behemehal istiyorlar. Bunsuz sulh yapmıyorlar. Bizim ise sulha ihtiyacımız o kadar şiddetlidir ki hayatımıza bedeldir. Behemehal sulh yapacağız." "Sulh yaptırmayız." dedüer. Şiddetli bir sesle "Siz ne deseniz, ne yapsanız, sulh yapacağız. Bunun için sulhün düğümü olan Boğazı açacağız ve bunun bütün kabahat ve mesuliyeti de sizindir." Bu son sözüme gözlerini açtılar ve hepsi birden: "Nedenmiş sanki?!" dediler. Dedim ki: "Hele izah edeyim. Ben Rusya'ya ikinci gelişimde, size hükümetim namma, şu teklifi yaptım. Avrupalılara karşı tedafüi ve tecavüzi bir muahede yapalım. Bizim paraya ihtiyacımız vesair böyle maddi yardımlara ihtiyacımız vardır. Kendi kendimize artık dayanamayacağız, sonra sulh yapmaya mecbur olacağız. Bu bir hakikat idi. Tamamiyle mantikidir. Siz bu teklifi reddettiniz. Para da vermediniz. Demek bizim sulh yapmamıza da o vakit razı oldunuz. İşte Rakovski! söylesin." dedim. Rakovski, "Evet bu teklifi yaptınız. Biz de kabul etmedik." dedi. Ben: "Hatta o vakit bana Rusya'nın dahi İngilizler ile sulh yapmaya mecbur olduğu resmi ağızla söylendi. Söyleyiniz! Ra-kovski!" Rakovski, "Evet!" dedi. Devam ettim: "Bu halde bugün ne hak ile, bizi sulh yapmaktan men ediyorsunuz?!. Bunun böyle olacağı şüphesiz idi." dedim. Sustular ve önlerine baktılar. Bunun üzerine işi tatlılığa vurdular. İçki getirdiler, içtik; dereden, tepeden konuştuk. Nihayet "Hakkınız var. Sulh yapmalısınız. Ne çare, böyledir. Sizi temin ederiz ki aleyhinize hiçbir şey yapmayız. Siz de, biz de aramızda olan bu ihtilâfı, bu kavgayı kimseye duyurmamalıyım. Bir sır olarak kalsın." dediler. "Peki" dedim. Nihayet kalktım. Beni asansöre kadar götürdüler. Asansörün başında da kulağıma eğilerek tekrar: "Aman bu işi İngilizler duymasın" dedi. En ziyade bunda ısrar eden Medivani idi. Teminat verdim. Mesele bitti. Ruslar Türkiye'yi atu (koz) olarak kullandıklarından bu ihtilâfın İngilizler'in kulağına gitmemesine pek ehemmiyet veriyorlardı.

Bunlara benim Harkofta tedafüi ve tecavüzi bir ittifak akdi teklifim evvelce zikrettiğim gibi Türkiye'nin talimatı ve arzusu değildi. Benim uydurmamdı. O suretle aleyhimizdeki şüphelerini, Bekir Sami'nin (77) rezaletini gidermişim.

O vakit pek işimize yaramıştı. Şimdi burada da işime yaradı. Koca yalan neler yaptı. İşte diplomatlık. Ama yalanı sonra rezil olmamak üzere yapmalı.

Bizim otele geldim. Saat de üç olmuştu. İsmet'in odasına girdim. İsmet bir aşağı, bir yukarı volta vuruyor. Kederden, düşünmekten yorgun... Düşecek gibi. O zaten buhranda böyle olur, yemek bile yemez. Uyku bile uyumaz. Hep volta vurur. Beni görünce merak içinde koştu. Kulağını ağzıma yanaştırdı. "Mesele hallolundu. Hiçbir şey yapmayacaklar. Kuzu gibi oldular. Hatta herifleri kendime yalvarttın)." dedim. Çok keyiflendi. Nasıl yaptığımı sordu; anlattım. Boynuma sarıldı. Beni öptü ve, "Yaşa! Bütün Rus işlerinin ustası sensin. Bundan böyle devletin Rusya ile münasebetini ancak sen idare edebilirsin." dedi. Bu sözleri iyi ama işi halletmeye gitmekten evvel söylediklerinden daha küçük. İş bitince derhal küçülttü. Adetidir: Ankara'ya döndükten sonra da Rusya işlerinin ustası olduğumu unuttu. Hep beni tepelemekle uğraştı.

Ruslar son celsede kendilerinin müzakereye iştirak ettirilmemesinden dolayı Boğazlar'ın serbestisini kabul etmediklerini ve böyle bir şeye imza koymayacaklarını beyan ettiler.

Artık Trakya, Boğaz meselesi de teferruatıyla bitti. Karaağaç için zorlandık ama olmadı. Alamadık. Bu işler işte böyle bitti.

Bu esnada idi ki, Varovski otelinde bir akşam yemek yerken bir İsviçreli tarafından kurşunla vurulup öldürüldü. Yumuşak, terbiyeli bir adamdı. Katil kaçmayıp polise teslim olmuş. Cenazesine hiçbir delege gelmedi. Rusya ile yalnız bizim heyet vardı. İtilaf Devletleri demek Rusyalan bu derece turfa etmişler!.. Fakat ayıp şey!.. Bu cenaze...

Katil, jüri tarafından muhakeme edildi. "Benim babam, kardeşim Rusya'da tacir idiler. Bolşevikler onları öldürüp mallarını aldılar. Bunun intikamını aldım." dedi. Beraat karan aldı. Bu doğru imiş. Evet, Bolşevikler böyle

yüzbinler-ce cinayet ve soygunculuk yaptılar; fakat bunun babasını, kardeşini kim bilir kim vurdu. Şimdi onu Varovski hayatıyla ödedi. Bu da hakkı mı? Zavalhının ne kabahati var? Hem de melek gibi halim bir adamdı. Belki de karınca bile öldürmekten çekinir bir insandı. Bu, İsviçre mahkemesinin hükmü Selahattin-i Eyyubi'nin veziri Karakuş'un hükmünden pek de aşağı değildi. Hey gidi... Hürriyet, adalet, insâniyet yeri diye adı çıkmış memleket!.. Benc I e bundan ziyade kabahat jüri denen usuldedir. Ben evvelce bu adli usulün pek le-hindeydim. Sonra pek aleyhinde oldum. İsviçre'de jüri nasıldır, bilir misiniz? Mahallelerde bakkal, çakkal, kasap ilh... intihap ederler. Bunlar mahkemeyi kurup hüküm verirler. Bu hal Fransa'da da böyledir. Bu hâkimler cahil ve hisse tâbi insanlar. Hükümleri de tabii bu neviden olur.

Bu vakaya bakınca dünyanın ne yaman işleri olduğu görülür... Hele şu politika ne pistir?.. Nice yıllar evvel, birisi bir cinayet işlemiş, neden sonra onun yerine o işten hiç haberi olmayan birini öldürüyorlar. Katil de cezasız kalıyor. İşte Ermeniler de bizden ve Azeri Türkleri'nden nice adamları öldürdüler. Yakalananları da oldu, fakat beraat etti.

e) Güney Sınırları-Musul-Kerkük Meselesi

Şimdi bu komisyonun işinden cenub hududumuz kaldı. Şark hududumuzu ne onlar karıştırdı, ne de biz. İsmet Şark hududumuzu da mevzubahis etmek istedi. Bana söyledi. Sebebini sordum. "Bu sayede İran ve Rus hudutlarımız da bu muahdede tasdik edilir; yani Avrupa da bunu tanır." dedi. Ben bunu mevzubahis etmenin pek tehlikeli olduğu fikrinde olduğumu söyledim. "Ruslar ile hatta Acemler ile bir ihtilâf çıkarmayalım. Olmuş bitmiş ve uyuyan bir iş. Hem de mevzubahis etmekte hiçbir fayda yok. Hem bunlara taalluk eder bir iş değil. Bu hudutlarımıza bir şey olsa imza koyan hükümetler gelip bizi müdafaa ederler mi?" dedim. Bundan vazgeçti.

23 Kânunusani (3 Ocak 1922) celsesinde Curzon cenup hudutları meselesini mevzubahis etti. Bu da Suriye ve Irak olarak iki kısımdır. Suriye Fransızlar, Irak İngilizler ile olacak.

Suriye hududu meselesi daha kimse tarafından ağıza alınmadan Bompard acele, "Böyle bir mesele yoktur. Ankara itilafnamesiyle iki tarafça kabul edilmiş bir şeydir. Sade konferans bunu tasdiken zikreder." (s. 296) dedi. Diyecek yoktu. Yusuf Kemal (Tengirşek) bunu vaktiyle Franktin Bouillon (78) dolabına girerek kabul etmişti Halbuki orada İskenderun ve Belen taraflarında ehemmiyetli miktarda halis Türk vardı. Bunlar Adana'nın kurtuluşu savaşında da mühim rol oynamışlardı. Hürriyet, haklarıydı. Fransızların hükmü altında kalmamak için çırpınıyorlardı. Bir şey yapamadık. Fransızlar onlara vermeyi taahhüt ettikleri idari muhtariyeti de vermediler. Güya memurları, muallimleri kendilerinden olacak. Türkçe'yi hükümette, mahkemede ve mektepte kullanacaklardı. Bilakis oralara Fransızlar, hâlâ Ermeni yerleştirmekle meşguldüler. Ermenileri bu Türk-İer'in başına musallat ettiler. Güya bununla Suriye'ye muhtemel bir Türk hücumuna sed yapıyorlar. Boş şey. Fransız-lar'a faydası yok ama Ermeniler Türklere zulmediyorlar. Türkiye'nin hükümet-i hazırası da bu işi kurcalayıp, muahede ahkâmının tatbikini istediği yok. Araplar da oralara Arap memurları koyuyorlar. Bu iş de böyle gitti. Ermeniler Kilikya'da yapamadıkları Ermenistan'ı orada yapmak istiyorlar. Bir nüve olacak. Fırsat zuhurunda oradan Adana'yı alacaklar. Almak emelleri. Bilhassa Taşnaklar

hâlâ Paris'te bununla meşguller. Fransızlar da galiba bu Ermeni yurdunun Suriye'nin şimalinde teşekkülünü kabul ettiler. Ermeni gayesi; bir Ermenistan Ararat'ta, bir de Adana'da olacak. Bir gün bu ikisi aradaki araziyi de alıp, Büyük Ermenistan yapacaklar.

Irak hududu Musul işiydi. Bunu ilk günlerden beri hususi surette halle çalıştık. Curzon ile İsmet görüştüğü için birkaç defa da ben başbaşa Curzon'un odasında kendisiyle görüştüm. Onlar Tyrell (şimdi İngiltere'nin Paris Sefiri). Forps Adam, Nikolson, daha birkaç İngiliz ve İngiliz zabiti; biz İsmet, ben ve kaymakam Tevfik (Şimdi Riyaset-i Cumhur Başkâtibi) idik. Defalarca bizim otelde, onların otelinde toplanıp konuştuk. İngilizler Bağdat'tan bir Arap da getirmişlerdi. Biz onu müzakereye kabul etmek istemedik ve etmedik.

Bu müzakereler bir müddet şifahen devam etti. Sonradan nota halinde tahriri hal de yaptık. İsmet mütemadiyen bana, "Gel, şu Musul'u verelim de kurtulalım" diyor. Ben de, "Olamaz, Musul bizim en mühim yerimizdir. Orası boğ-rümüzdür. Böğrümüze hücum oradan olur. Hem de başımı* za bir Kürdistan fikri çıkar. Çalışalım. Kurtulmak ihtimali vardır," diyorum. O da, "Etme, sonra boca olur. Muahede, sulh kalır." diyor. Ben de bir düziye mâni oluyorum.

İngilizler "Musul'u size vermek demek, sizin Bağdat'a inmeniz demektir" diyorlar. Anlaşıyor ki, bundan korkuyorlar. İsmet benden aciz kalıp Ankara'ya yazdı. Hükümet Erkân-ı Harbiye'ye sormuş. Fevzi Paşa "Musul'u almalı" demiş. Bu bana kuvvet oldu.

İngilizler ile hususi görüşmelerde epey terakki oldu. Bir gün İngilizler bize geldiler. Yeni teklifte bulundular. Ellerinde haritaları da vardı. Hududu çizmişlerdi. "İşte" dediler. Musul'un hemencik şimalinden hududundan geçiyor ve Sü-leymaniye sancağını tamamiyle bize bırakıyorlardı. Bu büyük bir şeydi. Demek Musul'u almak için ümid artıyordu. Bizim askeri müşavir Tevfik (Bıyıklıoğlu):

"Süleymaniye'den ne çıkar? Buraları dağlıktır. Musul olmayınca oralara gidilemez bile. Başa belâ olur." dedi. Ben oraları bilmem, asker de değilim. Görüyorum İsmet de bunları ondan soruyor.

Bana öyle geliyor ki, İsmet Tevfik'in lesiri altında, hakikaten bu adamın İsmet üzerinde, orduda ve Lozan'da ve sonraları çok menhus tesiri olmuştur. Araplar zamanında Tevfik, İsmet'in yanındaydı. Onun hassas damarlarını biliyor. Derhal damarına giriyordu.

Esasen Musullu imiş. Hakikaten yüzü tamamiyle Asu-ri-Keldani simasıdır. Bu milletlere ait röliyeplerdeki insan resimlerine, bir de bunun suratına bakın aynıdır. Ben ona Keldani Tevfik adını koymuştum. Lozan'da iken bir aralık Almanya'da silah fabrikası varmış. Onu satın almaya çalıştı. İsmet tarafından müzakereye memur oluyor. Herif hiç hoşuma gitmiyor. Haber almca derhal mani oldum. Sonra böyle para işlerini İsmet de, o da benden pek gizli tuttular. Tev-fik'i bir iyi haşladım. Ben, "İşinle meşgul ol! Para dalavera-sıyla uğraşma!" dedim. İsmet de muahede mi yapacak? Mü-bayaata mı memur? Sanki levazım müdürü. Tevfik nihayet bir sene evvel Hidiv'den ellibin lira rüşvet istemiş. Mektubu ele düşmüş. Mustafa Kemal onu kovdu. İsmet kurtarmaya çalışmış ama, razı olmamış. Tevfik Süleymaniye'den ne çıkar sözüyle beni kandırdı. Böyle olsaydı da bari Süleymani-ye'yi alsaydık. İki yıl sonra bunu da alamayarak İsmet bütün Musul'u terk etti. Bu işe Fethi'yi memur ettiler. İngilizler de Vilkons'ı. Mesele Cemiyet-i Akvam'a düştü. Reylerin ekseriyeti bizim tarafa dönmüş, fakat bizim Bern sefiri olan Cemal Hüsnü azadan birine rüşvet teklif etmiş. Adam kızmış. Aleyhimize rey vermiş. Pek az bir ekseriyetle İngilizler kazanmış. Musul gitti. Cemâl Hüsnü (79) gibi...

CURZON YUMUŞUYOR

Musul için Lord Curzon ile hususi temas ettim. Bu adamın damarını öğrenmiştim: Medhe çok hassas. Hakikaten de büyük adam. Bütün medihlere lâayık. Kendisini kendisine medhediyorum. Ve bunu kanaatımla ve ciddi surette yapıyorum. Bu adam gittikçe beni sevmeye ve kendisi b İ eni davet cimeye başladı. O herkese ve bize de sert olan Curzon gittikçe yumuşadı; pek tatlı oldu.

Her görüşüşte türlü mukaddime ve mükâlemelerden sonra Musul'a geliyorum ve "bunu bize bırakın!" diyorum. Oyle hale geldi ki, adeta pekiyi diyecek gibi. Bir gün ben böyle ısrar ederken umumi politikaya geçti.

"Ama siz Ruslarla berabersiniz. Nasıl olur?" dedi. Bu iyi bir ışıktı. Dedim ki: "Biz daima İngilizler ile dost olmak fikrindeyiz. Türk milleti sizi sever. Rus'u sevmez. Rus Türk'ün tabii düşmanıdır. Bu vaziyet eskidir ve bugün de değişmemiştir. Harb-i Umumi bunu bozamamıştır. Ruslar ile şimdi pek dostuz; fakat bu sizin kabahatinizdir. Bize bir tekme vurdunuz, Rus'un kucağına attınız. Şimdi dostluk kucağını açınız, size koşarız." Zavallı ayaklarında ağrısı var* :1; güççe ve değnekle yürüyordu. Hatta, resmi celseye de bu değnekle girer, onu masanın üstüne kordu. Tuhaf olurdu, ko l nferansın değnekli hocası derdim. Yerinden kalkıp yanıma geldi, oturdu. Demek ki, en hassas tele dokunmuşum.

"Eğer dost olursak, Rusları terk eder misiniz?" dedi. "Derhal" dedim. Memnun oldu. Yine dedim ki: "Bizim düşmanımız Rusya'dır. Biz artık arazı zaptından, harpten bıkmış ve vazgeçmişizdir. Toprağımız büyük. Yalnız emniyet istiyoruz. Yalnız sulh içinde harap memleketimizi imar ve milletimizi terbiye etmek emelimizdir. Bunun için bizim size ihtiyacımız vardır. Sizin de bize başka ihtiyacınız vardır. Biz Rus'a karşı sizin için bir müdafaa siperi oluruz. Irak'ta masraf edeceğinize biz size bedava jandarmalık ederiz. Irak size isyan ederse biz size ordu dahi veririz. Panislâmizm, panturanizm bizden çok uzaktır. Size şarkta dost bir kuvvet lâzım. Yunan'ı bu kuvvet yapmak istediniz olmadı. Vukuat size gösterdi ki, Yunan milletinde bu kabiliyet yok. Bu kabiliyet şarkta yalnız Türk milletinde vardır. Bu kuvvet ancak biz olabiliriz." Mükâleme pek derine girmişti. Dedi ki: "Peki! Bunlar çok güzel, doğru, ancak dostluğumuza garanti ister. Bu nasıl olabilir? Çünkü bir gün hükümet değişir, bu politika da değişir. Sizde müstakar hükümet, müstakar hükümet fikir ve siyaseti yoktur."

Buna cevap bulamadım. Sade dedim ki: "Bunu birden bulup söylemek mümkün değildir. İsterseniz bunun için bilahare müzakereye gireriz."

Anladım ki, İngilizler bizim Rusya'dan ayrılmamıza ehemmiyet veriyorlar ve bunu pek istiyorlar. Nasıl ki, Rus-lar umumi politikalarında bizim üzerimize spekülasyon yapıyorlar. Biz de onların üzerine yaparız ya.

Hem de biz İngilizler'e samimi olarak dost olursak bizim kuvvetimize muhtaçtırlar ve istinad edecekler. Tabii bundan bizim de çok kârlarımız

olacak. İktisadi, imar ve talim ve terbiye kârları, hudutlarımızın emniyeti. Ancak bu samimiyeti ve istikrar hissini onlara verebilmek lâzımdır.

Bir gün beni yine çağırtmıştı. Yine konuşuyoruz. Benim zorum hep İngiliz dostluğunu kazanmak. Türkiye'nin hayat ve saadettinin yalnız böyle mümkün olacağına pek kaniyim. Rus dostluğu muvakkat bir şeydir. İhtiyacımız vardı, aldık, bitti. Bu kadar dost geçindik yine ben Ruslar'da Türkiye istilâsı fikrinin baki olduğunu gördüm. Dostluğumuz bunu giderememiştir. Hem de Rus nedir? Kelin merhemi olsa kendi başma sürer... Onların da siyasetleri İngilizlerle uzlaşmak. Bana birkaç defa İngilizler'e muhtaç olduklarını, onlarla sulh etmeyince yaşamayacaklarını itiraf etmişlerdi. Bilhassa bizim ihtiyacımız ilim ve teknik ihtiyacı, para, bizi tecavüzlerden manen korumaya kâfi biri ki, bunlar da hep İngi-lizler'de var. Ben bu siyaseti Lozan'dan sonra da Mustafa Kemal'e hele İsmet'e çok söyledim.

MUSUL'U CURZON'DAN ALABİLİRDİM

Eğer Lozan'dan sonra beni hususi olarak Londra'ya yollasalardı ben, kuvvetle^annediyorum ki, bu dostluğu yapar, Musul'u da kurtarırdım. Diğer taraftan Lord Curzon da Lozan'dan sonra daima beni sormuş ve istemişti. Bunu muhtelif kimselerden işittim. Birisi o vakit Londra Sefiri olan Yusuf Kemal'dir. Ankara'ya avdetimde bana: "Lord Curzon seni <1e kadar seviyor. Bana İsmet'i bir defa bile sormadı. Benim dostum Rıza Nur ne yapıyor? Niçin buraya gelmiyor? Rusya'ya gidecekmiş, diyor." dedi. Beni vakıa neden sonra Londra'ya sefir yaptılar, fakat bizimkilere güvenemedim ki nasıl bu sefirliği kabul edeyim. Maksatları sade beni sefirlikle memleketten defetmek idi. İngilizlerle olan muamelede sözlerinden dönerek İngilizler'e karşı beni rezil ederler. Yazık ki, Lord Curzon da ölmüştü. Onunla pek iyi anlaşmıştık. Türk milletin talih yokmuş...

LORD CURZON'A HEP "MUSUL" DİYORUM, O BANA "SURIYE'Yİ ALSANIZA" DİYOR

Curzon'Ja konuşuyorduk, dedim; "Başka şeye geçtim. Yine oraya gelelim." Ben yine ona bir düziye "Musul" diyordum. O da odasında değneği ile dolaşüyor, söylüyor. Nihayet pek gülerek yanıma geldi ve yavaş bir sesle: "Musul, Musul... ne yapacaksınız? Burnunuzun dibinde Suriye var. Onu alın! Bir darbe kâfidir" dedi. Bu da beni pek keyiflendirdi. Demek bana çok emniyet hasıl etmiş. Böyle mühim bir şeyi söylüyor. Beş yıllık kan içinde dostluk ettikleri hâlâ aziz ve samimi dostluk ettikleri Fransızlar'm Suriye'sini almamızı teklif ediyor. Buna hayret etmedim. Zaten mütareke iptidasında Mısır'da iken bilirdim. İngilizler Suriyeliler'-den komiteler yapmışlar, müsella teşkilât vücuda getirmişler, Fransızlar'ı Suriye'den defetmek istiyorlardı. Bütün son Dürzi isyanları hep İngilizler5in tertibidir. Çünkü bu mesele Hindistan meselesidir. Tarih bu bâbda fasihtir. Birbuçuk asırdır süren İngiliz-Fransız Akdeniz rekabeti, koloni rekabeti var. Nitekim Napolyon'un Mısır'a ve Suriye'ye girmesi İngiizler'in bizimle beraber Fransızlar aleyhine harp etmesini mucip olmuş ve nihayet Fransızlar buralardan tardedil-miştir. Napolyon Suriye'den sonra Hindistan'a gitmek istiyordu. Suriye'de Fransız bulunması İngilizler'e Hindistan'ın tehlikede

olması demektir. Ben işte söylüyorum. İmkânı yoktur ki İngilizler Fransızlardı Suriye’de bıraksınlar. Bir gün nasıl olsa tardeceklerdir.

Bunlan biliyorum. Curzon’un teklifi ciddidir. Ve biz istersek Suriye hakkında gayet gizli bir müzakere ve bize yardım da yaparlar. Bununla da bizim gayelerimize ermek mümkündür. Bununla beraber, "Bu adam pek zeki ve tecrübeli bir diplomattır. Belki bizim arazi işgali peşinde olup olmadığımızı anlamak istiyor." diye aklıma geldi. Bu düşünce ile şu diplomatça cevabı verdim ki, hem öyle bir sondalamaya karşı menfi cevap, hem de İngiltere’ye iki katlı hulûs çıkmaktır: "Bizim yer almaya, bunun için kan ve para dökmeye hiçbir arzumuz yoktur. Ancak sizinle dost olmak ve samimiyetimizi maddeten ispat etmek için Suriye’yi Fransız-iar’dan alır size veririz."

Keyfinden öyle güldü ki, görülmeliydi. Onun bu sırrını bugüne kadar sakladım. Şimdi bu hatıratım olan kâğıda zaruri tevdi ediyorum.

Bir müddet sonra izin istedim. Yine görüşmek arzusu gösterdi. Ayrıldık.

Biz önce Musul’u, İngilizler’in, petrol için istedikleri kanaatindeyiz. Petrollerin imtiyazını verip Musul’u alacağımızı zannediyorduk. Bu teklifi yaptık. Curzon asla yanaşmadı. Biz hâlâ ısrardayız. Curzon, Musul meselesinin petrol meselesiyle hiç alâkası olmadığını söyledi. Ve bunu, İngilizler daima tekrar ettiler. Hele Curzon bunda bir düziye ısrar etti. Çok şayan-ı hayret bir şey. Bizde değil, herkeste umumi kanaat böyleydi. İngilizler ise aksini söyleyip iddia ediyorlardı, anlayamadım vesselâm. Galiba buna mühim bir sebep de Musul’un stratejik nokta olmasıdır. Musul’u alan Bağdat’ı alır. Aralarında dağ diyecek bir dağ, bir müdafaa mahalli yoktur.

Bu esnada Lozan’a birtakım insanlar da geldiler. Bunlar muhtelif İngiliz petrol grupları ajanı olarak geliyorlar. Bu ticaret evleri pek zengin ve mühim imiş. Herbiri, milyonlarından, nüfuzlarından, kabinedeki İngiliz nazırlarından, bunların üçünün-beşinin kendilerinden olduğundan dem vuruyorlar. Hatta bu petrol işi için Kutülemmare’de elimize esir düşmüş olan General Townshend (80) de geldi. Bunları bize hep Nihad Reşat getiriyor. Bunlar diyorlar ki Musul petrolleri imtiyazını bize verin, biz Musul’u size verdirtiriz. Âlâ şey! İstedığımız zaten bu. Rüstem (81) adlı bir

Keldani de bu ajanlardan biri. Bu, odama bir kutu sigara ile üzerinde ayyûöüz resimli bir kravat yollamış. İade ettim. Mütareke zamanında İstanbul'da Türkler aleyhine fena hareketler yaparak meşhur olmuş İngiliz Yüzbaşısı Benet de bunlar içinde. O da Osmanlı Hanedanı namına hareket ediyor. Daha var.

İsmet bunlara çok ehemmiyet veriyor. Ben ehemmiyet vermiyorum. Lâkin ben de tamamiyle ehemmiyetsiz tutmuyorum; fakat hayret içindeyim. Hele İngiliz heyet-i murah-hasasımn iddiası aklı altüst ediyor.

Bu ajanlar bizden kâğıt istiyorlar. Elllerine imtiyazı bahşeden kâğıt verirsek, Londra'daki ticarethaneleri derhal faaliyete geçecekmiş. İsmet bunlardan birine bir kâğıt vermek istemiş. Münir Bey'i de çağırmış. Beni çağırdı: "Senin imzan ile olsun" dedi. Ben de "Yazılacak şey hiçbir taahhüdü tazammun etmesin" dedim. Bu adam aklımda kaldığına göre evvelce zikrettiğim gibi Rüstem idi. Herif bu kâğıtla Londra'ya hareket ediyor. İsmet, Nihad Reşat'ı da eline harçlık vererek beraber yolladı. Gittiler, geldiler. Bir kâğıt da getirdiler. Bunda ticarethaneleri bir taahhüdü tazammun eder bir kâğıdı şimdiden istiyorlar. Verdiğiniz kâğıt bir şeyi tazammun etmiyor, diyor. Bunların bu işi yapacakları laf... Maksatları imtiyazı kapmak... İstedikleri gibi kâğıt vermedik.

Yine evvelce hikâye ettiğim gibi güya Londra'da bir ticaret evini temsil eden bir İngiliz'i yine Nihad Reşat getirmiş; benimle, İsmetle görüştürmüştü. İkinci konuşmada ve Ni-had'm yanında herif bana işi yaparsam beni teşekkül edecek şirkete reis yapacağını ve para da vereceğini söyledi. Yani rüşvet teklif etti. Herifi Nihad (Reşat Belger)u yanında kovdum.

Daha bunlardan türlüğü var. Anladım ki, bunlar boş şeyler... Böyle Musul alınamaz. Bu adamlar sade imtiyaz avcısı birtakım serserilerdir.

FEVZİ ÇAKMAK MUSUL’U İSTİYOR

Kovduğum herif benden yüz bulamayınca müşavirlerden Hamid (Hasancan) ile Cavit’i (eski Maliye Nazırı) bulmuş. Benim haberim yok. Çok meşgulüm. Hem de benden gizlerlermiş. Bir gün tsmet’in yanma girdim. Bir de baktım ki o İngiliz, Hamit, Nihad Reşat, İsmet başbaşa. Münir Bey de masa başında önünde kâğıt, bir şeyler yazıyor. Ben girince bunlarda bir şaşalama oldu. "Ne oldu?" dedim. İsmet, "Musul meselesi. Bu adam petrol imtiyazını şimdi bir kâğıtla resmen verirsek Musul’u bize verdireceğini taahhüd ediyor. Ben de muvafık gördüm. İmtiyazı veriyorum. Münir Bey’e onu yazdırıyorum" dedi. Derhal Münir’in elinden kâğıdı aldım. Dedim ki: "Bu adam bir dolandırıcıdır. Bir şey de yapacağı yok. Birkaç gün evvel bana bu iş için rüşvet teklif etti; kovdum. Ben kovunca bunlara gitmiş. Bunlar da sana getirmişler. Sen de imtiyaz veriyorsun... Nasıl verirsin?!. Musul’u verdiremezse, bunun garantisi nedir? Sonra siz Nafia Vekili değilsiniz. Nasıl imtiyaz verirsiniz? Böyle şey olamaz." dedim. Kâğıdı yırttım. Hamid’e ve Nihad’a da: "Siz buraya imtiyaz dalaverası için mi geldiniz? Hamid Bey! Nihad Bey! Sizi bir daha böyle işlerde görmeyeyim." diye bağırdım. Ve çıktım gittim. Neyse bu çirkin iş suya düştü; fakat İsmet bu tarz hallin yakasını bırakmadı. Huy, ne diyeyim. Zihni bir şeye saplandı mı bitmiştir... Petrolü vererek Musul’u almak için Londra’ya Muhtar (Çilli) ile Mustafa Şerif (Özkan)’ı göndermeye karar vermiş. Bunlara orada nazırlar ile doğrudan doğruya temasa girip işi halletmeleri vazifesini vermiş. Onlara harcırahlarını hazırlatıyor. Bana söyledi. Ben katiyyen razı olmadım. "Gönderme! Bunda fayda yoktur... Görüyoruz... Hem de aksi bir netice olmasın. Belki Curzon’u kandıracağız. Kaş yapalım derken göz çıkarmayalım. Aykırı bir iştir." dedim ve çok ısrar ettim. Dinlemedi, gönderdi. Bu esnalarda Musul’dan vazgeçmeyi bırakmış; almak için İsmet olanca kuvvetiyle uğraşıyordu. Galiba sebebi şudur: Bu işi tekrar Ankara’dan sormuş, hükümet Musul’un terkine razı olmadığını bildirdiği gibi Erkân-ı Harbiye’nin mütalâasını da bize göndermişti. Bunda Fevzi Çakmak Musul’un ehemmiyetinden bahsediyor; terkedilmez diyordu.

Bu adamlar Londra’da bir şey yapamadılar. Bilakis Curzon derhal bize bir nota gönderdi. Notada diyor ki: "Siz benim üstümden atlayıp, başka

makamlar ile iş yapmak istiyorsunuz. Bu çirkin bir iştir. Bu işlerin halline ben memurum. Vazife bana verilmiştir. Başka kimse yapamaz. Ancak ben yaparım." diyor. Kullandığı dil azametlidir. Kendine güveniyor. İsmet'e, "İşte aldın mı?" dedim. Nasıl demeyeyim. Heyetin gönderilmemesi için çok ısrar etmiştim. Curzon bunu sonra umumi celsede de söyledi (s. 295) ve dedi ki: "Türk-ler bana haber vermeden Londra'ya petrol imtiyazı vermek için adam gönderdiler. Bu efendiler çabuk döndüler. Çünkü benden habersiz bir iş yapılamayacağını çabuk öğrendiler." Ve "Londra'da müzeleri onlara inşallah ben gezdiririm" diye alay etti. Notasma cevapta İsmet, onların Londra'ya petrol için değil, müzeleri gezmek için gittiklerini yazmıştı. Çocukça bir şeydi. Bütün bu işlerden hasılı Curzon'a bir alay vesilesi vermekten ibaret olmuştur.

Hasılı Musul işi hususi müzakere ile bitemedi. Curzon işi birinci komisyonun içtimama tevdi etti. Biz ve İngilizler Musul vilâyetini etnik vesair hususlarını zikrederek davamızı ispata çalıştık. Onlar fazla Kürt gösterdiler; Türkmenleri bile Türk değildir diye Türk rakamından ayrı yazıyorlar (s. 280 ilh...) Ben de bu bâbda tarihi malûmatla bir muhtıra hazırladım. İsmet okudu.

Bu içtimada Curzon Musul meselesinin hakem marifetiyle hallini, bu hakemin de Cemiyet-i Akvam olmasını teklif etti. Bunu kabul ettirmek için bizi tehdit etti. Artık işi cebre döktü. Kahve dökücünün hık deycisi olurmuş, Curzon'un da Fransızlar, İtalyanlar, Japonlar, ilh... hık deycileridir. Derhal Bompard söz aldı. Adeta Curzon'dan ziyade bizi tehdit etti.

Şimdiye kadar bilemezdim; Japonlar tamamiyle İngiliz aleti imişler. Konferansta görüyorum. Fakat bu kadarını bilemezdim. Daha iyisini Japon heyeti başkâtibinden işittim. Bunlar bizim oteldeler. Ayrıca bize, biz de onlara ziyafet verdik. Bunlarda Asyalılık davası var. Bunu aşikâr konuştum, lüzumunu söyledim. Bu sebeple bizi seviyorlar. Bunlardan bazı malûmat almaya çalıştım. İngiliz-Japon münasebetini iyice öğrenmek istedim. Bu zat epeyce malûmat verdi ve hülâsa olarak dediği şudur: "Biz İngilizler ne derse onu deriz. Sade burada değil, her şeyde böyledir. Ve başka yapamayız. İngilizler'den korkarız." Bu da böyle...

Tehditler derhal İsmet'te tesirini yaptı. Bu teklifi kabul etti. Zaten Londra seferiyle Musul işini sarpa sardırıştık. Curzon fena kızmıştı. İş cebre

döktü, bu şekle soktu.

Bu suretle birinci komisyonun da işi bitti. İngilizler istedikleri her şeyi yaptılar. Musul işinin sonraya taliki, bizim bunu kabul etmemekteki ısrarımız üzerine Curzon'un bulduğu çaredir. Sulh yapılsın. Musul işi mani olmasın. O da sonra halledilir. Forbs Adam, hususi olarak gelip bunu bana anlattı. Bizim de istediğimiz şey bu idi. Çünkü sulh muhakkak yapılmalı. Musul işi de halledilir: Gün doğmadan geceden neler doğar...

Bu işler öyle olunca artık sulh oldu demektir. Çünkü konferansa ve dünyaya hâkim olan İngilizler. İngiliz'in istediği Boğaz işi oldu. Bu olunca Musul'u sulh işinden ayırdılar. Artık sulh bir zaman ve dirayet işidir. Mani yoktur. Çünkü İngilizler diğerlerini nasıl olsa yola getirirler. Sulhu imza ettirirler.

İKİNCİ KOMİSYON

Nüfus ve Esir Mübadelesi - Azınlıklar Meselesi

1 Kânunuevvel 1922'de (12 Aralık 1922) aktolunan umumi c I elsed'e Curzon gayet acele ve mühim bir mesele olarak Türk ve Yunan arasında harp esirleriyle ahali mübadelesi meselelerinin hailini teklif etti. Ve, "Bu bâbda Doktor Nansen (82) bir rapor hazırlamıştı. Okuyacaktır. Sonra delegeler fikirlerini bildirsin." dedi.

Halbuki ruznamede yalnız, esir mübadelesi vardı. Hayrette kaldım. Bu mübadele benim Türkçülük noktasından ehass-ı emelim (en has emelim) idi; fakat böyle tarihte görülmemiş bir şeyi nasıl teklif edeceğim diye öteden beri düşünüp duruyordum. Şimdi kendi kendine ortaya geldi. Yani gökten düşmüş, "minkudretin" oldu.

Cemiyet-i Akvam delegesi olarak Türkiye'ye gidip tetki-kat yapmış olan Nansen, epeyce uzun olan raporunda diyor ki? "Türk ve Rum'un mübadelesi için fikrimi komisyona bildirmeye Lord Curzon beni davet etti. Bu mesele iki aydan beri mütalâa ve tetkik edilmektedir. Bizzat yaptığım teteb-buat, ahali mübadelesinin yakın şarkta sulh ve ekonomi istikran için zaruri bir şey olduğunu göstermiştir. Cemiyet-i Akvam beni siyasi mültecilere yardım için göndermişti. İstanbul'da dört büyük devletin mümessilleri Türk ve Rum ekalliyetlerinin mübadelesi için bu iki hükümet nezdinde derhal icrası için teşebbüste bulunmamı söylediler. Bu iki hükümetle de temas ettim. Yunan hükümetinin resmen rızasını aldım. Ankara hükümetiyle müzakerem de epeyce ilerlemişti. Bu mesele vahim bir ekonomik meseledir. Mübadele tam ve acele yapılmalıdır."

İsmet Paşa bu teklife hayret edip sırf şahsi bir şey telâkki etti. Bu telâkkisi hiç doğru değildi. Türkiye için ahali mübadelesi en hayati meseleydi. Vakıa heyet-i vekilenin bize verdiği talimatnamede de bu yoktu ama bunu bizim teklif etmemiz lâzımdı. Teklif olunca gökten inmiş kudret helvası gibi kabul etmeliydik. İsmet'e, kâğıda yazarak, ekalliyetler ile (esirler meselesinin) müzakere edilmesi lüzumunu ve kabul ettiğini söylemesini bildirdim.

Kâğıdı okudu. Ekalliyetler ile müzakere edilmesi lüzumunu söyledi, fakat kabul ettiğini söylemedi. Buna fena canım sıkıldı. Türkiye'yi, asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak, yeknesak Türk yapmak en mühim şeydi. Keza benim fikrimi işgal eden şeylerin en mühimi idi; fakat nasıl teklif edeceğimi düşünüyordum. Ağır ve emsalsiz bir iş. Kabul ettirilmesi, hattâ teklif bile pek güçtü. Allah'dan onlar teklif ettiler.

Bunu bizim teklif etmem i iz lâzım iken Nansen'in teklif etmesi tuhaftı. Onu şüphesiz İngilizler sevketmişti. İngiliz-ler'in de böyle bir teklif yapmaları son derece şayân-ı dikkate ve hayreti celbedecek şeydi. İngiltere'ye Türkiye'yi parçalamaya alet ve vesile olan bir unsuru İngiltere Türkiye'den çıkarmak istiyor ki; bu Türkiye denilen uzviyetin sağlam olmasını istemek demektir. Hâlâ maddî suretle bunun hakikatine vâkıf olamadım. Galiba Hristiyanları bilâhare kesilmekten kurtarmak fikrindeydiler. Sade bu.

Venizelos, Nansen'in teklifini yani ahali mübadelesini kabul ettiğini beyan etti. Bu da şaşılacak şey. Yunanistan demek Türkiye üzerindeki istilâ gayelerini terkediyor!.. Galiba Türkler'in artık bu sefer çok canı yandığından Rumları kesip imha edeceklerini zannediyorlar. Çünkü Yunanlılar Yunanistan'da istiklâllerinden beri oradaki Türkler'i katliamlarla imha etmişlerdir. Bu sefer Türkler'in de bu yola döküleceğinden korkuyorlar. Bu kabulün mahreki belki de bu endişe idi. Bütün diğer heyetler de mübadelenin insani bir iş olacağını söylediler.

İsmet de ahali mübadelesinin ekalliyetler ile müzakere etmek gibi bir şart beyan etmek suretiyle mübadeleyi neve-mâ kabul etmiş demektir; fakat sözlerine göre bu kabul tam değildir. İş falso olur, geri dönüverir diye fena telâş etmeye başladım. Nitekim sonra Venizelos mübadelenin icbari olmayıp ihtiyari olmasını, İstanbul'un mübadeleden istisna edilmesini bildirdi. Ne ise sonunda Venizelos ihtiyari ve ic-bari hangi şekilde olursa olsun kabul edeceğini bildirdi. Yalnız İstanbul'un istisnasında ısrar etti. Cürzon bunun icbari olmasını istedi Buna pek memnun oldu; fakat o da İstanbul Rumları'nın istisnasını istiyor. Buna mukabil de Garbi Trakya Türkiyesi'nin istisnasını teklif ediyor. Zaten bu bizim tale-bimizdir.

Curzon'un zikrettiği Türk, Rum adetleri yanlış. Rum adetleri çoğaltılmış, Türk adedi azaltılmış. Çünkü bu rakamlar Yunanlılar'ın verdikleri rakamlardır. Fakat şurası garip ki, bizim Hilâi-i Ahmer Reisi Hamit Bey vaktiyle Doktor Nansen'le Şarki Trakya Rumları'nın adedi üçyüzyirmi bindir demiş. Curzon bunu bu celsede söyledi. Hayret ettik. Halbuki bizzat Yunanlılar üçyüzbin diyerek daha az söylemişler. Trakya'da hiçbir vakit bu kadar Rum yoktu. İnsanın diyeceği geliyor ki, Hamid Yunanlılar'dan daha Yunanlı

imiş. Şimdi de müşavir diye yanımızda! Hamid (Hasancan) Yunanlı değil Türk'tür ama bu ayrı bir tiptir, içimizde küçük bir sınıf vardı. Bunların zihniyetleri şuydu: "Frenk üstün bir mahlûktur. Onun her dediği doğrudur. Onu daima memnun ve hoşnut etmek lâzımdır. Yanlışlık da olsa onun keyfine göre hareket etmelidir. Hatta lâzımsa Türk aleyhinde olmalı ve Türk'ü zem ve tahkir etmelidir." Bunlarda milliyet duygusu pek zayıftır. Kozmopolittirler. İhtimal Ha-mid'de şu fikir vardı: Frenkler imtiyaz alıp, ticaret yaptırıp, para kazandıran insanlardır. Para keselerinin ağızlarını açar. Onlara hoş görünmekle para da kazanılır.

Neyse... Bir sukomisyon yapıldı.

İsmet bana, "Bu işleri sen yaparsın" dedi. Fakat bunlar, en gürültülü, dağdağalı işler. Vakıa umumi politikadır; benim saham, tarzımdır. Sukomisyonu devama başladım. İtalya delegesi Montagna'yı reis yaptılar. Karşısında Yunanlılardan Venizelos ile Yunanistan'ın Londra sefiri Caclama-nos, birkaç müşavir ve bunlar meyanında General Mazaraki (İtalyan askeri danışmanı) var; İngilizler'den Rumbold, Rayan, Forbes Adam; Fransızlar'dan De la Fruva, La Porte, Bargeton var. Evvelce sukomisyon küçük olsun, Türk, Yunan ile diğer üç büyük devlet bulunsun denmişken sukomis-yon büyüdü; Romanya, Sup, Japon ve Amerika da bulunarak konferansa iştirak eden bütün devletler geldiler, tama-miyle komisyon halini aldı. Ehemmiyetine binaen de zabıtları tutuldu. Sonra Fransızca neşredilmiştir. Halbuki ikinci komisyonun sukomisyonlarından başka diğer sukomisyonlann zabıtları tutulmamış ve neşredilmemişti.

Bu ikinci sukomisyonun müzakereleri gayet hareketli olmuştur. Sert münakaşalar, münazaalar, hepsi oldu. Yu-nan'ın başdelegesi de ikinci delegesi de beraber devam etti.

Sukomisyonunda bir aralık Venizelos'la arpıştım. Bir aralık gelmedi. Caclamanos'la (Yunan'ın ikinci delegesi) arpıştım. Caclamanos âciz kaldı. Venizelos tekrar geldi. O da sonunda benden bir darbe aldı. Celsede bayıldı.

Ben yanıma müşavir olarak Münir (Erteğün), Şükrü Kaya, Mustafa Şeref (Özkan), Veli (Saltık), Nusret (Metya), Tevfik (Bıyıklıoğlu), Bey'lerden ihtisasına göre birini alıyorum. Tevfik'i askeri bir mesele için galiba bir defa götürdüm. Nusret'e baktım, işe yarar bir şey değil, bıraktım. Ve-li'yi de biraz sonra zikredeceğim vak'a üzerine kovdum ve bir daha hiçbir işe karıştırmadım.

Ekseriyetle Mustafa Şerefle Şükrü Kaya'yı yahut Münir'i götürdüm. Kâtip olarak da Ahmed Cevat'ı alıyordum. Sukomisyon müzakereleri başladı. Secret işaretli zabıtname 442. sahifeden nihayete kadar (645) hemen münhasıran bu komisyonun müzakerelerini havidir. İptida ekalliyet sukomisyonu, sonra ahali mübadelesi sukomisyonu adını almıştır,

İptida Montagna bu sukomisyonun yapacağı işlerin ehemmiyetinden ve bütün cihanın bunlarla alâkadar olduğundan bahsetti. Ekalliyetler sukomisyonunun göreceği işleri söyledi. * * *

A) GENEL AF VE AZINLIKLAR

Zabıtnamelerde çok yanlışlık var. Bu zabıtları İtilaf Devletleri delege ve kâtipleri istedikleri gibi yapmışlardır. İşine gelenleri dercetmiştir, işine gelmeyenleri dercetmemişlerdir. Bazılarını da tahrif etmişlerdir. Fakat bunlardan bir kısmı o vakit gazetelerin ağzına düşmüştür. Hatta Derso bile karikatürlerini yapmıştır. Zabıtnamede bunlara dair bir kelime hile yoktur. Bizim Reşit Saffet bu vazifeyi hiç yapmamıştır. İşte burada (sh. 443 ve 449'a bakınız) Ermenilere, Ermeni davasının da ruznamede olduğu ve Montagna tarafından zikr ve tadât edildiği yazılıdır. Tamamiyle yalandır. Ermeni işinden aslâ bahsetmediler. Onu gizli tuttular. Sonra ansızın tulumbacı tabiriyle, dalaveraya getirerek celseye koydular. Nitekim bu babda büyük gürültüler oldu. Bizimle İngiliz-ler arasında notalar teati edildi. Bunlar zabıtnameye konmamıştı. Birini zikredeceğim. Zabıtnamede sahife 448'de 12. satırdan sonuna kadar olan beyanat yalan olup kendi uydurmalarıdır. Bizim kâtip de bunu buraya kaydetmelerini men etmemiştir. Kâtibimiz pek kötü çıktı. Vazifesini hiç ifa edemedi.

1 - Batılıların azınlık anlayışı

Frenkler bizde ekalliyet diye üç nevi biliyorlar: Irkça ekalliyet, dilce ekalliyet, dince ekalliyet. Bu bizim için gayet vahim bir şey, büyük bir tehlike. Aleyhimize olunca şu adamlar ne derin ve ne iyi düşünüyorlar... Irk tabiri ile Çerkez, Abaza, Boşnak, Kürt, ilh... yi Rum ve Ermeni'nin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile Müslüman olup başka dil konuşanları da ekalliyet yapacaklar. Din tabiri ile halis Türk olan iki milyon kızılbaşı da ekalliyet yapacaklar. Yani bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar. Bu taksimi işittiğim vakit tüylerim ürperdi. Kıllarım sanki birer kazık oldu. Bükleri sıvadım. Bütün kuvvetimi bu tabirleri kaldırmaya verdim. Pek uğraştım. Pek müşkilât ile fakat kaldırdım.

Bunun dersi: Vatanımızda başka ırkta, başka dilde, başka dinde adam bırakmamak en esaslı, en âdil, en hayati iştir. Bu sebepledir ki, ben zaten Türkçülüğe, şiddetli Türk Nasyonalistliğine çok yıllardan beri dökülmüştüm. Eserlerimle, makalelerimle buna çalıştığım gibi, bulunduğum memuriyetlerde de bunu tatbika gayret ediyordum. Bu sebepledir ki, Çerkez, Arnavut, ilh... köylerini dağıtıp bunları Türk-ler ile karışık olarak yerleştirmek en birinci iştir. Hâlâ Anadolu'da Boşnak, Arnavut ilh. köyü vardır ki, Boşnakça, Arnavutça konuşur, Türkçe bilmezler. Ecnebi devletler bunu mimlemiştir. Yalnız: Ekalliyetler müzakeresi esnasında benim yanımda oturan Niniçiç bana pek şayan-ı dikkat bir söz söyledi. Bunu diğer Sırp delegesi celsede de resmen söyledi: "Sizin bizden alacağınız yok. Bizde Türk yoktur. Bizde-ki Müslümanlar Sırp'tır. Ama bizim sizden alacağımız var. Anadolu'da 50.000 Boşnak var. Onlar Boşnak ama, ırkça Sırp'tır." Nerden nereye?!. Rum, Ermeni, Kürt pekiyi ama, şimdiye kadar Boşnak, hayalimden bile geçmemişti. Bin tehlike altındayız... Ecnebi devletler işte böyle bizim ciğerlerimize penç ' e atıyorlar. Biraz daha gayret ederlerse Türkiye'deki karıncaları da ekalliyet yapacaklar. Bu ecnebi unsur bir belâ ve mikroptur. Bunları ve keza Kürtleri devamlı bir temsil planı üzere ayn dil ve ırklıktan tecrid etmelidir.

Onlar bir proje verdiler. Ben de kontrproje verdim. Bu projemde ilk olarak bizde ve konferansta lâik tabirini kullandım. Bunu sonra birçok defa tekrar

ettim ve kanun-ı medeni yapacağımızı, bunu Avrupa'dan alacağımızı, zaten dini devletten ayıracağımızı söyledim. Bunları söylediğimin sebebi çünkü Frenkler, "Sizin kanunlarınız dindir. Hristiyanla-ra Müslüman kanunu ile hükmettirmeyiz." diyorlar. Bu sözleriyle ki, Rum Patrikhanesi imtiyazları aleyhindeki tezimizi müdafaa ettim.

Onlar Hristiyanlar hizmet-i askeriyeden (askeri hizmetlerden) istisna etmek istiyorlar ve buna çok ehemmiyet veriyorlar. Avrupa devletlerine tatbik edilmiş muahedelerdeki dini ve emsali serbestiden başka Rumların Fatih tarafından verilmiş imtiyazlarını da ibka etmek istiyorlar. Bunların tafsilâtı zabıtnamelerde vardır. Fakat maatteessüf söylenen sözlerin çoğu da yoktur.

Müzakereye devam ediyoruz. Rumbold Polonya, Çekoslovakya, Romanya, Bulgarya, ilah... devletlere tatbik edilen ekalliyetler muahedelerinde herbirine göre hususi maddeler mesela Romanya a'dakinde Yahudilere ait, Bulgar ve Yunan-lılarinkinde Bulgar ve Rumların mübadelesi gibi hususi maddeler olduğunu, binaenaleyh Türk muahedesine de hususi vaziyete göre muvazi maddeler konması lüzumunu bildirdi. Bunda hakkı var. Doğrudur ama, bu arada kurnazlık edip büsbütün muzır şeyleri de araya kaydıracaklar. Bu adam İstanbul'da mütarekeden beri yüksek komiser olarak bulunmuş, pek fena Türk düşmanı. Zekâsı çok az, hatta sersemce, tahsili de orta bir adam. Bunlar zaten eskiden beri Avrupa'nın ve Hristiyanların en mühim davası: "Sizin kanunlarınız dindir. Dininiz Müslüman. Müslümanlık ile Hristi-yanları idare edemezsiniz." der. Bunda tabii hakları var. Vakıa Avrupa kanunlarında da kısmen Hristiyanlık tesir ve ahkâmı varsa da bizimkine nispetle hadd-i asgaridedir. Bakıyorum, yine bu esas üzerine hareket ediyorlar. Ben daha evvelden ağızlarını tıkamak için Türkiye'nin din ve hükümeti ayırıp lâik devlet olduğunu, bir kanun-u medeni yapacağını ve bunu da bu esas üzerine pek yalanda yapacağını ve Avrupa'dan aynen alacağını söylüyorum. Zaten padişahlığı lağvederken tahririme bu esas da sokuşturuvermiştim. Din ve hilafeti devletten ayırmıştım. Moskova'da Misak-ı Milli'den ettiğim istifadeyi, bu konferansta da bundan ediyordum. Bu ve Misak-ı Milli, Hızır gibi imdadıma yetişmiştir. Bir de Türk hâkimiyetinin mukaddes olup, tecavüz kabul edemeyeceğini söyledim. Sıkıldıkça bunları ileri sürmüşümdür. Mes-kût olmuşlardır.

Hararetle müzakerelere devam ediyoruz. Gittikçe hararetleniyor. Bazen alevleniyor da.

Reisin elinde çok şey olduğundan Montagna ile hususi münasebete girdim. Güya şahsi dost oldum. Artık dost geçiniyoruz. İtalyanlar 'ekseriyetle Rumların aleyhindedirler. Montagna'yı bu noktadan yokladım. İtalya'nın Atina sefiridir. Açıldı. Anlattı. Gördüm ki Yunanlıları hiç sevmiyor, düşmandır. Alâ şey...

Fransızlar da bana güçlük veriyorlar. Ben kanun-ı medeni din ve devlet ayrılması deyince susuyor ve hatta bazen takdir edip bizim teze iştirak ediyorlar. Fakat İngilizler belâ. Rumbold esrisen Türk düşmanı. Tabii Yunanlılar da ellerinden geldiği kadar şiddetle mukavemet ediyorlar. İngiliz-ler ekseriya Yunan I lılardan Yunanlı oluyorlar. Zannedirdim ki, bu kadar şiddetleri İngiliz hükümetinin değil Rum-bold'un şahsi siyaseti idi. Yahut da İngiliz kilisesinin tesiri idi.

Düşündüm, Ryan'la hususi temasa girmeyi, hususi müzakereler ile tesir altma alacağımı, bu suretle tecavüz ve mukavemetlerinin şiddetini azaltacağını tahmin ederek faydalı buldum. Zannediyorum ki Rumbold'un akıl hocası Ryan. İngiliz heyetinin talepleri hep Ryan'ın öğrettiği şeyler. Onunla da hususi temasa girdim ve çok menfaat elde ettim ki; sırasında söyleyeceğim.

Bir akşam İsmet'in yanına girdim, oturuyoruz. Suratında bir sır var, somurtmuş... Damdan düşer gibi, "Bu ne?.. Sana ikinci delege diyorlar? Bunu nerden çıkardın?" dedi. Bense böyle şeyden haberim yok. İsmet'in lafına ve kızgınlığına şaşıtm. Dedim ki: "Benim böyle bir ünvandan haberim yok. Kim dermiş, eğer beiii öğretti zannedersen tahkikat yap!.. Öğrenirsin. Benim böyle şeylere tenezzül ettiğim bile yok. Hatırımdan bile geçmedi. Esasen düşünmeye vaktim yok. Zaar diğer devletlerin reisten sonraki delegelerine ikinci delege diyorlar. Bize de öyle dense gerektir? Benim bunda kabahatim ne? Ben ne yapayım?.. Hem gücüne mi gitti?.. Bunu bana çok mu görüyorsun?.. Senin şerefini mi azaltıyor?!. Frenkler kendi delegelerine, birinci, ikinci diyorlar. Bana da kim demişse yalan dememiş. Sen birinci, ben ikinci, Haşan üçüncü delegedir. Öyle değil mi?.. Birinci delege deselerdi haksızdır, o vakit kızmalıydın. Teessüf ederim, böyle şeylerle uğraşıyorsun..." Yanından kalktım, gittim. Bu söz çok

gücüme gitti ve durdukça içime işledi. Düşündüm, nasıl bir adamla arkadaşız?!. Devlet ve milletin beka ve hayatı için kanlı bir kavgadayız. Safda dövüşürken başkumandan sıfatını haiz olan bir adam emri altında kumandan olan bir adamın mevkiini, ünvanını çekemiyor ve onu yüzüme karşı söylüyor. Soruşturdum, meğerse bizim gazeteler bana ikinci murahhasımız diye yazıyorlarmış. Ne bizim gazetecilere böyle yazın dedim ne de böyle bir şey aklıma geldi, ve ne de bizim gazeteleri okuyabildiğim var?.. Vaktim yok, bizim gazeteler, Avrupa gazeteleri benden birçok bahsediyorlarmış. Bunları sonra haber alıyorum. Ben, işten tırnağımı kesmeye vakit bulamıyorum. Türkçe gazeteler beni met-hediyormuş, Alman ve Avusturya gazeteleri de öyle. Resimlerimi de dercediyorlarmış. Fransız ve İngiliz gazeteleri ise aleyhimde imiş, tabiidir... Düşman, düşmana maval okumaz ya!.. Mısır gazeteleri de benden çok bahsetmişler. Harb-i Umumi'de Mısır'daki hayatıma ait makaleler yazmışlar. Bunları hep sulhden sonra öğrendim. Demek bizim gazetelerin medhlerinden İsmet beni çekememiş... Onu söyleyemedi, işi ikinci murahhaslık vesilesine döktü... Bu da yalan değil, doğru bir şeydi. Baş murahhas dememişlerdi ya!.. Bu adamın bu müthiş hırsı beni derin bir surette müteessir etti. İsmet'ten pek soğudum.

Konferans dolayısıyla Lozan'a birçok ressam da gelmişlerdi, demiştim. Bunlar bizim resimlerimizi yapıyorlardı. Poz vermekten bıktık, vaktimiz yok, bin rica ediyorlar. Üç dört defadan fazla duramadık. Artık yemek yerken geliyorlar, resmimizi yapıyorlardı. Bunların içinde en mahiri Der-so idi. Bütün murahhas ve müşavirlerin, karikatürize ederek resimlerini yapmış ise de benim simamı yapamamıştı. Venizelos'la beni resminde boks yaparak tasvir etmiştir. Bu resimlerin bir tam koleksiyonu bende vardır. Sinop'ta kütüphanededir. Ancak ikiyüz nüsha kadar basılmıştır, nâdirdir.

Müzakerelerde çok güçlük vardı. Bilhassa İngilizler'den ve Yunanlılar'dan. Herkes onların fikirlerini türlü sözle te-yid ediyor, ben yalnızım. Beni âciz bırakarak kendi istedikleri şeyleri kabul ettirmek için her türlü vasıtayı kullanıyorlar. Tabiriyle beni sersem tavuğa çevirmek istiyorlar. Fakat benim bir düziye mukavemetim artıyordu. Şimdi düşünüyorum da ben o vakit ne imişim, nasıl o kadar mukavemet etmişim. Bende ateşli bir Türkçülük ideali vardı. Galiba bütün kuvvetim ordan geliyordu.

2 - Azınlıklar ve askeri hizmet

Bir aralık, hiç olmazsa Hristiyanların askerlikte müstakil taburlar olmasını, biraz sonra da geri hizmette kullanılmasını teklif ettiler. Benim zorum: Behemehal asker olmalılar ve istenilen yerde kullanılmalılar. Bunda kararlıyım. Israrımın sebebi şu: Türkler askere gidiyor, dükkânı kapatıyor, ticareti gidiyor. Hristiyan ise kalıp zengin oluyor. Türk, karısının koynunda kalamıyor. Çocuk yapamıyor, Hristiyan yapıyor. Türk harpte kırılıyor, Rum kırılmıyor, çoğalıyorlar. Türkiye'nin çok yerinde eskiden Rum yok veya çok az iken bu suretle çoğalmışlardır. Beni nihayet celsede fena sıkıştırdılar. Ben de resmen söyledim. Hem cevap bulamadılar, hem de çocuk yapma meselesine güldüler. Keza Rum ve Ermeni askerlikten pek korkuyorlar. Hele Harb-i Umu-mi'de yapılan amele taburları gözlerini pek yıldırılmış. Demek askerlik olursa, gençler askerlik çağı gelince Yunanistan'a kaçacaklar. Yirmiden yukarı yaştakiler de ecelleriyle öle öle bitecekler. Demek kur'a yaşı Hristiyanlar için bir handikaptır. Bu suretle mübadele ile atamayacağımız Hristiyanları da otuz yılda her yıl safra döker gibi dökacağız. Kırk elli yıl içinde, bu askerlik onları bitirecektir. Bu hesabı yapıyorum. Bu sebeple bu nokta üzerinde tutundum durdum. Asla sarsılmadım. Beni yerimden sökemediler ve nihayet muvaffak oldum. Hakikaten sulhtan sonraki beş yıllık pratik, askerlik çağına gelen Rum, Ermeni ve Yahudilerin ekseriyetle kaçtıklarını gösterdi. Bir asker kaçağı da tabii ceza korkusuyla bir daha dönemiyor. Bin şükür... Bu muvaffakiyetimden pek memnunum.

22 Kânunuevvel (2 Ocak) celsesi sonunda Montagna, "Bulgar heyeti ekalliyetler hakkında dinlenmesini rica etti. Davet edeceğim." dedi. Ani ve hesapta olmayan şey!.. Bul-garlar bizimle hal-i harpte değildi ve onlar sulh yapmak için davetli değil. Konferansa gelip bu hususta söz söyleyemezler. Hem evvelce bizimkiler Bulgarlar ile Şarki Trakya için mübadele yapmışlar. Bizde Bulgar yok. Düşündüm, düşündüm, mânâsız şey. Derken bir hayâl suretinde aklıma Erme-niler geldi. Acaba bu vesile ile onları mı sokacaklar?!. Hemen kati bir tedbir olmak için Bulgarların dinlenmesini katiyen kabul etmemeye karar verdim. Montagna'ya kabul edemeyeceğimizi celsede resmen söyledim. Montagna, "Bunu kendi

istemediğini, hatta aklında olmadığını, fakat Bulgarların istediğini ve isteyince de reddetmenin mümkün olmadığını" söyledi. Montagna ile hususi görüşmelerimde anlamış

idim ki: bu adam entrikacı, yalancı, dalaverecidir. Yine yalan söylüyor. Tabii, diplomattır, kimbilir ne tuzak kuruyor. Dedim ki: "Eğer konferansa davetli olmayan bir heyeti dinlemek isterseniz, Türk Heyeti o celseye iştirak edemez." Fransız delegesi, "Türk Heyeti bunlara iştirak etmek istemiyorsa, diğer heyet-i Murahhasaların onları dinlemelerine itiraz edemez." dedi. Ben de dedim ki: "Bizim iştirakimiz olmayan celseler resmi mahiyette olamaz. Binaenaleyh, keen-lemye-kûndür ve zabıtnamelere giremez." Bütün bunları da zabıtnameye yanlış ve kendilerine göre dercetmişlerdir (s. 486).

Şükrü Kaya, ilk celselerde münakaşa şiddetlenip bize hücum edildikçe bütün mânâsıyla zangır zangır titriyordu. Benzi kül gibi oluyordu. Elimle dizini tutarak: "Titreme! Herkes görüyor, cesur ol!.." diyordum. Gitgide alıştı. Kendisine bir iki defa da söz verdim. Pekâlâ da söyledi. Mütchassıs-a muhtaç hukuki mesele olduğu vakit Münir Bey'i götürüyordum.

Müzakere hararetle devam ediyor.

Bugünlerde birinci ve ikinci komisyonun işlerinde sıkı şeyler oluyordu. Burnumuzdan soluyorduk. Bizi korkutmak için İtilâf heyetleri, yeniden aleyhimize harp açacaklarını işaa ederek tekliflerini, bize kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Bazen alenen c I elside böyle tehditler yapıyorlardı. Bu esnada yine böyle bir tehdidi biri İsmet'e söylemiş. İsmet, "Sulh yapamayacağız. Her şey boca olacak" diye tutturdu. Bana, "Canım, çok ileri gitme, ne olursa olsun. Bir sulh yapalım da iş bitsin." diyor. Ben de "Yok, İyi bir sulh yapmak için son hadde kadar uğraşacağız. Böyle şeylere kulak asma!.." diyorum. Bugünlerde sinirleri tamamiyle gevşemiş, kendine malik değil. Ne kadar da zayıf sinirli adammış. Nasıl kumandanlık etmiş, insan şaşar. Kuvvetli olduğu vakit zayıf değil İKİNCİ KOMİSYON: NÜFUS, ESİR MÜBADELESİ VE AZINLIKLAR 111 dir, bilakis kaplan gibi saldırır, tecavüzü sever. Fakat sıkı karşısında eli ayağı kesiliyor. Hiçbir işle meşgul olmadığı gibi, kimse ile de konuşmuyor. Yemek de yemiyor, odasında gezinip düşünüyor. Gece uyku da uyuyamıyor. "Etme! Gitme! Boşuna kendini yiyorsun!" diyorum. Nasihat da kâr etmiyor. O buhranlarda hep böyle olur.

Yahya Kemal, onun bu hali zamanında bir akşam üzeri bana dedi ki: "İstanbul'dan bana rakı geldi, şunu gidip senin odada içelim. Şu şartla ki, bize havyar ısmarla!.." "Peki!" dedim. Havyar vesaire mezeler ısmarladım. Bir iki kişi ile geldi. İsmet'i de getirmeye b ' en gittim. Gelmek istemedi. Zorla getirdim, içtik, yedik, konuştuk, güldük. Böyle bir fırsat Lozan'da henüz ilk defa zuhur etmişti. İsmet'e, o kadar zorladık, ne bir kadeh rakı içirebildik, ne de bir lokma meze yedirebildik. Gezindi, dolaştı. Nihayet, şezlonga uzandı, gözünü kapattı, düşündü. Bir defa bile lakırdıya karışmadığı gibi bir kerecik de gülümsemedi. Halbuki bu adam rakı içmesini seviyor. Çok da gülünecek laflar söylendi. Bilhassa Yahya Kemal, tuhaftır, nükteli söz söyler. Bunlar İsmet'e vız geldi. İsmet'in bu hali, tam üç gün, üç gece sürdü. Sonunda bitap düşüp bir uykuya yattı. Bu uyku bir gece, bir gün devam etti. Bu hali geçti. İşte yeniden harp olmak ihtimali vehmine dokunmuştu. Bir defa bir şey onun vehmine dokundu mu, artık iş bitmiştir, böyle olur.

Avrupa otellerinde inşam nasıl soyarlar anlatayım da, malûm olsun. Bir defa gelen havyar bitmişti. Bir daha getirttik. Hepsi ikiyüz elli gram kadar vardı. Hafta sonu hesap pusulasında bunun için yüzkırk Türk lirası kadar para istiyorlar. Allah'dan yanımda Ahmet İhsan (Tokgöz) vardı. Dedi: "Bu soygunculuk! Verme!.." Kâğıdı aldı. Müdüre gitti. Bu sayede para kırk liraya kadar indi ve müdür de gelip yanlışlık olmuştur diye benden mazeret diledi. Böyle yapılmasa yüz kırk lira gidecekti.

Ahmet İhsan, işgüzar bir adamdır. Son zamanda onu da bizim neşriyat ve istihbarat kalemine memur ettik. Doğrusu hizmetler gördü. Esasen gayet egoist bir adamdır. Paradan başka bir şey tanımaz. Diğer insani ve vatani bütün hisler onda talidir. Fakat işte dirayetli bir adamdır. Türk matbuatına hizmetler etmiş bir kimsedir.

Rauf bana Ankara'dan kurye ile bir mektup yazmış. Bir Avrupa gazetesinin Lozan'a ait makalesini de kesip göndermiş. Bu makaleye dair mütalâa yazıyor. Ben de cevap olarak, aslı olmadığını yazıp, mektubu Reşit Saffet'e kurye içine koymasına için verdim. İnkıta olup, Ankara'ya gittik. Bir gün Rauf bana, "Mektup gönderdim de bana cevap yazmadın" dedi. İyi kötü benim gelen mektuplara cevap yazmak âdetimdir. Hatırladım ve cevap yazdığımı söyledim. "Hayır, gelmedi." dedi. Derhal hatırıma geldi. Bir gün

Lozan'da İsmet bana, "Raufa mektup yazmışsın. Ne yazdın!" diye sormuştu. Ve mânâlı mânâlı yüzüme bakmıştı. Anlaşıldı. Reşit Saffet bizim mektubu İsmet'e vermiş. O da okumuş ve göndermemiş... Halbuki fena bir şey de yazmamıştım. İşe dair sordukları şeylerdi. İsmet buna tahammül edememiş. Halbuki kendisi her gece Mustafa Kemal'e mektup yazıyordu. Nedir? Ve benden neye gizli ve niye yazıyor diye benim hiç hatırıma gelmemişti.

Reşit Saffet, Lozan'da Cavid'i bırakmış, selâm bile vermiyor. Benim yanımda Cavid aleyhine İsmet'e neler söylüyor. Halbuki ben Ankara'ya gitmeden evvel Talât ile Ca-vid'in fotoğraflarını yatak odasında karyolasının başına asmıştı. Cavid onun velinimetidir. Bakıyorum, ikide bir heyetten bazıları aleyhine de İsmet'e laflar söylüyor. Adeta casus bu. Bir taraftan da gururu var, baş olmak istiyor. Kendi kendine politika yapıyor. Bir düziye İngiliz, Rus, Fransız, İtalyan ilh... heyet-i murahhasalarını ziyaret ediyor. Kanşık bir iş... Beni de hergün zorluyor. İllâ İsmet'e kendisini hemen Paris sefiri tayin ettireyim. Rica ediyor. Israrından, tekrarından bıktım usandım. O usanmadı. Ben bir defa bile bunu İs-met'e söylemedim. Sonra Paris'i bıraktı, Bükreş sefirliğini istedi. Nihayet bir gün Reşit Saffet'in yanında "Bak, Reşit Bey sefirlik istiyor." dedim. O da aldırmadı.

Heyetler birbirlerine resmi büyük ziyafetler veriyorlar. Bu ziyafetler yüz kişilik kadar oluyor.

3 - Rumların durumu

Bizim sukomisyonda Hristiyanların evlenme, miras işleri vesaire hakkında Yunanlılar ve diğerleri kıyamet koparıyorlar. Ben bunlara Avrupa kanun-u medenisini aynen tatbik etmek üzere olduğumuzu söyleyerek cevap veriyorum. Bu cevap meskut oluyor. Bilhassa Fransızlara çok tesir ediyor. Fransız delegesi Laroş: "Avrupa kanun-u medenisini tatbik edeceklermiş. Bu halde bu hususlarda birtakım imtiyazlar istemek doğru değildir. Hristiyanlar da ona tâbi olmalıdır." diyor ve diğerlerini susturuyor. Bu suretle Fransız delegesinin bize çok yardımı oldu. Fakat Rumlar Fatih'ten aldıkları dini imtiyazlarını muhafaza ediyorlar. Ben de bunları kâmilten kaldırmak azmindeyim. Memleketin siyasi ve idari ahvalini anladığım bir yaştan beri Rum Patrikhanesine ve imtiyazlarına pek düşman idim. Hele Türkçü olduğumdan beri bu düşmanlığım artmış da artmıştı. Bu imtiyazların, memleketi kapitülasyon altında tuttuğunu, yıktığını görüyordum. Zaman bana Lozan'ı ele geçmez bir fırsat olarak vermişti. Bütün gayretimle uğraşıyordum. Bütün gayret kesilmiştim. Ben âdeta bu işlerde kendime mâlik değildim. İçimden coşmuş bir maneviyat beni yürütüyor ve sevk ediyordu. Bu fırsatı kaybeder miyim?.. Bunların imhasma uğraşıyorum.

İsmet benim kanun-u medeni işime kızıyor. Halbuki bunda büyük iyilikler vardı. Kızlarımıza, erkeklerimize Türk nıhu verirsek, Hristiyanlarla evlenince karı veya kocalarını, hiç olmazsa çocuklarını Türk yaparlar. Mutaassıp Rumlar, kızları yetişince Türk'le evlenmesinden korkarak kızlarını alıp Yunanistan'a hicret ederler. Bıi suretle İstanbul'da kökleri kesilir. Vaktiyle Şeyhülislâm* Vani Efendi (83) zamanında Türkler Hristiyan kızları ile Müslüman etmeksizin evleniyorlarmış. Rum patriki görmüş ki Rumlar bitiyor. Vani Efendi'ye rüşvet vermiş, ondan şöyle bir fetva almış: "Bu kadınlar gebelik esnasında domuz eti yiyip, şarap içtiklerinden bu çocuklar Müslüman olamaz." Bu suretle bu evlenmeyi hükümet men etmiş. Bu melun Şeyhülislâm bunu yapmasaydı, Türkiye'de bugün Hristiyan bulunmazdı. Devlet, çektiği binlerce belâlan görmez ve böyle yıkılmazdı. Fecisi şu ki buna yanan ben, şimdi de bunun faydasını anla-tamıyordum.

4 - Ermeniler İçin Yurt İsteği

20 Kânunuevvel (31 Aralık 1922) içtimasında Amerika delegesi Ermeniler için Ermeni Yurdu istedi ve bunun insaniyet namına lâzım olduğunu söyledi. Ha!!.. Bulgar derken, Ermeni hayalini g I örmüştüm. Şimdi galiba hakikat oluyor. Ben de, "Madem ki, Amerikalılar, insaniyet için Ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir. Bu halde onlara Amerika'da yurt versinler." dedim. "Niçin?," dediler. "Çünkü, Türkiye'de henüz konfor yoktur. Amerika tamamiyle teşkilâtı yapılmış, rahat ve saadeti yerinde zengin bir memlekettir. Ermeniler orada çok rahat olurlar." dedim. Hepsi güldüler. Amerika delegesi de güldü. Zabıtnameye bunu da koymamışlar. Montagna, "Yarın yılbaşısıdır. Bunu yılbaşı hediyesi olarak ver!.." dedi. "Bizde yılbaşında hediye vermek âdeti yoktur. Hem bu Hristiyan yılbaşısıdır, hem de bu âdet sizde var, siz veriniz." dedim. Buna da güldüler. Biz de güldük. Celse de kapandı. Bunu da zabıtnameye koymamışlar.

Bununla ben Ermeni işini böyle hafif bir şey ile geçti diye zannettim, sevindim. Üstümden ağır bir yükün kalktığını hissettim. Meğerse sonu varmış...

Günler geçti. Ekalliyetler işi ile meşgulüz. Bir gün ruz-name, ekseriya bize yaptıkları gibi, celseden bir saat evvel geldi. Bunun gayesi bize cevaba hazırlanmaya, tetkikat yapmaya vakit vermemek, Türkçesi bizi gaflette yakalamak. Ruznamede, "Bugünkü celsede Ermeni, Asuri, Keldani heyetleri dinlenecek." deniyor. Hayret içinde kaldım. 22 Kânunuevvel (3 Ocak 1923) celse sonunda reisin, "Bulgar heyetini dinleyeceğiz." dediği vakit, Bulgarların arkasında Ermeni heyetini görür gibi olup şiddetle hareket etmiş, "Böyle celselere iştirak edemeyeceğimizi ve bunların resmi celse olup zabıtnamelere geçemeyeceğini" söylemiştim. Meğerse hakkım varmış. Ermeniler Lozan'a dolmuş, Ermeni Yurdu diye paçaları sıvamışlar, çalışıyorlardı. Hem de b I en yalnız Ermeni görmüştüm, şimdi bir de hiç bilmediğimiz ve aklımıza gelmeyen Asuri, Keldaniler varmış. Hayret!.. Alıklaştım. Derken pek kızdım. Demek bize oyun ediyorlar. Behemehal

bunları dinleyeceklerine hükmettim. Ben de onlara oyun ile mukabele edeyim de görsünler dedim.

Celseye iştirak etmeyeceğim, fakat bunu âni yapacağım. İsmet'e de hiç söylemedim. Çünkü ihtimal vehmine dokunur, beni zorla planımdan vazgeçirtir, celseye iştirak ettirir. Yazık olur. Bu adam daima "Boca olmasın" deyip vermek sisteminde. Vakit de vermeden yapacağım ki, Frenkler İsmet'e müracaat edip korkuturlar. Bekledim, içtimaa yarım saat kala bir nota yazdım. Kendi imzam ile imzaladım. Bunda diyordum ki: "Ben size söylemiştim, bunları dinleyemezsiniz. Dinlemek isterseniz biz gelmeyiz. Hem Ermeni, Asuri devlet değil ki. Biz devletlerle müzakereye geldik ilh... Bu sebeple celseye gelmiyoruz." Tam on dakika kala kâtip Ahmet Cevad'ı çağırdım. "Al şunu! Kimseye gösterme ve söyleme!.. Otomobili al, Uşi'ye git!.. Celse zamanı gelsin, delegeler yerlerine otursunlar. O esnada içeri gir, bu notayı Montagna'ya ver ve derhal çık! Sakın orada kalma!.." Çünkü odada kalsa bu adamlar bizi celsede hazır addederler. Bu kabiliyette insanlardır. Böylece yaptı. Celseyi yapamamışlar, fakat hususi mahiyette diye Bulgarları, Er-menileri ilh... dinlemişler. Ancak bunları zabıtnamelere ge-çirememişlerdir. Hasılı emrivaki yaptım. İsmet sonra haberdar oldu. İş, ne İsmet'ten güçlük, ne de, Frenklerden bir itiraz ve aksülamel olmaksızın geçti. Bense azim bir vak'a hâ-dis olacağına zâhiptim. Şükrettim.

Bu meseleyi Fransızca zabıtnamede görüyorum. Ama işlerine gelmediğinden doğru zikretmemişler. Yazdıkları ta-mamiyle yanlış. Sahtekârlıklar yapmışlardır. Maatteessüf bizim umumi kâtip de buna dikkat edip Türk hukukunu muhafaza etmemiş, vazifesini yapmamıştır. Yine ben 22 Kânunuevvel celsesinde böyle bir müzakereyi zabıtnameye sokamazsınız demiştim. Zabıtnameye, bu cümleyi de geçirtmemişler. Benim ise o vakit neşrolunacak zabıtnamelere bakmaya asla vaktim yok. Hasılı Frenk'ler her şeyle istedikleri gibi oynuyorlardı. Pek âdice işler yapıyorlardı. Bizim kâtipte ise bir duygu, bir gayret, hiçbir varlık yoktu.

Artık Montagna bu işi tatlılıkla, beni hususi mülâkatlar-la kandırıp aldatarak yapma peşine düştü. Bu sefer planlarım değiştirmişler, artık Ermeni vesaireden heyet dinlemeyecekler. Bunu bana vadediyor, yalnız kendileri medhedecek-ler, "Çok çektiler, lâyıktırlar, insanidir. Bunlara Ermeni Yurdu

verin!.." diyecekler. Montagna bana geliyor, beni kendi odasına davet ediyor, beni böyle bir celseye razı etmeye çalışıyor. "Canım müttefikler Ermenîleri harpte çok kullandılar, buncağızı olsun söylemesinler mi? Bir vazife olmuştur." diyor. Montagna'yı şimdiye kadar olan hususi temaslarımla anlamıştım ki, mevkiine münasip vakar, centilmenlik gibi şeylerden bir zerreye bile sahip değil. Görülüyor ki beni dolaba koymak istiyor. Bu işe zaten başlarken dalavere ile başlamışlardı.

ERMENİ YURDU MESELESİNDE

BATILILARA VURDUĞUM DARBE

Bu Ermeni Milli Yurdu işi de pek dallanmış, bütün Avrupa ve Amerika bunu bizden istiyor. Demek bu iş büyük ve gürültülü "Coup de theatre" halinde bir darbe istiyor. Ancak böyle bir darbe üe kapanabilecektir. Başka türlü yakamızı bırakacakları yok. Ben Montagna'nın bu teşebbüsünü böyle bir darbe için vesile yapacağını tahmin ettim. Çünkü bir kancıklık eder, bana vesile verir. Montagna yine, "Canım, İngilizler ve Fransızlar bu adamları kendi işlerinde, menfaatlerinde kullanmışlar, bu suretle kırdırmışlardır. Şimdi bu adamlar için yurt istemeye kendilerinde ahlâki bir mecburiyet görüyorlar. Ermeniler o vakit vaadlere inanmışlar. Etme, kabul et! Bunu yapsınlar!" diyor. "Nasıl olur? Asla! Bunlara yurt mu vereceğiz? Bu bâbda bir lakırdı bile söyletendeyiz!.." diyorum. Dedi ki: "Canım, böyle değil, yalnız laf olsun diye söyleyecekler. Yoksa yurt yaptırmaya ısrar etmeyecekler." "Olmaz!.." dedim ve başka demedim. Zorlandı,

yalvardı. Bize yaptıkları onları celsede dinlemek meselesi bütün hıncı ve kinimi kaynatmış, hâlâ ayakta durduruyordu. O vakit bir hadise çıkarmak istedim. Çıktı. Bu iş için yaptıkları dolapların intikamını almak istiyorum. Hem de bu iş azim bir hadise olmadıkça ortadan kalkmayacak. Artık fazla ısrar edersem fırsat belki kaçır, fırsatı fevt etmek doğru değil. Kabul etmezsem onlara oyun edemeyeceğim. İstedğim sahneyi, darbeyi vuramayacağım. Yoksa bu red ve ısrarlarım hep nazdan ibaret, dolap tamam olmak için lâzım. Dedim ki: "Eğer hepsi namına yalnız sen reis sıfatıyla iki satırı geçmemek üzere "Ermenilere yazık olmuştur. Bunlara yurt verin!.." dersin razı olurum. Bunu da size şahsen hürmetim vardır" sizin hatırlığınız için kabul ediyorum." dedim. "Peki!.." dedi. "Namusunuz ile bunun böyle olacağını temin ediyor musunuz?" dedim. "Evet!" dedi. Biliyorum ki yalan söylüyor. Zaten bu sayede benim ekmeğime yağ sürecektir. Çünkü kıyameti koparıp Ermeni işini bitireceğim. Hem de koparacağım kıyametin mesuliyetini de Montag-na'ya yükleyeceğim. İki katlı ekmek kadayıfı. O, beni dolaba koyduğunu zannediyor, keyifli... Ben de ona dolaba girmiş gibi

görünüyorum. Ben ona dolap yapıyorum. İş böyle kararlaşıp bitti. İnsanlar çirkin mahlûklardır. Kimbilir içinden o bana, "Ne aptal!.. Dolaba koydum" diyor. Halbuki ben içimden pek keyifliyim. Ben onu dolaba koydum. İş olmuştur... Tasavvur ettiğim planı mevkiî fiile koymak için Montagna'nın bana vesile vereceğine iki kere iki dörî edei gibi kaniim, eminim. Çünkü, dalaveracıdır. İhtimal benimte olan kara/ımlızı bile müttefiklerine başka türlü söyleyecektir. Bu işlerden yine İsmet'e bir şey açmadım. Açsam mutlaka beni "Aman, boca edeceksin" diye men edecektir.

o Kânunusani 1923 (17 Ocak 1923) celseleri sonlarında Vfontagna Ermeni Yurdu meselesine geçti. Bunun için yazdığı şeyi okumaya başladı. Baktım uzun bir şey. Montag-na'da ben hiç aldanmamış idim. Sanki benim bildiğim gibi müdafaa yapıyordu. Yine baktım benim daha aklıma gelmeyen de ilâve edip yapıyor. Mesela evvelce Bulgarları dinlemişler ya. Biz o celseye gitmedik, sözleri zabıtnameye geçmedi. Onu da "Türkler maatteessüf celseye gelmedilerdi. Ben vekâleten onların taleplerini Türk heyetine iblâğ edeyim" diye işe girişti. Demek üste tüy dikiyordu. Montagna tasavvur ettiğim tipin en mümtaz mahlûku demek. İtiraz ettim, kulak asmıyor. "Dinlemeyiz, böyle mi olacaktı" dedim. Aldırmıyor... Sade devam ediyor. Sanki adam anadan doğma sağır olmuş... Demek bizim plan oldu. O bitirdi. Rumbold başladı. Yine itiraz ediyorum. Söz istiyorum. Hiç aldırmıyorlar... Devam ediyorlar... Uzun uzun okuyorlar, sade yüzleri kıpkırmızı, telâşları var. Demek bir uygunsuzluk çıkmasından korkuyorlar. Ben bir düziye söz istiyorum. O bitirdi. Fransız delegesi başladı. Bu sefer talebimi şiddetlendirdim. Ayağa kalktım. Ben de Montagna gibi "Birkaç kelime-cik söyleyeceğim." dedim. Söze Fransızlar'dan evvel başladım.

Dedim ki: "İtilâf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi âlet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların tedibi olmuştur. Te'dip ile sâri hastalık açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mes'uliyeti bize değil, İtilâf Devletlerime aittir. Ermenilere mükâfat lâzımsa siz verin!.. El malı ile dost İtezanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklâl vermeliymiş. Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır vc daha dün kan içinde çalkandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor Hatta İrlan-daJılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?!. Siz bunlara istiklâllerini, yurtlarını

verin, biz de Eımenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız ke-enlemyekûndür. Bu şart dahilinde burda duramayız. Celseyi terk ediyoruz." dedim.

Ayağa kalktım. Bu sözlerim çok ağırdı. Hepsi pancar gibi kıpkırmızı idi. Hele Rumbold!.. Kâh al, kâh mosmordu.

Zannımca İngiltere, İngiltere olalı diplomaside böyle şiddetli itham ve ağır söz işitmemişti. Kudret ve kuvvetin evc-i bâlâsmda bulunduğu bugünde bir Türk delegesinden bunu işitmek, bu kibirli İngilizlere ne ağırdı...

İRLANDALILAR TEŞEKKÜR EDİYOR

Zabıtnameye sözlerimin bu son kısmını da geçmemişler. Zabıtnameler ile istedikleri gibi oynuyor, tağşiş yapıyorlardı. Ne kadar sahtekârlık?!. Halbuki bu sözlerim o vakit gazetelerin ağzına düşmüş, aynen yazmışlardır. Birkaç gün sonra bana İrlanda İstiklâlcileri bir mektup yazarak, "Hürriyetini isteyen mazlum milletler arasında İrlandalıları da zikrettiğinizden size teşekkür ederiz." diyorlardı. İşte bizim kâtib-i umuminin de vazifesini ne kadar gördüğünü bu gösterir. Hatta biz çıktıktan sonra Fransız delegesi de bir şey okumuş, onu bile zabıtnameye sokmuşlar... İşte Frenklerin dostluk nümunesi ve konferansın umumi kâtibine, yani Avrupa devletlerine ettiğimiz itimadın nasıl suiistimal edildiği görülmektedir.

Montagna pürtelâş, "Celseyi terk edemezsin!" diye barbar bağırmaya başladı. Yırtmıyor... Dedim ki: "Celseyi terk edemeyiz mi?" Montagna: "Evet, edemezsiniz!" diyor. Dedim: "Türk heyetini burada tutmaya kaadir bir kuvvet var mı? Celseyi terk ederiz ve nasıl terk ediyoruz görünüz!.." Bizim müşavir ve kâtiplere: "Haydin, kalkın!.." dedim.

Kalktılar. Kâtip Ahmed Cevad önümde duruyordu, şaşırılmış. "Beyefendi ben de çıkacak mıyım?" diye bağırıyor. "Ne duruyorsun, kalk!.." dedim. Çantası ve kâğıtlarım topluyor. Acele ve telâşından kâğıtlarım düşürdü, yerlere dağıttı. Topladı, o da kalktı. Ben başta, diğerleri arkamda hat yaptık. Montagna'ya: "İşte bakınız, nasıl gidiyoruz? Boıyur Mösyö" dedim. Yürüdük. Montagna hâlâ bağırıyor: "Celseyi terk edemezsiniz" diyor, tepmiyor. Diğer delegeler, birbirine karışmış, herkes hayrette. Biz çıktık, gittik.

Otomobildelim. Tasavvur ettiğimi tamamiyle yaptığımı hükmediyorum, keyifliyim. Bakalım ne netice verecek? Otele geldik, İsmet'e, "Yine Ermenilerden bahsettiler. Ben de celseyi terk ettim. Celseyi terk etmemek için çok gayret ve telâş ettiler. Dinlemedim." dedim. Diğer tafsilatı anlattım. Bana sarıldı ve: "Seni bin kere tebrik ederim. Ermeni meselesini işte toprağa gömmüşsündür." dedi. Yüzümden öptü. Ben korkacak zannediyordum, bilâkis cesaretle karşıladı ve çok keyiflendi. Ben de ferahladım.

İsmet'in keyfi çok sürmedi. Montagna, Rumbold, doğru Curzon'a gitmişler, işi hikâye etmişler. O da müttefikler namına kendi imzası ile bir nota yazmış, bize göndermiş. Bu notayı alınca İsmet telâş etmiş. Beni çağırılmış. Gittim. Telâş içinde, "Ya şimdi ne yapacağız? Çok fazla ve ağır iş yapmışsındır." diyor. A, demin beni takdir edip "Fevkalâde bir iş yaptın. Ermeni meselesini öldürdün" diyen adam şimdi ne diyor? Tamamiyle değişmiş, "Rıza Nur'un yaptığı iş pek ağır ve vahimdir. İtilâf Devle I tlerine hakarettir. Ermeni Yurdu hakkında söz söylenmesine evvelce zaten kendisi razı olmuş Montagna'ya söz vermiş. Bu suretle söylenmiştir. Onunla artık müzakere edemeyiz." Bir de bir Makyaveilik yapmış, İsmet'e hitaben diyor ki: "Sen iyi, tatlı, yumuşak-sındır. Rıza Nur senin gibi değil, sen olsaydın, böyle yapnazardın... ilh..." Bununla da aramızda fesat koymak, bizi birbirimize düşürmek istiyor.

İsmet'e dedim ki: "Ne telâş ediyorsunuz? Hiçbir şey yok. Şimdi buna cevabı ben yazacağım. Sen imza et. Mesele biter." Derhal bir nota yazdım. Bu notada dedim ki: "Bunda kabahat Rıza Nur'un değil, Montagna'nındır. Çünkü Rıza Nur, Montagna'nın ricası üzerinde sade reisin, Ermeni Yurdu hususunda ve ancak iki satırlık söz söylemesine razı olmuş ve bunu Montagna namusu ile temin etmiş. Halbuki celsede buna mugayir olarak herkes uzun kâğıtlar okumuşlar. Evvelce defalarla bu meselenin müzakeresini asla kabul edemeyeceğizi size büdirmiştik. Ben de Rıza Nur'un yerinde olsa idim, böyle yapardım. Mamafih mesele yoktur, kapanmıştır." Notayı İsmet'e imzalattım. Yolladım. Bir ses çıkmadı. Hakikaten mesel kapandı. Hem bu mesele kapandı, hem de Ermeni meselesi. Artık bir daha Ermeni lafı edilememiştir.

5 - Ermeniler terör peşinde

Bu bir taraftan Ermenilere de derstir. Çünkü AvrupaJı-lar onları kendi menfaatleri için ileri sürüp kırdırıyorlar, sonra onlara bir şey vermiyorlar. Bu bir değil, birçok olmuştur. Harb I -i Umumi ile Ermenilerin felâketi doğrusu pek büyüktür. Sebebi de İngiltere, Rusya ve Fransa'dır. Bu kadar kirilim ve felâketten sonra bu üç devlet mutlaka bunlara yurt vermeli idiler. Hatta kendi işve menfaatlerini terkedip yerine bunu almalı idiler. Bilâkis kendi işlerine baktılar. Sade Ermenilere lafla "yurt lâzımdır" deyip geçtiler. Bu söyledikler: Ermeniliğe Avrupa diploma; !nr: tarafından söylenmiş bir mersiye'dir. Bir kitabe-İ stngA mezardır. Hiç olmazsa bu kadarını yaptılar ya!.. Ermeni Yurdunu demek biz Avrupa diplomatlarıyla beraber gömdük. Onu konferansa koyup da bu suretle bitirmemeleri âdeta hortlamasın diye üzerine taş koymaları demektir. Sade mersiyesini onlar okudular.

Avrupalılar daima Ermenileri doktorların laboratuvar-larda adatavşanı, hinddomuzu harcamaları gibi harcamışlardır. Ermenilere Avrupalıların işi sade bu, bir defa değil, birçok ve daima böyledir. Ama o millet bunu hâlâ anlayamayacak kadar akılsızlık gösterir. Hem de Ermenilerin Türkiye'de tarihi bir hakları yoktur. Eğer Adana'da eski küçük Ermenistan'ı hak sanıyorlarsa orada Türkler Ermeniler'den çok oturmuşlardır. Hatta Hetom Ropen ve Loziyon Naha-rar ve ailelerinin sonuncusu Fransız'dır. Nitekim Fransa Hariciye Nâzın Pişon bunu Fransız Mebuslar Meclisi'nde açıkça söyleyip Kilikya'da Fransız hakkını ileri sürmüştü. Ora ahali ise Türk'tür. Ermeniler hiçbir vakit ekseriyet yapamamışlardır. Selçuklular "Ani"yi alınca Ermeniler'den bir kısmı Bizans'a dehalet etmişti. Bunlar 20.000 kadar insandı. İşte Ermenilerin Adana'da zuhurunun menşei budur. Hem bir millete iki yurt ne oluyor?., Ararat da var ya!..

BİZİ VURACAKLARMIŞ!..

Konferansın ilk içtimaından az bir müddet sonra idi. Er-menilerin İsmet'i, beni vuracakları şayi olmuş idi. İsviçre'de polis Fransa ve Belçika polislerinden malûmat alıyor. Bunları bize de söylüyordu. Bunlara göre Ermeniler birini öldürmek için IvOzan'a Ermeni yolluyorlar. İsviçre polisi bu hususta pek dikkat ve gayret gösteriyordu. Ermenilerin bir mühim komitesi Brüksel'de biri Paris'te, biri Cenevre'de imiş. Brüksel'den Harbiye Nazın merhum Nâzım Paşa (84)mn oğlu gelmişti. O da bu hususta malûmat getirdi. Bu malûmat arasında şu da var: Ermeniler, "Rıza Nur da başımıza nerden çıktı, bu Talât'ı da geçti." diyorlarmış. İsviçre polisi bizimle meşgul. Lozan Polis Müdürü ekseri bizim otele geliyor, oraya sivil polisler koymuş, geleni, gideni tetkik ediyor. İki sivil polis de bize verdi. Bunlar İsmet Paşa sokağa çıkarken arkasından gidiyorlar.

BİR AMERİKALI, ERMENİLER NAMINA BİZİ ÖLÜMLE TEHDİT EDİYOR

Celseyi terk edişimden birkaç gün sonra idi. Henüz de Cenevre’de "Comitee philarmenienne" adında bir cemiyet varmış. Onun azasmdan dört kişi beni görmek için Cenevre’den Lozan’a gelmişler, görüşmek istediler. Bir odaya aldım. Bunların içinde Amerikalı, İsviçreli mühim şahsiyetler varmış. Gelenlerden biri de Amerikalı. Fransız İkinci Cenevre Darülfünunu muallimlerinden imiş.

Görüşüyoruz, bunlar Ermenilerin mazlumiyetinden, hürriyet ve yurt istediklerinden, bunun insani ve zaruri olduğundan bahsediyorlar. Yani aynı nakarat... Hulâsa Ermeni-lere Kilikya’da yer verilmeliymiş. Dedim ki: "Bu olmaz bir şeydir. Türk milleti bunu yapamaz." Terbiye dairesinde tatlı tatlı bu hususta cevaplar verdim. Amerikalı adam kızdı, terbiyeyi bıraktı ve sert sert dedi ki: "Siz eğer ErmenUere yurt vermezseniz sizi vuracaklar!" Ben yine terbiye ve sükûnetle dedim ki: "Bizim kabahatimiz ne? Türkiye denen bir hükümet var, vermeyen odur. Biz memuruyuz. Biz olmasak başkasını memur eder," "Hayır, sizin de kabahatiniz vardır, sizi vurunca başka şahıs yurt vermemeye cesaret edemez." dedi. Meğerse bu adama insanca söz söylemek gelmezmiş. Bir tuhaf şeymiş... Söylediği sözler vahimdi. Bizi Ermeniler namına ölümle tehdit ediyordu. Kızdım ve ona lâayık olur surette cevaba başladım. Dedim ki: "Mösyöi.. Dünyada hiç

kimseye, hiçbir millete badihava, insaniyet namına, laf ile yurt vermezler. Bunun tarihte misali yoktur. Yurt ve hürriyet almaya lâayık bir millet bunu kan dökerek alır. Nitekim Türkler yaptılar. Ermeniler de şimdiye kadar bu yolda idiler. Birçok defa isyan ettiler. Türkleri kırdılar geçirdiler, harplerde Türk’ün düşmanına iltihak ettiler. Sokaklarda Türk ricalini vurdular. Vâkıa kan döktüler, bu usulü tecrübe ettiler, ama kudretleri yetişmedi. Her isyanlarında tedib edildiler. Demek ki bu milletin yurt ve hürriyet almaya henüz kuvveti, yani hakkı yoktur. Yaptıklarının hiçbirini fayda vermedi. Yine fayda vermeyeceğini ben size şimdiden söyleyeyim. Şimdi bu kadar kan ile alınamayan şey, bizden insaniyet namına diye lafla alınabilir mi? Bunu düşünmüyorsunuz. Sözle olmayacağını benden aldığınız cevapla öğrenince

beni ölüm ile tehdit ediyorsunuz. Sizi bir adi katil, eşkıya tabiatında görüyorum. Efendi!.. Pek sevdiğin Ermenilere söyle!.. Şimdiye kadar Türk devlet ricallerinden birkaç kişi vurdular. Bundan böyle bir Türk'ün canına kıysınlar, Türkiye de bu bir Türk yerine on bin Ermeni katliam etmeye ahali yemin etmiştir. Cihan ve insaniyet de buna bir şey diyemez. Tamamiyle meşrudur. Sen Ermenülerini çok seviyorsan, bunu anlat. Ermenileri suikastten vazgeçirt! Bu suretle binlerce Ermeni'yi ölümden kurtarırısın!.."

Herif şaşaladı. Fakat komiteci bir şeymiş galiba, belki de bizzat bir Ermeni idi. Daha sert bir tavırla, "Katliam yapamazsınız. Bir kişi yerine on bin kişi ne hakla kesilir?" dedi. Dedim ki: "Ermeniler yurt diye mazlum bir zavallı diplomatı nasıl ne hakla keserlerse, onbin Ermeni de 6 hakla kesilir."

Cenevre Darülfünunu profesörlerinden ihtiyar bir adam olan delege benim hiddetimi ve cevabımı görünce bu adamı azarladı ve susturdu. Kendisi mülâyim birkaç söz söyleyip müzakereyi bitirdi ve gittiler. Millet hizmetinde insan ne belâlara uğruyor. Namuslu olunca para gibi bir şey de kazanmıyor. Badihava belâ... Bu sözlerim Ermeniler'de büyük bir intiba bırakmış. Bunu bu sefer Paris'te öğrendim. Başko-mitacılardan Terminasyan ile görüşüyordum. Yanımda birisi de vardı. O, Ermeni'ye Mustafa Kemal'i vurmalarını tavsiye etti. Ermeni, "Sonra İstanbul'daki Ermenileri katliam ederler. Yapamayız." dedi. Çok memnun oldum.

Bunları tabii Ermenüler yollamışlardı. Ermenüler her vasıtaya müracaat ediyorlardı. Bizi öldürmeye teşebbüs ediyorlardı. Hiç olmazsa bunu tehdit olarak işaa ediyorlardı. Fakat tehditten ziyade sahih olarak kabul etmelidir. Çünkü misâller dolu. Suikast, Ermeni milletin sipesiyalitesidir. Yine bunlar da bu yolda devam ederlerse Türkler de bir gizli komite yapıp Ermeni politikacı, komitacı vesair ileri gelenleri mukabele bilmişil olarak öldürmelidir. Benim tabii bu vaziyet içinde Ermeni suikasdinden korkmam, hiç olmazsa tedbir alıp ihtiyatlı bulunmam lâzımdı.

İsmet'in İsviçre hükümetinden istediği iki muhafız polisten başka b ' eraber getirdiği muhafız on neferi ve zabitleri vardı. Ekseri sokağa İsmet'le b > eraber çıkıyorduk. Kendi muhafazası sayesinde ben de muhafaza olunuyordum. Fakat yalnız sokağa çıkacak olsam benim muhafızım yok. Yalnız dolaşıyorum. Nihayet içime korku girdi. Bu öyle bir iş ki, tecrübe edilemez. İhtiyatlı olmak evlâdır. Bir gün İsmet'e dedim ki: "Ben sokağa

çıkınca arkamdan birisi muhafaza etse iyi olur. Bu Ermenilerden korkmalıdır." Bütün bu hikâyeye ettiğim şeyleri bilen İsmet bana ne dese beğenirsiniz: "Ermeniler seni vurmazlar." Bu arkadaş mı? Bu adamdan bir kat daha soğudum. Belki de öldürüldüğümü istiyor...

Arası biraz geçti. Noradonkyan (85) bizi ziyaret etmek istedi. Kabul ettik, geldi. Bu zat bizim ayan azasından idi. O vakitten tanırım, görüştüğüm adamdı. Hatta İttihatçılar Cemiyeti hafiye bahanesiyle beni hapsettikleri vakit lehime bir makale neşretmişti. Evinde zengince bir kütüphanesi de vardı. Kitaplarından da istifade ettiğim olmuştur.

Geldi, ihtiyar adam. İsmet-le beraber içeri aldık. Oturdu. Büyük bir heyecan içinde idi. Söylemeye muktedir olamadı. Bayılır gibi oldu. Görülüyordu ki kalbi müthiş çarpıyordu. Hüsn ü muamele ettik. Nihayet sükûnete geldi ve şöyle söze başladı:

"Benim bütün vücudum Türk nimetiyle vücuda gelmiştir. Yalnız ben değil, babam, babamın babası da böyle. Hep Türk memuru. Bu sebeple Türk'e minnettarım. Sadıkım..."

İçimden dedim ki: "Dediklerinin birinci kısmı doğru, ama ikinci kısmı tamamiye yalan. Türk'ün memuru, ayan azası, Hariciye Nazın iken ona elinden gelen her ihaneti ettin. Türk keşki seni de babanı da memur yapmasaydı. Mütarekeden beri de Avrupa'da kapı kapı dolaştın, bütün devletlere müracaat ettin. "Türk'ü mahvedin! Yerinin bir kısmını Ermenilere verin!.." dedin. Doğrusu ç ' ok sadıksın. Yediğin ekmeğe şükranını güzel ifa etmişsindir..."

Durdu, ağzında bir şey geveledi, geveledi, söylemedi. Nihayet söyledi. Hulâsası şu: "Ermeniler pek perişan imiş. Onlara Cebelibereket havalisi yurt olarak verilmeliymiş."

Bütün vücudunun Türk ekmeğinden yapılmış olduğunu beş dakika evvel söyleyen bu adam, şimdi Türk'e en büyük ihaneti önümüzde yapıyor. Bu adam kemal-i hakaretle kolundan tutulup derhal dışarı atılmaya lâayık, fakat, ihtiyar, eski âşinalık, onu Türkiye'nin mühim mevkilerinde görmüş olmak... Böyle bir şeyi yaptırmadı. Fakat insanın kızdığı, adamı aptal yerine koyuyor. Ancak pek de aptal zannetmesin diye dedim ki: "Bu Cebelibereket

neresidir?" İzah ediyor. Dağlık, saçma bir yermiş... "Niye Kilikya demiyorsun?" dedim. Acı ele bir tavır alıp: "Yoo... Kilikya değil... Kilikya'yı istemiyoruz." dedi. Kahkaha ile gülecektim... Bu adam sersem. Çocuk oyunu yapıyor. Karşısındakiler! sersem zannediyor. Dedim ki: "Noradonkyan Efendi!.. Cebeliberet Kastamonu vilayetinden değil ya! Kilikya denilen Adana vilâyetin-dendir. Şimdilik onun köşesine yerleşirsiniz demek..." Lâf yok!.. Bu adam yûlardan beri bu kadar dolaşmış, uğraşmış, Ermeni yurdu alamamış. Biz de Lozan'da bunu türlü şiddetle reddettik. Şimdi gelmiş de bizi, burası Kilikya değildir, Cebelibereket diye kandırıp alacak!.. Ermeniler ilk görünüşte zeki gibi görünürler, ama esasında kafasızdırlar... Baktı ki olmuyor* tekaüt maaşını istedi. Bunu istemek için de yüz surat olmalıydı. Hem yurt, hem tekaüt maaşı, iki katlı ekmek kadayıfı, yurt, arpalık... Alâ şey...

İsmet, Noradonkyan'a hiçbir cevap vermedi. Nesine lâzım. Yine Ermenileri kızdırırsın. Bütün husûmeti üstüne Rıza Nur alsm. O, onun kaza belâ sandığıdır.

Lozan'da İngiliz hafiyeleri kaynıyor. Baktım, bizim otelde Caningham (86) da var. Bu zat vaktiyle Harb-ı Umu-mi'de beni muhakeme eden İngiliz divan-ı harbinde idi. Oradan tanışmıştık. Güzel Türkçe bilir. Kıbrıs'ta öğrenmiş. Mütareke bidayetinde İstanbul'a gitmiş, orda çalışmış ve Türklerce maruf olmuş. Bizim ise hiç istihbaratımız yok. Bu yüzden müşkül vaziyetteyiz.

6 - Müteferrik meseleler

Ekalliyetler işine devam ediyoruz. Bu bahsin birçok yerlerini istediğim şekle soktum, kabul ettirdim. Beş, altı şey var ki, uyuşmak mümkün değil, olmuyor. Hristiyanların askerlikten istisnası, ekalliyetlerin dini, ırkı, lisani diye taksimi, mübadeleden evvel bize gelmiş Türklerin Yunanistan'daki emlâkinin o vakitki vaziyetine göre ve altın olarak Yunan Hükümeti tarafından tediyesi, ilh... Bunlara dayandık, kaldık. Uğraştıkça uğraşıyorlar. Ben de dayandıkça dayanıyorum. Bunun için türlü şekiller gösteriyorlar. Hristiyanlar-dan müstakil taburlar yapılması, hastahanelerde kullanılması, askerlikten istisna edilip buna mukabil mebus olmak gibi siyasi haklardan tecrid edilmesi, bedel-i nakdi gibi muhtelif şeyler. Ben de, "Madem ki Türk vatandaşdırlar, onlar gibi vatanın hem nimetini tatmalı, hem de derdini çekmelidir. Kanun huzurunda müsavat en esaslı prensiptir." diyorum. Münakaşa uzayıp, dallanıp gidiyor. Bir aralık bu maddeyi, yani askerlik işini Cemiyet-i Akvam'ın takdirine havale etmek şekline sokmak istediler. Ona da razı olmadım. Hasılı bu askerlik işi ile, afv-ı umumi işi ve daha bir iki şey halledi-lemeyip kaldı. Vatana ihanet edip işgal zamanında, işgal kuvvetlerine hizmet etmiş yüzelli Müslümanı afv-ı umumiden istisna etmeyi İngilizler ile hususi görüşerek hallettim. İngilizler bu adamları kullanmışlar, bu hale koymuşlar, şimdi onları himaye etmediler. Ben hurda adedi kararlaştırdım. Şahıslar yoktur.

Askerlik ve diğer müşkülli sonunda Kalpison ile hususi müzakerede hallettim. Mübadele bahsinde söyleyeceğim. Yoksa zabıtnamede görüldüğü gibi kolayca olmamıştır.

Bu münakaşalar esnasında bir hadise vardır. Bu da bazı şeylerin muahedeye konmayıp sade zabıtnameye dercedil-mesidir. Bunlar mühimdir. Lüzumunda zabıtnameler hâkimdir. Ve o iş o veçhile yapılır, işte Lozan Muahedesi'nin imzasından sonra îsmet'e muahedenin tatbikatı için bir heyet teşkilini söyleyip ısrar etmiştim. Sebeplerini yazmıştım. Bir sebep de budur. Yazık ki, bunlar, yani bin müşkülât ile temin ettiğim nice kârlar tabiri veçhile güme gitmektedir.

Hasılı ekalliyetler bahsi kâmilten karargir olarak bitti. Buna ait afv-ı umumi beyannamesi de uyuşularak yapıldı. Montagna bir rapor ile bunları ikinci komisyona verdi.

Bu müzakerelerin henüz ilk devrelerinde idik. Hukuki işler için müşavirlerden Veli Bey'i beraber götürüyordum. Sağımda oturtuyordum. Sekiz devlet birden üzerimize çullaniyor. Adeta yetmiş iki buçuk millet veya mahallenin bütün köpekleri üzerimize saldırıyor. Zabıtnameler okunurken, o kadar müteessir olmayan bir şey bilfiil celsede pek tesirli oluyor. Biri bırakıyor, biri söylüyor, insanı sarsıyor ve şaşırtıyorlar. Bir gün hararetili bir münakaşada böyle bir umumi hücumda ben bütün kulak kesilmişim, bir şey kaçırmayıp cevap vereyim diye herbirini dinliyorum. Massolmuş bir haldeyim. Tabii sınırlarım de gergin. Bir aralık sağımda bir şey oldu. Beni çekiyorlar, başımı çevirdim. Baktım Veli. İki eliyle omuzumdan yakalamış, beni çekiyor. Yüzüne baktım, elim bir felâkete, müthiş bir ölüm tehlikesine düşmüş, ödü kopmuş bir sima ile: "Beyefendi, ver de kurtulalım" deyip yalvarıyor. Deli gibi olmuş, omuzumu bırakmıyor. Bu manzarayı Frenkler şüphesiz gördüler. Hücumlarının tesirini anlayıp zafer neşesine düştüler.

Bir an mukavemetimin sarsıldığını hissettim. Müthiş bir cenge girmişsiniz, doğuşuyorsunuz. O kadar dalmışsınız ki" korku aklınıza gelmek için vakit ve duygunuzdan, dimağı kuvvetinizden işsiz ve boş kalmış bir zerre bile yok. Tam bu esnada yanınızdaki güvendiğiniz ve icabında bir kuvvet ve size istinadgâh zannettiğiniz arkadaşınız, "Teslim o!!.." deyince insanın dizinin bağlan çözülüyor. Çok fena şey. Bu hal ani oldu. Bereket versin derhal aklımı başıma topladım. Ona "Sus! Cidale devam edeyim." dedim. Aklıma geldi ki bir defa sınırları sarsılmıştır. Yine yapar, cezri hareket lâzımdır. Sert bir sesle, "Sen ne hafif adammışsın! Şimdi bur" dan dışarı çık!.." dedim. Çıktı gitti, kurtuldum. İşime devam ettim. Onun bu halini gören Frenkler, bunu da gördüler.

Bu münasebetle Veli'yi nasıJ gördüğümü kısaca zikredeyim. Çünkü bu adam hâlâ Hariciye Vekâleti'nde mühim bir memuriyette imiş. Bu zat fevkalâde bir zekâ sahibi değilse de zeki denen insanlardandır, okumuştur, hukuki malûmatı vardır. Terbiyeli, nazik ve yumuşaktır. Zannımca iyi yürekli, namuslu bir insandır. Duruşu öyle intiba vermektedir. Fakat

fevkalâde zayıf, tabansız, bozguncu, menfî zihniyetli bir adamdır. Münakaşanın şiddetine dayanamadı. Sinirleri çö-zülüverdi. Gördüm ki, beraber götürmekte bir fayda yoktur. Bir daha yanıma almadım. Bu hilkat meselesidir. Kabahat değildir. Fakat diğer bir mesele oldu, onda kabahatlidir.

Bir gün kendisini bir sukomisyona memur ettim. Hukuki bir mesele idi. "Bunu şu suretle müdafaa et, böyle bir netice kabul ettir!" dedim. Bana, "Ben bu meseleyi böyle müdafaa edemem." dedi. "Niçin?.." dedim. "Çünkü haksızdır." dedi. Fena kızdım. Hem tabansız, hem de zihniyeti yanlışı. Dedim ki: "Ayol, burada hak mevzuubahis değildir. Burada devletlerin, menfaatleri mevzuubahistir. Frenkleri görmüyor musun? Nice haksız işleri bizden istiyorlar. Hem hak dediğin nedir? Bu zamana, devre, ilim ve fennin dere-ce-i terakkisine, muhit ve zihniyetlere göre değişir. Biz buraya biri tarafından menfaatlerinin müdafaası için ücretle tutulmuş avukatlar olarak gelmişiz. Madem ki bu memuriyeti kabul ettik, onun menfaatini haksız da olsa müdafaa edeceğiz. Avukatlar mahkemede bir caniyi de müdafaa etmiyorlar mı? Siz de avukatsınız..."

Tekrar, "Ben haksız dava müdafaa edemem." dedi. "Bunu böyle deme!.. Haksız bir davayı müdafaa için delil ve senetler bulmaktan acizim dersene daha doğru olur. Bunu da başka arkadaşlarla müzakere eder, bulursunuz. Hem bizim davamız haksız değil, hepsi bize göre haklı." dedim. "Hayır, haksız dava müdafaa etmem." dedi. Temerrüd etti. Fena kızdım. Demek zihniyeti de bozuk. Memuriyetini ve vazifesini idrak edememiş demek. Dedim ki: "Madem ki böyle, müşavirliği ne diye kabul ettin? Sana anlatıyorum. Hak değil, menfaat müdafaası mevzuubahis diyorum, onu da anlamıyorsun. Görüyorum ki sen hiçbir işe yaramazsın. Bir daha hiçbir işe elini sürme! Hatta bizim hususi müzakerelerimize de iştirak etme! Çünkü zaaf unsuru oluyorsun." Bir daha hiçbir işe karıştırmadım. Oturdu, gezdi.

Galiba bu adam bir defa da bir sukomisyona gitti. Ve verdiğimiz emre mugayir olarak derhal verip işin içinden çıktı idi. Notlarımnda bu kaydı bulamadım. Fakat hafızamda böyle bir şey mühim bir surette var.

Veli işi iyi bir derstir. Enternasyonal konferans müzakere, müdafaa ve emsaline gönderüecek adamlar cevval, zekâ, malûmat ve emsali meziyetlerinden daha evvel sinirleri gayet kuvvetli, cesur, mukavemeti

yüksek insanlardan olmalıdır. Bu bir harptir. Hangi kumandanın sinirleri kuvvetli ise o zafer kazanır. Ve hele bunların Türkçülük ideali olan kimselerden olması katiyyen lâzımdır.

Lozan'da müzakere esnasında öğrendim. Frenklerde esaslı bir zihniyet var. Bunun haricinde iş yapamıyorlar. Bir şey almayınca asla bir şey veremiyorlar. Bir şey, meselâ elli kuruş verecekleri vakit hiç olmazsa ellerine bir kuruşluk bir şey sıkıştırılmalıdır. Tuhaf insanlar. Bu sebeple mutlaka pazarlık yaparlar. Yahudi'den daha iyi pazarlıkçı. Bir de ilk hamlede bunlara bir şey vermek, ne kadar ufak olursa olsun tehlikelidir, uğraştırarak verirsen, onlara kıymetli oluyor. Bir de verirken pek dikkatli olmalıdır. Derhal hududunu geçerler. Meselâ parmağının ucunu uzatır verirsen, derhal elinden ve bileğinden yakalarlar. Eğer elini verirsen hemen kolunu ve omuzunu yakalarlar. Bunlara on vereceksen mutlaka bir uzatmalısın. Pazarlık payı bırakmayı unutmamalıdır. Bu çok mühimdir. Gerek ekalliyetler işinde, gerek ahali mübadelesinde mühim ve hayati noktalar var, muallâkta kaldı. Aylardan beri askıntıda duruyor. Bir türlü bizim arzumuzu kabul ettiremiyorum. Düşündüm, bir pazarlık payı lâzım. Frenklerin zihniyetini okşamalı yani onlara bir yem göstermek. O da pek kıymetli bir şey de olmak ki ağızlarının suyu aksın, bunları yola getirebilsin. Bu da patriki ve Patrikhaneyi İstanbul'dan kovmak. Kovmaktan feragat edince bu müspet veriş değil, menfi veriş olur. Tam münasip. Bütün Hıristiyanlık âlemini çalkalayacak bir şey. Sonra bunu almak için istediğim o muallâktaki şeyleri derhal verirler. Meseleyi iyice düşündüm. Halbuki, Patrikhanenin İstanbul'dan gitmesi bizim zaranımızdır. Çünkü bu yılan yuvası pençemiz altında durmalıdır. O vakit dekğinden çıkarmayız. Eğer kovarsak Aynaroz'a yerleşir, istediği gibi zehrini saçar. İyi bir koz, fakat tehlikek oyun. İyi idare etmek lâzım. İdare edip istediklerimizi alarak tardından vazgeçmek. Bu onlara tarafımızdan verilmiş milyonlar yerine geçecek, keyiflenecekler. Benim istediklerimi de bana sevine sevine verip müşküllerimi halledecekler. Ancak ya tardma razı olurlarsa...

1 - Patrikhane tartışma masasında

Patrikhanenin tardı bize hükümetçe verilen talimatnamede yok. Akla gelmiş şey değil. Başka çaren de yok ama.

Bu noktayı ben dallanmasın diye bizimkiler ve hiç kimseye söylemiyorum. Bir gün ya Allah!., deyip Patrikhanenin İstanbul'dan tardını celsede resmen teklif ettim. Ve bunda şiddetle devam ve ısrar ettim. İş o kadar şiddetlendi ki, tam mânâsiyle kıyamet koptu. Dünyaya yayıldı. En mühim mesele oldu.

Sonra tarddan vaz geçtiğim vakit Frenkler de hatta bizimkiler de şaşılar. Bana, "Bu şiddet ne idi. İş muvaffak olmak kabiliyetini de göstermişti. Sonra birden böyle vaz geçiverdin?.." dediler. Ne yapayım askerlik, ırki, dini, lisani ekalliyetler ve emsali daha mühim. Bu müzakerelerde müşavir olarak yanımda bulunan Mustafa Şeref bir gün celse nihayetinde bana şöyle demişti: "Sizin sinirleriniz mutlaka çeliktendir. Bu kadar heyecana nasıl dayanıyorsun? Fakat bugün anladım ki, Patrik sallandı gidecek." Halbuki biraz sonra birden Patrikin kalmasını kabul ettim. Ben Patriki def için şiddetle hücum ediyordum ama bir taraftan da kabul ediverirler diye yüreğim hopluyordu. Birden Patrikin tardından vazgeçişimin sebebi var, söyleyeceğim. Bir konferansın resmi zabıtları, muahede maddeleri her şeyi ifade etmez. İşlerin o kadar içyüzleri var ki, onlar neler olmuştur, gösterir. İşte Lozan'ı iyi anlamak, bizden neler istemişler, biz bunları nasıl red ve def etmişiz, muahede ne hale gelmiştir, orada neler olmuştur, bilmek için muahedenameyi, zabıtnameyi okumakla beraber, benim bu yazdığım hatıratın Lozan bahsindeki hususi müzakereleri ve işin iç yüzünü, keza her mesele için bize verdikleri projeleri, bizim mukabil projelerimizi, inkıttadan evvel bize imza ettirmek istedikleri muahede müsveddesini okumak, mukayese etmek lâzımdır.

Bahsettiğim projeler ve emsali Sinop'ta benim kütüpha-nemdedir. Orada konferansa ait birçok resimler de vardır.

Yunanlılar istila ettikleri yerlerimizde eşraftan birçok insanı almışlar, Yunanistan'da zindanlara doldurmuşlar, bekletiyorlar. Bir kısmını da ötede beride öldürmüşler, vatanımızda müthiş tahribat yapıp şehirler ve köyler

yakmış, yıkmışlardı. Bunları vilâyetlerde tespit edip peyderpey bize gönderiyorlar. Ben de celselerde bu listeleri resmen veriyordum. Bunlara rehine sivil esirler diyoruz. Bu listeler üe bunları kurtarmak, hem de Yunanlıların bunlardan ne kadarını öldürdüklerini bütün cihana göstermek milli gayesini takip ediyorum. Yunanlılar da görüyoruz ki bundan çok korkuyorlar. Bu işi kapatmaya çalışıyorlar.

Birkaç celse ve münakaşa ile esirler mübadelesi istediğim gibi oldu. Bir itilafname de vücuda geldi. Ben bunları kitabım uzun olmasın diye söylemiyorum. İsteyen muahedeye ve icabında zabıtnameye müracaat etsin. Bunda bizim esas maksadımız Yunanlılar bizim bütün esirlerimizi İzmir'e getirip çıkarsınlar. Biz kontrol edelim. Doğru ve tam ise onlarınkini o vapura yükleyelim idi. Böyle oldu. Fakat tatbikatta bi-zimküer bunu yapabildiler mi bilmem. Bunu yapamadılar ise hükme yazık...

Artık ahali mübadelesi müzakerelerine başladık. İstanbul Rumları ile Garbi Trakya Türkleri mübadeleye tâbi olmayacak. Onlar İstanbul'u teklif ettüer, ben de mukabele-ten Trakya'yı. Bence hesap şöyle idi: Askerlik (yani gayri müslimlerin askerlik mecburiyeti) evvelce de izah ettiğim gibi İstanbul'da da Hristiyan hatta Yahudi bırakmayacak. Garbi Trakya'da ise Türkler kesif kitle halindedir. Kalsınlar şimdilik kâr bizde. Ryan fesat sürdü. İstanbul denince Kadıköy'ünden itibaren ta İzmit'e kadar varırmış, saydı. Al bir belâ daha!.. Uğraş, uğraş sökmez. Onunla başabaş hususi müzakereler yaptım. Bu hududu Erenköy'e indirinceye kadar canımı çıkardı. Bir mühim meseJe de Yunanlıların muhtelit zamanlarda Türklerin arsa, çiftlik ve binaları ellerinden almak için yaptıkları muhtelif istimlâk kanunları oldu. Bunlarla bu mallan sudan ucuz almış, hem de bu parayı da vermemiş. Bu da bin savaşı. Dayandı kaldı. Bu esnada adım bildirmeyen biri bana posta ile bu kanunları, numaralarını ve tarih-i neşirlerini gönderdi. Bizim hükümetin ve heyet-i murahhasanın bundan haberi bile ybktu. Bu adamdan Allah razı olsun. Kimya gibi geldi, hızır gibi yetişti. Yunanlılar Türkleri imhâ için ikide bir kanun yapıp mallarını ellerinden bedava almışlarmış. Hemen işe giriştim. Bu kanunları hükümsüz telâkki ettirmeye ve böyle ellerinden malları alınan Türklere o vakitki piyasa mucibince ve altın olarak paralarını tediye ettirmeye Yunan Hükümeti'ni mecbur etmeye çalıştım. Yunanlılar buna asla yanaşmak istemediler. Bu esnada Venizelos yok. Caclamanos ile cenkleşiyorum. Bu adam zekâca yüksek değil. Hem de pratikten ziyade

akademik bir adama benziyor. Bir iyi müdafaa yapamıyor. Sade müşkülât çıkarıyor, kabul etmemekte ısrar ediyor. Israrda çok kuvvetli. Bu kanunlan numro ve tarihleriyle celsede okudum, saydım. Yaptıkları şeylerin cebri müsadere den ve Türkleri iktisaden imhadan başka bir şey olmadığını söyledim. Bunlar komisyon üzerinde pek tesir etti. Bizim hakkımızı tasdik ettiler. Montagna, Fransız ve İngiliz delegeleri Caclamanos'u sıkıştırdılar. "Bu adamların mallarının hakiki bedelini ödenmelidir. Türk delegesi de Türkiye'de bu hal varsa müteakiben tesviyesini kabul ediyor." dediler. Evet, öyle söyledim. Çünkü bizde böyle istimlâk kanunlan yoktur. Bunu da celsede "Biz böyle şey yapmadık. Türkiye hak, insaniyet hükümetidir." dedim.

YUNAN GENERALİNİN DANGALAKLIĞI

Bu esnada tuhaf bir şey oldu. Daima celsede bulunan ve hiçbir laf söylemeyen Yunan delegesi General Ma zarakis dedi ki: "Bizde bu istimplâk kanunları var, Türkiye’de yokmuş. Bu halde nasıl mütekabiliyet olur. Bu sebeple kabul edemeyiz." Galiba General bir cevher yumurtluyorum zannetti. Acele bunu söyledi. Halbuki bundan âlâ hamakat ve aleyhlerine delil olamazdı. Derhal cevap verdim: "General tasdik ediyor ki, biz bu kötü şeyi yapmamışız. Bunu kendi lehlerine delil zannediyor. Mütekabiliyet olmadığından tekliflerimizi kabul etmiyor. Madem ki, mütekabiliyet lâzımmış, o halde teklif ediyorum. Sukomisyon o işi on gün talik etsin, on gün beklesin. Şimdi biz Ankara’ya yazarız Türkiye de bir istimplâk kanunu yapar, bütün Rumların mallarını bedava ellerinden alırsınız. O vakit mütekabiliyet olur. Meseleyi bu suretle hallederiz."

Mazarakis kıpkırmızı oldu. Celseye devam edemedi. Beş on dakika sonra savuşup gitti. Demek fena utandı. Zabıtname s. 588’de bu mesele yazılmış ise de aynen bunu iyice izah eder tarzda yazılmamıştır.

Ben bugünlerde Montagna ile çok dost geçiniyorum. Onu bir düziye Yunanlılar aleyhine tahrik ediyorum. Ermeni meselesi hadisesinde ona verdiğim ders, indirdiğim darbe de çok iyi tesir etmiş, bana adeta yaltaklanıyor. Eski büyüklük taslama ve âmirlik tavırları yok. Celselerde de bana ce-müeler yapıyor. Benim sözlerimi kabul ve müdafaa ediyor. Hakkımda nazikâne tabirler kullanıyor. Ben hususi hayatımda birine pek güçlkle darılırım. Çok sabrederim. Fakat bir defa da darılınca bir daha banşmam. Barıştığım nâdirdir. Halbuki Lozan’da devlet işinde tamamıyla başka türlü olmuştum. Şahsi haysiyetimi ayak altına almıştım.

Bu gibi müzakere ve işlerde şahısları bilhassa hususi görüşmelerde tesir ve nüfuz altına almak, suggestion (87) yolunu bilip yapmak, onlara manen tahakküm etmek pek mühimdir. Bu da zekâ, malûmat, dirayet ile olur. Bu sebeptendir ki, delegelerin şahıslarının çok ehemmiyeti vardır. Meselâ Curzon gibi ki derhal tesiri altına alıyordu.

Montagna bu istimlâk işinde Yunanlılar ile uğraştı, durdu. Caclamanos bir türlü yola gelmedi. Çünkü Yunanistan'ın bize çok altın vermesi lâzım geliyordu. Orda kalmış Türk serveti mühimdi.

2 - Yahudiler Oyun Peşinde

Muslihiddin Adil (88) adında biri Lozan'a gelmiş. Benimle görüşmek istedi. Görüştük. Bir müddettir bizim otelde gördüğüm bir adam. Kendisinin bütün Makedonya Türk-leri namına murahhas olarak geldiğini ve bu Türkler namına bize teklif ve ricada bulunmaya memur olduğunu söyledi. Buyurun!., dedim. Dereden tepeden türlü mukaddeme-lerden sonra Selânik vilâyeti Müslümanlarının ahali mübadelesinden istisna edilmesini, rica etti. "Bu makul bir teklif değil ama İsmet Paşa'ya söyleyeyim tekrar görüşürüz." dedim. Kim olduğunu sordurdum. İstanbul Darülfünunu'nda profesör olup Selânik Dönmeleri'nden imiş. Burasını söylemiyor. Tekrar görüştüm. Bunun sebep ve menfaatlerini kendisine sordum. Dedi ki: "Biz Türkler Makedonya'da ekseriyet yapıyoruz. Orda kalırsak istiklâl yapacağız. Bir Türk Hükümeti teşekkül eder. Bu büyük bir menfaattir." Dedim ki: "Nüfusunuz bu işe kâfi değildir. Şimdiye kadar bizden İstanbul ve Anadolu'ya hicret etmiş olanları da yine kâfi nüfus olamaz. Hem o, Türkleri tekrar Selânik ve civarına nakletmek imkânsız bir şeydir. Hayaldir. Hem Yunanlılar da bunu yaptırırlar mı? Bir de Yunanlılar size istiklâl veya muhtariyet verirler mi? Böyle şey kan ve kuvvet ile alınır. Buna da iktidarınız kâfi değildir. Fikriniz gayet yanlış. Bilâkis siz bu mübadeleyi şiddetle istemelisiniz. Çünkü Yunanlılar orda kalanları birer suretle ve tedricen imha edeceklerdir. İptida iktisaden mahvederler. Sonra canınıza kasdeder-ler. Bir asırlık bir tarih var. Mora'dan beri bu böyle. Mora ihtilâli zamanında Mora'da Türkler ekseriyet teşkil ediyorlardı. Beş on yıl içinde orada ilaç için aransa bir Türk kalmamış oldu. Sonra Atina, sonra Teselya meydanda. Şimdi sıra Trakya ve Makedonya'dadır." dedim. Baktım sendeledi. Dâvası mantıki değil, kâmile saçmaydı. Cevap bulamadı. Fakat beni illâ mübadeleden istisna fikrine ircaa çalışıyor. Gittikçe de daha ziyade saçmalıyor. "Olamaz" deyip kesmekten başka çare bulamadım.

Bu adamın teşebbüsü dediği gibi değildi. Bana müessir ve kuvvetli bir yalanla Yahudi dolabı yapıyordu. Makedonya'da istiklâl filân hep bizim gözümüze boya idi. Kandıracak... Gayesi sırf Selânik Dönmeleri'ni mübadeleden istisna ettirmektir. Demek Dönmeler yol masrafını vererek onu bu iş için Lozan'a göndermişlerdi. Makedonya Türkleri 'nin mümessili

olması yalandı. Demek ki, Dönmeler Selânik'te kalmak istiyorlardı. Hatta İstanbul'dakiler de tekrar Selâ-nik'e hicret edecekler. Demek Türkiye'de bunlar da Türk'ten başka düşünen ve zıd menfaat "sahibi bir zümredirler. İşin felâketi bunlar Türk görünüyorlar. Rumlar, Ermeniler, bunlardan çok iyi. Çünkü hiç olmazsa onlara Rum'dur, Er-meni'dİR diye biliriz. Bu ecnebi unsur, bu parazit kanımızda saklanıyorlar. Yüzlerini gözlerini kanınızla boyuyorlar. Böyle bir zümreden birini sivriltmek, Darülfünun'a profesör yapmak fena şey!.. Bu adamlar kendi hesaplarında da hatada idiler. Çünkü Yunanlılar onları orda rahat bırakırlar mı? Hele ticari bir unsur olduklarından Yunanlıların herkesten evvel hücum ve mahvedecekleri zümredir. Yahut da derhal tanassur etmeleri, Rumca konuşmaları lâzımdır. O halde bile yine madun muamelesi görürlerdi. Karaman Rumlan'nın bile gördükleri böyledir. Bu arada yani Türk'ün can, baş kaygusunda olduğu günde Sabatay Sevi'nin oğulları da bu işte idiler...

İşte Frenklerle, resmi müzakerelerle, bizimkilerle uğraş. Bir de, ikide bir, türlü emellerle böyle adamlar da geliyor, bizi uğraştırıyorlardı.

HAHAMBAŞI HAYİM NAUM EFENDİ MÜŞAVİRİMİZ OLDU (İ)

Bir müddettir İstanbul eski Hahambaşısı (Hayim) Naum bizim otelde görülmeye başladı. Baktım, bir gün İs-met'le görüşüyor. Ne yapmış yapmış, kimi vasıta yapmış bilmem, İsmet'e yanaşmış. Yaman Yahudi!.. Artık İsmet'ten ayrılmıyor. Yemek zamanını biliyor ya asansörün kapısında bekliyor. Derhal İsmet'in koluna giriyor, belinden yakalıyor. O da onun. İsmet'i lüzumu yokken holde dolaştırıyor. Sonra yemek salonunda, İsmetle şakalaşıyor, gülüyor. Anlaşıyor ki herkese İsmet benim samimi teklifsiz arkadaşımıdır diye göstermek istiyor ve gösteriyor. Nihayet bütün Yahudi sırnaşıklığı ile yanaştı. İsmet'in yakasını bırakmıyor. Şimdi odasından da çıkmıyor. İsmet bunu müşavir tayin etti. Yevmiye vermeye de başlamış. Bana da söylemiyor. Derken Ha-hambaşını soframıza da aldı. Bu vakte kadar sesimi çıkarmamıştım. İsmet'e dedim ki: "Bu Yahudi de başımıza ner-den çıktı? Senin böyle bir Yahudi ile lâubaü görüşmen haysiyetini ve Türk milletinin, heyetinin haysiyetini de kırar. Bu kadar yüz verme! Hiç olmazsa herkesin içinde yüz verme!" Bana kızdı.

Herif derken azdıkça azdı. Heyetten şuna buna herkesin içinde kumanda ediyor. Benim önüme geçip önümde yürüyor. İhtimal İsmet benim sözlerimi ona söyledi. Fakat ben durur muyum? Zaten Yahudileri hiç sevmem. Hahama önüme geçtiği vakit hakaret ettim ve kolundan tutup arkama çektim. Bir daha burada yürü! dedim. Bunu otelde holde yaptım. Herkes gördü. Herif bitti. Bir daha önüme geçmek değil, ben varken İsmet'in yanına bile yaklaşmadı. Bunu esasen İsmet yapacaktı. Hadi beni çekemiyor, bir Yahudi'ye hakaret ettiriyor, ama düşünmüyor ki, bu işte benim şahsım değil, mevkiim de var. Bir Türk Nazın ve delegesiyim. Bu mevki Yahudi'nin pis ayağına çiğnetmese ya... Adam, onun böyle şeyler umurunda mı? Yahudi ile kimbilir nesi var?

HAHAMBAŞI WASHINGTON SEFİRİ OLMAK İSTİYOR

İsmet'e tekrar dedim: "Bu bir Yahudi'dir. Yahudiler çok âdi şeylerdir. Bunun kimbilir ne fena işleri vardır?!. Bundan bir hayır bekleme!.. Onun tanıdığı muhit, Yahudi sarraf âlemidir. Bunun gayesi imtiyaz gibi bir para dalaveresidir. Kendini küçük düşürme! Hele bu herifi yemekte istemem. Yahut ben ayn sofraya çekilirim." Yine dinlemedi. Başka sofraya geçtim, o vakit Yahudi'yi sofradan yolladı. Yemek yerken kendisi samimiyet muhitimizdeyiz diye gayretle düşünmeden bir laf kaçıracağız, Yahudi derhal düşmanlara yetiştirecek. Aramızda bulunduğunu herkese göstererek para dalaveresini yürütecek.

Hahambaşı, İsmet'e bütün İngiliz ve Fransız ricalini tanıdığım, hepsi ahababı olduğunu, işleri istediği gibi yaptıracağım söylüyormuş. Tabii İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerine de İsmet'in avucunda olduğunu söylüyordu. Derken dediğim oldu. Bizim hahambaşı İsmet'ten İzmir'de bir imtiyaz, istikraz işi, daha türlü para dolabı istemiş. Nihayet Washington sefirliğini de istemiş. Lozan muhitinde dolaşıyor.

Herkese "İsmet teklifsiz ahababımdır, sözümünden dışarı çıkmaz." diyormuş. Haberi aldım. İsmet'e "Gördün mü?" dedim. Cevap yok. "Kov bu herifi!.." dedim. İsmet bu imtiyaz ve emsali işleri bana söylememişti. Şimdi ben söyleyince sözlerimin doğruluğuna inanmıştır. Fenalaştı. Bu haham sonra Mısır'a gelip Ayan azası olmuştur. "Rıza Nur mani olmasaydı Lozan'da çok iş yapacaktım" demiştir. Doğrudur. Cepleri orda dolacaktı.

Başımızda bir de Fuat (Ağralı) var. Bunu mali müşavir ve heyetin para işini idareye memur olarak Rauf musallat etmişti. Eskiden İstanbul'da Bahriye Nezareti'nde muhasebeci imiş. Oradan tanırımış. Bir lüzum yoktu. Dostu para kazansın ve gezsın diye yaptı. Nitekim o vakit böyle müracaatlar olmuştu. Bunlardan birisi de mevlevi çelebisi ve mebus Abdülhalim (89) müşavir olmak için uğraştı. Herkesi dolaştı. Bana da geldi. Ben lüzum olmadığını söyledim. O, "Canım ben de bilirim ki bana lüzum yoktur. Ancak milletin sayesinde ben de Avrupa'da bir eğleneyim." demişti.

Bu adam, yani Fuat, kimsenin yevmiyesini vaktinde vermez, herkes şikâyet eder, işine bakmaz, bir mâli encümene gidip çalışmaz ve yerinde durmaz, zaten bir şey bilmez de. Bana şikâyet ettiler. Azarladım, yine olmadı. Bir defa kayboldu, hep parasız kaldık. Bu paralan bankada Türk parasından İngilize, İngilizden İsviçre Frankı'na lüzum olmayarak tebdil edip bundan da vuruyor. Lozan Konferansı bittikten sonra Ankara'da bu adama İsmet heyetin hesabatını toptan mahsup ettirdi. Bu sayededir ki, göze girdi. Divan-ı Muhasebat reisi ve meb'us olmuştur. Daha kim bilir neler olur? Maliye Vekili de olur. (Nitekim olmuştur. Böylece Rıza Nur'ın tahmini doğru çıkmıştır.) Hey zavallı millet!.. Bu Lozan heyet-i murahhasasının parası hesaplarım bir gün yeniden görmelidir.

3 - Patrikhane için kampanya

İkinci komisyona ait işlerde birtakım mühim meseleler muallâkta kalmıştı. Bu işlerin müzakeresi her şeyden dağdağalı ve gürültülü oluyordu. Hristiyanlık âlemi ayağa kalkmıştı. Lozan'a her taraftan papazlar dolmuştu. Amerika'dan dört milyon Hristiyan namına telgraf geliyor, Amerika delegesi komisyonda okuyordu. Hulâsa hepsi Patrik behemehal İstanbul'da kalacak diyorlardı. İş gerildikçe gerildi. Lozan havası siyasi elektrik ve bulut ile doldu. İtilâf murahhasları beni müthiş surette sıkıştırıyorlardı. Bizi her vasıta ve surette tehdit ediyorlardı. Bir aralık İtilâf Devletleri'nin konferansı terk edecekleri, üç büyük devletin Anadolu'ya ordular yollayıp harp edecekleri şayiası ortalığı tuttu. İsmet yine korktu, vehmi büyüdü. Yine yemek ve içmekten kesildi. Uyuyamıyor. Odasında bir düziye volta vuruyor. Bir akşam üzeri idi. Lozan sokaklarına büyük yazılar ile konferansın kesileceği ve Avrupahlann Türkiye aleyhine yeniden harbe başlayacakları hakkında ilânlar yapıştırdıklarını haber verdiler. Bizim müşavirler de korkmuş, "Aman ne yapacağız" diyorlar. Hepsine: "Bunlar blöftür. Bizi korkutup mukaveme-tizimi kırmak istiyorlar. Sakın korkmayın. Mukavemetimizden bir zerre bile azaltmayın!.." diyerek cesaret veriyorum.

YAHUDİ METR SALEM'İN OYUNU

Gece yansı oldu, İsmet'in odasından çıktım. Koridordan yatak odama giriyorum. Önüme Metr Salem çıkageldi. "Sizi görmek istedim." dedi. "Hayrola!.." dedim. Titreyerek ve büyük bir heyecan içinde: "Aman, vaziyet pek vahim. Frenkler konferansı terk ediyorlar. İngiltere, Fransa ve İtalya, Türkiye aleyhine harbe başlayacaklar. Ben Türküm. İtalyan müşaviriyim ama bakmayın! Türklükten ayrılamam. Bütün vücudum Türk nimetidir. Türkleri ne kadar severim, siz biliyorsunuz. Müzakerelerinde bunları işittim. Usulca geldim. Size haber veriyorum. Bu bana bir mukaddes vazifedir. Haber aldınız mı, sokaklara yafta da yapıştırılmış." dedi. Salem öyle bir halde ki cidden korku içinde ve korkusundan helâk olacak. Canı içine sığmıyor. Lafı heyecanından yarım yarım, korka korka söylüyor. Neredeyse ağlayacak... Ta-mamiyle samimi. Mutlaka insan sözlerine inanmalıdır.

Dedim ki: "Size çok teşekkür ederim. Türkiye'ye muhabbetinizi ispat ettiniz. Peki bu vartadan kurtulmak için ne yapmalı?" Derhal dedi: "İstediklerini verin, biter."

Şu adam ne çıfıt imiş!.. İşi o kadar tabii bir surette sahneye koydu ki, haline bakan samimiyetinden asla şüphe etmez, üstatmış... Ben zaten Yahudileri bit kadar bile sevmem. Bunlarda babalarına, evlâtlarına bile muhabbet yoktur. Cihanda paradan başka şey bilmezler. Bize mi yâr olacaklar?!. Bunlarda namus, ahlâk, insaf, vicdan, izzetinefs, vakar ve emsali hiçbir şey yoktur. Dünyanın en alçak mahlûkudurlar. Şüphesiz bunu İtilâf murahhasları yollamışlardı. Bizi korkutuyorlardı. Şayialar, yaftalar, hep onların işiydi. Bizden isteyip de alamadıkları ve yığılıp kalan şeyleri böyle almak istiyorlardı. Bu da bu oyunu gayet güzel oynuyordu. Tuhaf... Bu uğursuz da Noradongiyan gibi Türk'e hıyanet etmek için, ibtida vücudunun bütün Türk nimetinden yapıldığını söylüyor. Zahir bunu söyleyince insan hıyanetinden nasıl şüphe edecek!.. Ah Dönmeler...

MADAM ŞENİNİ BENİ FERAHlandırIRIYOR

Halbuki bir gece evvel İtalyanlar, mutad verilen resmi ziyafetlerini vermişlerdi. İstanbul, İtalyan Hastahanesi müdürü doktor Şenini hakikaten Türk dostudur. Muhtelif vesilelerde gösterdi. Bu adama bir iyilik edemedik. Türk, dostuna karşı böyledir. Bu bir kusurdur. Ama kimse sonra dost olmaz. Ziyafetin sonunda onunla konuşuyordum. Laf almaya çalışıyordum. Tehditlerden Şikâyet ettim. Karısı kulağıma eğilip dedi ki: "Hiç korkmayın! Harp yapamazlar. Size göz dağı veriyorlar. Davanızda cesur olun!" dedi. Bu kadın beni pek çok ferahlandırmıştır. Türk'e büyük bir hizmet etmiştir. Nazik ve pek güzel bir kadındır. İstanbullu'dur.

Yahudi'ye kızdım ve dedim ki: "Ulan, domuz Yahudi! Yediğın Türk nimetleri gözüne dizine dursun, git o seni yollayanlara söyle! Türkler diyorlar ki, batmış geminin direğı olmaz. Türkiye batmış bir gemi idi. Ya tam kurtulur, yahut batsın. Batarsa kaybedilecek bir şey yok. Çünkü batmış idi. Nesine korkalım. Harp mi? Buyursunlar. Anadolu'ya gelsinler de bir arslanca vuruşalım. Hadi defol!" Evvelâ yumuşaklığım üzerine bu sert sözleri işitince şaştı. Yahudi'de hoşafın köpüğü kesildi. Odama gittim. Aklıma geldi. Ya şimdi bu herif İsmet'in yanma giderse. Onun evhamını mutlaka uyandırır. Başıma belâ çıkar. İsmet her şeyi kabule kalkar, bir de onu teskin için uğraşmak veya kavga etmeli. Hemen odadan fırladım. Koşarak geldim. Bir de Salem'i İsmet'in yanmda bekler görmeyeyim mi? "Burda ne arıyorsun?.." dedim. Hiç sessiz durdu. İsmet'in kapısında nöb İ etçi bekleyen nefere dedim ki: "Şu adamı gördün ya". "Evet" dedi. "Hah, bunu Paşa'nın yanına sokma! Paşa bana tenbih etti, ben de sana tenbih ediyorum. Sana Paşa'ya haber ver derse, Paşa uyudu, bize de kendisini uyandırmamamızı tenbih etti, olmaz de. Hem de nöbeti değıştirirken yerine gelene ayniyle anlat!" dedim. Temennâ edip "Peki!" dedi. Gittim. Yahudi, İsmet'in yanına giremedi. Salem'in "ver" dediğı muallakta olan bütün bu şeyleri ben sonra Frenklerden aldım. Ne inkıta oldu, ne de harp! İnkıta neden sonra umumi sulh projesinden olmuştur.

İşte Türk'ün ekmeğı ile beslenen ecnebi unsurların marifeti!.. Mel'unlar... Yezidler... Türk'e ders, ders!.. Maatteessüf evvelce zikrettiğım gibi bu adam

sulhden sonra defaatle Ankara'ya gelmiş, imtiyaz ve para işlerini halletmiş, paralar kazanmış, rüşvetler vermiş, bizimkilerden itibar görmüştür. Hâlâ Paris Sefarethanemizin en imtiyazlı ziyaretçilerinden-dir. Sefir Fethinin baş ahbabları Yahudi Menaşa, bu Salem, Ermeni Devlet Efendi'dir. Zannımca oradan haberler alıp Fransız ve İtalyanlara götürüyorlar. İnsan böyle vakaların şahidi olup da sonra bunları görünce me'yus oluyor... Böyle şey, duygusu bitmiş, yani batacak milletlerde olur. Acı, yeis verici şey... Şu Salem vaktiyle Talât (Paşa)'nm en baş dostu ve sırdaşı idi. Devletin en mühim işlerini ona danışırdı. O da tabii Frenkîere haber verirdi. İşte herif karşımıza İtalyan müşaviri olarak çıkmıştır. Bu zavallı milletin ciğerini böyle dost sıfatında nice kurtlar yemiştir.

Bugün haber gelmiş. Mustafa Kemal, Latife ile evlenmiş. İsmet bana söyledi. Dedim: "Çok iyi oldu."

Ahali mübadelesi müzakeresine hararetle devam ediyorum. Yine istimlâk kanunu meseleleri... Kara belâ... Ryan'ı hususi görüşmelerde iyice yumuşattım. Bana celselerde epeyce yardım ediyor.

4 - Hayal Kırıklığı

Yanya tarafı gibi Arnavut ahalinin mübadeleye tâbi olarak bize gelmesini hiç istemiyorum. Bunlar memleketimizde birer eşkıya ve zorba olup köylülerimizin canını çıkarıyorlar ve güzel soyuyorlar. Eski asırlarda da bu böyle. Bunu Montagna'ya hususi surette rica ettim. Onun da işine geliyordu. İtalya'nın Arnavutluk üzerindeki emellerine muvafıktır. Montagna bunu celsede teklif etti. Kabul ettik. Bu sebeple maddedeki tabiri "Mübadele edileceklerin Türk ve Müslüman dininde ve Yunan teb'ası olması" şekline koyduk. Ben bundan memnun ve müsterih idim. Halbuki mübadele olurken Yanya Arnavutları "Biz Türküz, evlâd-ı fatihanız" deyip mübadeleye dahil olmuşlar. Bunu da yapanlar şimdi Müdafaa-i Milliye Vekili olan Mustafa Abdülhalik (90) ve Besim Ömer Paşa (91) ve emsalidir. Halbuki bu adamlar eskiden Arnavutluklariyle iftihar ederlerdi. Hatta Besim Ömer'in babası Arnavutluk istiklâli içtimaina iştirak ettiğinden Kastamonu'ya sürülmüştü. Yanya Arnavutları'ndan olan bunlar, dalaverelerini uydurup bu halkı Türkiye'nin en güzel yeri olan Erenköy'ünden Kartal'a kadar olan mıntıkaya yerleştirmişler. Kendilerine de yalan vesikalar uydurarak, güzel, geniş arazi ve evler almışlar. Benim bu entrika ve yağmadan haberim yok. Sulhü imzaladık. Arkasından da hükümetten çekildik. Bir gün Ankara'ya gidiyorum. Bu istasyonlarda hep Rumca konuşuyorlar. Hayret ettim, sordum: "Bu Rumlar niçin mübadele edilmedi." dedim. Dediler ki: "Bunlar Rum değil, Yanyalılar, Rumlar gitti. Yerlerine bunlar kondu." Bunların ana dilleri Rumca. Bu kadar gayretim ve bin belâ çekişimden sonra burada Rumca işitmek pek gücüme gitti. Buraları mübadeleye dahil edebilmek için neler çekmiştim!.. Sonra iskân hakkında Millet Meclisi'nde istizah olurken bu hali söyledim ve "Hiç sahih Türk yok muydu da Türkiye'nin en güzel yeri bunlara verildi? Halbuki mübadele muahedesinde bunların mübadelesi men edilmişti." dedim. İşte o vakit Mustafa Abdülhalik, "Sen Türk aleyhine Arnavutları isyan ettirdin." demişti. Bunu da Mustafa Kemal Nutkuna aldı. Mustafa Kemal'e gelince, memnunum; bana kabahat diye aramış, taramış, bunu bulabilmiş... Nitekim Fethi de bana, "Memnun olsana! Demek aleyhine yürümek istemiş. Bunu bulabilmiş" dedi.

Mustafa Abdülhalik ile geçmişimiz var. Benim geçmişim şahsi değildir. Hep millet işi üzerinedir. Millet işi ile başıma belâ alırım. Bu adam her devrin mühim bir dalkavuşudur. Bu suretle mühim mevkilere geçer, sonra para vurur. Tam Arnavut'tur. İttihatçılar da böyle idi. Şimdi de böyle. Lozan'da inkıta olup avdet ettiğimiz vakit Abdülhalik İzmir'de vali idi. Ne yapmış etmiş, İzmir'e vali olmuş. İskân işleri, Sıhhiye Vekâleti'nde bir müdürlük idi. Konya'dan, Bur-sa'dan, Eskişehir daha birkaç yerden valilerden telgraflar yağmaya başladı. Diyorlar ki: "Buralarda eskiden iskân edilmiş olan Arnavutlar, ailelerini alıp İzmir'e gidiyorlar. Ne yapacağız?" Derken İzmir polis müdüründen de bir şifre: "Burada dayı Arnavut, bütün Türkiye'deki Arnavutları İzmir'e topluyor. Burasını Arnavutluk yapacak." diyor. Bu adam hakiki bir Türk olacak. Telâş edip tedbir rica ediyor. Bu hal bana gayet şiddetli bir surette tesir etti. Ben ki ecnebi unsurların kesif bir surette yerleştirilmiş bulunmalarından hasıl olan tehlikeleri görüp duruyorum ve bunu bu sefer Lozan'da elim bir surette müşahade etmişim. Aklım, fikrim yıllardan beri bu kitleleri dağıtıp münferiden iskân suretiyle te-messül etmek ve Türkiye'yi mütecanis yapıp ırk belâsmdan, bunların Avrupalılar elinde âlet olmasından, bu isyan ve in-kiraz unsur ve sebebinden kurtarmak.

Frenkler; Boşnaklara, Kızılbaş Türkmenlere bile pençe takıyorlar. Lozan'da bunun için vurunmuş durmuşum! Şimdi bir Arnavut vali, Arnavutları toplayıp bir kesif kitle yapıyor... Bir devletin valisi... Hem bu ne cesaret?!. Bu adam hem hâin, hem küstah!.. Herife karşı bende büyük bir düşmanlık hasıl oldu. Her tarafa şiddetli ve acele telgraflar ve emirler verdim:

"Arnavutları müsallah jandarma kuvvetleri ile tekrar eski yerlerine getirip iskân ediniz!.. Yollardan çeviriniz!.. Dönmezlerse cebren çeviriniz!.." dedim. Konya'da jandarma kuvvetiyle bir kafileyi çevirmek için büyük müşkülât çekilmiştir.

Meğerse bu iş gizlice çoktan beri oluyormuş. İzmir'e epeyce Arnavut toplanmış imiş. İzmir valisine bir telgraf çektim. Dedim ki: "Her taraftan Arnavutlar İzmir'e toplanı-yormuş. Bu nedir? Oraya gelmiş olanları, yerlerine derhal iade et!.." Abdülhalik cevap yazıyor: "Böyle bir şeyin aslı yoktur." diyor.

Yalan söylüyor ve utanmıyor da. Elimizde maddi ve resmi delillerimiz var ya... yazdım: "Her taraftan kabileleri geri çevirdik. Bunu toplayan sensin. Türkiye'nin Türk'ün gayri unsurların kütleli bir surette bulunmasından ne zararlar çektiğini biliyor musun?.. Oralarda olanları derhal dağıt! İzmir'de Arnavutluk mu yapıyorsunuz?"

İşte bu adamın bana garezi bu. Sonra mebus da olmuş. Yapılan meşhur istizahı benden intikam almak için fırsat bilmiş. Ben ondan bahsetmeyerek Yanyahların Pendik mıntikasına yerleştirilmesine itiraz etmişim. Bu işi yapanların başında olduğu için tabii alındı. Abdülhalik bana teneffüs zamanında geldi: "Bu sözünü geri al! Yoksa aleyhine hücum edeceğim" dedi. "Ne yapacaksın?" dedim. "Arnavutları isyan ettirdiğini söyleyeceğim." dedi. "Bu bana kabahat değil, şereftir, zalimlere karşı halkı ayaklandırmışım. Ben sözünden dönenlerden değilim. Söyle!" dedim. Söyledi. "Rıza Nur Arnavutları Türk milleti aleyhine isyan ettirdi. O bu isyanı yaparken ben tüfek elimde Balkan Harbi'nde harbedi-yordum." dedi. İş, Türk aleyhine isyan şekline sokmuş. Bu iş Türk aleyhine değil, zalim bir hükümet aleyhinedir. Hem Arnavutluk isyanı Balkan Harbi başlamadan epeyce evveldi. Tuhaf şey!.. Bir Arnavut, halis bir Türk'ü Arnavutları

Türk aleyhine isyan ettirmekle itham ediyor... Hale bakın!.. Ayol, harpte sen silâh altında idin. Ama kumandanlar çadırında mihman idin. Ateş gördün mü? O harpte ben de vazife başında idim. Elimden binlerce yaralı geçti. Sen bir hizmet yaptın, ben yüksek bir hizmet yaptım ve gece gündüz çalıştım. Hem bir Arnavut Türk'ü Türk vatanı için itham etmek hakkına malik midir? Çoğunuz Arnavutluk'a gidip memur oldunuz. Sen de Toska olmayıp, Gega işkitpar olsaydın bir dakika Türk yurdunda durmazdın. Arnavutluk'ta Gega lar asildir ve bunlar Toskaları aşağı bir cins sayıp hakaret ederler. İşte Türk için çalışmamızdan neye uğradık? Adeti bunun budur. Meclis'te o vakit bunları izah etmeye de bize vakit ve söz vermediler.

Talihin cilvesi... Lozan'da Arnavutları memlekete sokmayalım dedim, onun için kayıt koydurdum. Ben Türk Müslüman kaydını koyduğum vakit bu Yanyalıları kastediyordum. Bunların kendilerine Türk ve evlâd-ı fatihân diyebileceklerini asla hatırıma getirmemişim. Onlar çaresini buldular ve gelip Türkiye'nin en iyi yerine oturdular... Nice hâlis Türkler, bataklıklara, ç I oraklıklara, dağ tepelerine itildiler, helâk ve perişan oldular. Bu da Necati

(92) adlı hâlis bir Türk'ün riyaseti altında gaflet ve cehaletten istifade ederek oldu.

5 - "Ye Refuse Rıza"

Bir aralık Caclamanos, ahali mübadelesinin mecburi olmayıp ihtiyari olmasını teklif etti. Mecburiyetten geri dönmek istiyorlardı. Bu hususta şiddetli davrandım. "Bu bir defa Yunanistan ve bütün komisyon tarafından kabul edilmiştir. Geri dönülemez." dedim. Geri dönülür diye aklım gidiyordu. Nedense sonra Yunanlılar ahali mübadelesinden caymak istediler! Bunu Venizelos da sonra komisyonda teklif etti. Tabii gaye Elenizm meselesidir.

Bir gün sukomisyonunda Frenkler beni o kadar sıkıştırdılar ki, sabahtan öğleye kadar savaştım. Celse bitti. Yemeğe otele gidiyoruz. Kendimde son derece bir yorgunluk hissettim. Lakırdı demeye değil, dinlemeye bile mecâlim yok. Hani derler sersem tavuğa döndü. Hakikaten öyle idim. Kafamın içi bana bir boş kutu hissi veriyor. Demek bütün dimağım durmuş. Otele varınca İsmet'e: "Benim halim bitti. Ben bugün artık celseye gidemem. Pek yorgun düştüm." dedim. Hakikaten birkaç aydır uykum üç dört saate münhasır ve uyanık zamanlarım hep çalışma ve Frenklerle didişme ile geçiyor. Yemek bile daradar yiyorum.

Esasen birkaç gün işsiz ve Lozan'dan hariç bir yerde isti-rahate ihtiyacım vardı. Bugün ise Frenkler beni mütemadi hücumlariyle bitik bir hale koymuşlardı. "Niye?.." dedi. "Herkes şiddetle hücum ediyor. Sekize karşı bir kişiyim. Kendimi yokluyorum. Cevap bulacak olsam bile verecek halim kalmamış." dedim. "İstediklerini verdin mi?" dedi. "Hayır, hiçbir şey vermedim." dedim. "O halde sen galipsin!" dedi. "Peki galibim ama, bugün yeniden dövüşmeye mecalim yok. Gidemem. Yerime başkasını yolla!" dedim. "Yok, bu işi kimse yapamaz, sen gideceksin!" dedi. "Gidemem. Öyle ise sen git!" dedim. "Hayır, ben de yapamam. Bunu yalnız sen yaparsın. Nitekim bugüne kadar dövüşe dövüşe bu çetin işlerin çoğunu hallettin." dedi. Israr ve nihayet beni razı etti. Fakat diyorum ki: "Bugün rezil olacağız". Yemek yiyoruz. Hâlâ sersem bir haldeyim. Kafam düşüyor. Boynum çekiyo. Halim yok. Söz de verdim. Gideceğim, fakat ne yapacağım? Bir şey söyleyecekler, benim cevap vermek için düşünmeye

büe halim yok. Kafam durmuş. Nihayet buldum. Kendi kendime dedim:
"Ne söylerlerse söyle*

sinler. Kulağıma bile koymam. Sade sükutü kabul saymasınlar diye arada kabul etmiyorum derim." dedim. Gittik, celse başladı. Söylüyorlar. Çok hayrete şayan bir şey!.. Sözleri kulağıma bile koymuyorum. Hakikaten bir şey söylüyorlar mı, işitmiyorum bile. Sade arada "Ça me rerer ve Y refuse!" gibi şeyler söylüyorum. Bu da yerinde mi yoksa deli saçması gibi mi oluyor onu da bilmiyorum. Muttasü önüme bakıyorum. Bir aralık canlandım. Kendimde kuvvet ve düşünme kabiliyeti duydum. Demek iyice zaman geçmiş dinlenmişim... Frenkler de bu halime şaşmışlardır. Belki deli oldu demişlerdir. Nitekim bizim müşavirler de işi biliyorlar, bana, Şükrü Kaya bu vakadan dolayı y refuse adını koymuş. Hatta Mustafa Kemal'e de anlatmış ve Venizelos'un bayılma vakasını anlatırken "Fakat kızınca gayet fasih Fransızca söylüyor" demiş. Eh, herkes aldı erdiği kadar söyler.

Bu iyi bir tabiye oldu. Benden hiçbir istediklerini yine alamadılar. Bu celse böyle geçti. Gece erken yattım, dinlendim. Sonra ateşli münakaşaya yine devam ettik.

6 - Venizelos Bayılıyor

Bu adamlar demek ki hücumlarıyla beni öyle yordular ki, sersem tavuğa çevirdüler. Zavallı ancak yine celsede kulaklarımı tıkayarak dinlenmeye vakit bulabüdüm. Artık demek son derece sürmene idim. Dur durak yok ki... Gece de muttasıl çalışıyorum. Uykum az. Ekseriya şafak sökerken yatıyorum. Bir defa şafakla yattım. Geldiler uykudan uyandırdılar. Saate baktım, ancak bir çeyrek uyumuşum.

Şurası garip ki bunların mükâfatını İsmet'in ve Mustafa Kemal'in düşmanlıkları ile gördüm. Bana günde sekiz İngiliz veriyorlardı. Otel, yemek parası gibi masraflarım vardı. Bizden sonra adi işlere giden kâtiplerine bue oniki İngiliz yevmiye verdiler. Bugün de Paris'te vatancüda, maişet sıkıntısı içinde garip yaşıyorum.

Birçok işler hallolunmuş, fakat askerlik, istimlâk, Patrik-hane'nin imtiyazlarının kâmilten ilgası gibi birtakım mühim şeyler muallâkta kalmıştı. Bunlara pazarlık payı olarak Patrikhanemin İstanbul'dan tardını teklif etmişim, kıyametler kopmuştu. Hele Patrikhane'nin imtiyazlarından hiçbirini bırakmamak azmindeyim. Bunun için Rumlarla şiddetle vuruşuyorum. Üstüne ocaktan caba gibi ikio-j bir de Rumlarla mübadeleden vazgeçmek istiyorlar ve bana diyorlar ki: "Terzi, kunduracı, duvarcı, bütün sanat ehli Rumlardır. Onlar giderse, elbisesiz, kundurasız kalırsınız. İktisadi buhrandan perişan olursunuz." Ben de: "Gitsinler de tek çıplak ve aç kalalım. Zararı yok. Hem iş öyle değil, bir iki yıl içinde bunlar Türkler'den yetişir." Bu dahi bize kârdır, diyorum. Ben Caclamanos'u âciz bir hale sokmuştum. Adeta cevap veremez hale gelmişti.

Bu sefer Venizelos tekrar gelmeye başladı. Ama ne geldi? P'ür hiddet... Baştan aşağı gazap kesilmiş. Şimdi onunla başabaş çarpışıyorum. Bir başlıyor, uzun uzun söylüyor. İllâ Patrik ve bütün Fatih'in verdiği imtiyazlar kalacak, diyor. Bu adam şüphesiz zeki, fakat ne kadar olsa Rum. Rum şarlatanlığı var. Şarlatanlık ediyor. Edince de sözünün tesirini kaçırıyor. Malûmatlı, fakat yüksek ve ciddi malûmat değil. Fransızca'yı iyi söylüyor. Fakat söylerken çok declamation yapıyor. Gülünç oluyor. Bize ateş yağdırıyor. Türk'ü barbarlık, Rum'u katliam etmekle itham ediyor. Pek

kızıyorum. Bir şey söyleyeceğim, fakat sırası değil. Sade reise arada, "Rica ederim, Türk milletini tahkir ediyor. Buraya tahkir olunmak için gelmedik. Müzakere adabına muvafık değildir. Buna tahammül edemeyiz." diyorum. Reis de, o da aldırıyor. Bilâkis daha azıyor. Görülüyor ki mağlûp olduklarını hissediyor, küplere binmiş. Düşündüm. Bu da bir sahne istiyor ve bir darbe indirip işini bitirmeli. Fakat evvelâ bütün delegeleri onun aleyhine sevk etmeli ve onu haksız yapmalı ki, herkes bana hak versin. Yoksa ipi koparırsınız. Hem de kabahatli biz oluruz. Sabıkam da var. Büyük bir kaidedir: "Germeli fakat koparmamalı." Yani darbeden evvel zemini hazırlamalı.

Şimdi bunu nasıl yapmalı? Bir türlü bulamıyorum. Üç celsedir. Pek şiddetli ve tahkirâne hücumla sabrediyorum. Benim adım hiddetli ve şiddetli çıkmıştır, ama ben sabretmesini de bilirim. Sırası gelince ve hak edince şiddetle hücum ederim. Burası doğrudur.

Derken hiç akla gelmeyen fırsat zuhur etti. Atina'da Yunanlılar Gonaris ile ordu kumandanını kurşuna dizmek istemişler. İngiltere, Fransa ve İtalya müdahale ve şefaet etmiş, dinlememişler, kurşuna dizmişler. Curzon, Venizelos'u çağırmış, pek fena şeyler söylemiş. Bunu işitince dedim, fırsattır. Yarın istediğimi yaparım.

Ertesi günü celse oldu. Venizelos yine Türkleri katliamla itham ediyor, fena şeyler söylüyor. Ben mazlum bir tavır alıp bir düziye: "Reis Efendi! Susturunuz! Bir millete burada hakaret edilemez. Abada mugayir." diyorum. Ben söyledikçe Venizelos azıyor. Azdıkça kendini kaybediyor ve daha fazla söylüyor. Fena coştı. Montagna ibtidalan b I enim sözüme aldırımıyordu. Ben söylememi sıklaştırdım. "Tahammül edemeyiz. Susturun!.." diyorum. İbtida mazlum tavrım takındım. Yalvarma eda ve tarzıyeyle söylüyorum. Gittikçe sert söylemeye başladım. Benden cam yanmış olan Montagna galiba korktu. Sözüme aldırılmazken şimdi ben söyledikçe Venizelos'a nazikâne: "Yavaş olun, heyecanı bırakın! Böyle şeyler söylemeyin!" demeye başladı. Venizelos zaten kendini kaybetmiş gibi taşkındı. Bu sefer reise söylenmeye başladı. Bu adam zararsız diplomattır. Ancak büyük kusurları var. Kendini tutmasını bilmiyor. Taşıp gidiyor. Bu suretle benim istediğim tuzağı kendi eliyle kuruyordu. Reise Venizelos, "Bana söz söyletmiyorsunuz!" dedi. Hiddetlendi. Reis kızdı, o

kızdı. Atışmaya başladılar. "Ha istediğim oluyor" dedim. Tam kaynak tavına geldiğine hükmettim. Reise: "Sizden söz istiyorum, hâlâ vermediniz! Söz benim." dedim. Reis: "Söz Sör Ekselans Rıza Nur Bey'in" dedi. Venizelos yine susmuyor, söylüyor. Onun sözünü kesmesini beklemedim, söze başladım. Büyük bir şiddetle söylüyorum. Venizelos sustu. Demek herifi şirretlikle bastırdım. Dedim ki: "Kaç gündür Türk milletini barbar, katliamcı gibi sözlerle itham ediyor. Barbar da katliamcı da Rumlar'dır. Türkler açık sözlüdür. İtiraf ediyorum. Efendiler hep İşitin, biz Yunanlıları kestik. Tabii can müdafaası. Hırsız gibi gelip evimize girdiler, yaktılar. Oraları gezen İsviçre Salib-i Ah-mer'in delegesi vatanımızı Pompei'ye benzer bulmuş. Bunu tabiat değil, bunu yirminci asırda maatteessüf Hıristiyan elleri yapmıştır diyor. İşte Salib-i Ahmer'in raporu. Bu müthiş cinayetlerin kabahati Yunan milletindedir. O da değil, bunda mesul olan Yunan hükümetidir. O milleti bu belâya o sevk etmiştir. Hatta o da değil, efendiler, Yunan millet ve hükümetini sevk eden ve bu facianın yegâne mesulü vardır. Bu cani kimdir biliyor musunuz? (elimi uzattım, göstererek) işte bu Venizelos efendidir. Yunan milletini faciaya şevketti, kırdırdı. İki taraftan bu kadar kanlar döktü. Bunu yapan budur. Bu kanlar hep onun boynundadır. Gona-ris'i kurşuna diziyorlar. Yunan milleti, Venizelos'u kurşuna dizesin. Bir gün gelecek o millet, bu adamı lânet ile yâd edecektir."

Benim gözlerim dönmüştü. Bir telâş oldu. Baktım Veni-zelos'un başı bükülmüş. Masanın üstüne yıkılmış. Yüzüne baktım, benzi kül gibi olmuş. Herkes telâş edip ayağa kalktı. Öldü zannettik. Ben de korktum. Birkaç dakika sersem, alık alık durduk. Baktım, başını kaldırdı. Ferahlandım. Dedim ki: "Böyle terbiyeye mugayir söz söyleyenle müzakerede bultınamayız." Montagna da Venizelos'a elini uzatıp, "Aldın mı? Sana kaç defa sus dedim." dedi. Celseyi kapattım, dedi.

Müthiş bir sahne ve darbe oldu. Artık Venizelos bir daha ağzını açamadı. Sonraki celsede de gelmedi. Vaka dünyaya aksetti. İtilâf Devletleri de bize bu sefer nota filan da vermediler. Çünkü ben işi yerinde ve zamanında yaptım. Onu onlarla kavgaya tutuşturduktan sonra sahneyi açtım. Bu bir coup de couteau oldu. Bunu dünya gazeteleri yazdı. Ve işte bunun üzerinedir ki ressam Derso derhal bir resim yapmış. Bunda Venizelos'la ben boks yapmışım. Ellerimizde eldivenler. Venizelos sırt üstü ipin üstüne

yıkılmış. Ben köşede sandalyeye oturmuşum, İsmet bir havlu ile beni yelpazeliyor. Curzon da elindeki saate bakıyor.

Bu bizim gazetelere de aksetmiş. Bütün millete yayılmış. Bu da halk (arasında) ben müzakerede Venizelos'un kafasma sandalye ile vurmuşum suretine dökülmüş. Bütün millet bundan keyif duymuş. Çünkü bizim millet mütarekeden beri olan bütün felâketlere sebep olarak Venizelos'u biliyordu. İyi bir intikam alındığına sevinmişler. Artık benden bahsettikçe o Lozan'da Venizelos'u dövdü derlermiş. Bu büyük acının intikamının alınması bana nasib olduğu için bahtiyarım.

Bunları da hiç zabta geçirmemişlerdir. Frenkler yamandır istediklerini kor, istemediklerini komazlar, veya tahrif ederler. Bizimkiler de kör. Hakkını görüp müdafaa etmez.

7 - Türk Tezi Kabul Ediliyor

Germeli, fakat koparmamalı. Gergin tutup beklemeli. Bu güzel bir usuldür. İyice gerdim. Bakalım?.. Nihayet bundan pek az sonra bir gece yarısı Lord Curzon'un en mühim müşaviri ve mahremi Nicolson (93) bana telefon ediyor. "Gelip sizi göreceğim." diyor. Bu mühim bir şeydir, fakat nedir?.. "Buyurun!" dedim. Geldi. "Yalnız bir odada başba-şa konuşalım." dedi. Öyle yaptık.

Nicolson güzel, sevimli yüzlü, pek zeki, sözleri mantıklı genç bir adam. Aynı zamanda pek ateşli imiş ki, şimdi görüyorum. Aramızda şöyle bir muhavere oldu:

O - Beni Lord Curzon yolladı. Bu Patrikhane'nin tardından vaz geçmeni senden rica ediyor.

Ben - Bu çok mühim bir mesele. Hükümetimiz bundan vazgeçmez. Az oturunuz. Teklifinizi İsmet Paşa'ya söyleyeyim.

O - Curzon beni sana yolladı. İsmet Paşa'ya değil.

Ben - Ben bir şey yapamam. O heyetin reisidir.

O - Ben franc (dosdoğru ve açık) bir adamım. Açık konuşurum. Biz her şeyi mükemmel biliyoruz. Bunu sen yaparsın. Bütün işleri idare eden sensin. Sen olmasan şimdiye kadar çoktan istediğimiz gibi bir muahede yapmıştık. Onu da söyleyeyim: Ben Grecophile'im bunu da büerek benimle konuşunuz. (Baktım hakikaten franc adam).

Ben - Çok yanlışınız var. Her şeyi İsmet Paşa yapar. Fakat o da hükümetten izin aldıktan sonra. Hükümetimiz bu talebinden asla vazgeçmez.

O - Etme, sen yaparsın. Curzon bunu bizzat senden rica ediyor. O büyük ve kibirli bir adamdır. Kolay kolay rica etmez.

Ben - Bunu yapamayız. Curzon başka bir şey istesin yapalım...

O - Fakat işin ehemmiyeti vardır.

Ben - Ne ehemmiyeti olacak!.. Bırakın bunu...

O - Seninle pek açık konuşuyorum. Dedim ya, sebebini de söyleyeyim. Cantarbury Piskoposu'ndan bütün İngiliz kiliseleri namına Londra'da hükümete bir tebliğ yapılmış. Mesele Patrikhane meselesi değil, İngiltere'de parti ve hükümet meselesi olmuştur. Kilise diyor ki: "Patrik'i mutlaka İstanbul'da bıraktırmaya muvaffak olmalı. Bunu hükümet yapamazsa önümüzdeki intihapta hükümete rey vermeyeceğiz." Hükümet bunu Curzon'a yazdı. Behemehal istiyor. İngiltere'de intihap âdeta kiliselerin elindedir. Curzon bu işe muvaffak olamazsa hem kendi, hem partisi ve hükümet düşecek... İşte sizden rica ediyor.

Ben bu kadar mühim bir etabı elime aldığımı bilmiyordum. Mühim diyordum ama, bu kadar mühim olduğunu takdir edememiştim. Şimdi anladım. Pek keyiflendim. Görülüyor ki, Nicolson'un sözleri de açık ve samimi, şimdi daha ziyade cesaretim arttı. Pek kuvvetliyim demek. Elbet kuvvetimi pahalıya harcederim. Daha ziyade nazlanmaya başladım. Hem de anladım ki, bizim Patrik'i İngiliz kilisesi tutuyor. Bu pek fena bir şey. Eyvah!..

Ben - Anlıyorum vaziyeti. Hakikaten mühim. Ben Lord Curzon'u çok severim. Cidden hürmet ettiğim bir adamdır. Fakat maatteessüf ricası öyle bir şeye tesadüf etti ki olmaz iş. Bunu bırakın, başka ne isterse yapmaya çalışayım. (Nicolson kızdı. Yüzü kan kırmızı kesildi. Ne kadar da kanlı adammış. Fakat görüyorum ki kendini tutuyor. Terbiyeli adam. Zaten İngilizler terbiyeli insanlardır.)

O - Etme bu işi yap!

Ben - Olmayacak bir iş.

O - Yap!

Ben - Elden gelmez bir şey.

(Derken daha kızdı. Gale yana geldi ve başladı. Görüyorum ki, kendine malik olmayarak söylüyor.)

O - Siz Türkler azdınız. Burada yaptığınız işler ağırdır. Neler istiyorsunuz? Hiç yola gelmiyorsunuz. İngilizlere sen ne hakaretli sözler söyledin. İngiltere bunlara tahammül eder mi sanırsın?.. Evet... Evet... Fırsatı buldunuz, yapın!..

İNGİLTERE BİR HAYVANDIR

(Ben hiçbir şey söylemiyordum. Sade bütün kulak kesildim, dinliyorum. Bakalım, bu heyecan içinde neler söyleyecek. İstifade edeceğim bir şey söyleyecek mi? Benim için en mühim burası. Çünkü Ürideki işlerde işime yarayacak mühim noktalardır.)

O - Ben sana anlatayım. İngiltere bir hayvandır. Yıllardan beri harp etmiş, uğraşmış, uğraşmış. Fena halde yorulmuş, yere yatmış, derin ve uzun bir uykuya dalmış. Siz de bunu böyle dermansız bulunca üstüne çıkmışsınız, dans ediyor, tepiniyorsunuz, edin, tepinin... Fakat... Bu hayvan nedir, bilir misin?.. Bu bir aslandır. Uykudan kalkınca sizi paramparça eder...

(Bütün yüreğini söylüyordu. Bu sözleri işittiğime memnun olduğum kadar bir milyon lira bulmuş olsam memnun olmazdım. Çünkü İngiltere'nin vaziyetinin yorgunluk ve harp istememek olduğunu tahmin ediyor ve biliyordum. Fakat yine tereddüt ve şüphe ediyordum. Korkuyordum. Ya bize, mukavemetimize kızar, yeniden bizimle harp ediverirse. İşimiz dumandır. Bu korku içimden hiç çıkmıyor. Bütün celselerde bu korku hep gözümün önünde. Mukavemet ediyorum, türlü şeyler istiyorum, kafa tutuyorum ama içim de hep hopluyor. Bizde artık harbe hal kalmadı. Bunu şimdi bir İngiliz'in, İngiltere hâriciyesinin mühim bir mevkideki adamın ağzından işitmek büyük bir ferahlık, geniş bir nefestir. Demek İngiltere harp edemez. Bu hayvan fena yorgun ve derin uykuda. Bize de bu lâzım. Ben şimdi üstünde tepineyim. İstediklerimi alayım da sonrasına Allah kerim. O vakit dostluğa çalışırım. İşte bu dövüş bana büsbütün kuvvet vermiştir. Bundan sonra çok zaman evvelkisinden daha çok kuvvetle ve azimle yürüdüm. Artık muhavere de haddinde idi. Daha naz etmek, güçlük göstermek işi bozacaktı. Tavrı değiştirdim.)

Ben - Bakınız siz Şimdi yorgunsunuz. Ben istediğimi yapabilirim. Fakat Türkler zebunkeş değildirler. Bu mesele olmaz. Bizim hükümet için çok mühim bir Şeydir. Fakat Curzon’a muhabbetim ve hürmetim o kadardır ki, istediğini yapmaya çalışacağım. Sırf onun hatırı için buna teşebbüs edeceğim. Bana müsaade ediniz. Ankara’ya derhal yazalım ve onları iknaa çalışalım, mid ederim ki, ikna ederiz. Ancak onları ikna için bazı avantajlar göstermeli. Bizim birtakım muallakta ve ufak tefek işlerimiz var. Bir türlü halledilemiyor. Onların hallini vaad edin. Bu suretle Ankara’ya bu teklifi yapmaya yüzümüz olsun.

O - Peki! Nedir onlar?

Askerlik işi, istimlâk işi, ırk tabiri, ilh... saydım. Bir de Patrik kalsm. Devlet içinde devlete tahammül edemeyiz. Curzon zabıtnameye geçmek üzere "Patrik yalnız dini kalacaktır. Hiçbir vakit siyasete karıŐmayacak, idari bir iş görmeyecek, siyasi müessese ve âlet olmayacak. Türk Hükümeti böyle bir Őeyini sezerse tard etmek hakkını haizdir." desin, dedim. Hepsini not edip, kabul etti.

Bu suretle Patrik ve müessese gitmeden ve penemiz altında kalarak onu bütün imtiyaz ve kuvvetlerinden tecrid edip sıfır haline getirmiş oldum. Zaten Anadolu Rumları gideceklerinden Patrikhanemdeki meclislerini teşkil edecek adette metropolit kalmayacak. Bu suretle de dini bir teşekkülü be olmayacak. MahvolmuŐ demektir.

Bu noktayı da buraya kaydedeyim: Bilmem hükümet Şimdi buna dikkat edip meclislerini teşkil ettirmiyor mu? Yoksa Patrik yine eskisi gibi Amasya Metropolitidi, Trabzon Metropolitidi diye ilh... malûm bir surette yoktan metropolitler tayin edip, meclislerini teşkil ediyor mu? İŞte benim gayretim ve gayem, yapılan muahedenin ruhu budur (Maalesef Fener Patrikhanesinde hâlâ Konya ve Kastamonu temsilcileri vardır.) İŞte bunlardan dolayı ki İsmet’e bu sebeple sulhden sonra Lozan Muadehesi’nin tatbiki için bir komisyon ihdasına mütemadiyen ısrar etmiştim.

Burada Musul’u da isteyecektim. Fakat Musul işi halledilmiş bulunuyordu. Nicolson sevinerek gitti. Ben de o gece o kadar sevindim ki, artık tamamiyle istikbale eminim. Emin adımlarla yürüyeceğim. Çünkü İngilizler harp etmiyorlar. Bütün muallaktaki Şeyleri de hallettim.

Ertesi günü sabahleyin, erken ben yatakta iken Nicolson telefonla, "Cevap aldınız mı?" dedi. "Hayır!.." dedim. Halbuki Ankara'ya yazmadık bile. Ankara'nın Patrik işinden haberi de yok. Gece İsmet'e Nicolson ile olan mükâle-meyi söyledim. Nihayet öğlen üstü yine telefon etti. Yine sordu: "Hayır!" dedim. Yanımda olan İsmet bana dedi ki: "Canım adamı çok üzme. Bitir. Evet deyiver." Dedim: "Güçlkle olunca kıymetli olur." Birkaç saat sonra yine telefon etti. Artık ziyade üzmeiyim dedim: "Cevap geldi. Muvafakat ettiler. Curzon'a söyleyiniz! Ona hizmetimden çok memnunum." dedim. Keyiflendi.

Artık düğüm çözülmüş, sukomisyonda bizim işler mükemmel yürüyordu. Askerliği ve hepsini kabul ettiler. Yalnız istimlâk işinde yine Caclamanos mızıldanıyordu. Hele al" tm esasını kabul etmiyordu. Celse bitince Ryan'a söyledim. Ryan: "Ben şimdi onu yola getiririm." dedi. Caclamanos'u

çağırıp bir köşeye çekti. Bizim kâtibe, "Uzaktan dinle bakalım ne oluyor?" dedim. Ryan Yunan delegesine demiş ki: "Bunu derhal kabul edeceksin." O: "Edemem" demiş. Ryan kızmış, söylenmiş ve demiş: "Seni şimdi Lord Curzon'a söyleyeyim de görürsün!" Merdivenden inmeye başlamış. Onun üzerine Caclamanos da merdiven başına koşup ve rica edip "Söyleme! Kabul ettim." demiş. Nihayet bu da oldu.

Bütün işler yolunda oldu, bitti. Curzon umumi celsede Patrik hakkmda, "Siyasi ve idari kuvvetlerden tecrid edildiğine, jİh..." dair beyanatta bulundu. Zabta geçti. İşte bir pazarlık payı aylardan beri göbeğimizi çatlatıp halledüemeyen bu kadar ve sarp meseleleri bir anda yağdan kıl çeker gibi kolaylıkla halledip bitirdik.

Moritagna, yapılan işleri birer rapor halinde Lord Curzon'a verdi. İkinci komisyona Fransız, üçüncüye İtalyan baş-delegeleri riyaset edecek iken bu sefer Curzon riyaset etti. Herhalde ondaki sevk ve idare kabiliyetinin ve otoritenin kendilerinde olmadığını onlar da biliyorlar galiba ki haklan olan riyaseti Curzon'a terk ediyorlar, yahut "siz yapamazsınız!.." diyerek ellerinden alıyor, işte bütün bu vakalar gösteriyor ki, İngilizler, Fransız ve emsali bütün delegeleri ile oyuncak gibi oynuyorlar. Ve işleri istedikleri gibi yapıyorlar.

KIZIL HAÇ YUNAN ZULMÜNÜ AÇIKLADI

Yurtanlılar aleyhine deliller arıyoruz. Bilhassa Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları katliam ve yangınları iyice göstermek sevdasındayım. Evvelce söylediğim gibi beynelmilel Salib-i Ahmer (Kızıl Haç)'in Cenevre'de olan merkezi Anadolu'ya iki adam gönderip tahkikat yaptırmışlar. Onlar cemiyete bir rapor vermişler, bu rapor, cemiyetin revüsünde

İKİNCİ KOMİSYON: NÜFUS, ESİR MÜBADELESİ VE AZINLIK¹ AR
163 neşrolunmuştu. Bu nüshayı Cenevre'den Salib-i Ahmer'in merkezinden istedim, verdiler. Orada Yunanlıların Anadolu'yu Pompei gibi harap ettikleri yazılıdır. Bunu hem ben sukomisyonunda söyledim, hem İsmet'in komisyonunda söyleyeceği nutka soktum. Salib-i Ahmer gibi insani ve bitaraf müessesenin resmi tahkikatı bunu söylüyor.

Curzon 12 Kânunuevvel (23 Aralık 1922) celsesinde bize şiddetli bir lisanla taarruz ediydi. Bunda mübadelenin mecburi olmamasını istedi. Sona Venizelos büsbütün mübadele aleyhine kalkıştı. Bundan sonra iki celse için İsmet'e yazdığım nutukta "İngiliz arazisi çoktur. Ermenilere kendiniz yer veriniz, keza Türk eli, bütün dünyadaki eller ile mukayese ve imtihana hazır bir temiz eldir. (Zabıtname: 180) dedim. Yani Türk eli, İngiliz elinden temizdir demektir. Bu sebeple bu nutuk heyecanla ve biraz şiddetli bir lisanla yazılmıştır. Bu celse Curzon ile bizim tam çarpışma ve boy ölçüşmemiz celsesi olmuştur.

Rumbold'un komisyonunda beyanatına göre (s. 187) İstanbul'da işgal zamanında ecnebi fevkalâde komiserleri Anadolu'dan Rumlar İstanbul'a gelmeye başlayınca bir içtima yapmışlar. O esnada doktor Nancy (Nancen?) de mültecilere yardım için Salib-i Ahmer Cemiyeti tarafından gönderilmiş, İstanbul'da imiş. Onu da içtimalarına çağırmışlar. Ondan bu işe çare sormuşlar. O da Rum ve Türk ahalinin mübadelesini söylemiştir. Demek mübadele fikri ilk Nancy'nindir. Allah razı olsun. Biz o vakitler Anadolu'daki Rumların askerliğe yarar yaşta olanlarını Harput ve Sivas taraflarına sürüyorduk. Sahillerdekileri de içeri aldık idi. Bunların kadın, ihtiyar ve çocuklarını vapurlara bindirip İstanbul'a yolluyorduk. Demek bu, bunlar üzerine şiddetli bir tesir yapmış, mübadele fikrini doğurmuştur.

Komisyonunda da ekalliyet ve mübadele işleri en mühim ve müşkül iş olduğunu Curzon ve diğer delegeler de birçok defa söylediler. Hakikaten konferansın en mühim ve pürüzlü işleri bunlardı. Bu işler sukomisyonunda halledilmiştir. Komisyonun müzakeresi daha ziyade akademiktir.

Sukomisyo-nun münakaşaları da BarrSre'in (s. 241) de herkesin de dediği gibi, bu işler gibi dağdağalı idi. Nitekim müzakereler pek şiddetli, güç, uzun ve birkaç defa da müzakerede büyük gürültü ve bayılma olmuştur. Neler çektim. Bütün bu işleri yalnız yaptım. İsmet bir tarafına karışmamıştır. Sade kendisine hazırladığım nutku umumi komisyonunda okumuştur.

Lord Curzon (s. 243) son celsede: "Çok mühim mevad-dır. Sukomisyonu tebrik ederim. 6 celse yaptı. Kendisine havale edilen işlerin vahametini anladı. Sarp bir savaşı çalıştı." dedi.

Patrik meselesini (s. 263'te) Curzon hikâye ediyor: "Montagna, halledemeyip hallini kendisine rica etmiş, ilh... Okunmasını tavsiye ederim. By nutukta Curzon Patrikha-ne'nin bütün idari ve siyasi hukuk ve işlerinden tecrid edildiğini müttefikleri namına beyan etmiştir. İsmet Paşa da (269) Patrik İstanbul'da kalsın demiştir. İşte bunlar Nicolson mülâkatı neticesidir. Curzon, "Patrik'in İstanbul'da bırakılması konferansça büyük bir sevinç ile karşılandığı gibi bütün dünyada da büyük bir tesir yapacaktır." dedi.

"Venizelos'un da canına minnet imiş. Madem ki Patrikli bırakıyorlar, artık hiçbir güçlük kalmamıştır." diyor. Önce şiddetle müdafaa ettiği Patrikin siyasi ve idari hukukundan sevine sevine vazgeçmiştir. Hem geçmesin de Curzon onu ne yapar, görsün!.. Bu mesele ne tesirli bir iksir, bir deva-yi küi i m i iş.. Venizelos'un büyük bir dikkat ve itina ile uzun uzun ibkasını müdafaa ettiği Patrikhane'nin imtlyazla-vı kâğıttan bina gibi yiKılıp gitti. Patrikhane ve Patrik basit bir hane ve şahıs gibi kaldı. Patrik artık âdi bir papazdır.

Şu muvaffakiyet gönlüme bir ferahlık ve genişlik vermiştir ki ömrümü on yıl artırmıştır, diyebilirim. Eğer hükümetimiz, bu Patrikhane işini iyi halledip nihai tasfiyeye varamazsa yine bu başımıza belâ olur. Şimdi bununla bu tasfiyenin bütün hazırlıkları ve vasıtaları vücuda getirilmiştir.

Ne idi bilmem?.. Bir aralık Yunanlılar mübadeleden caymak istediler. Her şey olup bittiği, mukavelenâmeler imzalanmak için hazırlandığı halde en son celsede bile Venizelos bunun aleyhinde söyledi ve mecbur edildiğini ilave etti. Galiba o vakitki Yunan hükümeti mübadelenin aleyhinde idi. Heyet-i murahhasasını bir düziye sıkıştırıyordu. Fakat İngüz isteyince ne yapacaklar?!. Her işin anahtarı İngiliz... Bu hal gösteriyordu ki Yunanlılarda hâlâ Anadolu istilâsından, Bizans hülyasından vazgeçmemek, Panelenizm rüyalarıyla tatlı tatlı sevinmek zihniyeti vardı demektir.

Bu esnalarda başımıza bir de bir şey çıktı. İstanbul'da fırsat buldukça İngiliz askeri ve zabiti öldürüyorlar. Curzon bunu bize söylüyor. Cevap vermek güç oluyor. Başka maddeye tesir ediyor. Halk vakıa çok çekmiş. Bazı çapkınlar intikam alıyorlar ama tabii çirkin şey, Lozan müzakeresine zarar veriyordu. Bizim halk tabakası, münevverlerden hamiyetli ve gayretlidir. Tulumbacılar, mahalle külhanbeyleri yiğit insanlardır. İngilizlere tahammül edemiyor, fırsat buldukça öldürüyorlardı. Hiç olmazsa bu kadarcık yapıyorlardı.

Nihayet esir ve ahali mübadelesi mukavelenâmelerini Yunanlılar ile imza ettik: Diğer İtilaf Devletleri bunlara imza koymadılar. Esir mübadelesi konvansiyonu imzayı müteakip derhal, diğeri yani ahali mübadelesi mukavelenâmesi 1 Mayıs 1923'ten itibaren tatbik ve icra edilecektir. Öyle yapıldı. Fakat Rumlar'dan harbe kabiliyetli olanlar biz ancak sulh imzasından sonra iade edeceğiz.

İşte iki komisyonun işleri tamamiyle bitti. Her şey hallolundu. Bunlar tamamiyle lehimizedir. Vakıa tam istediğim gibi olmadı. Meselâ Suriye'nin şimalindeki Türkleri alamadık Ne yapalım Ankara itilâfnamesinde verilmiş, bitmiş, emrivaki olmuştu. Bununla Misak-ı Millî böğründen yaralanmıştı. Ekalliyetlerde pek ufak tefek bir iki şey var. Fakat bunlar Avrupa devletleri için yapılmış muahedelerde daha şiddetli bir surette var! Bu Avrupa muahedelerini de Mi-sak-ı Milli ile zaten kabul etmiş bulunuyorduk. Buna rağmen bunların bir kısmını da kaldırabildiğim gibi bir kısmını da pek hafiflettim. Hele biri askerlik, biri de patrikliğin siyasi ve idari hukuku, tecridi olarak iki maddeyi kabul ettirdim ki, bunlar Rumluğu öldürmüştür. O ufak tefek şeylerin hepsini bu iki madde kökünden söküp atıyor. Yunanlılar ve Avrupalılar bunların ehemmiyetini bilip çok uğraştılar. Hattâ

Curzon dahi askerlik meselesinden son celsede yana yakıla bahsedip askerliğin ilga edilememesine teessüf etmiştir. Ben de dedim ki: Bunlarm Postface'ı onlarm tahmininden daha pek çok geniş ve şamildir. Askerlik, Rumluk, Ermenilik ve Yahudilik için bir hendektir. Çünkü asker olmamak için kaçacaklar, kaçıp da bir daha gelemeyecekler. Türkiye'de bitecekler.

ÜÇÜNCÜ KOMİSYON

İKTİSADİ MESELELER

A) Düyun-ı Umumiye (Osmanlı Borçları)

Şimdi yalnız iktisadi meseleler (Düyun-ı Umumiye, gümrük, mevcut ecnebi kumpanyalar, Üh...) adli iş, karantina işi ve emsali var. Burda mühim bir mesele var, o da kapitülâsyonlar. Bu, devleti asırlardan beri kırıp geçiren ve ekserisi Padişahların ocaktan caba ihsanlarından doğmuş olan bir belâ. Bu rezaleti herçibadabat atmak lâzım. İsmet, Allah için kapitülâsyonları kaldırmak hususunda pek heyecanlı ve gayretli. Bunlar için bizim müşavirlerden muhtelif encümenler yaptık idi. Encümenlerden her birine bir mes'eleyi verdik. Haşan (Saka) da başlarında, iki komisyonun işleri görölüyorken bu işlerde Frenklerin müşavir ve mütehassısları Üe bizimkiler arasında müzakere edilerek yürüyordu. Fakat hemen de hiçbir şey neticeye iktiran edemedi. Şaşılacak şeydir. Ben hem kendi işimle yani İkinci Komisyon'la hem İsmet'e nutuk ve cevap hazırlamakla meşgulüm. Hem de fırsat buldukça bu ecnebilerdeki (Türk) müşavirler Üe görüşüyor, onlara talimat ve bühassa cesaret veriyorum. Frenkler zavallıları pek hırpalıyorlar. Maneviyatları, cesaretleri kiriliyor. Sulh yapılamayacak, harp oluverecek diye korkuyorlar. Bu da mukavemetlerini kırıyor. Onları fedakârlık edip vermeye sevk ediyor. Görüyorum ki cesaret en lüzumlu iş. Veriyorum. Gayrete geliyorlar. Bu sebeple bu vazifeyi unutmuyorum.

Benim bu münasebetle temasım az. Vaktim yok. İsmet benden ziyade uğraşüyor. Bu iş tamanyyle ihtissas ve teknik işi. Ben anlamıyorum. Nitekim Curzon ve diğer delegeler de anlamıyor. Her devlet heyeti bunlar için birçok mütehassıslar getirmişler. Biz de gittik. Haşan başlarında. Benim bildiğim, bunlara söylediğim şeyler umumi şeylerdi. Tabii sade asker olan İsmet de bundan bir şey anlamıyor. İtiraf edeyim ki, bizde bu sahada mütehassıs diyecek kimse yok. Frenkle-rin ise eksperleri mükemmel şeyler.

Düşünüyorum da Üçüncü Komisyon'da henüz hiçbir şey yapılamamış olması sırf Hasan'ın cehalet ve dirayetsizli-ğindendir. Ben bu kadar müthiş ihmalcı intizamsız adam görmedim. Eğer Haşan dirayetli biri olsaydı bunlar da diğer iki komisyonun işleri gibi biterdi veya çok şey halledilmiş olurdu. Firenkler de aşikâr söylüyorlar: "Türkler her şeyde iyi, fakat iktisat ve mâliyede sıfır."

Lozan âdeta Frenkler nezdinde Türk milleti için bir miyar da olmuştur. Kabiliyetimizi, kusurumuzu da göstermiştir.

İsmet şiddetle Hasan'ın aleyhinde. Türlü küfürler ediyor. Yerden göğe kadar hakkı var. Meselâ bir gün İsmet dedi ki: "Haşan Bey! Düyun-ı Umumiye'nin borcu ne kadar liradır." Haşan, "Hesap yapayım, söyleyeyim." dedi. Gitti. Bir müddet sonra geldi, "yüz elli milyon" dedi. Bir hafta sonra İsmet bir daha sordu. Yine, "Hesap yapayım." dedi. Gitti, yapmış geldi, "Doksan dokuz milyon lira." dedi. İsmet kızdı: "Canım Haşan Bey! Geçende yiizelli müyon dedin. Şimdi doksandokuz diyorsun! Bu nasıl iş?.. Bunun hangisi doğru?.. Fark, yüzler, binler, haydi yüzbinler de olsa ne ise? Müthiş... Milyonlar var!" dedi. Haşan ne cevap verse iyi?!. "Ben ne yapayım! O vakit hesap öyle çıktı. Şimdi de böyle çıktı..." Şu adam güya iktisat ve maliye mütehassısı. Hadi görülüyor ki san'atında sıfır, fakat verdiği şu cevap ne kadar âdi ve ahmakça şey?.. Bu cevap karşısında insanın çıldıracağı gelir. Çıldıracaktım. Sinirden kahkahayı koyver-dim.

İsmet bu adama ahmak diye her gün küfretti: "Başıma nerden getirdim?" dedi. Ama konferansın ikinci devresine de yine getirdi. Fakat yine bir düziye küfretti. Hatta sulhten sonra Haşan bir düziye nazır, Meclis reisi, Avrupa heyetleri reisi oldu.

Keza bu kadar dağınık ve ihmalcı adam da yoktur. Nasıl iş başında bulunur bilmem? Zaten Maliye vekâletlerinde bulunduğu zamanlar orasını perişan etmiş. Vekâletten iş çıkmamış, her şey yıllarca uyumuştur. Bir misali: Bir gün b' en Sıhhiye Vekili iken Tokat Meb'usu Mustafa (94) geldi. Birinin tekaüd muamelesini takip ediyormuş. Usul üzere Maliye kâğıdı ve raporu Sıhhiye'ye yollar. Sıhhiye Vekâleti de tetkik ve tasdik eder. Mustafa bana, "Altı aydır şu adamın raporunu bekletiyorsunuz!" dedi. Ben "Yanlışın olacak" dedim. "Hayır!" dedi. Arattım, "yok" dedim: "Sen bunu Maliye Vekâletinden ara!.. Başka da varsa getir!.. Zavallılara yazıktır. Bu ihtiyar

malûl adamlar tekâüd maaşı almak için aylar, hatta yıllar aç beklerler. Hepsini yapıvereyim." Gitti. Bir yığın evrakla geldi. Ve dedi ki: "Orda imiş." İçin* de bir yıldır, Sıhhiye Vekâletine gelmek için Maliye Vekâletinde bekleyen evrak da varmış. Seksen kadar zavallının te-kâüd muamelesi. Bu ihtiyarlar ve hastalar maaş alamıyorlar. Acıdır. Yüreğim parçalandı. Şayan-ı hayret hem de feci

şey. Zavallılar devlete bu kadar hizmet etmişler. Bir ihmal yüzünden bir yıldır, maaş alamıyorlar. Ordaki me'murun nasıl gözünü oymazsın? Ne vicdansız me'mur. Ve buna bakmayan müdür ve Maliye Vekili'ne ne dersin?.. "Öbürüsü gün gel; hepsini al!.." dedim. Bütün muameleyi yaptılar. Geldi, aldı, gitti.

Diğer misâl: Bir gün çok teknik bir şey var. İsmet, Ha-san'a "Bunu umumi celsede sen müdafaa et!.." dedi. İçtima günü Haşan söz söyleyecek. Celseye oturduk. Hasan'ın sarı, dokuz aylık gebe gibi şişkin bir cüzdanı var. Önüne masanın üstüne koydu. Müzakere başladı. İçinde dosyayı aradı, yok. Telâşla arıyor, yok. Hasan'ı herkes söylesin diye bakıyor ve bekliyor. Lüzumsuz kimbilir neler doldurmuş?!. İçinde ne var, kendisinin de bildiği yok. Biz de telâş ettik. Ayıp şey. Cüzdandaki kâğıtları karmakarışık ediyor. Aramasını da bilmiyor. Herkes de görüyor. Utandım, yerin dibine geçtim. Bereket versin Şefik (Bekman) arkadan "Ben getirdim." dedi. Ve dosyayı verdi.

Haşan hiçbir veçhile beş para etmez. Bereket versin Trab I zon meb'usu Şefik'e. O muntazam adam. Hem ondan çok malûmatlı Hasan'ı bir derec I e idare ediyor. Haşan zaten kaç defa İsmet'e ve bana Şefik için ve Şefik'in de yanında, "Şefik benim aklım, malûmatım, dosyam ve cüzdanımdır." demiştir. Gördük, hakikaten de öyle. Zaten Hasan'm bir meziyeti var; safderundur. İçini, düşündüğünü söyler, saklamasını bilmez. Hele kızdırırsanız mutlaka en sır şeyleri de bir çocuk hiddet ve safiyetiyle ifşa eder. Nitekim Frenkler bunun bu halini öğrenmişler. Ağzından laf kaparlar. Hele İtalyan Düyun-ı Umumiye Dâyinler Vekili Lozan'da müşavir olan Nogara şeytan gibi bir adam. Bereket versin biz sırlan, mühim işleri Hasan'a söylemezdik. Sade İsmet'le ben bilirdim. Zaten Haşan birinci ve ikinci komisyonların işleriyle hiç alâkadar olmamıştır. Çok ve pek çok impulsif adamdır. Akıllıdır, güzel ve mantıki söz söylen fakat bir müddet sonra aynı mes'elede sözü deli saçması halindedir. Zannediyorum ki

Hasan'ın yerinde dirayetli biri olsa idi, ilk devrede bu işlerin de çoğu bir suret-i hal bulmuş olurdu. İşte bu vaziyette iktisadi işleri de bizim sevk ve idare etmemiz zaruri idi.

Fransızların en alâkadar oldukları ve ehemmiyet verdikleri iş mali ve iktisadi işler. Bunların da en mühim ve başta olanı Düyun-î Umumiye.

Düyun-î Umumiye halledilecek. Harb-i Umumi neticesinde elimizden giden yerlerse hissesi verilip, Türkiye'nin borcu azaltılacak.

İsmet bu işler için benim şiddetli ve defal I arca olan mümanaatıma rağmen ve sonunda benden habersiz Cavid'i (bkz. not 42) de getirmişti. Cavid de mali bir mütehasıs geçiniyor. Haşan, Cavid, Cahid Düyun-î Umumiye işi ile meşguldürler. Bu üçü bir trinite halindeler. Bir saçayağı yaptılar, gece gündüz beraberler. Birbirlerinden hiç ayrıldıkları yok. Hem de daima ve hususi olarak da Fransız heyeti azası ile dost, holde onlarla oturuyorlar. Onlar ile yemekte ve gezmekte beraberler. Adetâ bizimle hiç temasları yok. Sanki Fransız heyet-i murahhasası azasındandırlar. Halleri şüpheyi dâi bir hal. Çünkü Fransızlar bu işte ilk safta düşman. Bizim onların cephesi karşısında koyduğumuz müfreze ise onlar ile mütareke etmiş bir halde zaten mütarekede Cavid'i Fransızların himaye ettiğini, Malta'dan, kurtardıklarını, vaktiyle Cavid, Maliye Nazırı iken Fransız Maliye mahafili ile pek sık temas edip ahbab olduğunu, Düyun-ı Umumiye'de dâyinler vekilliği ettiğini de biliyoruz. Nasıl olsa Fransızlara minnettardır. Onlara karşı hiç olmazsa yüzü tutmaz. Bunlar da şüphemi artırıyor.

BÜTÜN BORCU TÜRKİYE'YE YIKMAK İSTİYORLAR

Bir adam sık sık bana geliyor. Düyun-ı Umumiye'nin Lozan'a iki milyon yolladığını, bu iş için bu parayı rüşvet vereceğini söylüyor. Galiba bana rüşvet teklif etmek istiyor, fakat cesaret edemiyordu. Biraz sonra bu para ve rüşvet verilmek istendiği herkesin ağzına düştü. Aynı zamanda Ca-vid'e, Cahid'e rüşvet verilmiş olduğu da söyleniyor.

Müzakerelerde, Cavid, Haşan, Cahid Düyun-ı Umumi-ye'nin sermaye değil faizinin taksimi esası üzerine karar vermişler. Bu benim havsalama sığmadı. Borcun esasını, sermayesini taksim edip de Türk'e, "Senin borcun şudur. Bunun da senelik faizi ve amortismanı şudur. Her yıl bu miktarı vereceksin." demiyorlar da bütün borç Türkiye'nin sırtında duracak. Sade faiz-i senevisini bizden arazi alan devletlerle Türkiye arasında taksim edecekler. Ya bu devletler: "Borç bizim değil, veremeyiz borç ahden Türkiye'nindir. O versin..." deyiverirlerse... Felâket!.. Nitekim Berlin Muahedesi'nde (95) de sermaye değil, faiz taksim edilmiş. Sırp vesâir devletler vermiyormuşlar. Türkiye'ye haksız olarak o hisseleri de ödetmişler. Böyle vahim bir misal de var. İsmet, Haşan, ben görüşüyoruz. Dedim ki: "Yine sermaye taksim edilmiyor. Faiz-i senevi taksim ediliyor?". Haşan: "Çünkü sermaye taksimi fennen mümkün değildir. Onun için." dedi. Şaşüacak şey... Aklım da buna hiç ermiyor. Ya Hasan'm dediği doğru ise... Fakat bu da aklıma bir türlü yatmıyor. Hasan'la uzun münakaşa ettim. Bu münakaşalar bir değil, birçok defalar tekerrür etti. Haşan sebep de gösterip izah edemiyor. Sade: "Fennen mümkün değildir" diyerek kestirip atıyor. Bu nakarat da beni ikna için kâfi gelmiyor. İsmet hiç fikir beyan etmiyor. Sade dalgın bir surette düşünüyor. Müşevveş, şüpheli bir hali var. Bu hususta Hasan'la çok süren münakaşalar hatta kavgalar yaptım. Davam şu; ben diyorum ki: "Ortada bir yük var. On kişiyiz bize taksim edilecek. Meselâ yüz elli okkasının ilh... Ben de bu seksen okka yükü benim hissem, ufak ama ne çare!.. Yükleyin sırtıma!., diyeyim. Yüklesinler taşıyıp götüreyim. Başka şeye aklım ermez. Başkalarına ait yük benim sırtımda duramaz."

CAVİD DE "FENNEN İMKÂN YOKTUR" DEDİ

Nihayet Cavid'e sorduk; "Sermaye taksiminin fennen asla imkânı yoktur" dedi ve onda durdu. Söylendik. Biz söylendikçe Cavid kızıyor. Pancar gibi oluyor. "Olamaz!" diyor. Bu adam da her şeyde ve çabucacık kıpkırmızı oluyordu. Hatta mağrurane "sizin aklınız ermez!" de dedi. Bu beni tahkir idi. Lâkin hakkı var. Hakikaten aklım ermez. Fakat sonra pratik gösterdi ki, o Türkiye'nin yegâne mühim ve mağrur maliye âlimi Cavid de bilmezmiş. Yahut suikası varmış. İkinci şık doğru ise? Cahid'e ayrıca sordum. Ondan da aynı nakarat. Ha, Fransızlar bunu istiyor, Cavid böyle diyor. Demek Cahid de, Haşan da, Cavid'le müşterek... Felâket!.. Ne yapacağız?.. Bazen düşünüyorum. Bunlar bu işi bilirler ben cahillik edip itiraz ederek işi büsbütün güçleştirmeyeyim. Vazgeçeyim. Bildikleri gibi yapsınlar diyorum. Fakat yine düşünüyorum; kasden böyle diyorlarsa... Para dalaveresi oynuyorsa... İş de pek mühim. Cavid'e bir gün yine holde sordum. Aynı temerrüt. Nihayet düşündüm ki, bitaraf Avrupalı maliye mütehassısı bulup ona fikir danışmak hepsinden doğrudur, zaten İsmet, Cavid'i getireceğine böyle birisini bulmalıydı. İsmet'ten habersiz Ahmet İhsan'a (Tok-göz) böyle birisini bulmasını söyledim. Anadolu şimendiferi mes'elesi için Lozan'a gelmiş olan Günter'i getirdi. Ona sordum. Bu adam sermaye taksiminin pekâlâ mümkün olduğunu söyledi. "Mamafih ben iyi bilmem, tahkikat yapabiliriz" dedi. Bu cesaretle Cavid ve Cahid'i aradım. Holde imişler. "Bir mühim Avrupalı mütehassıs bulduk. Sermaye taksiminin fennen kabil olduğunu söyledi." dedim. Cavid kızardı. Pancar oldu. Bu adam pek kibirli idi. Ufak bir itiraz karşısında büe kan başına çıkar, kıpkırmızı olurdu. "Mümkün değil ya, olsa bile tahvilâtı yeniden bastırmak milyonlara mütevakkıftı. Bu da astarı yüzünden pahalıya gelir." dedi. Bu sözü bir gedik idi. Demek gedik açtım. Cesaretim de arttı. Demek Cavid bunun fennen kabil olduğunu biliyor. Kasden olmaz diyordu. Hâindir.

GÜNTER'İ ZÜRİH'E YOLLUYORUM

Günter'i bu işi bütün tafsilatı ile tahkik etmek için Zü-rih'e yolladım. Oradaki bankerlerden tahkik edip geldi. Dedi ki: "Sermaye taksimi teknikçe tamamiyle mümkünmüş. Tahvilat kâğıtları parçalanıp taksim

edilemeyeceğinden, yeniden basılması da pahalı olduğundan yeniden birer kâğıt bastırılarak ilâve edilirmiş. Bu da pek, pek yarım milyon liralık bir iş imiş." Yerimden zıpladım. Doğrusu bu büyük bir hizmet olmuştur.

İsmet'e anlattım. İsmet yine bir fikir söylemiyor. Ha-san'a söyledim. Ve sözüme ağır lâkırdılar da ilâve ettim. Hole indim. Cavid'le Cahid'i buldum. Onlara da kâğıt üâvesi meselesini söyledim. Cavid, "O da milyonlarca masrafı olur" dedi. "Hayır, azami yarım milyon olurmuş" dedim, çenesi tutuldu. Bu iş için Hüseyin Cahid de gazetesinde Ca-vid'in sözünü müdafaa ediyor, bizim aleyhimize yazıyor. Bizi cahillik üe itham ediyor ve bizimle alay ediyor. O da Dâyinler Vekili idi ya!.. Bu efendiler yıllarla Düyun-ı Umumi-ye'den çöplenmişlerdi. Hâlâ da çöplenmekteler. Biri Yahudi, diğeri Arnavut. Türk çalışsın Frenkelere para versin, umurlarında mı?..

1 - Casus mu Var?

Artık benim bu teslisten büsbütün sıdkım sıyrıldı. Bu işlerin başında Fransızlar'dan Bompard, Dekloneyer, Serre-bos var. Bompard'a b • ehemehal sermaye taksimi olacağını söyledim. "Sizin delegeleriniz (Cavid, Cahid, Haşan) faizde taksimi kabul ettiler, bile. O geçti. Geri dönülmez." dedi. "Yok onlar kabul edemez, murahhas biziz" dedim. Hale bak dedim, hale bak!.. Meğerse bizim reyimize danışmadan murahhasımız Haşan, müşavirlerimiz Cavid ve Cahid, bunu kabul etmişler. Felâket, vazifenâşinaslık, hiyanet...

Bunun üzerine Fransızlar tarafından bir kıyamettir koptu. Telâş ve hararetili münakaşa, tehdit. Her şey var. İs-met'in sinirleri zayıfladı. Uyku uyuyamıyor. Yemeden içmeden kesildi, odasında volta vuruyor. Adeta ne yapacağını şaşırmış. Nihayet bu iş için bizim umum müşavirlerin iştiraki ile büyük bir içtima yaptı. Münakaşa edildi. Dinledim, dinledim, nihayet ayağa kalktım. Dedim ki: "Bu iş mutlaka sermaye taksimi esası üzerine yapılacaktır!.. Katiyyen başka türlü olamaz. Asla başka şekil kabul etmem." Haşan başını kaldırdı yan gözle bana bakarak (bu hali hiç gözümün önünden gitmez) "Sermaye taksimi fennen mümkün değildir." dedi. Dedim: "Mümkündür, başka türlü olamaz." Dedi ki: "Hayır!..". Dedim: "Sen bilmiyorsun. Arkadaşlar hepiniz iştin!.. Sermaye taksimi olmayan bir muahedeyi ben imzalamayacağım. İsmet Paşa, Haşan Bey, imzalarsa da ben im-zalamamayınca muahede olamaz." Haşan masanın üstüne

çok yatar, âdeta burnu önündeki kâğıda dokunur. Adeti böy-ledir. Bu vaziyetten telâşla doğruldu. "E, sonra ne olacak?" dedi. "Ne olacak?" dedim. "Böyle müthiş bir hadise zuhur etmemesi için şimdiden Ankara'ya yazarız. Hükümet sizin fikirlerinizde ise bana öyle emir verir, ya ben kabul etme : z istifa ederim, yahut da hükümet beni kaldırır. O vakit siz imzalarsınız. Yahut seni kaldırır." Haşan cevap vermedi. Ben de oradan çıktım. Pek tuhaf şey!.. İsmet beni bu içtimaa ça-ğırma-mıştı. İçtima zamanını bana söylememişti. Haber alıp yetişmiştim. Bu sözlere de İsmet iâ (hayır) ve naam (evet) demedi. Bu işte İsmet mütemadiyen fikirlerini saklıyordu.

İsmet pek ızdırap içinde. Hali perişan. Bana da bir şey söyleyemiyor. Nihayet döküldü: "Cavid, Cahid, Hamid, Haşan başımıza belâ olmuştur. Bunları nerden getirdim?!" dedi.

Sana demedim miydi? diyecektim. Ama sırası değildi. Çok perişan olmuş, acıdım. Fakat bu sözü çok isterdi. Taşı gediğine koymak lâzımdı.

Devam etti: "Bunlar düşmanla bir olmuşlardır. Hem düşmanla uğraş, hem de bir de bunlarla uğraş. Bunlar hiya-net ediyorlar. Kendi elimle ettim. Sen ise bana Cavid'i getirme diye çok söyledin. Bunlardan kurtulmadıktan sonra bu işi halledemeyiz. Engel dluyorlar. Haşan aptalını da bunlar iğfal ediyorlar." dedi.

İşte dosdoğru bu idi. Benim de hissiyatım onların hıyanetinde idi. Bizim Haşan ahmağınını da bilmem ne suretle elde etmişlerdir. Bizi içimizden bombalıyorlardı. Bunlardan kurtulmak lâzımdı. Muhakkak.

İsmet bana dedi ki: "Ben bir çare düşünüyorum, Paris'ten Ferîd'i (96) getirelim. Ona "ermaye taksimi üzerine bîr proje yaptıralım Oransızlar ite müzakereye onu memur edelim." Dedim ki: "Münasiptir. Ancak bu adam huysuzdur... Bu suretle tehlikelidir. Puankare'nin tebliğinin mürekkebi kurumadı. Eğer söz dinler ve bir şey çıkarmazsa pekâlâ." "Ben idare ederim" dedi. Hakikaten Ferid muktedirdir. Bunu Maliye Vekâleti'ni yoluna koymakta göstermişti. Münasip idi. Yine dedim ki: "Bir tedbir daha var. En esaslısı budur. Bu Cavid'Ier zehir neşreden bir menba halindeler-dir. Cezri hareket lâzımdır. Bu menbaı kurutmah. Bunun için Cavid, Cahid ve Hamid'i Lozan'dan göndermeli. Buna Hahambaş I inı da ilâve etmeli. Keza nihayet Reşad (Nihad Reşad Belger) da imtiyaz ve kadın işinden başka bir şeyle meşgul değil ve Frenklerle çok temasta. Bize de henüz hiçbir hizmeti görülmedi. Pek hafif meşrep bir adam. Çalışmıyor da. Hiçbir sözünde de durmuyor. Bu beşini Lozan'dan gönderelim. Saha açılır." İsmet, "İyi ama ben bunu yapamam!.." dedi. "Niye? Pekâlâ yaparsın. Sen reissin." dedim. Dedi ki: "Sen yap!.." İsmet bu!.. Kendine düşman kazanır mı?.. Millet, devlet işi ikinci derecededir. Evvelâ şahsı. Entrikacı bu? Hiç merdane açık iş yapar mı?.. Ben "Peki, ben yaparım." dedim. Rıza Nur Türk için menfaatini, hatta başını derhal ortaya kor.

BEŞLİYİ MÜŞAVİRLİKTEN AZLEDİYORUM

Derhal bunu tebliğ ettim. Müşavirlikten azledildiniz. Hemen bu akşam Lozan'ı terk edeceksiniz!.. Etmezseniz bunun akıbeti ağır olur. Hepsi gittiler, sade Cavid birkaç gün izin istedi. Birkaç gün sonra o da gitti. Nihad Reşad'a İsmet bilmem neden ve benden gİ7.1i bir memuriyet süsü verilerek gönderilmiştir. Cahid müşavir değildi. Müşavir olmadığından Cahid'e bir şey diyemedik.

Bu unsurların kaybolması Fransızlara ağır geldi. Söylendiler. Bompard bundan bize şikâyet etti. Tabii işin lehimize * Forma: 12

tesiri oldu. Hakikaten bundan sonra işte hafiflik hissettik.

Ferid geldi. Projeyi bizim verdiğimiz esaslar dairesinde yaptı. Fransızlar ile müzakereye başladı. Fransızlar, "Bu yenidir. Başka esaslar kabul edilmiştir, tekrar dönemeyiz" dediler. Ferid cidden huysuz, dirayetli. Fakat idaresizdir. Kendini derhal düşürür. Ne idi notlarımda kaydı yok, iyi de hatırlayamıyorum. Bir pot kırmış Frenklerle kavga etmiş. Frenkler bir nota verdiler. "Böyle bir adamla asla müzakereye tenezzül etmeyiz" dedüer. Şen Frenklerle bu kadar kavga ettim, iş asla buraya düşmedi. Ferid bir hamlede kopardı. İsmet, nihayet Ferid'i gerisin geriye göndermeye mecbur oldu. Fakat biz yeni esası koyduk ya. O esas üzerinden müzakereyi bizim müşavirlerle devam ettirdik. Ve nihayet sermaye taksimi kabul edilmiştir. Bu büyük bir zaferdir. Bunu hatırladıkça doğrusu göğsümün kabardığını hissederim.

Hamid bana, bir sene evvel Paris'te Porse civarında rastgeldim, anlattı: "Sulhten sonra Lozan'dan avdet ederken İstanbul'da İsmet'i ziyarete gittim. Beni büyük bir muhabbetle ve güleryüzle karşıladı. Kucaklayıp şapur şapur yüzümden öptü. Benim Hamidciğim" dedi. "Lozan hadisesini unutmuş" dedim. Bir gün sonra Ankara'ya gitti. Meclis'te nutuk vermiş. Bizi hiyanetle itham etmiş. "Bu adam nasıl içi dışı başka bir adamdır" dedi. Güldüm. "O öyledir kimi en çok sevmezse ve o aralık ona fenalık yapacaksa en çok ona muhabbet ve samimiyyet gösterir. Eğer birine bir gün çok muhabbet gösterirse, o adam bilmeli ki, o esnada ona müthiş bir düşmanlık yapmakta, felâket hazırlamaktadır" dedim. İsmet bu!.. Topçu İhsan'a (97) da büyük (!) hizmetlerine dair imzasıyla vesika vermiş, üç gün sonra irtikap maddesinden onu hapse soktu. Beni, Mustafa Kemal'in arzusuna rağmen "Onunla katiyyen çalışmam" diye kabineden atmış.

Muştam c'ernal, "Nasıl oldu?.. Arkadaşınızdır" demiş. İsmet, "Ben onu idare ederim" demiş. Aynı gün bana Si-nop'a "Sen Türkiye'nin en değerli evlâdısın. Senin hizmetinden vareste olamam. İstirahat müddetinin bitmesini bekliyorum" diye telgraf çekmiştir. İsmet'in böyle misalleri hesapsızdır.

Ekseriya ben, muhtelif encümenlerimizi müzakereleri esnasında dolaşırdım. Hasan'ın Lozan'a getirdiği, benim Sir-keci'de Hasan'a, "Bu çocuk ahlâksızdır, hırsızdır, bunu götürme!" dediğim ve Hasan'ın, "Pek namuslu bir gençtir" deyip götürdüğü çocuğu her encümende ve daima görüyorum. Dikkatimi celbetti. Bunun böyle her yerde bulunması lüzumsuz, niye sanki?.. Şüphelendim. Bu çocuğa dedim ki: "Senin bu encümenlerde ne işin var? Bir daha seni buralarda görmeyeceğim. Hiçbir encümene girmeyeceksin. Bir daha görürsem ayağını kırarım". Fakat hergün her şeyle uğraşmaya vakit yok ki... Hatta unuttum gittim. Düyun-ı Umumiye için meşhur büyük ictimada son sözümü söyleyip çıkarken yine bu çocuğu orada bir köşeye sıkışmış gördüm. İş yok, diriliyor... Ben hiddetimden ve başka işim de var. Çıktım ve çocuğu unuttum da...

Birkaç gün geçti. Otelci bu çocuğun (adını hâlâ bilmiyorum) üç gündür meydanda olmadığını, kapısını açtıklarını, içinde eşya olmayan kötü bir bavulunu bulduklarını, otele 600 frank kadar borcu olduğunu söyledi. Bu para iki bin Türk lirasıdır. Meğerse bizim müşavir ve kâtiplerden de ödünç diye paralar almış yemiş. Onlar da çocuğu aramaya başladılar. Çocuk yok. Polise haber verdik. Aradı. Polis tahkikatı bitmesinde verdiği malûmat şudur: Bir gece Lozan'ın bir fena meyhanesinde İsviçre'nin en mühim hırsızlarından biriyle görülmüş. Fransız heyeti ile temasta imiş. Geceleri sık sık Rus heyeti murahhasına gidermiş. Hele son günlerde hep orada imiş. Bizim otelde geceleri kumar oynarmış. Üç gün evvel İsviçre hududundan çıkmış, Viyana civarında trende birinin bavulunu çalmış. Ordan Rusya'ya geçmiş.

Hasan'a dedim ki: "Gördün mü? Sana bunu Sirkecimde söyledim. Bu oğlanı götürme dedim. O namuslu bir gençtir dedin. Nasıl, namusunu beğendin mi?". Hasan'da laf yok. İlave ettim: "Bari aklın ermiyor, laf dinle!" İnellahe maassa-birin. Bu Hasan'dannhakikatenDçok<çektik.

ÇokCişleriiber-bat etmiştir. Temizleyinceye kadar göbeğimiz çatlamıştır. Kimi pisliği de temizlenmemiştir.

Bu borçları, devletin namusu olarak, heyet-i murahhasa bütçesi tasfiye etti. Rezil olduğumuz da üstüne caba kaldı. Ben reis olsam bunu Hasan'a ödetirdim. İşin asıl fenası, demek ne gördüyse, ne işittiyse, muhasım safa haber vermiştir. Fransızlar, İngilizler bana muarız idiler. Ve bir düziye "sulha bizzat sen mani oluyorsun. Mukavemet hep şendendir." diyorlar. Demek bu ve daha başka içimizdeki casuslar ile olanı biteni elifi elifine haber alırlarmış. İsmet sağır... Ne kadar kulağına da sokulsan, yüksek sesle söylemeyince anlamıyor. Halbuki bu mahzurdan dolayı, konuşmalarımızı duymasınlar diye odasının iki yanındaki odaları da biz kiralamıştık. Meğerse ayaklı casuslar varmış... İşte bazen insan işi şüphelenir, hatta iyice üstüne de kondurabilir. İşin tedbiri kolaydır. Almak ister. Fakat söz dinletemeyince, yaptıra-mayınca faydasızdır. Belâyı defedemez.

2 - Rıza Nur Basının Dilinde

Bu esnada idi bir gün asansöre bindim. Senyos da bindi bana dedi ki: "İşler nasıl?.." "İyi..." dedim. "İyi değil, sulh olmayacak." dedi. "Niye?" dedim. "Sebebi sırf sensin. Ne ağır mes'uliyet altındasın ve ne cesaretle bu mes'uliyet altına giriyorsun?" dedi. Beni korkutmak istiyor. Aldırmadım.

Yine bu esnalarda Fransız, İngiliz matbuatı şiddetle benim şahsım aleyhine neşriyat yapıyorlarmış. Bizimkiler ha-b ' er verdiler. Ben aldırmadım bile. Tabii düşmana düşman maval okumaz ya!.. Menfaatlerine hizmet etsem yapmazlar. Aksine methederler. Bir gün Bompard holde yanıma geldi. Pek terbiyeli ve nazik bir adamdır. Hoşbeşten sonra "Matbuat ne kadar aleyhinde." dedi. Durdum. Cevap vermedim. "Haberin yok mu?" dedi. Galiba haberim yok zannediyor-muş. Çünkü harekâtımda bir tesirini görmemiş anlaşıyor, şimdi haber vermeye gelmiş. "Haberim var" dedim. Hayret, işmizazı gösterdi ve "Canım niye yapıyorsun? Bak bütün Fransız, İngiliz matbuatı senin aleyhinde. Kendine niye fena dedirtiyorsun?" dedi. "Canım benim ne kabahatim var?.. Niye benim aleyhimde yazıyorlar?" dedim. "Çünkü sulhün olmamasına sen sebepsin.." dedi. Hayretli bir tavırla "Niye?" diye sordum. "Çünkü aynı tabirini söyleyeyim (mukavemetin mihveri, esası) sensin. Sen mukavemet etmesen çoktan muahedeyi yapıp halletmiştik. Mukavemetten vazgeç de bu aleyhindeki neşriyattan kurtul!.." dedi. Demek ki bu adamlar mukavemetin benden geldiğini aynen celselerde gördükleri gibi bir kısmını da casuslarıyla öğrenmişler, beni korkutup mukavemeti kırmak için aleyhime neşriyat yapıyorlar. Zaten malûmdur ki gazetelere böyle harici şeyleri Avrupa'da Hariciye nezaretleri verir. Emreder. Halbuki böyle şeyler bana vız idi. Bunu bilmiyorlar. Ben gürültüye pabuç bırakanlardan değilim. Kendisine şu cevabı verdim: "Mösyö Bompard! Ben aleyhimdeki bu neşriyat ile iftihar ediyorum." Şaşırdı. "Nasu olur? Bununla iftihar edilir mi?" dedi. Dedim ki: "Siz düşmanımızsmız. Burada karşı karşıya durmuşuz, harp ediyoruz. Düşman düşmanı metheder mi? Sizin matbuatınız beni zemmettikçe Türkiye'de derler ki:

"Bravo, Rıza Nur'a demek milletin hukukunu iyi müdafaa ediyor ki bunlar aleyhindedirler." Bompard mânâlı bir surette yüzüme baktı. Elimi sıktı ve hiçbir şey söylemedi, gitti. Birkaç gün sonra da aleyhimdeki neşriyat dindi. Demek ki bunun da fayda vermediğini Bompard bizzat görüp faydasız yorgunluğu bitirdiler.

Bu neşriyatla Fransa ve İngiltere'de benim adımı şedid, uyuşmaz, brutal hatta vahşi çıkarmışlardı. Bir gün Tan (Le Temps) Gazetesi başmuharriri bizim sefire (Ferid Tek) Paris'te söylemiş, o da sonra bana söyledi ki şudur: Bu başmuharrir Lozan'dan avdetinde (inkıta zamanı) Bompard'a beni sormuş: "Bu brutal adam nasıl adamdır?" demiş. Bom-pard da "Bil'akis nazik, centilmen bir adam. Sade mukavemeti pek..." demiş.

Halbuki Almanya, Avusturya gazeteleri benden çok bahsetmişler ve bana takdirler yağdırmışlardır. İşte zem ve medh vaziyet ve menfaat mes'elesidir.

Bompard'ın ve diğerlerinin mukavemeti benden görüp, bunları söyleme ve yapmaları bir de İsmet Paşa'mın onların dediklerini daima kabul ettiklerini göstermektedir.

MADAM BOMPARDIN HİDDETİ

Yine bu esnada İngilizler, otellerinde resmi ziyafet vermişlerdi. Bu otelin salonu kenarlarında büyük direkler olan güzel bir yerdir. Yemekten sonra herkes dans ediyordu. Ben de bir direğe yaslandım. Seyrediyorum. Kadınlarda müthiş elbise, tuvalet var. Her biri bir melek gibi, üstlerindeki mücevheratın hepsini toplaşan Türkiye'nin bir senelik olmasa bile altı aylık bütçesidir. Halimizi düşünüyorum. Türkiye iki üç asır evveline idi, şimdi ne?.. Dalmışım. Biri kolumdan tuttu. Kendime geldim. Baktım Madam Bompard.

Bu ihtiyar bir madam. Boynunda on taşlı bir gerdanlık var ki, taşların her biri fındık gibi. Pürhiddet. Beni dövecek gibi bir tavır almış. "Buyurun madam" dedim. Başladı:

O - Siz Türkler nankörsünüz. Sen kötü bir adamsın.

(İçimden "lâ havle velâ kuvvete... Her belâ da beni mi buluyor? Bu kadına ne oluyor? Ne ağır söz? Hem de ilk sözü böyle. Kocasını terbiyeli amma karısı ne halde?!" dedim.) devam etti:

O - Siz iyilik bürmezsiniz.

Ben - (Kemal-i nezaketle) Pardon madam. Ne var, ne oldu?

O - (Şiddetle) Ne olacak? Sulhü sen yaptırmıyorsun. (Hoppala al bundan da...)

Ben - Hayır madam. Yanlışınız var. Biz hepimiz sulh için can atıyoruz. Hep ona çalışıyoruz.

O - Hayır, bizzat sen mani oluyorsun.

Ben - Niye?..

O - Mukavemeti yapan sensin. Sen mukavemet etme sulh derhal olacak.

(İçimden hâ, anlaşıldı. Yine mukavemet mes'elesi diyorum).

Ben - Yanlış madam. Affedersiniz madam. (Demek bunlar benim mukavemetimi kırmak için her şeyi yapmışlar: Aleyhde de neşriyat, tehdit, rüşvet verme tecrübesi. Tesiri olamayınca artık ümitsiz kalmışlar. Şimdi Madam Bom-pard korkmuş kancık kurt gibi bana saldırıyor. Ve demek Frenkler, ben olmasam İsmet'le sulhü derhal yapacaklarına eminler. Demek İsmet onlar ne derse kabul ediyor. Ben mâni oluyorum).

O - Hayır, hayır, sen mes'ulsün.

(Diyor, bağıyor. Etrafıma bakmaya başladım. Herkesten jılandım. Karı beni ve Türk Milleti'ni müthiş tahkir ediyor. Kan beynime çıktı. Fakat ne yapayım? Kadın. Nezaketi elden bırakmıyorum. Fakat kendimi pek güçlkle tutuyorum.)

Ben - Madam, lütfediniz. Hadi beni tahkir ediyorsunuz. Hatınnız için kabul ediyorum. Tek keyiflenesiniz, fakat zavallı Türk Milleti'nin ne kabahati var? Bir milleti tahkir ediyorsunuz! Rica ederim, bari bunu yapmayınız!..

O - Evet, evet. Türk Milleti nankördür. Adidir. İsbat ederim. Dinle: Biz İstanbul'da sefir iken Balkan Harbi za-manmda cemiyet teşkil ettim. Para topladım. Hastahaneleri dolaştım. Yaralılarınıza baktım. Bunun kadrini bilmiyor, Şimdi sulhü yapıyorsunuz?.. Bu nankörlük değil mi?..

(Ne kadar olsa kadın... işte zaafı, akıl ve mantığının cı-lızbğı sıntıyor. Hastalarımıza bakmış. Ben de bunun şükranı olmak üzere devletin bütün hak ve hayati menfaatlerini bırakıp sulhü istedikleri tarzda yapıvermeli imişiz... Bu terbiye de değil, insan hayrat ve hasenatmı başa kakar mı?).

Ben - Peki madam! Madem ki siz arzu ediyorsunuz, böyle bir velinimetlik de yapmışsınız. Sulhü yapalım. Peki...

(Baktım keyiflendi ve "Yapıverin!" dedi.)

Ben - Yapalım, fakat sulh nasıl olur, bilmiyorum. Ne yapalım ki sulh olsun?

0-0 pek kolay... Mukavemet etmedin mi olur, biter.

Ben - Öyle mi? Öğrendim. Mersi Madam... Fransa'nın bu işte hayati bir meselesi yok. Nihayeti birkaç frank. Halbuki Türkiye'nin hayatı mevzuu bahis. Bizim için mukavemet etmemek Türkiye'yi ölüme mahkûm etmek demektir. Madem ki sulhün tılsımı mukavemet etmemektir size pek rica ederim madam, kocanıza söyleyin de istediklerini istemesin. Bizim teklifimize mukavemet etmesin. Sulh derhal olur.

(Şüphesiz bu söz senet idi. Fakat bir aşk macerasında kadınlık izzetinefsi fena halde yaralanmış bir kadın gibi Madam Bompard yaralı bir kaplan tavrı aldı.

Durdu... Lâkırdı bulamıyor. Geriledi... Gidecek gibi idi. Yine bana ilerledi. Ben ona bu sözleri söylerken sol elimi kaldırmış, serçe parmağımı inbisat, diğerini inkıbaz haline koymuş söylüyormuşum. Sağ elini uzattı. Sebbabe parmağının ucunu bu uzanmış parmağımın üstüne koydu ve dedi:)

O - Siz vahşisiniz. Hem bu, işte bu damarlarınızda var, ırkınızın kanından geliyor.

BU KADINI GEL DE DÖVME

Bonjur bile demeksizin savuştu. Şimdiye kadar Fransız kadınının da bu kadar terbiyesizini görmemiştim... Kadın... Hem resmi delege değil, nesine lâzım... Öyle kızdım ki kendi kendime: "Kadın dövülmez derler. Gel de dövme... Böylesi dövülmez mi?.. Bu nasıl saçından tutup ayağının altına alıp da çiğnenmez... Yer ve vaziyet müsait değil ki, hadi yap!.. Bir kıyamettir kopar. Türk vahşileri kadın dövüyor diye avazları çıktığı kadar bağırırlar. Sanki bu Avrupa denen toprakta yaratıldığından beri kadın dövülmemiştir. Halbuki hergün kocalan, başkaları kadınları döverler. Bunlar vahşi olmaz. Bize gelince vahşi oluruz." dedim.

Bu kadın son zamanlarda bir sinir nöbeti geçiriyordu galiba. Menopozda mı idi ne idi bümem!.. Bizim otelin holünde, bizim müşavirlerden birini yakalıyor, onlara sulh dersi veriyor. Diğer birini yakalıyor, haşlıyor. Bu işi kendi heyetleri kâtiplerine de yapıyor. Bu faaliyeti herkesin nazarı dikkatini celbediyor. İşittim ki, Fransızlar da bizzat kendileri kadı* nın adını Madame le fouette "Kırbaç madam" koymuşlar.

Bu da gitti ama bize belâ eksik değil. Bizim eski sefir ve diplomatlardan bana mektup yazanlar var. Ders, nasihat veriyor, tekdir de ediyorlar. Bu mektupların hulâsası: "Ayol bu ne şirretliktir"? Her şeyi reddediyorsunuz. Böyle diplomatlık olmaz. Yumuşak olun! Sonra koparacaksınız. Sulh olmayacak." Cesaretsizlik verecek şey... Fakat aldırmıyorum. İçimden diyorum ki: "Siz birer kabaktınız, dikildiniz, yapraklandınız. Mahsulünüzü verdiniz. Kurudunuz. Hem de ne mahsul?"

İsmet de aynı mektuplardan alıyormuş. Bana hiç muhaberesini gösterdiği yok. Ama bunları gösterdi. İhtimal mukavemetimi kırmak için yapıyordu. Bir de mutlaka ilerde sulh olmazsa mes'ulü benim olduğumu şimdiden gösteriyor. Beni itham edecek. Bunları da delil tutacağını içinde kurmuş. Sonra işittim ki yalnız bunlardan Rıfat Paşa (98) eski diplomat arkadaşlarına: "Karışmayın!.. Bunlar bizim gibi miskin diplomat değil. Biz hep verir ve hem de teşekkür eder, minnettar görünürdük. Bunlar kafalarına vuruyor ve alıyorlar. Şimdiye kadar çok güzel şeyler aldılar..." demiştir. Bu eskiler gibi bir de yeni diplomat var. Roma'da mümessil Celâl Arif (99). O da İsmet'e ve bana mektuplar yazıyor. Hüsnüidare, Arnavutluk, Karadağ ve Mısır ile ittifak suretiyle bir Müslüman ittifakı ve bununla Frenkiere karşı durmayı tavsiye ediyor. Hele bununkisi baştan aşağı zırva. Müslümanlarla ise, Karadağ ne oluyor? Hem Müslümanların hepsi, Frenklerin elinde esir, nasıl ittifak yaparlar? Hem ne kuvvetleri var? Karadağ ise dünya yüzünden silinmiş bir devlet...

3 - Hıdiv Abbas Hilmi ve Suriyeli Diplomatlar

Derken bir de başımıza Hıdiv Abbas Hilmi (100) çıktı. Abbas Hilmi Lozan'da imiş. Nihad Reşad (Belger)'ı bana musallat etti. İllâ benimle görüşmek istiyormuş, "Nereye emrederse geleyim. Fakat mülâkatımız gizli kalsın" diyormuş. Bu eski, mevkii yüksek adam "Ben ona giderim." dedim.

Gittim. Şundan bundan lâf edildi. Çok durmadım. Çıkıyordum. Paltomu tutmak istedi. Kat'iyyen olmaz dedim. Zorladı ve tuttu. Tabasbusuna hayret ettim. Esasen bence âdi ve mülevves bir mahlûktur. İsmet'ie de görüşmüş. İsmet bana söylemedi. Bu adamın her işi, hareketi menfaate bağlıdır. Brüksel bankalarında parası varmış. Harpte haczetmişler. Hâlâ vermiyorlarmış. "Bunu alıverin" diyor. Bir kısmını Hi-lâlihmer'e teberru edecekmiş. Bunu söyledi. "Peki" dedik. Arif Paşa adında bir kâtibi varmış. O gelip gitmeye başladı. Bu yetmedi, arkasından Londra'daki mâli işlerini tasfiye için bizden Londra'ya gitmeye pasaport istedi. Artık yakamızı bırakmıyor. Bunu adamlarından biri bana söyledi. Dedim: "Biz hey'eti murahasayız, pasaport veremeyiz." Gitti, "Ben Türk teb'asıyım." Cevabını getirdi. "Öyle ama bizim vazifemiz değü, Ankara'ya müracaat etsin."

Bu esnada Celâl Arif, hikmet dolu (!) sözlerinin Ro-ma'dan tesir etmediğini düşünmüş olacak ki, Lozan'a geldi. Hıdiv bize adamları vasıtasıyla Celâl Arif aleyhinde müthiş şeyler söyledi. Biz Hıdiv'den böyle bir şey istemedik ama söyledi. Şöyle ki: Hıdiv Roma'da imiş. İtalyanların kendisini hudut haricine atacıklarını işitmiş. Mümessü Celâl Arife müracaat etmiş. O da b i en mâni olurum demiş. Fakat biraz sonra "Bazüarına rüşvet vermek lâzım geliyor" demiş. Hı-div'den 500 İngiliz lirası almış. Sonra "Hüâlihmer'e para lâzımdır" demiş. Bin lira daha almış. Bu parayı da Hilâlihmer'e yollamamış. Hıdiv İtalya'da kalmış. Fakat haber almış ki, kendisini İtalya'dan çıkarmak havadisi asılsız imiş. Bu da Celâl Arif, para ç - ekmek için tertip ve işaası imiş. Hı-div'in kalması için rüşvet de dağıtmamış, paralan yutmuş.

Ben, "Lafa inanmam, vesika göstermeli." dedim. Bunlara dair Celâl Arifle olan muhaberesi ve paranın alındığına dair senet kopyalarını gösterdi. Makine üe kopya edÜmiştir.

Fransızca'dır, Sinop'ta kütüphanemde duruyor.

Hıdiv duramaz. Bize hiç lüzum yokken bu casusluğu yaptı. O öyledir. Casusluk yaptırır, bizzat casusluk yapar. Entrikasız rahat edemez. Lozan'da etrafta birtakım Suriyeli politika serserileri var. Bunların başları bizde eski mebuslardan Dürzi Şekip Arslan (101) ve Caberizâde İhsan'dır (102). Bunlar "Suriye'yi Fransızlar'dan kurtaracağız. Seni Suriye'ye Hıdiv yapacağız. Ordan Mısır'ı da alırız." diyorlar. Hıdiv'den para koparıyorlar. Hıdiv memnun. Bir müddet sonra bunları kovdu. Kovdu ama boş duramaz ki... Yanına diğer birtakım serserileri topladı. Bu sefer Hicaz'da halife olacak. Bu, onun zaten eski Hıdivlik zamanı gaye ve davasıdır. Hıdiv'i biraz da bunlar yoldular.

İSMET, RAUF'UN İMANINI GEVRETECEK

Nemize lâzım. Ne yaparsa yapsın. Zaten işten bizim vaktimiz yok. Fakat Hıdiv fazla geldi. Londra'ya pasaport almak için bana rüşvet teklif etti. Vasıta olan adam Suphi Nuri'dir (103). Sevdiğim adamdır. Çirkin bir vasıtalığı nasılsa farkına varmayarak olacak, yaptı. Suphi'yi tekdir ettim. "Git o pis herife söyle! Burada rüşvetçi yoktur. O kendi, râ-şi, mürteşi, mürtekip, her şeydir. Herkesi kendi gibi zannetmesin!". İşte bu bî2İ Hıdiv'le tutuştu. Artık Hıdiv, "Rıza Nur beni mahvetti. Ben de ona yapacağım" diye herkesin yanında bağırıyormuş. Nihayet Ankara'ya, Raufa bizi şikâyet etmiş. Başvekil sıfatıyla İsmet'e: "Ne demek, Hıdiv Türk teb'asıdır. Himaye etmiyorsunuz. Bilâkis aleyhine hareket ediyorsunuz. İşini yapın!" mealinde bir şifre verdi. O'na İsmet aleyhine olsun da ne olursa olsun hemen kullanır. İsmel köpürdü: "Bak Rauf ne yazıyor! Bu adamın imanını gevreteceğim..." dedi. Bunun da hassas noktası Rauf.

Rauf onu tekdir ediyor ya!.. O da ona elinden gelen her şeyi yapacak!.. Dedim ki: "Hıdiv bize rüşvet teklif etti idi. Bunu ona cevap yaz!" "Hah!" dedi. Ve yazdı. Raufun şiddeti, ateşi saman alevi gibi geçip söndü. Mes'ele de kapandı.

Etrafında serseri Suriye Arapları da para aldıklarından efendilerine imtisalen aleyhime koyuldular. Hatta Lozan gazetesinde aleyhime bir makale bile yazdırmaya muvaffak oldular. Bunun için kimbilir gazeteye ne kadar para vermişlerdir. Makaleyi bana gösterdiler. Saçma ve lâftan ibaret ve hiçbir ithamı havi olamayan bir şey... Zaten böyle şeylere aldırıldığım yok.

Bu esnada Suriye Arapları namına, Suriye Hey'eti Mu-rahhasası olarak Lozan'a bir heyet gelmiş. Bunun namına Caberizade İhsan adında biri b I enden mülakat rica etti. "Gelsin!.." dedim. Yatak odamda konuştuk. Halepli ilk mebuslardan Nafi Paşa (104)'nın oğlu imiş. Reşat'a (Sultan Mehmet Reşad) veya Vahideddin (Mehmet Vahdettin)'e mabeyncilik etmiş. Sonra da Şam'da Faysal'a mabeynci olmuş. Domuzcasına bir Arapçı, demek İstanbul'da iken de Faysal ile beraber Arapçılık ediyormuş. Bizimkiler böyle birini Türk sarayına kadar, hem de mühim bir memuriyetle

sokmuşlar. Ah bu gaflet!.. Her vakit; her vakit... Demek orada içimizi oydurmuşuz!..

Meramını anlattı. Hı^lâsas şudur:

"Suriye'ye Fransızlar aleyhine isyan edeceklermiş. Fakat kudretleri yokmuş. Türkiye ordu gönderip Fransızları kovmalı imiş. Sonra da Suriye'yi bu Araplara vermeli imiş. Araplar müstakil bir devlet yapmak imiş."

Öyle kızdım ki, birden tepem attı. Biz sulh yapacağız, diye canımız çıkıyor. Yeniden harp oluverir, diye korkudan ölüyoruz. Bu ise gelmiş ne makamdan geliyor?!. Bu adam belki de Fransız hafiyesi idi. Aynı zamanda Arap davasına

çalışıyordu. Bilmem... Aramızda şöyle ve pek hararetli bir muhavere başladı. Bunu yazıyorum ki, Arapların zihniyeti, küstahlığı, hayâsızlığı nedir, Türk nesilleri bilsin:

Ben - Ordu göndereceğiz. Kan ve para dökeceğiz. Suriye'yi alacağız. Sonra da size vereceğiz. Bu kadar fedakârlığı ne için yapacağız?

O - Biz de siz de Müslümanız. Bu sebeple bu vazifeniz-dir.

Ben - Bunu şimdi mi öğrendiniz? Söylüyorsunuz. Harb-i Umumi'de Müslüman olduğumuzu bilmiyor muydunuz? Türkiye'nin düşmanları ve Hristiyanlar ile birleşip bizi Suriye'den kovdunuz. O kadar da değü, ahaliden Türkleri kestiniz, mallarını yağma ettiniz. Kadınlarının ırzına geçtiniz. O vakit Müslüman değil mi idiniz??.

O - Mazidir. Unutulmalı.

Ben - Sen pek küstah bir şeysin. Bu unutulur mu? Bak, ne vakit unutulur? Bir defa biz oraya gelelim. Sizi keselim, soyalım, kadınlarınıza fuhuş yapalım. Belki o vakit unutulabilir. Ödeşmiş oluruz.

O - Aman, bunlar nasü lâkırdı? İslâmiyet bize bu vazifeyi vermiştir.

Ben - Siz unutuyorsunuz. Türk bunu unutamaz. "Fran-sızlar bize zulmediyor." diyorsunuz. Biz Türkler bunu işittikçe keyif duyuyoruz. Ezsinler sizi... Lâyıksınız... Bu size Allah'ın gazabı, alçaklığınızın cezasıdır.

O - Aman etmeyin, itidale geliniz. Biz müstakil olursak size çok yardımımız olur. İttifak yaparız.

Ben - İttifak sizin olsun, siz kendinizi bile müdafaa edemezsiniz. Bozuk bir nesilsiniz. Cebin bir halksınız. Sizin askerliğinizi biz biliriz. Siz müstakil olur da ittifak yaparsak bir de sizi müdafaa etmek için Türk ordularını kullanmalıyız. Sırtımıza yük olursunuz. Sakın müstakil olmayın!..

O - Siz yanlış fikirdesiniz.

Ben - Hem bize bu kadar ettikten sonra ne suratla gelip de bizden imdad istiyorsunuz. Sizde hayâ yok mu?.. Yüzünüz kasap süngeri üe mi silindi. Biz oraya girersek size istiklâl mi?.. Sizi müstemleke yaparız. Siz buna lâyıksınız. Bunu eskiden bilemedik. Türk asırlardan beri Arabi, Müslümanlığı muhafaza için bütün bir Avrupa ve küfür cihanı ile uğraştı. Sel gibi kanını akıttı. Harb-i Umumi'de bunun şükranını gösterdiniz. Bu ders yetmiyor da yine sizi muhafaza edeceğiz, Türk olmasa idi bugün ne Arap, ne de Müslümanlık vardı.

(Bu adamın sade bir istinadgâhı var. Ne olmuşsa olmuş... Siz Müslümansınız, biz Müslümanız, bize yardıma mecbursunuz. Yine bunu söyledi. Hem de lütuf değil, mecburiyet halinde. Artık kabak tadı da vermişti. Daha ziyade kızdım). Dedim ki:

Ben - Eğer Müslümanlık bize bu kadar kötülük yapan size karşı böyle bir vazife tahmil ediyorsa dinden de çıkmaya hazırız.

O - (Elleriyle kulaklarını kapayarak) Aman, bu ne ağır şey!.. işitmeyeyim.

Ben - İşit, işit!.. Hadi şimdi kalk da git, Fransızlar sizi inim inim inletsinler. Ağlamalarınız Türk sadrine şifa verir, musikidir.

Kalktı, defolup gitti. Hani derler ya şu adam insanı dinden çıkarır, çıkartacak... Düşünün Türk, para ve mal dökecek, Suriye'yi ahp Araplara

"Buyurun" diyecek. Bunu istemek için çok hayâsız olmak lâzımdı. Daha dün bize ne hıyanetler yapmışlardı?!

MISIRLILAR DA İNGİLİZLERE YARDIM ETMİŞLERDİ

Mısırlılar'dan da bir heyet var. Lozan konferansına, bize, diğer heyetlere beyanat gönderiyorlar. Mısır'ın İngiliz-ler'den kurtarılıp müstakil edilmesini talep ediyorlar. Bunlar Said Zağlut'un (105) "Vafd" Partisi. Ermeni, Keldani. Asuri, ilh... Hristiyanları konferansa kabul edip dinleyen Frenkler, zavallı Mısırlıları kabul etmiyorlar. Bunlar Ermeni meselesi zamanında bulunup da bize müracaatlarını yapsalardı, ben bunların celseye kabulünü de resmen teklif ederdim. Ne çare ki bu işler geçtikten sonra meydana çıktılar. Sade bize, "Mısır'ı İngilize değil, Mısır milletine terk edin." diye ısrarda bulundular. Biz umumi bir tabirle terk ettik. Mısır'dan bize ne? Vafd Zağlui, Türk aleyhtarı. Harb-i Umumi'de İngilizlere bir milyon insan verdiler. Bunlar cebren değil, para ile yazılmışlardır. Hâlâ sırası düştükçe Mısır matbuatı "Biz Harb-i Umumi'de İngilizlere milyonlarla insan ve para verdik. Yardım ettik. Bize istiklâlimizi vermiyor." diyorlar. Bu Mısırlılar da çoğu Çanakkale'de kullanılmıştır.

Lozan'a dünyanın her tarafından geliyorlardı. Birtakım serseriler, politika avcıları, koşup dökülmüşlerdi. Bir gün Basri imzasıyla bir mektup aldım. Tarza bakılırsa sanki gayet dostum imiş. Beni takdir ediyor. Görüşmek istiyor. İmzasının kışına bir de Halistürk adı takmış. Eskiden böyle şeysi yoktu. Bilâkis imzası Basri Dukakin (106) idi. Yani Arnavut Kıra neslinden imiş (!). Şu adam ne yaman sahtekâr, serseri ve edepsizdir. Vaktiyle ilk Meclis'te Debre mebusu idi. Şiddetli İttihatçı idi. Onlardan nâzırlık istedi. Alamayınca muhalif oldu. Derhal Sadık'la (107) birleşti. Hürriyet ve itilâfın o mülevves kliğine aza oldu. Tabii benimle de büyük düşman. Aramızda mevcut bir selâm sabah vardı. Onu da kestik. Sonra bu adam Basri Dukakin imzasını kullandı. Ku-kakin eski Arnavutluk krallığına namzed ve Türkiye'ye isyan etmiş biridir. Bu aileden bizde şâir ve şeyhler vardır. Güya Basri bu aileden imiş. Aslı faslı yok. Kendi cinsi malûm değüdir. Arnavutluk'ta, bir müddet dolaştı. Saltanat davası etti. Tabii kimse metelik vermedi. Adı battı idi. Şimdi birden çıktı. O vakitten bu vakte kadar ne hayat sürdüğünü bilmiyorum. Fransızca bir eser de neşretmiş. Onu da bana yolladı. Arnavutluk fayda vermeyince şimdi Türkçü olmuş. Herife hayret

ettim. Birbirimize düşmanız. Geçmişimiz var. Şimdi bu dostluk neden? Külâh kapacak. Ben mevkideyim ya!.. İllâ benimle görüşmek istiyor. Nihad Reşat'ı bulmuş. O da söyledi. Telefonla beni anyor. Haber veriyorlar. Cevap vermiyorum. Nihad Reşat da sanki bizim heyetin perde çavuşu, kapu çuhadandır. Her gelen, fakat ekseriyetle serseriler, casuslar, imtiyaz avcıları, kadınlar onu bulur. Onun delâletine müracaat eder, veya o öylelerini bulur.

Nihayet yine bir gün telefonda beni istiyor. Artık rahatsızlık verdi. Telefona gittim. Ve: "Seninle hiç dostluk etmedik. BÜâkis birbirimize düşmanız. Yaptıkların unuttun mu? Ne yüzle beni göreceksin?" dedim ve telefonu kapattım. Bir mektup gönderdi. Artık bana küfrediyor ve "Cahid (Hüseyin Cahid) aleyhine yazıyor. Haklıdır." diyor. Halbuki ilk mektubunda Cahid'i aleyhimde yazıyor diye haksız çıkarıyor, ta'yip ediyordu. Bir mektup da aleyhimde tsmet'e yazmış. O da mal bulmuş mağribi gibi olmuş, bana gösterdi. Baktım bana yazdığı aynı saçmalar. İsmet'ten mülâkat istemiş, alamamış. Sonra Ankara'ya gitmesine müsaade etmesi için Mustafa Kemal'e telgraf çekmiş. O da cevap vermemiş. Lâkin müteşebbis ve cesur dalaverecidir. Bizden evvel bilfiil de Ankara'ya gitmiş. Kolundan tutup gerisin geriye hudut haricine atmışlar. Bunları sonra öğrendim. Bu edepsiz de böyle bitti.

4 - Adli Meseleler

Muahede için işimiz dolu. Vakit yok. Fakat böyle dırıltı ve pislikler de eksik değil.

Lozan'da ilk günlerden itibaren Fonteralla adında bir İsviçre miralayı pek çok Türk muhibbi olduğundan bahsederek bize yanaştı. Otelde bu hususta bir içtima ve cemiyet de yaptı. Hüsnükabul ettik. Bu temaslar birincide azdır amma, konferansın ikinci devresinde pek çok oktur. O vakit zikredeceğim.

Mali ve iktisadi işler hep ufak encümenlerde müzakerede.

İngilizler bize adli mes'ele için proje verdiler. Müthiş bir şey. Eski kapitülasyonu da aratıyorlar. Bu işle Forbes Adam, Ryan (İngiliz delegeleri) uğraşıyorlar. Biz bu işe müşavirlerden şimdi Darülfünun'da profesör olan Tahir'i memur ettik. Tahir (108), Adam ve Ryan müzakere ediyorlar. Müzakere, müzakere hal yok. Nihayet işi Montagna aldı. Tahir'le ikisi uğraşıyorlar. Adli iş gittikçe ehemmiyet aldı. Kıyamet kopuyor. Frenkler bunu aleyhimize, sulh istemediğimize dair delÜ olarak kullanıyorlar. Gazetelere yazıyorlar. İş çok exploiter ettiler. Ağır basmaya başladı. Tahir'le görüştüm. Bir adım bile ilerleyememişler. Tabir, zararsız, malûmatlı, terbiyeli, vatanperver ve çalışkan biri. Kalbimde ona muhabbet vardır. Fakat yüksek görüşlü ve kavrayışlı değil. Tahir'e sordum. Baktım, ufak noktalara büyük ehemmiyetler vererek tutunuyor. Kılı kırk yanyor. İş medreseye düşürmüş. Kendisi inisiyatif olarak bir kontr proje yapmamış. Bu da büyük kusuru. Yani ufak tefek şeylerden vazgeçmesini, esasa bakmasını söyledim. Kıyameti kopardı... Demek ki, muharrikiyeti, elâstikiyeti de yok.

Düşündüm bu işi bitirmek lâzım. Frenklerin kefesi ağır.

Ve bu ağırlığı da adli iş yapıyor. Bu sıkleti teraziden alıp atmak lâzım. Bu da defolsun. Defolursa terazide bir muvaze-net ve kalan işleri hal için kolaylık olacak. Her işte Frenkler bunu ileri sürüyorlar. Ellerindeki koz bize

bir zarar vermeden kırdırılınsın, harcansın, bitsin... Bunu badi hevâya kırdırmak mümkün.

Dedim bu işi ben kendim üstüme alayım. İsmet'e söyledim. Razı olmadı. "Sen hukukşinas değilsin, yapamazsın." dedi. "Bu iş ağır basıyor. Bunu bitirmeli. Sen yap!" dedim. "Ben de yapamam" dedi. Dedim ki: "Görüyoruz ki Tahir'le sökmüyor. Ben biraz hukuk mütalâa ettim. Bununla beraber hukukşinaslanmızın rızasını almadan yapmak elbet deliliktir. Öyle yaparım." dedim. Daha ikna için söylendim. Razı olmadı.

MONTAGNA FORMÜLÜ

İtilâf heybetlerinin projesini aldım. Bundan bütün muzır şeyleri çıkardım. Yeniden bir proje husule geldi. Münir (Er-tegün) Bey'i çağırttım. Başbaşa verdik. Baktı, "Yeni projede hiçbir muzır şey olmadığını, bü'asık tamamıyla menfaatimize muvafık olduğunu" söyledi.

Tahir haber almış, geldi Telâş ediyor. Projeyi gösterdim. "Bu olmaz!" dedi. Çırpınıyor. Tahir'in vatan menfaati için şu çırpınması doğrusu kendisine muhabbetimi arttırdı. Fakat geniş düşünemiyor. Fark etmiyor. Lüzumsuz yere zorlanıyor... Dedim: "Sen artık meseleye karışmayacaksın. Bu vazifeyi senden aldım." Tabii sustu. Montagna'ya gittim. Dedim: "Biz seninle çok mühim ve müşkil işleri hallettik. Sen çok dirayetli bir diplomatsın. Şunu da gel birlikte halledelim." Keyiflendi, "Peki" dedi Bizim projeyi sundum. Dedi: "Çok değişmiş, olmaz." Uzun münakaşa ve iknalar... Sonunda kabul etti. Ancak bir satır ilave etmek istedi. Bu da mahkemelerimizde Avrupalı hâkim bulunması. Bunda ısrar ediyor. Dedim: "Bu bizim memurumuz olarak müşavir bulunsun. Mahkemeye girebilsin. Fakat hükme karışmasın. Bu da ancak beş sene için olsun." Nihayet bunu da kabul etti. Bu bir büyük kârdı. Frenk hâkim işine gedik açılmıştı. Dedim ki: "Bunu ben kabul ediyorum. Ama hükümet kabul etmez. Bir defa müşavirler ile konuşayım. Hükümete yazalım. Bu sebeple bir suitefehhüme mahal olmamak üzere bunda reserve yapıyorum." Kabul etti. Yine dedim ki: "İşte bu proje senin eserin oldu, demektir. Bununla da sulha büyük hizmet edeceksin." Bir de baktım, gazetelerde Montagna formülü diye bir proje yazıldı ve hakkında neşriyat başladı. Artık herkesin ağzında Montagna formülü. Gazeteler, "Türkler bunu kabul etmezse sulh olmayacak." diyorlar. Halbuki bu benim formülümdür. Nitekim bizim müşavirler. "Buna Rıza Nur formülü

demeliydi. Şenindir." dediler. Dedim: "Susun! Bunu kimse bilmesin. Formül bizim olursa, Frenkler derhal vazgeçerler. Montagna bunu kendisine mal etmiştir. Âlâdır..."

Montagna bunu İngilizlere, Fransızlara kabul ettirmiş. Demek birden büyük adım attık. Son noktaya pek yaklaştık. Tekrar müzakere ettik. Montagna'ya, Montagna'nın ilâve edip benim tadÜ ettiğim satıra itiraz ettim. Bir münakaşadır oluyor. Frenkler bunu aynen kabul edeceksiniz diye yaygarayı koparıyorlar. Montagna da beni zorluyor. Bütün matbuat bununla meşgul, çok ehemmiyet veriyorlar.

Formül meşhur oldu. Benim evvelce buna yatışım, bir defa bütün muzır şeyler giderek yapılan projeyi Frenklerin kabul etmesi idi. Ettiler; ben de zaten bu cümleyi kayd-i ihtirazı ile kabul etmiştim. Şimdi onu da defetmek azminde-yim. Onun büsbütün kalkmasını istiyorum.

Bu mes'ele muallakta kaldı. İsmet'e dedim ki: "Canım bize zaten birçok Frenk mütehassıs lâzım. Birden onbeş yirmi tane alıverelim. Frenklerin davası suya düşer." Bir türlü kabul ettiremedim. Ve nihayet "Bizde mütehassıs vardır. Lüzum yok." dedi. Fikri yanılttı. Hasılı bu tedbirle bu cümleyi atardık. Olmadı.

Bizde bankası, şirket ve emsali olan Frenkler Lozan'a doldular. Bunlar birtakım metalibde bulunuyorlar. Bir belâ daha. İsmet'e dedim ki: "Biz muahede yapıyoruz. Bunların işleri Maliye ve Nafia Vekâletlerine aittir. Oraya gidip hükümetle konuşsunlar." Oraya yollandı. Bu iş de bu suretle muahededen ihraç edüdi.

Frenklerin adli mes'elede hakları da var. İçimden tasdik ediyorum. Mahkemelerimizden korkuyorlar. Hakikaten mahkemelerimiz hükümetin tesiri altındadır. Çok defa keyfi hüküm veriyorlar. Fakat ne yapayım ki, devleti müstakil devlet yapmak lâzımdır.

Artık işler tavsadı durdu. Bir müddet işsiz geçti.

5 - Curzon Acele Ediyor

Derken, yani 21 Kânunusâni 1923 (1 Şubat 1923) te bir umumi celse oldu. Bu üçüncü komisyon celsesidir. Buna da yine Curzon riyaset ediyor. Uzun bir nutuk söyledi. Bir muahede projesi yapmışlar. Onu bize verdüler. "İmza edin!" dediler. Onbeş gündür biz de bir proje hazırlanmakta olduğunu işitiyorduk. Birinci ve ikinci komisyonların işleri müzakere üe halledüdi. Fakat üçüncü komisyona ait işlerin pek azı halledilmiş, diğerleri tamamıyla muallaktır. Hem de bu projeye komisyona ait birtakım yeni şeyler de ilâve etmişlerdi. Bu bize "imposer" etmek idi. Biz ise müsavi muamele şartıyla konferansa davet edilmiş ve gelmiştik. Daima c - elselerde bunu söylerdik. Konferans hemen üç aydır devam ediyordu. Çok buhranlar, gayretler olmuştu. Buna rağmen bu komisyonun mes'elelerinin hepsi halledilmemişti. Curzon artık ziyade duramıyor. Gitmek istiyor. Hem de acele ediyor.

Curzon'un bu nutku mühimdir. Çok şeyleri izah ediyor. Okunmasını tavsiye ederim (zabıtname 332). Ekalliyetler işini söylerken "Bu beni memnun edecek halde değildir. Türk Hey'eti bunda daha âlicenabâne davranmalı idi. Bunlar bu babda müttefiklerin haysiyetini kaybetmeden razı olabilecekleri en son minimum derecedir. Hele muahdede iki ciddi nokta yoktur. Biri ekalliyetlerin asker yapılmaması, diğeri ekalliyetler muahedesinin din ve ırk tefrik edilmeksizin bütün ekalliyetlere teşmil edilmemiş bulunmasıdır. Bu iki şeyin yokluğu çok şedit tenkit ve tarizlere sebep oldu." diyor. Demek ben müzakerenin ilk gününde tam mühim noktalara basmışım ve almışım. Bunları şiddetle ve her şeyi göze alarak müdafaa etmekte ne kadar haklı imişim. Hem de bunlardan galiba Curzon da hükümetinden memnuniyetsizlik ifade eden tebligat almış. Curzon yine, "Mübadele işinde, Yunanlıları susturmak, yola yatırmak için nüfuzumuzu istimal ettik" diyor. Doğrudur. Gerek evvelkiler, gerek bunlar bizim meşhur Patrik ve Patrikhane'nin tardı umacısı üzerine Nicolson mülâkatı neticesi olarak olmuştur.

Curzon nutkunun sonlarında "Hemen burada vakit geçirmeden muahedeyi İmza edin!" dedi ve "Bir daha müzakere yapmayız. Artık ben bir

müzakereye iştirak ötmem." tehdidini de ilâve etti ve "Eğer burdan giderim de Türkler sonra imza edeceğiz derlerse yine imza için gelirim." dedi. Çok usta adam. İsmet'i de methetmeyi, bize İngiliz dostluğunu göstermeyi unutmadı.

O bitirdi, Garoni (İtalyan delegeşi) aldı. Bu da diğer mes'elelerden bahsetti. Adli, idari kapitülasyonlardan vazgeçtiklerini söyledi. Demek adli formül mes'ele-i uzması da kurtuldu. Nihayet "imzalayın!" dedi.

O bıraktı, Montagna aldı. Bir müddettir Barrere (Fransız delegeşi) tamamiyle çekilmiş, yeri Bompard'a kalmıştı.

BOMPARD AYRICA 30 MİLYON ALTIN İSTİYOR

Bu da mali şeylerden bahsetti durdu. Ve bunların başında Düyun-ı Umumiye olduğunu söyledi. "1914'te borç 140 milyon altın Türk lirası idi, şimdi bu muahede ile 87 milyon kalıyor" dedi. Bizden Türkiye'nin işgali masrafı olarak 30 müyon altın lira da istedi. Bizden Türkiye'nin müttefiklerinin Türkiye'den alacakları olan 60 1/2 müyon da istemişlerdi. Bundan vaz geçtiklerini söyledi. Harp zamanında İtilâf Devletüeri teb'asının zarar olarak 15 milyon altın istemeyi de unutmadı. Nihayet, "Bütün bunlar 122 milyon ediyor. Halbuki, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın harici b I orçları müyarlardır. Demek Türkiye'nin borcu az. Binaenaleyh Türkiye bahtiyardır" dedi. Bize verdiği saadete bin şükür... Adama minnettar olmalı. Dünyanın en bahtiyarı imişiz de haberimiz yokmuş... Harbin zuhuruna ait olarak da Sadrazam Said Halim'in kendisini aldattığı hikâyesini söyledi. Türkiye 1854'te kendi mevcudiyetini temin için harp eden devletlere karşı harp edip nankörlük etti. Harpten mes'uldür. Süleyman Kanuni üe Birinci Fransuva ittifak etmişlerdi. Fransa bu dostluğu diplomasisinde daima devam ettirdi." dedi. Bu son kısım yalandır. Attı. Kanuni, Fransuva'yı himaye edip Avusturyalılar'dan kurtardı. İttifak değildir. Sonra Fransa her asırda aleyhimize hareket etmiştir. Ama z ; ahirde hep dost görünmüştür. Altan aleyhimize hareket ederdi. Hatta Türkiye'nin taksimini Uk ortaya atan İstanbul'da Fransız elçisidir. Sonra bizim borç az, ama nimet ve servetimiz de az. Bu nispeti hiç söylemedi. Çocuk kandırıyor. Bu sözleri bize pek ağır geldi. Bompard hiç diplomat değildir. Bizi imza etmeye kandıracak. Halbuki fena kızdırdı. Bu lâflar içime dert olmuştur. Sözü'nün sonlarında:

İSMET PAŞA'YA SÖYLENENLER

"İsmet Paşa!.. Bu pek kat'i ve pek vahim anda sulhu yap! Bugün bunün için toplandık. Sana şahsen söylüyorum. Bana kaç defa selâhiyet-i kâmilem, vardır, sulh benim avu-cumdadır, dedin" dedi. Ve sonra da rüşvet vererek: "Sen vatanın" cesaretle müdafaa ettin, sulhü de cesaretle yap!" dedi. Sonra Mustafa Kemal'e de rüşvet verdi. Bu son cümleleri diplomatçadır. Ve nihayet: "Düşün ki Türkiye'nin istikbal ve talii şimdi de senin elindedir." Medih ve gururlandırma ile karışık tehdidini savurdu. Doğrusu bu da pek diplomatça-dır. Aferin Bompard'a...

Bompard'dan şimdi bir şey öğreniyorum. İsmet, "Sulh avucumdadır. Selâhiyet-i kâmilem var." demiş. Bu ne gaflet!.. Böyle diplomatlık olur mu?

Curzon nutkunu bitirince riyaseti Garoni'ye verdi. Kendi Garoni'nin sandalyesine oturdu. O da bitirince kalkıp yerini Bompard'a verdi. O bitirince riyaseti tekrar Curzon aldı. Bu adamlar böyle merasime de pek dikkat ve riayet ediyorlar. Şimdi de Amerika murahhası kâğıdını okuyor. Hulâsa o da imza etmemizi tavsiye etti. O bitirdi. Romanya delegesi Diyamandi, sonra Yugoslavya delegesi Rakiç. Hep aynı nakarat... Hasılı aldı Köroğlu, aldı*Ayvaz...

6 - Barış Olmazsa Savaş (!)

Beş altı gündür Lozan havasında yine siyasi boralar,

şimşekler, yıldırımlar başlamıştı. Her ağızda "Türkler sulhü imzalamazlarsa harp olacak, devletler ordular gönderecekler." İsmet bu sefer her defakinden daha ziyade telâsta. Yine yemeden, içmeden kesildi. Yine birtakım türediler Lozan'a doldu. Bunlar güya Türk dostlarıdır. Bize behemehal sulh yapmamızı, muahedeyi imzalamamızı Türklere olan muhabbetleri namına tavsiye ve rica ediyorlar. Bunlardan biri M adam.....dır. Yine bu da Nihat Reşat vasıtasıyla geldi. Kan, İsmet'i aldatmaya çalışıyor. Bu Fransız karı benimle de görüştü. Ben de herkesin içinde, "Bize dost iseniz, Fransızları bizim lehimize muahede maddelerini tebdil ettirmeye çalışınız. Başka lâf dost ağzına yakışmaz." dedim. Fena bozuldu, lakırdıyı ibramı bitirdi. Bu kadın bir iki defa Türkiye'ye geldi idi. Hamdullah Suphi'nin (109) delaleti ile gezmiş, dolaşmıştı. Mustafa Kemal Üe de görüşmüştü. Birçoklarını dolaba koyup istediği malûmat ve tedkikatı, keza birçok paralar da almıştı. Bir de güya lehimize kitap yazdı. Halbuki gayet iyi zan ve tahmin ediyorum ki, Fransa Hariciye Nezaretinin casuslarındandır. Fransa'da milli harekette beri lehimize ne kadar kitap yazılmış ise hepsini bizim hükümetten para alarak yazmışlardır.

Curzon sahneyi gayet iyi tertip etmişti. Sahne, delegelerin tavırları, sözleri, insana heybet ve dehşet veriyordu. Tehditler insanı korkutuyordu. Bana öyle... bir durgunluk ve dalgınlık geldi. Vahim bir an...

AMERİKAN DELEGESİ İSMET'İ DOLABA MI KOYDU?

Biz bu projeyi tetkik için bir hafta vakit istedik. Bunun üzerine aralarında konuşmak için celseyi bir müddet tatil ettiler. Bir saat sonra tekrar açtılar. Bu celsede İsmet, Amerika delegesinin sulh hakkında gayretinden ümitvar olduğunu söyledi. Bu, İsmet'in fena korktuğunu gösterir. Amerika'ya dehalet ediyor demek- Fakat bunun sebebini pek anlamadım. Son bir iki gündür İsmet sık sık ona gidiyor, o İsmet'e geliyordu. Başbaşa konuşuyorlardı. İsmet bunlardan bana hiçbir şey söylemiyor. Ben de âdetim değildir, tenezzül edip sormam. Halbuki bana söylemek vazifesi idi. Adam

despotluğa, gizli işe, benliğe, entrikaya alışkındır. Bu görüşmelerde tercüman sıfatıyla Robert Kolej muallimlerinden Hüseyin (Pektaş) bulunuyor. Bu zat namuslu, akıllı yerinde, terbiyeli bir adamdır. Lozan'da benim muhabbet ve hürmetimi kazananlardan biri de odur. Bu müzakereleri o bilir. Tarih için bunları aynen yazması onun vazifesidir. Amerika delegesi Frenkleri lehimize tadilat yaptırarak sulh yaptıracaktı. İsmet onun için Amerikan delegesinin gayretinden bahsetti desem bu son celsede bize projeyi imzayı tavsiye etmişti. Bana geliyor ki, bu Amerika delegesinin bir oyunudur. Frenk-lerle berab I erdi. İsmet'i dolaba koyuyordu. İsmet bundan imdat umuyordu. O galiba sonunda projeyi imzalamaya söz verdi.

Bize bu kadar mühlet verdiler. Lord Curzon, "İşim var. Londra'ya dönmek mecburiyetindeyim. Duramam." diyor. Biz de, "Git! Diğerleri ile yeni ve muallakta olan şeyleri halledelim." teklifinde bulunduk. Curzon, "İngilizlerin, bilhassa benim gıyabımda hiçbir şey yapılamaz." deyip kesti attı. Nihayet 4 Şubat'a (15 Şubat) kadar mühlet verdiler. Curzon, "Bu esnada Türkler ile hususi görüşmeler yaparım" da dedi. Celse de bitti.

7 - Görüşmeler Kesiliyor

Doğrusu Curzon güzel Mise en Scene yapmıştı. Bu resmi kısmı. Bir de dışarda gayrı resmi dekor ve oyun var: Ortalıkta türlü şayialar, kıyamet kopuyor. Hulâsası: Türkler kabul etmezse harp olacak. Curzon nutkunda harpten müte-neffiriz demişti ama bu tehdidi hem celsede, hem hariçte mükemmel yapıyorlardı. Şimdiye kadar bu harp oyununu üç beş defa yaptılar. Yine aynı oyunu oynuyorlar.

İSMET, "İMZALAYALIM" DİYOR

Amerika delegesi Child'in İsmet'le görüşmesi bu esnada daha sıklaştı.

Celse bitti. Otele döndük. İsmet ilk söz olarak bana:

"Rıza Nur! Bu projeyi imzalayalım!" dedi. Şiddetle itiraz ettim. Aramızda şöyle bir münakaşa başladı:

O - Sonra boca ederiz.

Ben - Bir şey olmaz, cesur ol!.. Korkuyorsun.

O - Korkuyorum. Boca edeceğiz. Ne olursa olsun sulh edelim. Bu lâzımdır.

Ben - Bu muahede Türk'ün istiklâlini ve âti saadetini temin edecek mahiyette demektir.

O - Bu kadarı kâfidir.

Ben - Nasıl kâfi? Bu kadar muallak mes'ele var. Bunlar iktisadi şeylerdir. Can alacak noktalar var. Hem de projeye yeni şeyler de sokuşturmuşlar. Bu "imposer" etmek demektir. Kapitülasyon duruyor. Bunlar nasıl kabul edilir?!.

O - Etme! Sonra harp olur. Mahvoluruz. Epey şey aldık, yeter.

Ben - Bunlar bizi şimdiye kadar birçok defa ve türlü şekillerde harp ile tehdit ettiler. Hep harbi ileri sürdüler. Korkmadık. Onları hep lehimize kazandık, aleyhimize her vasıtayı kullandılar. Tatlılık, dalkavukluk, hepsi birden celsede hücum ile zebun etmek, yalan, şiddetli söz, tahkir, harp ederek Türkiye'yi imha ile tehdit, hep yaptılar. Ben eminim ki bu da blöf. Harp edemeyeceklerine imanım var. Şimdi inkıta ile tehdit tecrübesini yapıyorlar. Biz eğer bunu da arslan gibi göğüs gererek karşılırsak nihayet tekrar çağırıp istediğimiz gibi bir muahede yapacaklardır. Curzon'un nutkunun sonunda "Giderim. Türkler razı olursa sonra da gelir, imza ederim." demesi bir açık kapı bırakıyor demektir. Bu da harp olmayacağına delil olabilir. Sen zayıflamayiver, dursun. Cesur ol!.. Bil'akis fırsat varken Türkiye'ye mükemmel bir muahede yapalım. Onu her türlü kayıttan kurtarıp tam müstakil, hakiki bir devlet yapalım.

O - Et- TİEtme!ŞDoğruİdeğil,rsonra çokıalalımkderkenaka dığımızı da kayıp edeceğiz. Gel şunu imza edelim. Etme, başka çaremiz yoktur. Sonra pişman olursun.

Baktım ki sözlerim kulağına bile girmiyor. Fena halde ürkmüş. Ne cebin adammış. Nasıl kumandan olduğuna şaşıyorum. Bir taraftan kızmaya

başladım. Bu adam devlet filân düşünmüyor. Ne şekil ve halde olursa olsun, sırf ellerine bir devlet geçsin, sade tepesine çöküp keyfetsinler. Zaten daima böyle bir şey çıkıyor ve beni hergün biraz daha bu adamdan soğutuyor. Anlaşıyor ki, kat'î kararını vermiş, her ne olursa ve her ne bahasına olursa sulhu yapacak. Mutlaka...

Ben - Kat'iiyen olamaz. Böyle bir muahedeyi imzalamam, deyip savuştum.

Üç gün üç gece yakamı bırakmadı. Yalvardı. Adeti üzre beni kucakladı. Sıkı sıkı sarılıyor. Yüzümü öpüyor. "Gel imzalayalım!.*" diyor. Ben de "olmaz"ı bastırıyorum.

Bizim hey'et de bize kâmilten hayrette... Herkes düşünceli, kederli. Ağızlarını bıçak açmıyor. Dışardaki şayiaları işitiyor, korkup heyecana düşüyorlar.

Artık son deme geldik. Ha koptu, ha kopacak... Bir gece yansı îsmet beni çağırttı. Ankara'ya bir buçuk satırlık telgraf yazmış. Bana "şunu imzala!" dedi. Telgrafa baktım. "Başka çare yoktur. Bu projeyi imzalayacağız" diyor. Halbuki şimdiye kadar Ankara'ya yazdığı telgraflara bana da imza koydurarak değil, onları benden sıkı sıkıya saklıyordu. Bu mes'uliyeti görünce isyan ettim. "İmzalamam. Sana da böyle telgraf çekirtmem." dedim. "Ben çekeceğim" dedi. Hasan'ı da çağırtmış, ona da orda "imzala!" dedi. Haşan c ' e-vap vermedi. Münir de yanımda, seyrimize bakıyor. Ben: "O halde siz bunu yollayın! Ben de ayrı bir şifre yollayacağım." dedim. Haşan da: "Ben de ayrı yazarım" dedi. İsmet baktı ki olmuyor. Sonunda bu tarza razı oldu. Görüyorum ki, içinden bana dış biliyor. Fakat kızar, bir şey yapamı diye, ters bir lâkırdı söyleyemiyor. Tabiatımı bilir. Derhal terslerim. Zaten onun da tabiatı yüze gülmek, arkadan kuyu kazmaktır.

Ben aynen şu telgrafı yazıp imzamı attım:

"Taayyün eden muahede ahkâmı Türkiye'ye siyaseten ve iktisaden istiklâl ve kabiliyet-i hayatiyye vere ' cek bir şekilde değildir. Türkiye'nin kabiliyet-i hayatiyyeye malik olması fikri henüz daha Avrupahlann zihnine girmemiştir. Musul, memleketin neşvüneması için pek elzem olan petroleri ile pek lâzımdır. Keza elden çıkması başımıza bir Kürdistan belâsı çıkarmak

demektir ki, bu da pek mühimdir, İngilizler işi inkıtaa sevk etmişlerdir. Fransız ve İtalyanları da, uşak gibi sürüklemekte idiler ve sürüklemişlerdir.

Bu inkıta tehdidi ya ciddi ya blöftür. Ciddi ise Yunan ordularını tensik gibi hazırlıklar için bizi konferansla oyaladılar. Daha ziyade ben blöf olduğum zannındayım. İlk günden beri bu işin bir inkıta hasıl olmadan hallinin mümkün olduğu kanaatindeyim. Ellerindeki tehditlerin hepsini yapmadan Türk'e göre olması lâzım gelen sulhnameyi kabul etmezler. Şimdiye kadar tuttuğumuz mukavemet ve sebat, tabiyesini son haddine kadar denemek lâzımdır. İngiliz efkâr-ı umumiyesi Musul değil, Bağdad'ı bile tahliye etmek cehtindedir. Fransa ve İtalya'nın harbe iştirak etmeyeceği muhakkak gibidir. İngiltere efkâr-ı umumiyesi de harp aleyhindedir. Tehdit ile bizi metalibimizden feragat ettirmek istiyorlar, Henüz Musul'u vermek gibi fedakârlıkların zamanı gelmediği gibi, bir defa fedakârlık edersen diğer metaliblerin-de de daha musir olacakları ve artık tutunamayacağımız fikrindeyim, inkıta biz değil, onlar yapıyor. Buna kuvvetli bir surette göğüs gererek, ahvali görmek ve ona göre hattı hareket ittihaz etmek fikrindeyim. Lozan muhiti Ankara'nın (İtilaf Devletleri'nin) Allie metalibine boyun eğeceği fikrindedir. Bu da onlara çok ümit veriyor., Bu halde işi muallakta bırakarak Ankara'ya gelmemiz en münasip bir tarihtir."

Lozan, 27 Kânunusâni 1332 (7 Şubat 1923) Rıza NUR

Haşan da bir telgraf yazdı.

Hemen kendi elimle şifre edilmek için verdim. Baktım İsmet'in yaveri Atıf da şifre yapıyor.

Telgraflar gitti. İsmet yine fırsat buldukça beni tatlılıkla kandırmaktan vazgeçmiyor, yalvarıyor.

BEN, "İMZA ETMEM" DEDİM

Pek gergin bir hava içinde, gergin sinirler ile mühlet bitti. Son gün artık Şato'da umumi celse yaptılar. Bizi Lord Curzon'un odasına çağırdılar. Giderken İsmet'e "İmza edersen bak ben etmem." dedim. İsmet'le ben gidiyoruz. Odamızdan asansörle indik. Asansörden çıkıyoruz. Bir sürü insanlar yığılmış. Belki de elli kişi var. Bizi seyrediyorlar. Yüzümüzden bir

şey anlamak istiyorlar. Dikkatle bakıyorlar. Bunların arasında Madam Bompard da var. Madam bana yanaştı:

- Rıza Nur! Apposez Votre signature! S'ilavous plait apposez!.. diyor. Yalvarıyor. Elimin tersiyle suratma bir aşk edeceğim geldi. Kimse hatta bizim müşavir ve kâtipler ne olacağım bilmiyor. Sade Münir, benim İsmet'le münakaşalarımnda, telgraf yazarken bulundu. Ne olacağımIr hatta biz iki murahhas da bilmiyoruz. Aramızda ihtilâf var.

Curzon rahatsız. İyi yürüyemiyor. Ayaklarını uzatmış. Değneği de yanmda. İsmet'le beni yanma aldı. Diğer delegeler de gelmişler. Hazır Curzon söyledi. Hulâsa: "İmza edin!" dedi. Bompard da, diğerleri de aym nakaratı türlü acıklı ve akibeti vahim şekillerde gös I tererek terennüm ettiler. İsmet birkaç kelime söylemeye başladı. Pek heyecanlı idim. Hatırımda tutamadım. Ne olur ne olmaz diye derhal sözü ağzından ben aldım. Dediğim hulâsaten şudur:

"Böyle bir muahede Türkiye'nin istiklâlin! temin etmez. Hem de kısmen imposer edilmektedir. Bunu İsmet Paşa, im"* edemez. Ankara'da bir Millet Meclisi vardır. Bizi imha eder."

Mesele bitti. Bıçak gibi kesip attım. Curzon, "Ben bu akşam gidiyorum. Düşünün." dedi. Düşünecek bir şey kalmamıştı. İstedğim oldu. Emrivaki yaptım. İsmet'e imza edeceğim demeye vakit vermedim. Diğer delegeler ricaya b ' aşla-dılar. Bizi iyi düşünmeye davet ettiler. "Akıbet vahimdir." dediler. Hele Bompard'ın hali pek şayan-ı dikkat oldu. Ayağa kalktı, Pürtelâş: "Aman ne yapıyorsunuz? İmza edin... ilh." diyordu. Baktılar ki biz put gibi duruyoruz, celseye nihayet verdiler. Otele geldik. Giriyoruz. Yüz kişi kadar toplanmışlar bize muntazır. "Ne oldu?" diyorlar. Bizde cevap yok.

8 - Kulis, Kulis...

Bugünkü kadar heyecan duyduğumu bilmiyorum, diyeceğim. Hayır, böyle şiddetle heyecanı bir defa Bolu isyanında (110) Refet, (111) âsüerle uyuşmak için onların tarafına gittiği vakit duymuş, "Eyvah her şey gitti" demiş idim. Koca bir Türk milletinin hayat ve mevcudiyeti hayatı gözümün önünde sallanmıştı. Eskişehir, Afyon mağlûbiyetlerinde böyle olmuşum. Sonra Mustafa Kemal, Sakarya muharebesinde ricat emri verdiği vakit aynen böyle olmuşum. Şimdi de öyle oldum. Hani nerde ise ettiğime pişman olacağım... Üstüme bir hüznün, bir melankoli çöktü. Artık bir şey düşünemiyorum.

Bu işten ben şahsen mesulüm. Mesuliyet pek ağırdır. Ya harp olursa... İsmet zaten yazdı da, sulhü imzalayacaktı. Mesuliyeti derhal benim üzerime atar; ve bana kimbilir ne fenalıklar yapar?! Bu düşünceler altında eziliyorum. Arkadaş değil ki...

Biraz sonra biraz daha ferah düşünmeye başladım. "Bunun doğrusu budur. Madem ki vicdanen kanaatim budur. Vazifemi ifa ettim. Hele harp olmaz, tekrar gelir iyi bir sulh yaparsak, benim için ne muvaffakiyet, ne şeref!.. Bunun bizzat sebebi benim. Türkiye'yi bizzat ben kurtarmış oluyorum. Hem içten dıştan ne müthiş müşkilat, mes'uliyet ve tehlike içinde. Ona tam devlet halini bahşeden bir sulh veriyorum." dedim.

Arkadaşlara sulhun olmadığını söyledik. Bütün yüzleri keder bürüdü. Hakları var. Hele Münir Bey süt dökmüş kedi gibi büzülmüş oturuyor, önüne bakıyor. Beni çiğ çiğ yiyecek, bir saat böyle geçti. Bana cesaret, hatta neş'e geldi. Gülmeye, bazılarına şaka yapmaya başladım.

Bu esnada Chiid (Amerikan delegesi) geldi. İsmet onu karşıki odaya aldı. Hüseyin (Pektaş) de beraber konuşuyorlar. İsmet'in odasında Hasan'la kaldık. Derken Bompard'la Montagna geldi. Montagna'nın elinde meşhur adli formül var. Bana: "Şunu halledelim, sulh olsun." dedi. Ben bununla sulh olmayacağını biliyorum, o bilmiyor. Ancak "fırsatken şunu da belâ torbasından çıkarıp kazanç torbasma koyalım." deyip "Peki" dedim. Evvelce soktuğu cümleyi kaldırttım. Beş yıl için müşavir kabulünde ısrar

etti. Baktım olmuyor. "Bekle!" dedim. Münir ile görüştüm. Münir: "Bunlar bizim memurdur, mahkemeye girmeyecek, hiçbir mahzur yok." dedi. Tamamiyle doğru.

Bompard da Haşan Üe münakaşa ediyordu. Anlaşılyordu ki Montagna gibi o da birtakım fedakârlıklar edecek. Doğrusu ben Montagna ile müzakereye o kadar dalmışım ki, Hasan'la Bompard ne konuşuyorlar, onun bile farkında değilim.

TAHİR, BANA BOA YILANI GİBİ SARILDI

Montagna'ya: "Peki kabul ettim. Yalnız bir defa İsmet Paşa'ya söyleyeyim." dedim. Gittim İsmet'i Child'ın yanından kapıya çağırdım. Anlattım. "Peki!" dedi. Koridora çıktım. Tahir (Taner) beni yakaladı. Halinde yavrusunu çaylak kapmış bir tavuk telâşı var. Bu adam da ne kadar ve ne acip surette işine sadık adammış... Beni takip edip duruyormuş... "Aman!.." dedi. Bana sanldı. Sarıldı, diyorum, lâfla değil, b I oğa yılanı gibi sanldı. Çırpıyor. Meğerse benim Münir Bey'le müzakeremi öğrenmiş, gelmiş. Dedi: "Millet batıyor. Kabul etmeyin bunu! Kat'iyen olamaz." Cevap vermedim, gitmek istedim. Sıkı sıkı beni tutuyor, koyvermiyor. Baktım elinden kurtulmak müşkül. Silkindim ve s I ert bir sesle dedim ki: "Sen bu İşe memur değilsin bırak beni Kanş-* Forma: 14

ma!.." Beni bıraktı ve sustu. Bu halleri koridorda herkes görürmüş. Sonra Hüseyin Cahid bunu ve Tabir*'in bu suretle sullie mani olduğunu yazdı. Odaya girdim.

BU SEFER İSMET "OLMAZ!" DİYOR

Montagna'ya: "Oldu. Bu raes'ele bitti." dedim. O da keyiflendi. Bu aralık geldiler. "Seni İsmet Paşa istiyor" dediler. Çıktım Child'ı bırakmış. Odanın kapısının dışarısında beni bekliyor. Tahir de yanında. İsmet: "Olmaz! Vazgeç!.." dedi. Dedim: "Ya şimdi razı oldun. Sana söylemeden yapmadım. Montagna'ya oldu, dedim. Şimdi bir dakika sonra dönüyorsun. Olur mu? Montagna'ya nasıl söyleyeyim. Ayıp değil mi?" "Hayır kabul etmiyorum." dedi. Ben de artık pek kızdım. Bıktım. Belki ikna edebilirdim. Damarını bilirim. Evhamını kamçılarım olur. Fakat benim de artık gırtlığıma kadar geldi. Aksiliğim tuttu... "E... Ben mi kaldım. Ne olursa olsun." dedim. Meğerse bana söz geçiremeyince Tahir derhal İsmet'i dışarı çağırtmış, kandırmış, vazgeçirmiş. Meğerse Tahir Bey yapışkan adeta cıvık bir belâ imiş... Ökse mi ökse imiş... Müthiş bir sakız ki ne imiş... Bir işe başladı mı bırakmıyor. Ama akli da ermiyor. Bu pek iyi bir meziyet ama burda değil. Yerini, işini, nev'ini hakkıyla takdir edemiyor. Bu da büyük kusur. İş bırakmıyor ama aylardan beri hal de edemedi. Hatta bir kelimelik bir iş yapamadı... Nafile adam. Hem müz'îç ve mani adam... Elinden iş gelmez,

bir işe yaramaz. Kendi o kadar uğraştı. Bir şey yapamadı. İşi yoluna koydum. Tamamiyle bize muvafık şekil. Onu da bozdu. Kızdınbp, kükretilmiş file canları çiğnettikleri gibi şu Tahir'i nasü üstüne çıkıp da çiğneye çiğneye gebert-mezsın? Ne sersem, ne belâ şeysin yahu!.. Şu İsmet de bir saat evvel bütün muzır projeyi imzalayacaktı. Ve bu arada bu formülde Montagna'mn cümlesiyle beraber kabul edilmiş olacaktı. Şimdi bu cümle çıktığı halde kabul etmiyor. Bu adamda mantık yok. Ve şaşırmış adam!..

Müşavir... Zaten üç değil, muhtelif şeylerde Avrupa'dan birkaç yüz müşavir getirmek mecburiyetindeyiz. Bunsuz Türkiye'yi devlet ve Türk'ü millet yapmak mümkün olmadığı kanaatindeyim. Nitekim Frenkler bu müşavirler mes'elesi-ni şiddetle bize teklif ederlerken İsmet'e bir düziye "Sen şimdi kendin birçok Frenk müşavir al! Ankara'ya yolla! Bunlara bunu siz istiyorsunuz, yorulmayınız! Biz kendimiz alıyoruz ve alacağız. Muhadeye sokmaya lüzum yok, de, mes'ele biter." derdim, fakat dinletemezdim. Hasılı bu müşavir mes'elesi için gerek Lozan'da, gerek Lozan'dan Ankara'ya belki her görüşüşümde İsmet'e söyledim. Bir türlü razı olmadı. Bana açıktan söylüyor: "Ecnebler nftuzırdır. Devlete zarar olur." diyor. Sebep bu imiş. "Ne zararı olur?" diyorum. Siyaset yaparlar, diyordu. "Bitaraflardan alırsın. Hem senin pençenin altında. Daima tarassut ettir, yapanı geri gönder diyordum. Buna cevabı yoktu. Bir aralık ise bu ısrardan bıktı: "Ecnebi mütehassısa lüzum yoktur. Bizde mütehassıs var." demiştir ki, bununla suiniyet beslediğini, kendisinin gölgede kalmak, şerefine hissedar almak istemediğini anlıyordum. Demek ki, bu adam millet ve devlet düşünmüyordu.

Tahir'i fena azarladım. Bir muahede yaptık ama, ne belâlarla uğraştık, neler çektim... Sonra gözüm dönmüş, odaya girdim. Montagna'ya: "Olmuyor!" dedim. Adamcağız şaşırdı. "Nasıl olur? Şimdi kabul ettinizdi. Ayıptır." dedi. Ağır lakırdı ama haklı. Sineye çektim. Türk hey'etinde şaşkınlık, anarşi olduğu gözüküyordu. "Ne yapayım, İsmet Paşa vazgeçmiş. Şimdi beni çağırması bunu söylemek için imiş, söyledi." dedim. "Demek bir şey olmuyor" dedi. Dedim: "Evet, olmuyor. Bitmiştir." "O halde beni Curzon bekliyor söyleyeyim mi? Olmuyor, trene binip gitsin diyeyim mi?" dedi. Dedim: "Evet, dönsün!" Telefonu aldı, öylece söyledi. Meğerse Curzon

öğlen treni ile gidecekmiş. Bu fedakârlıklarıyla sulhü yaparız ümidiyle
akşam trenine kalmış imiş...

HAŞAN KÜFÜR EDİYOR

Ben kendi telâşımdayım. Kafam kızmış, gözüm dönmüş. Yanımdaki masada konuşan Bompard ve Hasan'dan haberim bile yok. Birden Hasan'ın Fransızca fena bir küfür ettiğini ve Bompard'ın Quelle insulte? (Ne küfür) dediğini işittim. Ayağa kalktılar. Haşan galiba yaptığı haltı derhal anladı. Kabahatli bir tavır aldı ve bir an sonra odadan çıkıp savuştu. Bompard, zavallı adam "Tiens! Tiens!" diye odanın içinde manejde döner gibi dönüyor. Terbiyeli ve nazik adam, bir şey söylemiyor. Hiçbir diplomattan umulmayacak bir söze maruz olmuştu. Bu Haşan delidir, son zamanlara kadar Cavit'le beraber Fransız tezini bize karşı müdafaa ediyordu, şimdi birden bunlara yüzlerine karşı tulumbacı küfrü savuruverdi!.. Böyle dimağca malûl olanlara akıl ermez. Tahriş edilince ve buhranlı anlarda, âni ve otomatik olarak her haltı yiyebilirler.

Bompard böyle sinir içinde dolaşırken Montagna harekete geldi. Dedi: "Bu ne hakarettir? Bu adam ayyaşdır. Bu hakareti onun yanına bırakmam." Yüzüne baktım, cidden kızmış, yüzü, bütün gerdanı ve ensesi de beraber yakalığa kadar kabarmış hindi ibiği gibi kırmızı. Kandan şişmiş... Nerde ise derisi patlayacak, kanlar şakır şakır akacak bir halde... Bompard hâlâ dönüp dolaşıyor ve bir düziye "Ti-ens! Tiens!" diyor. Zavallı hakaret ve heyecanın şiddetinden başka lakırdı bulamıyor. Hep bunu söylüyor, Montag-na'ya dedim ki: "Baron bırak, bu adam deli oldu. Otomatik yaptı. Heyecanı şiddetlidir. Hak ver. Mühim ve vahim bir andır bu. Böyle şeyler olur... Yaptı, lâkin kendi de utandı, kaçtı. Biz kendi derdimize bakalım." Ne ise susturdum. Sükûnet buldu. Kalktım, Bompard'a "Ekselans! Affediniz!" ilh... diyerek onu da yatıştırdım. Çıkıldılar, gittiler.

İşte son bir tecrübe gitti. Eğer Tahir işi karıştırmağa, İsmet makul olsa İdi adli iş de bitecekti. Eğer Hasan'ın yerinde kabiliyetli adam olsaydı, ihtimal mali ve iktisadi işlerden de bir kısmı istediğimiz gibi halledilecek, yeni maddelerle muahededen çıkarılacak, sulh olacaktı. Çünkü bu adamların bize gelmesi herhalde birtakım metaliplerinden vazgeçmek niyetinde olduklarını gösteriyor. Nitekim Montagna yaptı idi. Fırsat kaçtı. Sonra

ikinci devre konferansında İn-kıtadan sonra bu maddeleri ve hele adli mes'eleyi hal için yeniden ellfbeden başladık, göbeğimiz çatladı.

Bakınız! İnkıta oldu, Ankara'ya gittik, tekrar çağırdılar, geldik, adli işe başladık. Frenkler bize yeniden bir proje verdiler. Baktık ki, meşhur Montagna formülünü unutmuşlar, ilk projelerinden daha müthiş. Dedik ki: "Ayol bunu ilk devrede halletm I iştik. Montagna formülü olmuştu. Onda da tadilât yapmıştık. Onu kabul edelim." Dediler ki: "Hayır o vakit kabul etmediniz. Bitti Şimdi talebimiz budur." Yeniden uğraşıldı, Aylar sürdü. Anamızdan emdiğimiz burnumuzdan geldi. Bin belâ ile eski şekle gelinebildi. Frenkler tabii bu şekle geleceklerdi. Madem ki kabul etm I işlerdi. Yine edeceklerdi Etmemelerinde manâ yoktu. Fakat, bunu pazarlık payı olarak sakladılar. Ve bizden bunu vererek bazı şeyler aldılar. İşte Tahir'in ve İsmet'in marifeti bu oldu. Halbuki b ' en ne güzel bitirmiştım. Bu büyük mes'uliyet bu iki adamın boynundadır.

Bompard, Montagna, Child gittiler. Yemek yedik. Benim öfkem yine geçti. Curzon ümit ile beklem I iş, akşam trenine binmiş, muahedeyi mühürlemek için mühür mumu ve her şeyi de hazırlatmış, bakmış ki, gelmiyoruz, gitmiş. Arkasından derhal diğer hey'etler de gittiler. Yalnız Montagna ile İtalya hey'etinden birkaç kişi kaldı. Bu da galiba yine bir ümit üzerinde idi.

MEĞER İSMET...

Sonradan haber aldım meğerse İsmet, Curzon'a ve diğerlerine verdikleri projeyi İmza edeceğine son hususi konuşmalarında ve son celseden evvel söz vermiş imiş. İs-met'in beni zorlamaları, Curzon'un ümidi ve bu beklemeleri hep bundan imiş... Bu adam şayan-ı hayrettir. Bu ne iştir?! Ben delegeyim. Bensiz bu sözü nasıl verirdi. Hükümete yazıp ondan muvafakat cevabı alıp almadığım bilmiyorum. Yoksa hususi olarak Mustafa Kemal'e yazdı da ondan muvafakat cevabı mı aidiydi?! Çünkü, her şeyi hükümetten ziyade ona yazar, danışırdı. Böyle ağır işi<le onun kendi başına yapmamak adetidir. Üstüne mes'uliyet almaz. Bilmem?..

Curzon Londra'ya gidince hükümete resmi bir rapor vermiş. Bunu neşretmişler. Ben görmedim. Söy I lediklerine göre, bu raporunda: "Sulh olda demekti. İsmet bana projeyi imzalayacağına kafi söz verdi İdi Son

dakikada işe bir ruh-u habis karıştı, olmadı." demiş. Bu ruh-u habis, tabü ben oldum.

HAHAMBAŞI SAHNEDE

Bu esnada sahneye Hahambaşı Naum girdi. Paris gazetelerinden birinde beyanatım gördük. Hulaseten diyor ki: "Merak edilmesin, İsmet benim ahabımdır. Sözümden çıkmaz. Gider işi düzeltirim." Derken Paris'ten İsmet'e Haham'dan bir telgraf geldi: "Ben geliyorum. İş düzelttim. Size mühim haberim var. Sakın ben gelmeyince işi kesmeyin!". Halbuki Yahudi'yi Lozan'dan kovmuştuk. Utanmıyor, bunu yazıyor. Tabii Yahudi... Utanmaz... Güldüm. Şu Yahudi'nin madrabazlığına bak!.. Gazeteye ne diyor, bize ne?! Gazeteye göre Frenklere, telgrafına göre bize hizmet ediyor... Yahudi dediğin böyle olur... İsmet, ben, Münir ve daha birkaç kişi İsmet'in odasında oturuyoruz. Nefer geldi, "Naum Efendi gelmiş, sizi görmek istiyor." dedi. İsmet'e bağıra bağıra, "Sen hiçbir lakırdı söyleme. Bu işi bana bırak! Şu domuz Yahudi'ye göstereyim." dedim. Bu sözleri tabii methalde bulunan Yahudi de işitti. Nefere, "Getir!" dedim. Geldi. "Otur!" dedik, oturdu. "Ne haber var?" dedim. Yahudi bu... Usta... Sözümlü işitti ya "Hiçbir şey yok. Sizi ziyarete geldim." dedi. Hiddetim mani olmasa kahkaha ile gülecektim. Fakat herifin ustalığını takdir ettim. Bu da öfkemi geçirdi. Yahudiler böyle lastik gibidir, her tarafa uzarlar. İnce bir kamış gibi rüzgâra göre eğilirler. Ama telgrafta ne demişti, onun zaran yok... Utanmadıktan sonra... Yahudi habisinin ise utanmamak en büyük san'atı, meziyeti ve silâhıdır. "Peki!" dedim. "Telgrafında mühim haber getirdiğini yazıyordun?" Buna cevap bulamadı. Kekeleydi. Demek tam Yahudi değilmiş... Tam olsa kekeleyemez, buna da bulurdu, ama zırva... Zaran yok, söylerdi. Herif dalavereye kalksa, fena başlayacaktım. Kalkmayıp bu tarza dökülünce öfkem geçmişti. Gazeteyi kendisine verdim. "Bu beyanatın nedir?" dedim. Şapa oturdu. Herif kafa tutmuyor ki... Hamur gibi yumuşak. Yalnız soğuk muamele ve çabuk defettim, gitti.

TAHİR'İ KORKUTUYORUM

Şimdi birçoğumuz oturuyoruz. Tahir de var. Herkes somurtmuş, paslı sebilhane bardağı gibi dizi dizi duruyorlar. Çeneler çekildi. Aklıma muziplik geldi. Hem de istiyordu. Kabahati büyük. Hiç olmazsa biraz korksun, üzölsün. İntikam alayım. Dedim ki:

"Tahir bey! Gördün mü?.. Formüle mâni oldun. Sulh olmadı. Bunun sebebi sensin." Tahir'in gözleri gözlüğünün al-tmda loş bir şey oldu. Münir dizimi dizi ile dürttü. Usulca ve gözlerini kırparak "Yap! Yap!" dedi. Tahir pek endişeli bir halde duruyordu.

Devam ettim: "Şimdi yeniden harp olacak Hem bu sefer İngilizler, Fransızlar, Italy anlar da ordular gönderecek. Formül kabul edilseydi sulh olacaktı. Gittin İsmet Paşa'yı kandırdın. Sulha sırf sen mani oldun. Demek harp meşgulü sensin. Senin yüzünden su gibi kanlar akacak. Bu ağır mesuliyetin altmdan bakalım nasıl kalkacaksın?"

■ Tahir fenalaşır Yüzü kül gibi oldu. Namuslu adam. Kaçamağa, İnkâr ve te'vil gibi şeylere kalkışmadı. Vakıa İnkâra da mecali yoktu. Ama dedi:

"Evet ben mes'ulüm. Bilemedim. Böyle bir felâkete sebep oldum. Öyle ise ben intihar edeyim..."

Nerde ise ağlayacak. Dedim:

"Yok, yok... İntihar etme!"

Hali fena... Acıdım, biraz teselli etmek lüzumunu hissettim. "Yok, yok bu mühim bir nokta. Ama sade bu değil... Sulhun olmamasına başka sebep de var. Zannediyorum kİ, harp da olmaz." dedim. Münir intikamını almış bir adam keyfi ile keyiflendi. Çünkü Tahir benimle beraber onun mesaisini de sıfır etmişti. Ben de onun gibi keyiflendim. Alaya vurduk. Tahir müsterih oldu.

Şimdi bize de yol görünmüştü. İtalyanlar bize tamamiy-le Lozan'ı terkedip, bir memur bırakmamızı tavsiye ettiler. Hakikatte de konferans İlga edilmemişti. Resmen böyle bir

şey yoktu. Hatta Curzon nutkunda, "Gidip sonra imza etmek isterseniz, yine imza ederim." demişti. Demek sade bir inkıta idi. İtalyanların teklifi de bir beşaretti. Mustafa Şerifi Lozan'da temas memuru olarak bıraktık. Biz piliyi pırtıyı topluyoruz. Nis'e zevceme telgraf verdim: "Derhal gel!" Hemşiresiyle geldiler.

İNKITA DEVRİ

1 - Lozan'dan Dönüş

Şimdi yol meselesi vardır, İsmet, Edirne'den geçmek istemiyor. Yunanlılar kendisine bir suikast yaparlar diye korkuyor. Âleme karşı yapamamaları gerek. Zayıf bir düşünce ama. Yunanlılar da çılgın bir millettir. Herhalde İsmet'in hakkı var. Romanya tariki ile gitmeye karar verdik. Ben Romanya'da kışın çokluğundan Sofya'dan Varna tariki üe hareketi tercih ettim. Tevfik ne yaptı yaptı İsmet'i Köstence yoluna şevketti. Çok uğraştım, istemedim, oldu. Sebebi: Karakıştayız, Belgrat'tan Bükreş yolunu alacağız. Dolambaç bir şey, fakat Sofya'dan Varna'ya gidebilir, hatta olmazsa şimendiferle Filibe'ye, otomobili® de gerek Varna'ya gerek bizim toprağa az mesafe var. Romanyalılar üe görüştüler. O yolu tutturduk. Artık İsmet b' ana daha soğuk. Surat ediyor. Aşikâr ki, adamakıllı kızgın... Ben de doğrusu ondan iyice soğudum. Bu adam nedir artık tamamiyle öğrenmiş bulunuyorum. İçini dışını okudum. Onu işte, buhranda, içkide, keyifli günde bir hekim gözü ile iyice observer etmiş bulunuyorum. Bana kızgınlığı müthişti. Fakat hiç sezdirmek istemiyor. Onun kuvveti zaten burdadır. Zamirini bir dindar imanını saklar gibi saklar. Bir gün Lozan'da onu denemiştım:

"Beni nasıl buluyorsun? Benim kusurlarım nedir? Meziyetlerim var mı? Sen zekisin, görürsün. Bilmek isterim. Söyle!" demiştım. Ne desem cevap vermemiş ve rükua varır gibi önüne eğilmişti. Ben de zorladıkça zorlamıştım. Nihayet sade şunu söylemiş, başka söylememişti: "Kumandansın! Kumandansın!" Ağzından bir türlü başka kelime alamamıştım. Öldür gine içini söylemez.

Ben yolda da kendisiyle pek görüşmüyorum. Bükreş'e geldik. En iyi otele Tevfik (Bıyıkhoğlu)'le beraber indi. Bana da boş oda yok diye haber gönderdi! Ben zaten ayrı bir otel bulmuştım. Kötü de bir oteldi. Oraya indim. Başvekil Praçyano, Hariciye Nazın da konferanstaki Doka idi. Praçyano İsmet ile bana bir ziyafet verdi.

TREN KARA SAPLANDI

Bükreş'te birkaç gün ikametten sonra Köstence'ye gidiyoruz. Tren bir noktada kara saplandı, kaldı. Ne ileri, ne geri kımıldanmıyor. Baktım iki yanımızda karlar vagonların ir-tifaini aşıyor. Çok fenama gitti. Ya burada günlerce kalırsak... Belki aç kalmamız bile muhtemel. Çünkü lokomotifin her yeri dondu. Biz de donuyoruz.

Küplere bindim, tsmet'in ve herkesin yanında Tefik'e, "Gördün mü marifetini, akımı ve dirayetini! Söyle bakayım?" dedim. Suratım Öne eğmiş duruyor. Cevap yok. Bir şey yapacağımdan korkmuş. Adeta titriyor. Ağzıma geleni söyledim.

Bereket versin Romanya hükümeti arkadan amele ve asker taburları gönderdi. Onlar birkaç gün uğraşıp yolu açtılar. Köstence'ye geldik. İsmet telgraf ile Gülcemal vapurunu istemiş imiş. Vapur orada. Millet parasına acıdım. Bu adam millete acımaz. Koca vapura ne hacet. Bu az masrafla mı olur. Romanya postasıyla pek âlâ gidebilirdik. İstanbul'a geldik.

BAVULUMU BEN TAŞIDIM

Bizi yine Şehremaneti Perapalas'a misafir etmiş. İsmet gitti. Ben kabul etmedim. İstanbul'da İsmet'i görmedim bile. İçim soğumuş, yüzünü görmek bile canım istemiyor. Birkaç gün sonra trene bindik. Ankara'ya gidiyoruz. Kötü bir tren. Yatacak yer yok. İsmet kendisi yataklı bir vagon tedarik etmiş. Tevfik'i, yaverleri, hatta neferleriyle yerleşmiş. Ben refikamı İstanbul'da bıraktım. Yalnızım. Yatacak yerim yok.

Tren yürüdü. Büyükköprü'ye geldik. Bu köprü dinamitle atılmış olduğundan şimendiferden indik. Eşyam sade bir bavuldu. İsmet'in neferleri onun eşyasını almışlar. Ben bavulumu kendi sırtıma yükledim. Neferlerle beraber gidiyor, diğer tepeye tırmanıyoruz. Neferlere sordum: "Lozan ne idi? Burası ne? Ordaki rahatı nerde bir daha bulacağız?" "Doğru" dediler. Dedim ki: "Peki, orayı mı istersiniz, burayı mı?" Dediler: "İnsanın yeri, yurdu, vatanı bize burası İyi." Şu hallerine şaşıtm. Takdir ettim. Sevindim. İsmet Paşa'nın arkadaşı, Türkiye'nin veziri ve Lozan'da murahhası İsmet Paşa'nın neferleri ile beraber yük taşıdı ve sohbet ederek öbür tepeye vardı. Ne yapalım... Kimse bizim bavulu taşımadı. Tekrar trene bindik.

NEFERLERİMİZ

Burada bir şey zikreleyim: Bu neferler Anadolulu oldukları halde, bir kısmı okuyup yazma bilmedikleri halde Lozan'da derhal söylemekle hergün saçlarını taradılar. Otelde baş açık gezdiler. Çatal ile yemek yemesini derhal becerdiler. Terbiyeleri fevkalâde. Vazifelerine dikkatli. Hiç savuşmuyorlar. Hüsnühalleri var. Hiçbir fenalık yapmadılar. Sızıltıya meydan vermediler. Bir müddet sonra reverans yapmaya bile başladılar. Bir emir verinc ' e "başüstüne" diyor ve derken de boyun kırıyorlar ki (bükmüyorlar) şu Türk'ün kabiliyetine hayran oldum. Üç günde bir terbiyeli Avrupalı gibi oldular. İftihar ettim. Yalnız şapkayı bir türlü başlarına koymadılar. Kalpak ile gezmeyi de münasip görmeyip, sokakta baş açık gezdiler. Bu da orada moda olan bir şeydi. Fesle gezen Baha Bey (Adliye Vekâleti Mezhep İşleri Müdürü) den daha tedbirli çıktılar. Bir gün iki İsviçreli ile holde ayakta görüştüm. Neferlerden biri yanıma geldi. Yutkundu durdu. Terbiyesine ve inceliğine bakınız ki, bizim konuşmamızı kesmemek için bir şey söylemeyip durdu. Ben İsviçrelilere "Pardon" deyip kendisine "Ne var?" dedim. O vakit "Sizi Paşa istiyor" dedi. "Peki, geliyorum" dedim. Yine reverans yaptı, biraz geri gidip döndü, gitti. Nazarı dikkatlerini cel-betmiş. İsviçrelilerden biri bana sordu: "Bu kimdir?" "Nefer" dedim. Dedi: "Nasıl olur? Değildir." Tekrar ettim. "İnanmam, bir nefer bu kadar ince, terbiyeli olamaz." dedi. Türlü teminat ile iknaa çalıştım. Çünkü çok iftihar ettim. Bir Türk neferinin terbiyesini iki Avrupah'ya isbat için fırsattı. İşte bu millet böyle şayan-ı hayret bir kabiliyettedir. Ah, yazık ki... Hâlâ başına iyi bir idareci bulamamıştır. Bir böylesi zuhur etse bu millet yirmi yılda büyük millet olur.

2 - Ankara'ya Dönüş ve Ankara Palas'ın İnşası

Şimdi Ankara'da inkıta zamanını yaşıyoruz. İsmet Ziraat Mektebi'ne yani Erkân-ı Harbiye'de bir odaya yerleşmiş, orada yatıyor. Ben bir ahabba muvakkaten misafir oldum. Çünkü yatılabilecek bir otel yok. İsmet'i de gördüğüm, yokladığım yok. Onun da beni aradığı yok. Zaman geçti, galiba

İsmet benim iyice soğuduğumu anlamış, ben içimde saklar adam değilim ki... Halimi derhal gösteririm. Şimdi bana hüsnü muamele etmek istiyor. Sebebi de bilmem. Belki o esnada Heyet-i Vekile'de olan şifre meselesi ve istifamdır. Gönlümü almaya çalışıyor. Ne yapsın daha görülecek iş, bana lüzum var. Lozan bitmedi. Bensiz o işin sökmeyeceğini gördü. Anladı. Hasılı daha posa olmadım. Emilecek suyum var... Beni Erkân-ı Harbiye'ye aldı. Bir odaya yerleştirdi. Gündüzleri ve geceyarısına kadar Hariciye Vekâleti'nde. Yemeklerini de orada yiyor. Beni de zorluyor, beraber yemek yediriyor. Gelmemi tembih ediyor. Gitmezsem haber yolluyor.

LONDRA'YA BİT İHRACI VE ANKARA PALAS

Ben Sıhhiye Vekili olunca, Lozan'dan çok evvel yetimlerin vaziyeti ile pek alâkadar olmuşum. Fakat para yok. Devamlı bir surette Ankara'da da kalamıyorum. Bir düziye diplomatik seyahatler yapıyorum. Birgün eczacı Hüseyin hikâye etti. Ankara'ya Time muhabiri gelmiş. Otelde yatağından bit toplayıp kâğıda koymuş. Londra'ya götüreceğini söylemiş. Galiba Londra'da üretecek!.. Vakıa Ankara'nın kedisi, keçisi meşhur ama, bu mahlûk tüylü değil, bitinin şöhretini hiç işitmemiştim. Bundan çok utandım. Avrupa otelleri gibi bir otel yapmaya karar verdim. Yetimhanelere ait tahvilat varmış, sattırdım. Daha başka paralar filan yüz bin lira kadar peydah ettim. Millet Meclisi'nin karşısında bir otel yaptırmaya başladım. Adını da Ankara Palas koydum. Hâlâ adı budur. Bununla maksadım evvelâ ecnebilere medenî bir otel verip bizi rezaletten kurtaracağım. İkincisi böyle bir otel Ankara'da en kârlı iş olacak. Darüleytamlara iyi varidat. Üçüncüsü, yetimhanelere muaşeret sanatı öğretmek en mühim işlerdendir. Onlardan kız ve erkek otelde bir Frenk müdürün terbiyesi altında sofracı, oda hizmetçisi, konsiyerj ilh... yetiştireceğim. Bu suretle halis Türk'ten otelci yetişecek. Bizde otelcilik Rum ve Ermeni elinde. Bunlar da yarım yırtık biliyorlar. Ben, Türk'e doğrudan doğruya Avrupa aşısı aşılacağım. Türklere bir sanat daha vereceğim. Mimar Vedad'ı (112) çağırdım. Sonra üstüne bir kat daha çıkabilmek kabiliyeti olmak üzere şimdilik iki kat bir otel planı yaptırıp işe başladım. Bununla Ankara'da ilk imar işine ben başlamış oldum. Faaliyetle çalışıldı. Günde üç defa başlarına gidiyorum. Mübayaat ve hesabatı bir komisyona havale ettim. Ben de bakıyorum. Tembellik edilemiyor, çalınamı-yordu. Lozan'a gittiğim vakitte de orada bu otel için tetki-kat yaptım. Eşya siparişleri yaptırdım. Duvar içine dolaplar yaptırıyordum. Banyolu odalar yaptırdım. Büyük bir hol, iki tane büyük yemek salonu yaptırdım. Birisine başka kapıdan da girilebilecek. Bu, ziyafetlere mahsus. Böyle ziyafetlerde otel halkı rahatsız olmayacak. Dışını mozayik taşla yaptırdım. Çünkü ucuz oluyor. Sofaların çinilerini her şeyisini hazırladım. Hatta Ankara'da su olmadığından artezyen kuyusu açmak için de aletler buldum. Pencere ve kabinlerini ısmarladım. Ben Sıhhiye Vekâleti'nden istifa ettiğim zaman yalnız üstünün örtülmesi kalmıştı. İki bin çuval çimentosu, kiremiti, kerestesi, tuğlası hep hazır. Ancak doksan bin

lira gitmişti. Lozan’da içinin eşyası ve çatallarına varıncaya kadar teklifler getirttim. Bütün bina ve eşya ikiyüz bin lira ile oluyordu.

Benden sonra, yani Lozan sulhünden sonra ben vekâletten çekilince yeni Sıhhiye Vekili Refik (113), binayı Evkafa vermiş. Gaye gitti. Yetimlere bir şey çıkmadı. Derhal bu binanın dışına çimento sıvadılar. Hiç lüzumsuzdu. Müthiş masraf oldu. Avrupa’da da meselâ Paris’te böyle mozayik binlerce güzel binalar vardır. Tepesine üç kubbe yaptılar.

Hiç lüzumsuzdu. Ben cepheyi Selçuk tarzında ve büyük ana kapı ile yaptırmıştım. Bu külâhlar müthiş sakil oldu. Sebebi, şimdi yani benden sonra herkes karışıyordu. Mustafa Kemal ortada bir kubbe tavsiye etmiş, yapmışlar. İsmet yanların da birer tane münasip görmüş yapmışlar. Sonra bunları herkes duydu. Bu sefer emrettiler, kubbeleri yıktırdılar. Binlerce lira gitti.

Sonra Fethi (Okyar) Başvekil iken gezmiş, misafir odalarının bazısının yanlarında kapılan, odalar içinde yerler görmüş. Sormuş. Demişler ki: "Hizmetçi odası kapılarını yanlış yapmışlar, yıktık. Koridor yaptırıyoruz." Duvarlardaki dolap yerlerini de hiç anlamamışlar. Bana sordu. Dedim: "Banyo odası" "O... Misafir odasının yanında hizmetçi odası olur mu dedim?" dedi. Duvardaki şeylerin demek son sistem ve odada kalabalık etmeyip yer işgal etmeyen dolaplar olduğunu söyledim. Holü bu kadar büyük salon olur mu diye odalara taksim etmişler. Tabii bu adamlar, Avrupa’yı ve hayatını ve otel teşkilâtını bilmiyorlardı. Hasılı canım oteli berbat ettiler. Yüreğim yanımtır. Bunu evlât gibi meydana getiriyordum. Ve nihayet de benden sonra sade binaya eşya değil, yarım milyon daha sarfetmişlerdir. Bu da müthiştir. Mutlaka müthiş... Bütün malzemesi hazırdır. Üstü de örtülüyordu. Doksan üç bin lira gitmişti. Nasıl olur?

İşte bizde büyükler her şeye burunlarını sokarlar, emrederler, emirlerine itiraz etmeye kimsede cesaret yoktur. İş de berbat olur. Şimdi bu otelin içinde zevk oluyor. Bizim adımızı bilen yok. Bize bu şerefi bile vermeyi kıskandılar. Buna dair istifamdan sonra bir rapor yazıp Sıhhiye Vekâle-ti’ne verdim ki onda iyice tafsîlât vardır. Bu rapordan Sinop’ta kütüphanemde vardır. Matbudur.

Aklıma gelmişken söyleyeyim. Kütüphanemde Lozan'a ait çok şey vardır. Müsveddeler, muhtelif projeler. Her projenin evolüsyonunu gösteren tebeddülâtı havı müsveddeler. Celselerde bir zarf üzerinde kabul edildiğini işaret ettiğim, ilâve edip yazdığım müsveddeler vardır. Tafsilât isteyenler, tetkikat yapacaklar, bunları da tetkik etsinler. Keza Moskova Muahedesi proje ve müsveddeleri, ikinci Rusya seferime ait notlar, Moskova ve Lozan muahedelerini imza ettiğim kalemler ve mühürler ve saire böyle eşya da vardır.

3 - Bakanlar Kurulu'nda imza tartışması

Ankara'ya geldik, arası bir iki gün geçti. Heyet-i VekÛe içtimai var. Gittim. Arkadaşlar bana soğuk duruyorlar. Bir şey var ama anlayamıyorum. Derken, Maarif Vekili İsmail Safa (114) bana hem de soğuk soğuk bakarak dedi ki: "Doktor bunu senden ummazdık!" Bu adamı çok severim. Sıkı hukukumuz yok, ama pek namuslu, vatanperverdir ve merd adamdır. Onun böyle bakış ve hitabı bana ağır geldi. Telâşla ne kabahat işlediğimi sordum. Dedi ki: "Biz bütün mukavemeti senden umuyorduk. Ümidimiz hep sende idi. Sen bize sulh tavsiye ettin de İsmet inkıta tavsiye etti."

Beynimden vurulmuşa döndüm. Şaşladım ve: "Hayır, inkıta ben tavsiye ettim, sulhu İsmet" dedim. "Hayır! Telgraf meydanda!" dedi. O vakit anladım. Bir hokkabazlık var, ama ne? Raufa sordum. "Evet" dedi. Anlattım. Enterese oldu. Dedim: "Sen bu evrakı getir! Ben Heyet-i Vekile'den resmen sorayım, okunsun." Mal bulmuş mağribi gibi oldu. "Peki!" dedi. Çünkü işi anladı. Sahtekârlık var. İsmet'i âlâ yere vuracak. İsteddiği bu. Fırsatı kaçırmı mı? Getirtti. Söz aldım: "Gönderdiğimiz telgrafların imzalarında bir yanlışlık var galiba. Bunlar okunup tashih edilsin." dedim. Okudular. Dedim ki: "Bu telgraf benimdir, bu da İsmet'in. Bu nasıl oluyor!" İsmet ayakta dolaşıyordu. Yanaşmış, ayakta din* Forma: 15 ,

lemeye başlamıştı. Kendisine sordular. Epeyce durdu. Nihayet zayıf bir sesle, "Evet, nasılsa bir yanlışlık olmuş. Bu telgraf doktorun, bu benimdir." dedi. "O halde resmen tashih edilip kaydedilsin ve musahhah nüshaları dosyasına konulsun." dedim. Buna karar verildi. Rauf tashihi yaptı. Ra-ufun her vesikadan bir tane kendisine almak adeti var diyorlar. Onda bir nüshası olsa gerek. Hasılı intikâı tavsiye eden benim telgrafa benim imzam konu.

Bu iş İsmet için pek ağırdı. Zahar Lozan'da o akşam sonradan ne düşünmüş bilmem şifre edilirken imzalan değiştirmiş. Zaten bir iş hakkında her dakika dönmek" karar verememek âdeti vardır. Şifreyi yapanlar kendi yaverleri. Baktım bu darbeden bütün Heyet-i Vekile'nin gözü yıld. İsmet somurttu. Ama, bana dahi bir şey söylemedi.

Şimdi benim yerimde kim olur da İsmet'ten buz gibi soğumaz.

Derhal Rauf bana, "Sana mektup yazdım da cevap bile vermedin." dedi. Dedim: "Cevap yazdım." "Hayır!" dedi. Yazıp hatta kurye Üe gönderilsin diye Reşit Saffet'e teslim ettiğimi söyledim. Ve yine o anda hatırladım. Bir gün Lozan'da İsmet bana mânâlı mânâlı "Rauf pek dostun, galiba ona bir mektup yazmışsın. Ne yazdın?" dedi. Ben bundan bir şey anlamamış, "Mektup yazdı cevap verdim" demiştim. Demek Reşit Saffet mektubu ona vermiş, o da açmış ve göndermemiş. Mektupta hiçbir şey yoktu, ama ona da kızmış. Raufa anlattım.

SIHHİYE VEKÂLETİ'NDEN VE MURAHHASLIK

TAN İSTİFA ETTİM

Artık tam oldu. Böyle bir adamla çalışmak hatadır. Vekillikten de murahhaslıktan da istifaya karar verdim. Bu esnada Cahid (Hüseyin Cahit Yalçın) de aleyhime döşenmiş,

yazıp duruyor. Ertesi gün yeni bir makalesini gördüm. "Çir-kef içinde durulmaz, çıkayım." deyip istifamı yazdım. O günü Heyet-i Vekile içtimasında Rauf a verdim. Baktım, Rauf keyiflendi. İsmet beni Rauf'un dostu zannediyor. Halbuki ben aralarındaki bazı uygunsuzluğu gideriyorum. İsmet Ra-ufa köpürdükçe iştirak edeceğime sükûnet getiriyorum. Bu dostluğu galiba bundan zannediyor. Halbuki Raufu ben gördüm, dirayetsiz, muvaffakiyetsiz, sonra da merd geçinir, halbuki değil. Hiç dost değil. Sevmediğim bir adam. Onunla bir hukuk diyecek bir şeyim de yok. Halbuki İsmet'le çok temas ve hukukum var. Tabii Rauf benim aradan defolmama sevindi. Kâğıdı sanki kapar, geri ahveririm diye acele iç cebine soktu. Ben Heyet-i Vekile'yi bırakıp gittim. Artık Sıhhiye Vekâleti'ne de gitmiyorum. Oradaki eşyayı da aldım. Üç gün geçti. İsmet beni gördü. İstifanâmeyi Rauftan aldı. Bana gösterdi: "Bunu yırtacağım, vazgeç!" dedi. "Hayır!" dedim. Savuştum. Birkaç gün peşimi bırakmadı. Uğraştı. "Bütün işleri yapan sensin. Yarm öbürgün bizi tekrar çağırırlarsa konferans sensiz olmaz. Vatan hizmeti namına rica ederim." gibi şeyler söyledi ve nihayet beni razı etti. İstifa-nâmeyi yırttı.

İşte bundan sonra idi ki, beni Ziraat Mektebi'ne aldı. Yemeklerine davet etti. Frenklerin bize Lozan'da verdikleri ve imza edin dedikleri projeyi Türkçe'ye tercüme ettirdik. Heyet-i Vekile'de bunu müzakere ederek muaddel şekle koyduk. Zaten kalan meseleler mali meselelerdi. Şaşı Haşan Fehmi (Gümüşhane) (115) Maliye Vekili idi. Şu adam hayret edilecek bir adamdır. Pazarola Haşan (Saka) ile Şefik (Bekman)'in yapamadığı şeyleri şimdi Ankara'da mükemmel yaptı. Sanki maliye-i âli mektebinde tahsil

etmiştir. Bu adam ancak rüştiye tahsili görmüştür. Jandarma, reji bile diyemez, telaffuz edemez. Candarma, reci der. İki satır dürüst mânâ ve imlâda yazı yazamaz. On satırlık bir müsveddesinde yirmi, yirmibeş yanlış vardı. Fakat zeki. Bilhassa ak> liselimi kuvvetli. Bunlarla bu mühim maddeleri hallediyor. Tam Türk, çelebi hususiyeti onda var. Zaten Pazarola Haşan Maliye Vekili olur, işleri alt-üst ve çorba eder gider, Şaşı Haşan gelir düzeltirdi. Vekâleti tıkır tıkır işletirdi. Ordumuz İzmir'e girer girmez kaçan Rumlar'dan, Yunanlılar-dan kalan mücevherat ve emsali için Maliye Vekili sıfatı ile İzmir'e gitmiştir. Bu mücevheratı Ankara'ya beraber getirdi. Mezatla sattırdı...

Demek İsmet'in baş prensibi olan "Suyunu emmek, posasını atmak" daha tamamiyle tahakkuk etmemiş. Onca herkes gibi ben de portakalım, demek henüz daha suyum var. İş bitsin o vakit beni posa diye çöp tenekesine atacak. Nitekim öyle oldu.

Biz Lozan'da iken ikinci grup almış yürümüş. Ekseriyet artık elinde, kendileri de durmuyor. Ve pervasız Mustafa Kemal'e hücumlar yapıyorlar. Tan (Şafak) adında bir gazete de çıkarıyorlar, hükümete hücum ediyorlar. Gazete ve matbaası Trab I zon meb'usu Ali Şükrü'nün. Baktım ki, Meclis vaziyetinde büyük değişiklik var. Mustafa Kemal'in de gazetesi var. Adı: Hâkimiyet-i Milliye. Kendi malı. İdaresini de Recep Zühdi'ye vermişti. Çoktan b'eri idare ediyordu. İkinci grup Recep Zühdi'ye para verip elde etmişti. O da onlara yardım ediyor. Mustafa Kemal bunu duydu. Recep Zühdi'yü kovdu. Aylardan sonra Arnavut Bozok Salih (Yaverdin delâletiyle yine yanma aldı.

Ankara'da bir de "Yeniğün" gazetesi var. Bu, Yunus Nadi'nin. Daima Mustafa Kemal'in lehinde fakat, şimdi bazen aleyhine yazıyor. Bir gün sonra yine lehinde. Hariçteki-Jere anlaşılmaz bir muamma. Yunus Nadi'ye Matbuat Müdüriyetinin bütün tahsisatı verilir kâğıtları gümrüksüz geçirilir. Bir gün yanındayım. Yunus Nadi'nin aleyhinde yazmasından bahsettim. Mustafa Kemal dedi ki: "Ha, o böyle bir mahlûktur...

OSMAN AĞA'NIN SONU

Meclis'te meb'us, eski valilerden Arnavut Haydar bir takrir ile Osman'ın asılmasını teklif etti. Bu teklif kabul edildi. Osman'ın cenazesini mezardan çıkardılar ve astılar. Çirkin bir şey idi. Vaktiyle Giresun'da mutasarrıflık eden ve el'an Diyarbakır valisi olan Nizameddin ile Ağa'nın arası pek iyi idi. Nizameddin onun sırlarım bilirdi. Vefalı adamdı. Ağa'nın cenazesini memleketinde gömmek için istemiş, vermemişler. Bana müracaat etti. O günü Ağa'nın kansı da "Kocamın cenazesini olsun buraya yollayın!" diye bana telgraf çekti. Raufa dedim ki: "Artık bu kadar olmaz. Ölmüş, her şey olmuş, bitmiş. Cenazesini verin!" Cenazeyi aldirt-tım. Nizameddin alıp Giresun'a getirdi.

Zavallı Ağa şu vatana üç, dört yıldır bence büyük hizmetler etmiş, kellesi koltuğunda çalışmıştır. Çok ve müthiş hunhar idi. Ama kestiği adamlar da yani Rumlar da Samsun havalisinde Türk'leri müthiş katliam etmişlerdi. Hem pek Türkçü, vatanperver, gayretli ve Müslüman idi. Yine vatan yolunda zannederek, Ali Şükrü'yü boğdu. Bu suretle kendi kellesini de verdi. Su testisi âkıbet su yolunda kırılır. Ama, zavallı derdi, ümmi ve cahildi, fakat akliselimi galip bir adamdı: "Ben çok iş ettim. Ben kurtulur muyum sanırsınız? Vatana hizmet ettim ama, bir gün beni harcarlar." Sanki kerameti vardı. Dediği oldu. Cehline kurban gitti. Burda ahlâkî mühim bir ders de var. Şu adam vatana pek çok hizmet etmişti. Pontus isyanını, Koçgiri isyanını o bastırmış, Giresun dağlarından topladığı eşkıyalardan birkaç alay teşkil edip, Yunanlılara karşı olan harplere iştirak etmişti. Mustafa Kemal'e şahsi hizmeti de gayet büyüktür. Onun hayatını yıllardan beri Osman'ın adamları muhafaza ediyordu.

Hâlâ Osman'a acırım. Bir gün Maliye Vekili Ferid'in odasında ve beş-altı vekilin yanında "Ben cahilim, fakat Türk'üm, Müslümanım. Bu iki gayretle iyi yapıyorum diye yapıyorum. Yanlışsa doğrusunu gösterin, öyle yapayım." demişti. Bu faciayı, Osman'ı hatırladıkça hep bu sözleri kulağımda çınlar. O yeni bir Köroğlu'dur. Menkıbelerini bir hikâye veya gülgülü opera halinde yazmak istedim. Hâlâ elim değip yazamadım.

Ziya Hurşit ve daha bazı meb'uslar Ali Şükrü'ye büyük bir cenaze alayı yaptılar ve cenazesini ahp Trabzon'a getirdiler.

LÂİK KELİMESİNİ LOZAN'DA

İLK DEFA BEN KULLANDIM

Bu vesile ile bir vak'ayı zikredeyim: İlk ben bu kelimeyi Lozan'da celselerde telâffuz ettim. "Türkiye lâik oldu, din ve hükümet ayrıldı. Sulh olur olmaz Kanun-i Medeni'yi yapacağız." dedim, zabıtnamelerde vardır. Bu benim menfaatimizi müdafaa için Lozan'da mühim mesnedlerimden biri idi. Padişahlığı ilga eden takririme de din ve devletin ayrıldığı kaydını koymuştum ki, bu lâikliğin esasıdır.

Bu kelimeyi Ziya Gökalp "Lâdini" diye tercüme etmiş. Büyük hatâ... Bizim gazeteciler de benim beyanatımı neşrederken lâdini tercümesi ile neşretmişler. O vakit Meclis'de-ki hocalar köpürmüş. Lozan'dan avdetimde, yani inkıta za-manında Meclis'te bunu bana sordular. Ve beni ithama çalıştılar. Baktım ki bunu mühim bir mes'ele yapmışlar. Kendilerine izahat verdim. Meclis zabıtnâmelerinde vardır. Dedim ki: "Lâik, lâdini demek değildir. Tercüme pek yanlış yapılmış. Nâsuti demektir. Lâhutının aksi, nâsutîdir. Eskiden Reşid Paşalar bunu cismani diye tercüme etmişlerdi. Ruhani değil. İşte cismanidir" mutmain oldular. Mes'ele bitti.

MECLİS FESHEDİLİYOR

Mustafa Kemal, Halk Fırkasına çok ehemmiyet veriyor, durmuyor, buna çalışıyordu. Bu inkıta zamanında hep onunla meşgul olup Lozan için yaptığımız muaddel proje ile alâkadar bile olmadı.

İsmet, Lozan'da hükümetten ziyade Mustafa Kemal ile münasebette idi. Çirkin bir usul idi. Ankara'da hükümet de sezmiş, buna kızmış. Hakları var.

Ankara'ya döndüğümüz vakit, Meclis'i, bize (Hey'et-i Murahhasa) ya düşman halinde buldum. Hafî celselerde bir hafta kadar bizi tenkid ettiler. Ne kadar olsa bunlar harice yayılıyordu. Gördüm ki, ikinci grup hâlâ yanlış yoldan kendisini alamamış. Dünyanın hiçbir yerinde haricî mes'ele ten-kid, hükümet devirmek için alet ittihaz edilmez. Fakat yapıyorlar. Gözlerini de

kan bürümüş. Evvelce onlara söyledim idi de bil'akis hey'eti kuvvetle yollayın! Görülecek iş sulh işi, şahsî değil, milletin. Bir türlü anlamadılardı. İllâ biz Hey'et-i Vekile'nin talimatına mugayir hareket etmişiz imiş. Bize verilen on iki maddelik basit tâlimatnameye mugayir hareket etmedik. Bilmem, Lozan'a İsmet'e yeniden talimat verdiler de ona mugayir bir şey varsa... İsmet bana muhaberatını göstermiyor, fakat benim bildiğim böyle şey yoktur. Bu işler galiba Raufun tahrikâtı, İsmet'ten intikam almak için meb'uslan tahrik ediyor.

İkinci grup meb'uslan şiddetle Raufun da aleyhindeler.

Raufun pek çok şikâyet ediyorlar. Ve "Bu adam bizimle ne konuşuyor, Mustafa Kemal ile ne yapıyor?" diyorlar.

Meclis'in feshi mes'elesi takip etti. İşe tamamiyle vakıfım. Kendisine bunu gece evinde söyleyen de benim. Bu ağır bir iştir. Ama bu fikri ileri sürdüm. Çünkü önümüzde sulh mes'elesi var. Bu da hayati iştir. Meclis muhalefeti makul şekilde değildir. Haddi marufu geçmiş. Türlü hâdiseler olacak. Bu vak'alardan konferans zarar görecektir. Frenklerin zihniyetinde kuvvetli bir hükümet, Meclisi feshe muvaffak olursa, Frenkler "Ha hükümet çok kuvvetlidir" derler. Uslu uslu ve adetâ hürmetkârane müzakere ederler. Nitekim ikinci defa Lozan'a gidişimizde Frenk delegeleri bir kısmından "Hükümetiniz kuvvetli ve sağlam imiş. Meclisi fesh etti." sözünü işittim. Ve yine bir düziye intihabatı hükümetin kazanıp kazanamayacağını da bize sordular. Ben de "Muhakkak" diyorum. Nitekim, intihap hükümet lehine bitince iyice kani oldular ve müzakereye devam ettiler. O vakte kadar bir tereddüt ve intizar devresi geçirdikleri görülüyordu.

Mustafa Kemal Hey'et-i Vekile'yi Raufun evinde topladı. Meclis'in feshini de onlara kabul ettirdi. Fırka hey'eti idaresini getirmişti. Onlar itiraz ettiler. Bir iki gün içinde onları da razı etti. Sonra fırkasını kâmilten içtima ettirdi. Bunlara da feshi kabul ettirdi. Teşkilât-ı Esasiye mucibince Mec-lis'i feshe kendi karar vermesi lâzımdı. İkinci grup da kolaylıkla razı oldu. Meclis feshedildi. Yeni intihap emri verildi. Mustafa Kemal, bir intihap hey'eti yaptı. Beni de oraya koydu. Yunus Nadi de var. Ancak bir iki içtimaa gittim.

LOZAN KONFERANSININ İKİNCİ DEVRİ

23 Nisan 1923'te bizi tekrar Lozan'a çağırdılar. İsmet kâtib-i umumi olarak bu sefer Tevfik Kâmil'i (116) aldı. Tevfik Kâmil dirayetli bir insan. Lozan'da anladım ve severim. Müşavirlerden Yahya Kemal, Nihad Reşad, Seniyüd-din, Veli, Ruşen Eşref gibi birtakımlarını çıkardı. Bu sefer daha az ve daha iyi gittik. Kemiyet az, keyfiyet yüksekti. Yola çıktık. İsmet dedi ki: "Ben haremimi de götüreceğim; fakat pek ham. Hiçbir şey bilmiyor. Utanacağım. Ama öğrensin." Ben de haremimi aldım. Lozan'a vardık. Yan yana birer odaya yerleştik.

Lozan'da yine işe başladık. Bu sefer konferans sönüktü. O ilk devrenin harareti, heyecanı, kalabalığı, debdebesi, dağdağası hiç yoktu. Lozan eskisi gibi kalabalık değil. Pek fena. Frenklerin baş murahhasları gelmemiş bile. İngiliz murahhasları Rumbold, Ryan. Bu sefer Fransızlar İstanbul'da bulunan General Pelle'yi göndermişler. Bompard'ı kaldırmışlar. İtalyanlar sade Montagna, diğer, devletlerin de ikinci murahhasları var. Zaten iş de artık hararet istemiyor. Bende de artık o ilk devrenin harareti, heyecanı ve faaliyeti yok. Ateşim sönmüş. Hasılı her şey sönmüş...

Ben ilk devrede adeta kendime malik değilim. Büsbütün başka bir mahlûk olmuştum. İlâhi bir vecd, bir aşk içindeydim. Korku, yemek, uyku da düşündüğüm yoktu. Bir mukaddes gayeye massolmuştum. Meşhur bir İtalyan gazeteci ki, eski nazırlardanmış, o vakit benimle görüşmüştü: "Bizim murahhaslarımız hiçtir. Siz bir ideal peşinde koşuyorsunuz. İdeal ile meşbusunuz. Muvaffak olacağınız şüphesizdir." demişti. Demek bu adamlar dahi bizim ateş içinde bir ideal ile müteharrik olduğumuzu görüp duruyorlardı.

İlk devrede kabul edilen kısımlar makbul. Muallakta olanlarla bize inkıta olmadan verdikleri ve imza edin dedikleri projede yeniden istedikleri maddelerin müzakeresine giriştik. Bizim de muaddel bir projemiz var. İlk devrede kontr proje vermeyi sade ben yapmıştım. Bu sefer kontr proje ile geldik, iyi. Müzakere muahedelerimize bu pek lâzımdır. Maatteessüf, evvelce İsmet buna ehemmiyet vermemişti.

Yine çalışmaya başladık. Münir yine pek çok çalışıyor. En çok istifade ettiğimiz bu adam. Bütün beynelmilel hukuk, hatta iktisadi şeylerde onunla istişare ediyoruz. Yalnız bunlar değil, mali işleri de Hasan'dan bin kat iyi hallediyor.

4 - Dindar, Namuslu Müşavir

Münir (Erteğün)'i tarif ve tavsif edeyim:

Esmer, ince, zayıf, nahif bir adam. Vücutça böyle olduğu gibi sinirce de böyle. Çok korkak, çok yumuşak, çok muti. Allah onu "Sen sade emir kulu ol!" diye yaratmış. En ufak şeyden ödü kopuyor. Cesareti hiç yok. Onun için bizim şu eski tabirimiz tam: Harp ve darbe kaadir değil. Yürüyüşü bile çarpık. Cılız ve çelimsizdir. Adeta yıkılacak gibi sendelemesine yürür. Tüyden hafif durur. Mühim meseleler, hararetli münakaşalar zamanında celseye giderken otomobilde zangır zangır titrerdi. Buna mukabil çok zeki. Nükte yapar, nükte söylersiniz derhal anlar. Hemen zeki bir gözle bakar. Nükteli cevap da verir. Cidden hukukta âlim, bunu ecnebler de tasdik ettiler. İngilizler sulha yakın zamanlarda idi, Münir için "İngiltere'nin birinci sıntf hukuk müşavirleri ayanndadır" dediler. Sessiz, melek gibi. Ensesine vur, lokmasını al. Ahlâk sahibi, pek namuslu, pek vatanperver. Görürdüm, Türk'ün bir ufak menfaati gidiyor diye tir tir titrer. Kılı kırk yarardı. Çok çalışkan. Ömrü sa'y ile geçmiş. Lozan'da da gece gündüz çalışıyor. O kadar ki, zayıfladı. Kendisinde verem iptidası hali de var. Hasta oluverir diye yüreğim titrerdi. Daima o kadar çalışmamasını söyledim. Dinlemez yine çalışırdı. Bu adamı iş başında görüp o kadar takdir etmiş ve sevmiş idim ki; hastalanması, ölümü millet için bir kıymetli hazine ziyayı kanaati zihnime yerleşmiştir.

Babasının babası Türkistan'dan gelmiş bir Türk'tür. Üsküdar'daki Özbek Dergâhı şeyhlerinden imiş. Kendisi de Çağatayca bilir ve bunu söylemesini de sever. Pek dindardır. Namaz kılar.

Rakı içmemiş, çapkınlık bilmemiş, ona ilk rakıyı Sadrazam Talât içirmiş. Brest-Litovsk Konferansı'nda (117) bulunmuş.

Bu adam o kadar çalıştı ki, sulhtan sorıra kendisine hükümetçe nakdi bir mükâfat verilsin diye İsmet'e birçok söylemişimdir.

Bu adamın diğer bir ciheti: Tamamiyle eski kafadır. Çalışmak usulünde, yemeklerden sonra çalışmamak, haftada bir istirahat yapmak gibi şeyler

asla bilmez. Son derece iti-kadlı bir Müslümandır.

tik zamanda şapka giymedi; kalpakla gezdi. Şapkayı nihayet zorlaya zorlaya giydirdik. Bundan iki yü evvel Paris'te kuponlar işi ile meşgul idi. Bir defa beni Paris Camii'ne gdtürdü. Her Cuma oraya gidip cemaatle namaz kılıyormuş.

Gayet ihtiyatlı bir adamdı. Kimse ile politikaya dair, memleketteki fena işler hakkında konuşmaz. Bence bu huyu pek fenadır.

Mustafa Kemal'in bugün daima elinde taşıdığı baston, Münir'in hediyesi olan tüfektir. Birer tane de böyle tüfek, İs-met'e ve Tevfik Rüştü'ye göndermişti.

İhtiyatı müthiştir. Ben böylesini görmedim. İhtiyatlı insanlar bir şeyde bir yedek bulundururlar. Bu öyle değil, birçok yedeği vardır. Sigarayı ağızlık ile içer. Cebinde üç dört tane ağızlık vardır. Kurşunkalem taşır. Üstünde dört veya beş tane kurşunkalemi bulunur. Aynı zamanda stilosu da vardı. Bu da lâakal iki tanedir. Üstünde çakı, muhtelif cesamette kâğıtlar, defterler, hatta iğneye varıncaya kadar vardır. Çakı da bir değil, birkaç tanedir. Hatta saati bile iki tanedir. Bu haliyle seyyar bir dükkân gibidir. Cepleri heybe gibi şişer. Mübalağasız üzerinde bir dükkân cemaânı dolduracak eşya vardır.

Bu hali çok tuhafıma giderdi. Gülerdim, takılırdım. Derdim ki: "Canım beş tane kurşunkalemi niye?" Derdi ki: "İhtiyat... Ya biri kırılır veya kaybolursa..." "Peki iki tane yetiştir..." derdim. "Ya o da kırılırsa..." derdi. "Hadi üç olsun... Fazlasına lüzum yok. Çünkü o vakte kadar eve gelmiş olursun. Yenilerini cebine kor veya onları yontarsın." derdim. Cevap yok... "Ya saat ne oluyor?" Bunlara cevap bulamaz, sade gülerdi. Galiba ihtiyat hissi pek büyük olan bu zatta bu his o kadar yükselmiş ve adet olmuş ki, lüzumsuz bir itiyat sui adet haline geçmiş, hastalık gibi olmuş. Böyle ceplerine bir sürü şey doldurmayınca rahat olmuyor.

Kendi anlattı: Evi birçok eşya üe dolu imiş; birkaç dükkâna sermaye olurmuş. Onda bu hastalık da var: Nerde eski bir şey bulursa satın alır. Gördü mü almaktan kendini men edemiyor. İstemem, ona bu tabir layık değildir. Fakat halis eskici bir Yahudi'dir.

Meselâ inkıta oldu, Münir de ortadan kayboldu. Merak ettim, öğrendim. Lozan'da bir bitpazarı varmış. Nasıl da bulur?.. Bulmuş, oraya gitmiş, birçok eski eşya satın almış. Bunları denk denk istasyona götürdü. Bunlar içinde âdi hasır bile vardı. Alay ettim. "Canım Münir Bey bari bu hasır ne olacak? İstanbul'da hasırın köküne kıran mı girdi?" dedim. "Bu ucuz, hem başka türlü" dedi. Paris'te kuponlar ile uğraşırken buranın da bitpazarını bulmuş. Paris'te Clignant-court kapısında böyle bir pazar var. Fransız buna "Pire Pazarı" "Marché des puces" diyor. Bizim tabirden daha nazik. Yahut Paris'te pire, bizde bit çok da ondan böyle ad değişmiş; fakat birbirine çok yakın. Hakikaten Paris'te pire çoktur. Muharebeden sonra bit de çok. Nitekim ben de bu sefer Paris'te iki üç defa bitlendim. Münir her Pazar günü pire pazarına gidiyormuş. İki defa beni de götürdü. Gördüm. Oradan birçok eski eşya aldı. Hele koca koca otuz kırk kadar resim tablosu aldı. Bunların arasında antika olacağı kanaatinde. Ben resimden anlamam ama saçma şeylerdi. Onları masraflar edip ambalaj yaptırdı, İsviçre'ye gönderdi. Tahmin ediyorum ki, İstanbul'daki hanesi, bizim İstanbul Gümrük Deposu gibi hıncahınç doludur. Hanelerine kendileri nasıl sığıyor bilmem?!

Bu bir monomanidir. Hemen her insanda bir türlü olur. Mesela, Münir anlattıydı. Fransız Hukuk Müşaviri Froma-jon'un da böyle bir deliliği varmış. Bu adam cidden âlimdir. Münir ile beraber çalıştıklarından ahabap olmuşlardı. Yolda giderken gözü yerde imiş, badem ve emsali kabukları ararmış, bulunca sevinir, üstüne basar kırarmış. Onun çıt etmesi en büyük zevki imiş. Hatta bu yaya kaldırımında iken, karşı-ki yaya kaldırımında badem kabuğu görse, behemehal o tarafa geçer, ona da basıp kırarmış. Ne kadar acele işi olsa nafile imiş. İlle o tarafa geçermiş.

İşte bizim Münir'in de bu monomanisi vardır.

Paraya da çok düşkün.

İkinci seferde bir aralık işler durdu. Boş kaldıktı. Galiba daktilolardan bir kızla görüşmüş, kıza derhal âşık olmuştur. Ama aşkı platonik. Fransızca bir şiir yazmış. Bana gösterdi. Baktım, Fransız şiir bilgi kaidelerini bilmediğinden bu cihetçe sıfır; fakat fevkalâde yüksek ve ince bir ruh ve çok güzel şairane teşbihleri vardı. Şu adamın böyle muhtelif kabiliyetlerine hayretle takdirkârım.

5 - Borçlar Meselesi

Müzakerelere devam ediyoruz. General Pelle terbiyeli ve dirayetli bir adam. Türkiye'nin yeni zihniyet ve vaziyetini biliyor. Onun bu halleri müzakerelere kolaylık vermiştir. Çok şey onun dirayetiyle hallolunmuştur.

Düyun-ı Umumiye'nin bizden ayrılıp başka devletlere verilen sermaye hissesinin mesuliyetini üzerimizden atıp devletlere verir bir kayıt koyduk. Önce zikrettiğim Cavitle-rin Hasan'ın işlerine bakınca, bu büyük bir muvaffakiyetti. Faiz-i senevinin altm veya kâğıt olması ve miktan da uzun iş oldu. Bunun teferruatı için Paris'te bir komisyon teşkili kararlaştırıldı.

Bu iş, kupon işi adıyla Paris'te bir iki sene sürmüştür. Ne ise Münir bu sayede birçok para aldı, hakkıdır. Hem de Bern'de sefirdi, hem de kuponlar için Paris'te oturuyor, yevmiye alıyordu. Şefik de bu sayede epey zengin oldu.

Düyun-ı Umumiye işini ilk devrede pişirip, bitirmiştik. Artık sermaye taksimi ile o hale koyduk ki, bu bela devletin başmdan kalktı. İstanbul'da o haşmetli Düyun-ı Umumiye binası, Avrupa'nın bize iktisadi tahakkümünün, mali kapitülasyonun ve bizim mali esaretimizin müthiş bir âbidesi idi.

Boşalıp bize geçti. Bunları yıkıp bitirdik. Böyle bir müessese kalmadı. Binasını Şehremaneti yapacağız diye sevindik, keyiflendik.

Bir şeyi ve hakkı söylemek lâzım. Abdülhamid (Sultan II. Abdülhamid) her şeye rağmen borç ödemiş, borç yapmamıştır. Bu borçlar Mecit ve Aziz zamanlan israfatınındır. O zamanlarda sarayların, Fuad Paşa gibi ricalin israfatı müthiştir. Sonra bu borca İttihadçılar epeyce borç kattılar. Bu işlerde o kadar güçlük çektik, münakaşalar esnasmda bu işin künhüne o kadar vardık ki, bence bu devlete borç yapmak en büyük denaet ve cinayettir düsturu hasıl olmuştur. İsmet de bu fikre vardı ve bir düziye bunu söylüyordu. Fakat şimdi, şaşılacak şey, bütün borç yapıyor ve yapmaya çalışıyor. Borçsuz devlet olmaz. Biz fakir Türkiye, hele Avrupa sermayesi olmaksızın terakki edemeyiz. Bu da bir hakikattir. Ancak istikrazı evvelki gibi yemek için devlet masrafı ve israf için almamalı. Devlet kendi yağıyla

kavrulmalı. İstikraz sade yollar, şimendiferler, fabrikalar, sulama veya bataklık kurutma, maarif gibi şeyler için yapılmalıdır. Böyle istikraz zaruridir ve bu da devlete yük ve zarar değil, bir müddet sonra kâr olur. Moskova Muahedesini yaparken devletin Rusya'ya olan borcunu imha etmiştik. Şimdi de bunu azalttık. Türkiye en az borçlu bir devlet oldu.

Bu esnada Fransız heyeti Anadolu şimendiferini almak için büyük gayret göstermiştir. Bundan Almanların elini zaten Versay Muahedesinde çekirmişlerdi. Türkiye hükümeti bizzat bu hattı satın alacak deyip vermedik

6 - Yunanlılar Yığınak Yapıyor

Frenklerin İstanbul'daki bütün dâyinler vekilleri yine Lozan'da idiler. Düyun-ı Umumiye için Muharrem Karamamesi (118) adında bir belâ vardı. Frenkler bunun üzerine tutunmuşlardır. Ne ise defedildi.

Biz Yunanlılardan tazminat-ı harbiye istedik. Bu bab-da Yunanlıların yaptıkları tahribat ve emsalini gösterir birçok listeleri birinci devreden beri konferansa veriyorduk. Olmadı. Harab ettikleri memleketimizin tamiratı dedik, büyük bir para istedik. Buna mukabil Yunan donanmasını almak hayalinde idik. Bu da bizzat Rauf'un fikri idi. Bir kızılca kıyamettir koptu. Yunanistan "vermem!" dedi. Diğerleri de onu iltizam ettiler. Fransızlar, bize bu parada ısrar edersek konferansı terkedeceklerini tebliğ ettiler. Bize buna mukabil Karaağaç'ı vermeyi vaad ediyor. Biz ise talebimizde ısrar ettik. Hakikaten bir hak idi. Hareketimiz doğru idi.

O vakit Yunanistan'da General Pangalos ve Plastiras diktatör idiler. Gonarisleri kurşuna dizmiş idiler. İşittiğimize göre, Pangalos delifışek biri imiş. Akıllıdan o kadar korkulmaz, deliden korkmalıdır. Bu adam diline şunu dolamış: "Alçaklar (kurşuna dizdiği adamlar) Yunanistan'a büyük bir leke sürdüler. Bu lekeyi ben temizleyeceğim. Şarki Türkiye'yi bir ucundan zaptedeceğim." Hakikaten 40-50 bin kişilik bir ordu vücuda getirmiş. Bunu Garbi Trakya'ya tahşid etmiş. Bu tazminat meselesini bahane edip hücum hazırlanmış. Venizelos yeniden harp istemiyordu. Bize hususi surette yalvardı. Fransızlar rica ettiler. Yine dinlemedik. Gerginlik o hale geldi ki, Pangalos hücum edecek. Hükümete yazdık. Hükümet: "Katiyyen vazgeçmeyin!" emrini verdi.

Mustafa Kemal, Nutkunda, Hükümetle Heyet-i Murahhasa arasında ihtilâf olduğunu, kendisinin buna dahil olmadığını söylüyor, ama kendi de hükümetle beraber bu emri vermişti. Hükümet onun izni olmaksızın bir işi, hele böyle ağır ve mühimmini yapabilir miydi?

Şimdi yukarı tükürsen bıyık, aşağı tükürsen sakal oldu.

Ne yapacağımızı şaşırdık. Hususi tahkikatımız Pangalos'un hücum edeceğini gösteriyor. Buğarlara sorduk. Memleketlerine sordular. Hücumun kati olduğunu söylediler. Bu da büyük bir tehlike idi.

Yeniden harbe başlıyoruz demek. Bu hiç işimize gelmiyordu. Ben Lozan Konferans I'ında şimdiye kadar ve sonra da hiç korkmadım; fakat bu meselede dayandım, dayandım, sonra pek fena korktum. Adeta ödüm koptu. Çünkü herif delidir. Bizim Mudanya Mütarekesi mucibince Rumeli'de ancak 10 bin kişilik bir kuvvetimiz var. Oraya asker geçirmemiz de mümkün değil. İstanbul'daki işgal kuvvetleri bırakmazlar. Bu akıllı işi değil, geçiremeyeceğimizi İsmet söylüyor. "Yunan Donanması hatt-ı ric'atimizi keser" diyor. Bu da doğru. Boğaz açık. Oradaki sekiz on bin asker ise bu hücumu mukavemet edemez. Hem bir tane bile toplan yok. Kaçak olarak otuz top yollamıştık. Onu da bir İngiliz harp gemisi yakalayıp almıştı. Bu halde Pangalos hatta İstanbul'a da girer. Bu halde İzmir'de kazandan o şanlı zafer İsmet'in meşhur tabirini kullanayım boca olur.

Çok düşündüm. Tazminattan vazgeçmek lâzım olduğuna kanaat ettim. İsmet de o fikirde. Zaten düşünüyorum, alsak bile Yunan'dan ne alacağız? Müflis ve mâliyesi Avrupa kontrolü altında bir devlet. Tut kelin perçeminden. Donanmasını, ölür de vermez. Fransızların Alınanlara yaptıkları, Ruhr Havzasını işgal-i askeri altında tuttukları gibi, Garbi Trakya'yı işgal edeceğiz? Bu işgal masraf ister, biz yapabilir miyiz? Hayır. Zaten Fransızlar da bundan bir fayda görmeyip, üste masraf ettiler. İsmet'le başbaşa verdik. "Ne yapacağız?" dedik. Hükümet kati emrini vermiş. Rauf ateş püskürüyor. Yeniden yazdık. Üç gündür hiç cevap yok. Vakit de yok. Cevap vermek günü geldi. Lozan muhiti yine harp bo-rası içinde çalkalanıyor. İsmet bizi bırakıp, kendi Ankara'ya gitmek ve işi düzeltmek fikrine düştü. Yazdı da... Bu fikre ben şiddetle muhalefet ettim. Yoksa gidiyordu. Gitsin ama, vakit yok. Nihayet şöyle konuştuk:

İsmet - Gidip gelmeye de vakit yok. O halde ne yapacağız?

Ben - Tazminattan vazgeçmeli.

O - Hükümetin emri kati.

Ben - Doğru; fakat Pangalos'un hücumu da galiba kati. Sen ne fikirdesin?

O - Muhakkak!

Ben - Müdafaa da mümkün değil, değil mi?

O - Evet.

Ben - O halde vakit de yok. Derhal ikimiz yüce bir karar ahp vazgeçerek bu vartayı atlatmahyız. Yoksa felâket var.

O - Hükümet bizi mesul eder.

Ben - Harp olur, İstanbul da giderse, hükümet kendi mesul olur.

Ama tabii millet ve devlet bu vartanın içine sürüklenir. Hükümetin mesuliyeti kaç para eder. Bence burda şahsi mesuliyet talidir. Kendimizi düşünecek zaman değil. Vatanm âli menfaatleri mevzubahis ve hâkimdir. Siz bana şunu söyleyiniz. Sîz vazgeçmenin zaruri olduğu kanaatinde misiniz?

O - Evet! Vazgeçmezsek Pangalos hücum eder ve şüphesiz İstanbul'u da alır. Ve her şey de boca olur.

Ben ~ Bu halde biz mesuliyeti ikimiz boynumuza ahp, bir cesaret yapmalıyız.

O - Çok ağır...

Ben - Eğer bunun için bizi idama mahkûm etseler, ben bu milli, âli menfaat ve bu babdaki kanaatim üzerine hükümete İsyân ederek, vazgeçer ve devleti bu vartadan kurtarırım. Sen bunu göze alamaz mısın?

O - Alırım.

Ben - Öyleyse mesele yoktur. Kararımızı verdik.

O - Verdik.

Ben - Git, tebliğ et!

Bu suretle paradan vazgeçtik. Resmen konferansa bildirdik. Her şey yatıştı. Sulhtan sonra Edirne'den geçerken bizi ziyarete gelen zabıtlere de sordum. Dediler ki: "Yunanlılar tamamiyle hücum tertibatı almışlardı. Birtakım müfrezeleri ileri sürdüler. Hücumları muhakkaktı."

Bu mesele henüz kati değildir. Bizim bu babdaki hareketimizin tetkiki ve ona bir hüküm verilmesi lâzımdır. Hücum kati İdiyse, büyük bir hizmet yapmışızdır. Hükümete isyan ettik. Bu çok çirkin bir şeydi. Fakat canımızı dişimize alarak böyle bir hizmetimiz, onu da hafifletir, belki de bize daha büyük şeref olur; fakat blöf İdiyse vaziyetimiz fenadır. Hükümet bizi Divan-ı Âli'ye vermeli, veya muahedeyi Millet Meclîsi'nde reddettirmeliydi. Yapmadı. Fransızlar, Al-manlara büyük bir para yüklettiler. Bunun için Ren havalisini de işgal altına aldılar. Bu vaka bizi tenvir eder mahiyettedir. Koca Fransa Almanya'dan istediği parayı alamıyor. Ren işgali ise üste ocaktan caba, kendisine bir masraf oluyor. Biz tamiratta veya tazminatta ısrar etseydik, Pangalos işi de blöf olsaydı evvelâ bunu Avrupalılar mümkün değil kabul etmeyeceklerdi. Bizim de kabul ettirmek için elimizde bir kuvvet yok. Hadi kabul ettiler diyelim. Yunanistan'dan bu parayı nasıl alacaktık? İşte mübadele işini ve gayri mübadillerin parası işini görüyoruz. Leytelealledir (dedi ki, demişti ki) ve bizimkiler de mütemadi Yunan lehine Türklere yine para yok. Yunanistan zaten müflis bir devlettir. Mâliyesi Avrupa kontrolü altındadır. Nereden verecek? Bu tabii tut kelin perçemindendir. Hadi garanti ve tazyik için Fransızların Ren'İ gibi, biz de Garbi Trakya'yı muvakkaten işgal edelim. Bize buna müsaade ederler mi? İmkânı yok. Hem etmedikleri iyi. Bu devlet orada elli bin kişilik kadar bir kuvveti tutmalı. Bunu ne üe besleyecek?..

Hasılı tazminatta ısrar hiç faydasız bir şeydi. Serap peşinde koşmaktı. Koş, koş su yoktur. Hayaldi. Böyle bir hayale karşı ise vahim bir tehlike vardı. Bu vahim tehlike blöf olduğu halde bile böyle vahim bir hayale karşı onu

tercihe değmezdi. Bu ikisinden blöf olan hücum bile kefedede diğerinden ağırdı.

Bu işin blöf olup olmadığı meselesi tahkike muhtaç bir açık kapıdır. Tahkik ve bu meselede vaziyetimiz tenkid edilmelidir. Ancak Dimetoka gibi birkaç şeyi bu terkimize mukabil almak belki mümkündü. Bunu da bilmiyorum. Mümkün olduğunu söyleyenler var. Böyle ise kabahatliyiz.

Yunanistan'ın bize tamirat masrafı vermesini kabul etmeyen Frenkler ise, bizden kendileri için masarîf istemekten çekinmiyorlardı. Ne haksız ve ne cebbar insanlardır. Sıkılmazlar da... Bunun için onbeş milyon lira altın istiyorlar. Mahsup takası yaparak güç belâ bundan da sıyrıldık.

Bizden ayrılan ahaliden, bizde memur ve zabıt olanların tekaüt maaşını da üstümüze atıyorlardı. Onların sırtına atmaya muvaffak olduk.

ALTINLARIMIZI İNGİLİZLER YÜRÜTTÜ

Harpte çıkarılan kâğıt paralarımıza garanti olan altınlar Viyana'da bir bankada imiş. Mütareke iptidasında İngilizler zaptetmiş. Bu parayı onlar aldılar. Bizim kâğıtlar havada kaldı. Yine şaşıyorum ki, bu garantisiz kâğıtlar para diye geçiyor! Bu garanti parayı almak mümkün olmadı.

Türkiye'de mevcut ecnebi şirket ve fabrikaların sahipleri Lozan'a doldular. Bunlar haklarını, imtiyazlarının devamını ve kârlarının harbin yaptığı vaziyete göre arttırılması, harpteki zararlarını istiyorlar. Bunun için en ziyade Fransız-lar zorlanıyorlar. İsmet'e, "Bunları kabul etmeyelim." dedim. "Bizim işimiz değil Ankara'ya gidip orada yapsınlar." dedim. Muvaffak olduk. Oraya gittiler. Ankara'da bir heyet yapılmış. Bu işler halledilmiş. Bunlar meyanında Osmanlı Bankası da bizden imtiyaz-ı müddetinin temdidini istiyordu. Onu da üstümüze almadık.

Mürtekip olsan bu işler kârlı işlerdi. Hepsini başımızdan attık. Şimdi işittiğime göre, Osmanlı Bankası bize korku vererek, oyun oynayan Yahudi Metr Salem'i göndermiş. Salem temdide muvaffak olmuştur. Epey rüşvet vermiştir.

Burada yine zikretmeliyiz: İktisadi ve mali işlerde bir adamımız yoktu. Zaafımız görünüp duruyordu. Frenkler bunu sezmişler. Bu hususta onların birçok, mesela Sir Reynolds gibi müthiş adamları vardı. Bu adam, Fransa'nın bey-nelmüel mali işlerini görür. Böyle konferanslarda hep odur. Sonunda Fransızlar bize söylediler de: "Birçok işte iyisiniz. Fakat para işine asla aklınız ermiyor." Bu sebeple söylerim ki, bu devlet ve millet için her şeyden evvel maliye ve iktisat mütehassısları yetiştirmek hayati bir meseledir. Bu da zeki ve iyi darülfünun tahsili görmüş gençlerle Avrupa'da maliye ve iktisat tahsil ettirmek ile olur. Tahsilden sonra, bunları yine Avrupa'da behemehal, bankalar, şirketler ve emsalinde çalıştırmalıdır. Çünkü yalnız nazariyat bir şeye yaramaz. Nitekim iyi hekim olmak için hastahaneler ve laboratuvarlar-da çalışmak lâzımdır. Milli ve iktisadi şubede, hastahane ve laboratuvarlar, bankalar, şirketler ve emsalidir.

Bir de bu mali işler hep vahidülcanib (tek yönlü) idi. Bizim onlardan bu babda bir istediğimiz yoktu ki, pazarlık yapabilelim. Bu sebeple mütekabiliyet esası fiilen yok olmuştu. Bu da ağırdı. Bize büyük güçlüktü. Fakat ne çare! Biz sı*

nai ve mali bir millet değiliz ki... Avrupa'da bankalarımız, tacirlerimiz, şirket ve fabrikalarımız yok ki...

HÜKÜMET KIZGIN, HAŞAN BOŞBOĞAZ

Bu iktisadi güçlükler esnasında ve bahusus Yunanistan'dan tazminat ve tamirat istemememiz, bizim hükümeti şiddetle aleyhimize şevketti. Bu husumet sürüp gidiyor. İsmet yine muhaberatı bana göstermiyor. Hükümetle aramızın gerginliğini sade söylüyor. Buna göre hükümetle yeniden aramızda büyük bir fikir ayrılıkları var. Bu işi yapan Rauf'tur. İş i körükleyip duruyor. Zoru İsmet'i yere vuracak. Yani ihtüâfın sebebi müsalemekten ziyade şahsi iş. İllallah, bıktım artık... Bunları hal için İsmet tuttu, bu sefer Hasan'ı Ankara'ya yollamaya kalkıştı. Yollamamasını tavsiye ve ısrar ettim. Dedim; "Adamı görüyor ve kendin söylüyorsun ki, beş para etmez. Bence bu adam kendisine malik değil. Dimağı hasta biri. Yollama! Büsbütün berbad eder." Dinlemedi. Haşan gitti, geliyor, Lozan'daki gazete muhabirleri ateş gibi. Bir tanesi Hasan'ın yolda olduğunu haber almış, gitmiş yolda Hasan'm trenine binmiş, Hasan'dan interview yapmış, Paris'e gazetesine yollamış. Gazete bize Hasan'dan evvel gelmiş. Baktık, Haşan ne var ne yok hepsini söylemiş. Bunlar hep de bizim hükümetimizin nokta-i nazarı. Bizim nokta-i nazarlar sıfır olmuş. Bu adamın şu tedbirsizliği vahimdir. Sırrı faş etti. Kızdık. Fakat "Belki yalandır. Hele Haşan gelsin!" dedik. Geldi. Bütün hükümetin fikirlerini kabul etmiş, bize onları müdafaa ediyor. Hükümet bizim vermediğimiz şeyleri de veriyor. İsmet'e şöyle bir baktım: "Ne haber? Ben yollama demedim miydi?" dedim. Hasan'a da o gazeteyi verdim. Baktı. "Bizden evvel hepsini bunlara söylemişsin" dedim. Hasan'm bu haltım temizlemek müzakerelerde bize epeyce iş oldu. Biz hükümete bakmadık. Bildiğimizi okuduk.

7 - Lozan'da Gezintiler

Bu esnada tam yaz. İşler tavsadj. Delegelerden bir kısmı öteye beriye sayfiyeye gidiyor. Çok zaman işsiz. İsmet'le haremlerimizi alıyor, otomobil ile Lozan civarında ormanlarda geziyoruz. İsmet spora pek meraklı. Buralarda jeu de quille oynuyoruz. Bazen bilardo oynuyoruz. Ben yirmi yaşlarımda iken, bir defada onbeş-yirmi sayı yapabilirdim. Yirmi-beş yıldır oynadığım yok. İkimiz de birbirimize ayarız. Yani iki veya üç defa nöbet geliyor da ancak, bir veya iki sayı yapabiliyoruz. Şimdi diyorlar ki, İsmet bilardoda Türkiye şampiyonu imiş. Aferin. Demek ne kadar bilardoya çalışmış. Yaşasın zevk ü safa. Ben yine aynı iktidarda duruyorum. Ve Lozan'dan beri bir defa bile oynayamadım. Ekseri bir kayığa binip, liman önünde kürek çekiyoruz. Kürek yarışı yapıyoruz. Üstünlüğü ne seven adam... İnatçı da... İllâ beni geçmek istiyor. Ben karabatak gibi denizde büyüdüm, o ise Bitlis dağlarında, tabii daima ben geçiyorum. Fena kızıyor. Birkaç defa Lozan'dan ta Şiyan Şatosu'na kadar gittik. Bu mühim şatoyu ben yirmi yıl evvel gezmiştim. Ona da gezdirdim. Bir defa da ormanda koşma yarış yaptı. Birbirimizi bir bıçak sırtı kadar geçemedik. O Bitlisli, ben denizci. Beni geçmeliydi... Bir akşam vaktiydi. Karanlık çöküyordu. Önümüzü göremedik. İkimiz birden düştük. Bu koşuyu bir ormanın içindeki yolda yapmış idik. Bereket versin ki bir ağaca çarpmadık. Kafamız kırılırdı. Benim elbisemin kolu yırtıldı.

Bu boş zamanın bir kısmım da Türk Tarihi ve Ermeni Tarihi'ne hasrediyordum. Ermeni Tarihi'ni bizim kâtiplerden Hidâyet'e (119) tebyiz ettirdim. İstanbul'da çıkan bir gazete sahibi Yahudi Karasu görmüş. Ondan birkaç makale neşretti. Hidâyet iyi ve yetiyecek bir çocuktur. Kâtiplerden keza Cevat Bey'in oğlu yetiyecek bir iyi gençtir. Bunların ise en başında Ahmed Cevad (Emre)'ı zikredeyim. Cidden yetiyecek iyi bir gençtir. Şifrede çalışan Naci (Ali Naci Kara-can)'yi de burada zikredeyim ki, adeta tokat-ı beşer haricinde bir sa'y ile, edep ve terbiye, ketumiyet içinde çalışmıştır.

Bu işsizlikten istifade ederek İsviçre'de çiftlikler, süt, tereyağı, çikolata ve emsali fabrikalar, mektepler gezdik. Bir mektep gördük ki, orada civar

köylü kızlarına çocuk nasıl büyütölür, yemek nasıl pişirilir, fiilen öğretiyorlar. Ne âlâ mektep. Bizde de şimdilik şehirlerde yapılabilse...

UÇAĞA DA BİNİYORUZ

Bir kere de hükümet davetiyle tayyare üe îsmet'le ben Bern'e gittik. Tayyareye ilk binmiştim. Bazen birden iniyor. İnsan bayram dolabmda iner gibi bir şey oluyor. Bunlar havada mevcut kesafeti az mntıkalarmış. Tayyare orada birden düşermiş. Bazen birden elli metre zemine doğru indiği olurmuş. Baş siperden çıkarılamıyor. Sür'atten pek şiddetli rüzgâr var. Zaten başta, kulakları da kapatan bir takke var. Ama yine rüzgâra dayanılamıyor. Makinenin de müthiş gürültüsü var. Gürültüden konuşmak mümkün değil. Tayyareler birer kişilik. İnsanı b • elinden oturduğu yere bağlıyorlar. İptida korkuyordum. Sonra alıştım. Belimden kayışı çıkardım, ayağa kalktım. Yeri seyrediyorum.

Güzel bir manzara. Tamamiyle kuş gibi. Yer İsviçre'nin altımızdaki kısmını kuşbakışı seyrediyoruz. Kırklar kâmilten yeşil, çayırılık. Ya mezruat, ya orman. Bunların arasmda birçok sarı hatlar. Bütün geçtiğimiz yerlerde yalnız bu hatlar ekilmemiş. Bunlar yollar. Düz, uzun ve birçok kollan var. Heyet-i umumiyesiyle şöyle: İsviçre bir ağ. Yollar ağın ipleri; ağın gözlerinde yemyeşü orman ve tarlalar. Şehirlerin üstünden geçerken görülen manzara da tuhaf. Muntazam ve saf saf binalar, uzun dosdoğru yollar. Binalar, yollarla muhat adalar. Sabahleyin, müsait hava ile gittik. İsviçre Reisicumhuru bizi gezdirdi. Müessesat, fabrikalar, çiftlikler gördük. Avdetimizde sert rüzgâr çıkmıştı. Bize şimendifer ile avdeti tavsiye ettiler; tehlike olduğunu söylediler. Biz de kabadayılığ1 ele aldık. "Hayır tayyare olsun." dedik. Ne ise selâmetle Lozan'a döndük.

8 - Polonya ile Anlaşma

Yine işlere başladık. Bu esnada Polonyalılar bir heyet göndermişler, bizimle muahede yapmak istiyorlar. Alâ... Karşımızdaki hasımlara karşı bundan iyi bir şey olmaz. "Peki!" dedik. Münir üe Tahir'i müzakereye memur ettik. Bu işle ben ve İsmet hiç meşgul olmadık. Sade direktif verdik. Bazı müşkilleri bize danıştılar. Söyleyeyim ki, bu muahede bu iki adamın eseridir. Biz bedavadan imza koyduk. Hele Haşan! Büsbütün bedavadan. Lozan Muahedesinde de bu adamm imzası pek haksızdır. Hiçbir hizmeti geçmemiştir. Büakis muahedeye fenalığı vardır. Münir'in, Hikmet'in diğer bütün müşavirlerin, hatta kâtip ve şifrecilerin ondan ziyade hakkı vardır. Ne ise böyle şeyler oluyor. Onun bu muahedede imzasını görenler, âti nesiller, onu bir hizmet görmüş zannederler. Muahedede bir fikri, bir kelimesi bile yoktur.

Polonya müzakeresi devam ediyor. Birgün bizden biri geldi. Bana gizlice şunu söyledi: "Ankara'dan gelirken Polonya için selâhiyetname yazılması unutulmuş. Flemenk, Belçika, İsviçre, ilh... bütün devletler için var da, bu yok. Şimdi İsmet Paşa emir verdi. Hükümetten yalnız kendisi için selâhiyetname getiriyor."

Vay bu ne iş?.. Çıldırdım.

Ankara'dan ilk hareketimizde İtüaf Devletleri'nden başka Çekoslovakya, Danimarka, Flemenk, Finlandiya, İspanya, Amerika, ilh... bütün devletlerle muahede yapmak üzere bize vazife verilmiş. Bu devletlerden herbiri için İsmet'e bana, Hasan'a ayrı ayrı selâhiyetnameler yazılmıştı. Bunlar heyette idi. Halbuki Polonya için selâhiyetname yazılması unutulmuş imiş...

İsmet, demek bu Polonya Muahedesine imza koymak şerefini bile benden esirgiliyor. Bu adam şöhretine asla ortak kabul edemiyor. Beni bundan mahrum etmek onun elinde değil ki... Bu bana hükümetten verilmiş bir selâhiyet ve hak. Üf... Yandım, kaynadım. İçimden müthiş bir isyan bo-rası koptu. Bunun arkadaşlık hatırı, hak ve hukuk denen şeyi de bildiği yok. Bu adam bana sonra da kimbilir neler yapacak? Demek bana karşı müthiş bir

rekabet hissi taşıyor. Beni rezil ve imha etmek bunun gayesidir. Yapar mı? Mükemmel yapar.

Çok gücüne gitti. Halbuki Polonya Muahedesi'ne ııraa koymak da şeref mi? Bunu bile kıskanıyor. Ona nisbetle pek büyük olan ve yeni Türkiye'nin ilk muahedesi ve birçok şeylere esas olan Moskova Muahedesi'ne imza koydum. Lozan Muahedesi'nde koyacağız, Lozan ise bir âbide... Fakat İsmet'in şu hareketi son derece gücüne gitti. Ben kimsenin hakkına tecavüz etmem. Fakat kendi hakkını da mükemmel müdafaa eden biriyim. Hak mukaddestir. Kimin olursa olsun herkes onu müdafaa ile mükelleftir.

İSMET'E REST ÇEKİYORUM

Kendi kendime dedim ki: "Bu kaçınıcı? Artık yetti. Ben hu adamla çalışmam. O beni tepelemeden, ben kendim onu terkedip gideyim. O galip gelir. Bununla mücadele mümkün değildir. Bir müddet düşündüm: "Ya daha Lozan Muahedesi bitmedi. Çok şey oldu, ama yine yüzde on kadar iş var. Rezil eder. Frenklerin bütün metalibini kabul eder. Hele hazmedeyim." dedim. Bu düşünce beni tuttu, fakat biraz sonra bir şeyi gözüm görmedi. Her şeyi feda ettim. İsmet'e çatmak için koşarak odasına girdim. İsmet, benim karım ve onun karısı oturuyorlar. Ava salar doğan gibi saldırmışım. Gözlerimden şimşek çakıyor. Dedim ki:

"Sen Polonya için sırf kendine selâhiyetname getirtiyor-muşsun. Halbuki üçümüz için de bunlara dair vazife verilmişti. Nitekim diğer devletler için üçümüzün de selâhiyetna-meleri var. Polonya için unutulmuş. Sen bu kadar arkadaşın ve hukukun olan Rıza Nur'a bir Polonya Muahedesi'ne imza koymak şerefini kıskanıyor musun?.. Hem demek sen müthiş harissin. Hem senin ne hak ve selâhiyetin var ki, Ha-san'la beni aradan çıkarıyorsun? Sen kimsin? Demek senin ahlâkın da dürüst değildir. Benim seninle şu dakikada münasebetim bitmiştir. Senin gibi bir adamla çalışmam. Murahhaslıktan, vekillikten ve mebusluktan da istifa ettim. Gör ki, haris olmak ve olmamak ne imiş."

İsmet put gibi kaldı. Kızardı ve bozardı. Bir lakırdı dahi söyleyemedi.

Kanma döndüm: "Kalk, hadi!" dedim. Bizim odamıza geçtik. Dedim ki: "Şimdi bavullarımızı yapalım. Nis'e gidip bir müddet oturalım. Hem

dinlenmiş oluruz. Oradan İstanbul'a gideriz." Bavullarımızı yaptık. Yemek zamanı da oldu. Yemeği İsmet'le beraber yiyorduk. Belki gelir ısrar eder diye yatağa yattım. Hastalık bahane edeceğim. Hakikaten İsmet geldi. Benden kusur diledi. Af istedi. "Çok kötü iş yaptım." dedi. Katiyyen sözlerine kulak vermedim. "Hadi yemeğe gidelim" dedi. "Seninle yemek yiyemem. Her şey bitmiştir." dedim. O kadar yalvardı ki, beni hiddet gibi bir histen mahrum etti. Bu sefer yumuşak yumuşak: "Hastayım. Görmüyor musun? Yataktayım." dedim ve gitmedim. Baktı ki çare yok. Gitti. Haremimi yolladı. Ona da nazikâne red cevabı verdim. Baktı olmuyor. O da gitti. Yemeğe gitmedik. Ertesi gün İsmet yine geldi. Yine red cevabı aldı. Kararım kati. Hâlâ gözüme bir şey gözükmüyor.

Bu sefer karı koca haremimi kandırmışlar;. İsmet ona demiş ki: "Lozan Muahedesi'ni yapan Rıza Nurudur. O olmazsa bir şey yapamayız. Vatanın ona ihtiyacı vardır. Büyük hizmetleri o görebilir. O, vatanperverdir. Yapmasın. Sizi vatan namına iknaa davet ederim. Doktoru ikna edin gitmesin." Kadındır, hafiftir, bir şeye yaramaz. İlk hamlede işin alçaklığından yararlanmış bir arslan kesilmiş olan karım Şimdi yumuşamış. "Peki" demiş. Geldi. Beni iknaa çalıştı. Ona da mukavemet ettim ve: "Bilâkis, hadi gidelim. Vakit geldi." dedim. "Gitmem!" dedi. Mesele çatallaştı. Kadın on para etmez ama, erkek de beş para etmez. Çünkü erkek denilen adi mahlûk kadına mukavemet edemez. Kadın sertlikle değil, türlü nüvazişle, o da olmazsa onun mühim bir silâhı vardır, kırk ikilik top gibidir: Gözyaşındır. Onunla istediğini yaptırır, ne yapıp yapar razı eder. Bizim kan da beni sonunda razı etti; kanyla savaşıma esnasında iki gün geçti. Nihayet İsmet'le haremi geldiler, beni aldılar, istifadan filan vazgeçtik. Ama bu benim içime ukde olmuş bir yara nedbesidir.

Bu vaka galiba bu adama benim muahedelere imza koymak hevesinde olduğum fikrini vermiş. Çünkü muahadeden sonra Ankara'da, beni İstanbul'a Adnan (Adivar)'m yerine

Hariciye murahhası tayin edip, benim kabul etmediğim zaman, şaşalamış, beni iknaa çalışmış, bu hususta çok söylemiştir: Bunlar arasında ilk, kemal-i ehemmiyetle söylediği ve tekrar ettiği şudur: "Oraya git, birçok devletler daha var. Muahedeler yapacağız. Onları hep sana yaptıracağım" demiştir. Ben bunları da reddetmişimdir. Bu adam beni hiç anlayamamıştır. Bu

isyanım onun haksız muamelesinden ibaretti. Ben haksızlığa dayanamam. Kişi herkesi kendi gibi bilir derler. Beni de kendi gibi haris-i şöhret sanmış. İnsan vardır ki, mevkileri, mevkilerin şereflerini hiç düşünmeksizin ve tereddüt etmeksizin bir tekmede atar. Bana nitekim sonra sıra ile ve ara ile İstanbul Murahhaslığını, Berlin sefirliğini, Londra sefirliğini, Karantina tasfiyesini verdi. Derhal birer tekme ile suratına attım. Önce de Moskova sefirliğini vermişlerdi, kabul etmemiştim. Yine birkaç defa vekillik tekliflerini rica ve minnetleriyle kabul etmişimdir. Bunlarla benim kendileri gibi olmadığımı, mevki sandalyesiyle evimdeki bir liralık sandalyenin bence hiçbir farkı olmadığı sonrakı bu redlerimden sonra anlamış olsa gerektir.

Derhal yazmış, kendisiyle beraber bize de Polonya için selâhiyetnameler geldi. Bu muahede yapıldı. Üçümüz imzaladık.

MONTAGNA, ANADOLU'YA İTALYAN MUHACİRİ ALMAMIZI İSTİYOR

İşlere devam ediyoruz. Bu çapraşık işler sırasında bir gün Montagna beni oteline davet etti. Lozan'da benim sigaram meşhurdu. Herkes söylemiş. Samsun'da birinci dereceden beş altı bin sigara yaptırmıştım. Montagna'ya da verdim. Dostuz, fakat adam şeytan. Tabii dostluk işe tesir etmemelidir. Doğrusu bu. Diplomatlar karşılarında aptal bulurlarsa, dostluk safhası girer, aldatırlar. Demek dostluk sade aldatma vasıtasıdır. Montagna birtakım meselelerin tarafımızdan fedakârlık edilerek bitirilmesini söyledi. Bir de illâ Anadolu'ya yüzbinlerce İtalyan muhaciri yerleştirilmesine müsaade etmemizi istiyor. İktisaden muhtaçsınız. Amele ve ustalarınız yok. Sizin menfaatiniz diyebunlan kondurmak istiyordu. Yutmadığımı görünce, tatlılığım bıraktı. Betlendi. Ben de perdeyi yükselttim. Bu sefer tehdide başladı. Şöyle kavga ettik:

O - Harbederiz.

Ben - (Soğukkanlı bir tavırla) Harbederseniz ne olur?

O - Ne olacak? İngiliz, Fransız ve biz ordular göndeririz, Anadolu'ya gireriz. Ankara'yı başınıza geçiririz.

Ben - (Aynı tavırla) Eh, buyurun! Hiç durmayın, hemen başlaym!

O - (Kıpkırmızı bir suratla, hiddet içinde) Mahvolursunuz...

Ben - İyi dinle! Sana iyi bir nasihat vereyim. Sonra belki devletinize lâzım olur. Harp açarsınız, ordularınızı da Anadolu'ya sokarsınız, fakat bu Anadolu uğursuzdur. Gelen orduları yer. İşte bakın misâli... Yunan ordusu. Anadolu'da o topraklara gömüldü, gitti.

O - Ama biz Yunan değiliz.

Ben - Siz Habeşistan'da kahramanlığınızı gösterdiniz. Sonra bunu Trablus'ta bize de gösterdiniz. Orada yirmi otuz zabitimizle, beşyüz neferimiz vardı. Bir iki bin de yerli Arap. Silâh, cephane müşkilâtımız da yoktu. Sizi birkaç defa sahillere döktük. Ancak, donanmanızın himayesine sığır, dururdunuz. Bu sefer Anadolu'ya gelin de, sizinle iyi bir imtihan oluruz.

Durdum, cevap bekledim. Bu tehdidime cevap bulamadı. Durdu. Ben yine devam ettim:

Ben - Bu Anadolu uğursuzluğunun eski, tarihi misalleri de çoktur. Meselâ Haçlıların ordularını yine bu Anadolu yiyip, yutmuştur. O kadar ordu geldi, hangisi Avrupa'ya döndü? Hele Kılıçaslan ne kadarını Haymana'da yerin dibine geçirdi. Bunları yapan hep Türkler'dir.

Cevap yok... Darbe tamdır. Başka bir lakırdıya mahal verip, darbenin tesirini gidermeden kalktım. Bonjur deyip, gittim.

Rıza Nur'a sert derler. Fakat benim hiç kimseye ilk ve kendüiğimden sertliğim yoktur. Bana ederler, ben de şiddetle mukabele ederim. Bu da böyle, Venizelos da böyle olduydu.

İtalyan meselesi mühim bir meseledir. Bunların bugün siyasetlerinin en mühim noktası, Anadolu'nun İzmir'den İskenderun'a kadar olan kısmının istilâsı ve oraya İtalyan yerleştirmektir. Bir de İtalyan sanayiine lâzım olan kömür, İtalya'da ve müstemlekelerinde yoktur. Bu sebeple Ereğli Havzası'nda da gözleri vardır. Bu siyaset Mussolini ile kuvvetlenmişti.

Lozan'da Montagna üe bir düziye ve kemal-i hararetle Menderes boyuna İtalyan yerleştirmek için çalıştı. Bunu bize dostlukla kabul ettirmek istiyordu. Bana belki on defa söylemişti. Bense İzmir'deki İtalyanları tard için uğraşıyordum. İzmir'de onbeşbin kadar İtalyan teb'ası vardır. Bunlar ekseriyetle yerli ahalidir. Rum, Katolik Ermeni, Yahudi. Meşrutiyetken evvel ve hatta sonra sahillerdeki Selânik, İzmir, İstanbul gibi şehirlerin bu makûle ahalisi, gizlice İtalyan tabiyetine giriyorlardı. Hem Türk teb'ası geçmiyor, hem cebinde İtalyan pasaportu taşıyorlardı. Türk teb'ası sıfatıyla menfaatlerini kazanıyor, bir gün bir sıkıya gelince kapitülasyonlardan istifade için İtalyan olduğunu bildiriyor ve İtalyanlar da bunlan himaye ediyorlardı. Bunlara biraz İtalyan da zammolmuş. Ben bu karışık aşağı ve muzır halkı Rum diye mübadele kitlesine kaptırıp İzmir'den defetmek istedim. İtalyanlar kıyameti kopardılar. Resmen İtalyan teb'ası olduklarından mübadele kadrosuna sokmak tabü mümkün olmadı.

Benim Türk Tarihi'nin son cildinde (14. cildi henüz neşredemedim) İtalyanların memleketimizdeki istilâ emellerine dair malûmat vardır.

Montagna bize Türkiye'nin, usta ve hatta kâfi nüfus olmadığından memleketimizin imarına ancak İtalyanlar'dan amele ve muhacir yerleştirerek muvaffak olacağımızı iddia ile işe başlamıştır. Öyle tavır almıştır ki, sanki bize pek dosttur da en iyi yolu gösteriyor ve bunu açıkça da ifade ediyordu. Bu kandırmaya gelmediğimi görünce, tehdidlere başlamış, kavgalar etmiştik. Zaman geçti, ben yine Montagna ile dostum. Yani, âdeta ikimiz de köpek gibiyiz. Hem hırlaşıyor, hem dalaşıyoruz, hem de yine birbirimizi seviyoruz (!). Ne yaparsm, diplomatlık!.. Bir gün ben Montagna'yı bir hususi konuşma esnasmda deştim ve hakikati söyledim. Şöyle ki:

"İtalya'da büyük tezayüd-i nüfus vardır. İtalyan milleti İtalya'ya sığmıyor. Mutlaka koloni lâzım ki, bunlar oraya yerleştirilsin."

Ben - İtalya'nın cenubi kısmında boş arazi vardır.

O - Evet ama, oraları çoraktır. Islah istiyor. Bu da masraflı ve uzun iş.

Ben - Canım, daha dün Trablus'u elimizden aldınız. Geniş bir yer. Oraya yerleştirin!

O - Hayır, hiçbir İtalyan oraya yerleşmek istemiyor. Anadolu'yu istiyorlar. Anadolu'nun iklimi iyi, toprağı zengindir.

Bunu işte böylece ifade etti, ruhlarını söyledi. Ben de bunları onun ağcından işiterek malûmatımı katileştirdim.

İtalyanlar ilk Menderes boyunda yerleşmek istiyorlar. Bu mesele de otuz kırk yıldan beri vardır. Buna da, Hıdiv Abbas Hilmi'nin oradaki Dalaman Çiftliği'ni satın almakla başlamak istediler. Hıdiv, çiftliği bunlara satmak için Abdül-hamid zamanında da, İttihatçılar zamanında da çok uğraştı. Bu hükümetler iyi hareket edip sattırtmadılar. Bugün bütün bunları bildiği halde İsmet, İtalya'dan birkaç para almak için buna müsaade etmiş, İzmir ve havalisine birçok İtalyan-lar gelmiştir.

İşte bu İtalyan meselesi, hal-i hazırda Türkiye'nin en mühim meselesi ve tehlikesidir. Devlete eğer akli başında rical olursa şimdiden bunun önüne geçmek mümkündür. Çünkü, bu işin mukabÜ ağırlığı vardır. İtalya bugün Yugoslavya ve Fransa Üe rekabet halindedir. İyi bir diplomasi bu devletler ile bu hususta müşterek bir tedbir almaya müsaittir. Bü-hassa Fransızlar Kilikya'yı kendileri istediklerinden İtalyanların Anadolu'ya ayak basmasına asla razı değillerdir. İtalya kendi hudutlarında bu iki tazyik kuvvetiyle hal-i temastadır. Bu iki tazyik onu Anadolu'ya tecavüzden men edebilir. Fakat iyi idare edemezsen, Fransızlar inbisat halinde olan İtalyan kuvvetini kendi üzerlerinden atmak için, bizim üzerimize sevk etmeleri de mümkündür. Hem de İtalya, Fransa'nın şark-ı cenubisinde, Cote D 'Asure keza Hersek ve sahillerini istemektedir. Bu da bu devletleri bizimle müşterek dava halinde birleştirir.

9 - Telif - Tercüme Hakları

Resmi müzakerelere başladık. Devam ediyoruz. Edebiyat meselesi mevzuubahis oldu. Bizi beynelmilel Bern Mukavelenamesini (120) kabule davet ettiler. Ben girmeyeceği* Forma: 17

mizi söyledim. Israr ettiler. Bu iş bizim için büyük felâkettir. Bizde âlim, edip yok. Daima Avrupa dillerinden tercümeye muhtacız. Bunu yapamazsak, vatanımızda fikri terakki asla olmaz. Bu mukaveleye girince, bir şeyi tercüme etmek için müellifin müsaadesini almak lâzımdır. Bunun için de müellife para vermelidir. Biz fakir bir milletiz. Kim para verip de, müelliften izin alabilir?! Bizde neşriyat âlemi sefaletten başka bir şey değildir. Bu âlem, pek âlâ büdiğim âlemdir. Biri bizde bir kitap tercüme eder, bastırmak için para bulamaz. Evini satıp kitap bastıran ve sonra aç kalan gayretliler de vardır. Bin belâ bastırsa büe, kitap satışı o kadar mahduttur ki, kitap baskı masrafını bile korumaz. Ben şimdiye kadar otu I z beş eser bastırdım. Hiçbirinden kâr ettiğimi bilmiyorum. Çoğunun tab masrafı bile çıkmamıştır. Vakıa Fenn-i Hitan'dan (121) biraz kazandım ama, o da c I ebri satışla, mahsulü de laşey kabilindendir. Bu halde iken bir de Avrupa müelliflerine nasıl telif hakkı vereceklerdir?! Demek kitap tercüme olunmayacak. Böylece olunca da bizde fikri hareket ölmese bile duracak.

Hakiki müellif bizde kuşsütü gibi bir şeydir. Neşriyat hep Avrupa'dan yalan yanlış tercüme, çalma şeylerdir. Çoğu Avrupa müelliflerinden fikir ve cümle çalar. Bir kısmı da hemen aynen çalar. Müellifin adını bir basit zikre büe hac I et görmeyip, kendi adım kor. Bu halde mukaveleye girmek, Türk'ü fikir, ilim sahasında öldürmek demektir. Bunu münasip bir lisan ile Frenklere izah etmek için, "Biz Avrupa kitaplarım tercümeye muhtacız. Bu da sizin şereflinizdir. Hem mesele insani ve medeni mühim bir meseledir. Avrupa dünyaya medeniyet neşretmek mevkiindedir. Eserlerinizi bol bol Türkçe'ye tercüme hususunda bizi serbest bırakmalısınız." dedim. Buna bir şey diyemediler. Kabul ettiler. Büyük bir kâr yaptığımı sevindim. Vakıa müellifler bizdeki gibi değilse de Avrupa'da da perişandırlar. Telifi teşvik için ve insaniyet için müelliflere yardım lâzımdır. Onlara yardım edelim,

insani olalım, bu bize şerefsizlik olmasın diyelim. Ama bu yapamayız. Kendimize de ederiz.

CAHİD, BANA DA HÜCUM ETTİ

Tuhaftır... Hüseyin Cahid bunun kıymetini takdir edememiş. Bu iş dolayısıyla şiddetle benim aleyhimde yazdı. Halbuki takdir edecek seviyededir. Galiba, daha doğrusu şahsi düşmanlık galeyanı. Hücum vesilesi olsun da ne olursa olsun diye yaptı. Bern Mukavelesini kabul etmedim diye, gazetesinde aleyhimde diyor ki: "Bu mukaveleye girmek, medeni bir şereftir. Bu şerefi Rıza Nur attı." Evet ama, kuru şerefler, hayali büyüklükler karın doyurmaz. Hayali bir şeref için bir milleti geri, Cahid'in tabiri veçhile öküz bırakmak, tefekkür ve Üim sahasında terakki etmek nimetinden ve şerefinden mahrum etmek olamaz. Öyle yapmak için insan pek ahmak olmalıdır. Bu kitabımı yazdıktan sonra, nice sonra idi: Şunu Üâve ediyorum. İsmet Paşa hükümeti bu babda toplanan bir konferansa delege gönderip, bunu kabul etmiş. Şimdi muharrirlerimiz tercüme yapamıyor, bu iş de durmuş, gazetelerde acı şikâyetler gördüm. Ne ahmaklık! Canım bu kazanılmış şey. Niye verirsiniz?

Bu meselenin müzakeresinde ben güzel bir şey de yaptım. Müzakereyi umumi celsede General Pelle Üe ben yapıyorduk. Pelle'ye, "Türkçe'ye tercüme hakkını serb I est bıraktırır" cümlesini maddeye ilâve ettirdim. Bununla bir taşla iki kuş vuruyordum. Demek Lozan Muahedesine göre, Türkiye'de tercüme, sade Türkçe için serbesttir. Rumca, Ermenice ve Yahudice için serbest değildir. Demek onlar tercüme edemeyecek. Bu halde tenevvürce fakir kalacaklar.

Hem de bu böyle olunca Türkçe'yi öğrenmeye, Türk fikirlerini almaya muhtaç ve mecbur kalacaklar. Bu bir noktadır ki, tahtında müstetir "hüve"si vardır. Muahedeyi okuyan hiçbir fert bunu anlayamaz. İşte daima söylüyorum. Bunlar içindir ki, Lozan'dan sonra bu noktalan izah eder, yani "hü-ve"leri gösterir bir eser tab'ını ve muahedenin tatbikatını idare ve kontrol etmek için bir komisyon teşkilini İsmet'e ısrarla ve tekrarlar söylemiştim. Yapmamıştı.

Ne olacaktı? Rumca'ya, Ermenice'ye, Yahudice'ye Avrupa'dan eserler tercüme edildi mi, veya gazetelerde böyle bir roman tefrika edildi mi, bu

komisyon tarafından gizlice eserin Avrupa müellifine haber verdirilecekti. "Bu hak sade Türkçe içindir" denecekti. Müellif dava edip onlardan tazminat alacaktı. Bunu eserin müellifi nerden haber alacak? Bu komisyon elaltından onu haberdar edecekti. Hükümet de "Evet muahedenin metni budur" deyip Avrupalı müellifi kazandıracaktı. Bundan hükümete iyi bir vesile de vardı: Diyecekti ki: "Türkiye muahedeye sadık, imzasına işte bakınız harfî harfine riayetkârdır." Bunu göstermeye de vesile olacaktı. Rum, Ermeni, Yahudi de bir daha tercüme edemeyecek, Türkçe'ye müracaata mecbur olacaktı. Bu sayede Türk muharrirler de onlardan tercüme hakkı alacaktı. Çünkü Türkiye dahilinde telif ve tercüme hakkı kanunen mahfuzdur. Olmadı... Anlatamadık!.. Sonunda da bir çuval inciri berbat ettiler.

10 - Gelecekle Geçmiş Arasında

İkinci devrede yine, kemâfissabık umumi celsede söz söyleyen İsmet" hazırlayan yine bendim. Ve yine bir tarafta Münir, bir tarafta benim. Münir, Frenklerin söylediğini tercüme ediyor. İsmet okuyor. Ben de arada kâğıda yazıp "Şöyle söyle!" diyorum. Benim bizzat söz aldığım az. Zaten bu devrede, ilk devredeki gibi büyük nutuklar yok. Ufak ufak sözler. Bu komisyonlardan da yalnız karantina işini idare ettim. Evvela ona Nihad Reşad'ı yollamıştım. Olmadı. Frenk-lerin metalibi müthiş, hattâ eskisini teşdid ediyorlar. Ve birçok şey almıştım. Şimdi tamamiyle müzakereyi ben yaptım, istediğim hale koydum.

Bu devrenin sukomisyonlarım mütehassıslarımız idare ve hallediyorlar. İsmet, umumi celsede tasdik ediyor. Bana bazıları, hatta Avrupalı delegelerden diyorlar ki: "Sen ilk devredeki gibi değilsin. O ne ateşti. Söndü. Artık lafa karışmıyorsun." Bu doğru idi. Sebebi meselelerin tamamiyle iktisadi, teknik ve ihtisas işi olmasıydı. Hem de devreye evvelki gibi cihanşümul dağdağalı işler kalmamıştı. Lüzumsuz yere galeyanla hareket zarardır. Daima işe göre tedbir, hareket, tavır lâzımdır. En mühim şey, elâstik olmaktır. Türlü işlerde kıyamet koparan ve vermeyen ben, Yunan tazminatı meselesinde verip işin içinden çıkmıştım. Bilhassa diplomatlık, elâstikiye! ister.

Bu esnada ben, bol uyuyorum. Türk Tarihi adlı eserimle meşgul oluyorum. Mükemmel ve acelesiz yemek yiyorum. Geziyorum. Öyle ki fevkalâde şişmanladım. Hasılı ense yaptım.

İlk devrede bilakis çok meşakkat içindeydim. Uykusuz, iştihatsız, halsiz idim. Bir şeyi söyleyeyim: Erbab-ı mesai için çok faydalıdır. İlk devrede sabahlan kalkınca banyoyu doldurup giriyor, sıcak suda yirmi dakika kadar kalıyordum. Çıkınca beş on dakika kadar muhtelif vücut hareketleri, yani ekersiz yapıyordum. Daima benim midem ekşir. Bu hal tabii mektepten beridir. Burda yemeklerde vişne suyu içiyordum. Bu iki tedbirle sanki iyi uyku uyumuş, hiç yorulmamış gibi oluyor, kendimi dinç ve kuvvetli hissediyordum. Bu üç

şeyden çok istifade ettim. Bu sayededir ki, faaliyetle çalışabildim.

Birtakım mali meseleleri tasfiye için muhtelif mahkemeler tesisine karar verildi. Bu âdettir. Muvakkattir. Harplerden sonra devletler bunları yaparlar.

Birtakım beynelmilel "mukavelenamelere vardır ki, her devlet onlara iştirak etmiştir. Cidden insani ve medeniyet levazımından şeylerdir. Bunları kabul ettik. Yalnız sıhhi Paris Mukavelesi (122)'nin iki maddesi bizde kapitülasyonu teyid eder mahiyettedir. Onlara reserve beyan ettim. Bunlardan afyon mukavelenamesini (Uyuşturucu maddeleri yasaklayan sözleşme) kabul ettiğimden bizimkilerden bazıları bana itiraz ettiler. Sebep olarak da bizde, afyon ziraatı olduğu ve İngilizlerin de bu işte rezerveleri olduğu, çünkü Hindistan'dan Çin'e mühim miktarda afyon sevkedildiğini söylediler. Ben hekim sıfatıyla, bu afyonun insanlarm sıhhatinde ne. mühim tahribat yapan bir müthiş zehir olduğunu bildiğimden, bunu men'e çalışan bu insani konvansiyonu hiç itiraz etmeksizin kabul ettim. Ama İngilizler etmemiş, bu misal imiş. Neme lâzım. İnsani bir işte kötü misal olmaz. Hatta "Bâtıl makisün aleyh olamaz" derler. Pek doğrudur. Zaten, bundan ticaretimize de bir zarar da yoktu. Çünkü bizim afyon, en iyi afyondur. Müstahzarat-ı tıbbiye fabrikaları bizimkini alır. Bu da meşru ve kâfi. Bu mukaveleler onbeş-yirmi kadardır. Bunların müzakeresini ben yaptım ve kabul ettim.

Devletler tarafından kapitülasyonların ilgasını kabul ettiklerine dair bir madde koydurdum. Elbet çok mühimdir. Türkiye'yi hakiki bir devlet eden budur. Esaretten kurtarmıştır. Tam müstakil yapmıştır. Ancak bunda da bir şey kaydedelim:

Bunları yaparken tabii ecnebi postahanelerini de ilga ettirdim. Bunu da bizzat ben yaptım. Postalan ilga ederken doğrusunu söyleyeyim, yüreğim cız cız etti. Abdülhamid zamanında bu postahaneleri bilhassa zikrederim, Galata'daki Fransız postahanesini memleketin hürriyet ve meşrutiyete nail olmasında ne büyük hizmet ettiğini hatırladım: O vakit Tıbbiye'de talebe idim. Avrupa'da istibdad aleyhinde yapılan Türk neşriyatı bu postahane ile bize gelir, gider alır; her tarafa dağıtırdım. En çok bu sayededir ki, millet tenvir edilmiştir. Bunlar hatırımdan geçtikten sonra gözümün önüne, vallahi şu dikildi:

Memleketimiz henüz inkılâp safhasını bitirip kapatmamıştı. Millet cahildir. Cahil bir memlekette, her mevki-i iktidara gelen Tiran kesilir. Nitekim İttihatçılar... Hürriyet için çalışmış İken, müthiş zalim oldular. Sui idare, favoritizm, vurgun, zulüm aldı yürüdü. Millet inim inim inledi. Terakki için mühim bir zaman kayboldu. Bu iş boyuna olacak... Galiba ben de muhalifi olup, Avrupa'da neşriyat yapacağım... Bu neşriyatı Türkiye'ye sokmak mümkün olamayacak. Bu kıymetli vasıtayı şimdi bu anda burda kendi elimle yok ediyorum.

Ve yine düşündüm: "Ne çare, böyle bir ufuk görünüyor. Haritada bunların hepsi var ama, her şeyden evvel Türkiye'nin istiklâlidir. Ne yapalım? Bu zarara katlanmak lâzımdır." dedim. Vakıa bu iş böyle oldu. Ben de muhalif olup Avrupa'ya çıktım. Ama henüz neşriyat imkânını bulamadım. İlmi meşgale, tarihe ve millete karşı bende vazife olan bu hatıratı yazmak henüz bana bu imkânı vermemiştir. Vaktim dar. Bu işe lâzım olduğu kadar param da yok.

Kapitülasyonlar gibi bir karabelayı imha ettik. Ettik ama, itiraf edelim ki, bunun hiç olmazsa birtakım faydalan vardır. Ecnepleri muhakeme edemiyorduk, fakat hürriyet işinde ecneblerden istifade ediyorduk. Hürriyetperverler icabında sefarethanelere iltica ediyorlardı. Onlar bunları hükümetin gözü önünde ecnebi gemilerine koyup hudud haricine çıkarıyorlardı. Bir vatanperver sıkıştı mı, kendini bir ecnebi vapuruna atıyordu. Hükümet alamıyordu. Bunlar insani ve hürriyet gayeleri için büyük hizmetler ve faydalar idi. Bunları Lozan'da kendi elimle imha ettim.

"BİZİM DE İÇYÜZÜMÜZÜ YAZARSIN SEN"

Bu esnalarda idi. Birgün İsmet, haremi, haremim, ben oturuyor, dereden, tepeden konuşuyorduk. İsmet, vaktiyle bizim "Hürriyet ve İtilafın İçyüzü"nü okumuş, ondan bahsetti. Nihayet yüzüme mânâlı bir bakışla bakarak: "Birgün bizim de içyüzümüzü yazarsın sen" dedi.

Birden irkildim. Atiye ait çok mühim, çok mânâlı bir sözdü. Kendimi tuttum. Lâ ve naam bir şey söylemedim. Odama çekilip o sözü de defterime kaydettim.

Demek İsmet beni iyice öğrenmişti. Kendilerini de iyice biliyordu. Görmüştü ki, ben namusluyum. Haris değilim. Onlarla geçinemeyeceğim, bir gün ayrılacağım. Aleyhlerine kıyam edeceğim. Bunu gösteren bir mazim de var. Keza ben onlar gibi değilim. Rıza Nur'u peşin olarak imha etmek lazımdır, diye zihninde kararını vermiş. Çünkü Rıza Nur nasıl olsa aleyhlerinde neşriyat yapacak. Her işin içindedir, sırlan bilir. Binaenaleyh, kendilerinin de içyüzünü yazacaktır. Demek daha Lozan'da benim aleyhime kararını vermişti. Bu da birçok cihetle tabii idi. Ben de bu esnada aynı şeyleri düşünüyordum.

Demek ben de, o da keramet sahibi imişiz galiba... Daha o vakit atiyi görüyormuşusuz. Nitekim düşündüklerimiz hepsi de tamamiyle olmuştur. Sonra ayrılıp Paris'e gelmiş bulunuyorum. Bu şahısların içyüzünü yazıyorum işte ve bitirmek üzereyim. Yalnız onlar beni imha edemediler. Bana kurşun da attırdılar. Ama muvaffak olamadılar. Sade mevkiden atmış oldular. Bense kendimi Avrupa'ya attım. Lüzumlu eşyamı, evrakımı, not defterimi de buraya getirdim. Bu hür memlekette senelerle çalıştım. Bu eseri yazdım.

11 —Karantina Meselesi

Birgün General Pelle, "Şu karantina işini de bitirelim. Eksperler yapamıyor. Sürünüyor. İstanbul'dan bana bir proje gönderdiler. İyidir. Onun üzerine yapıverelim." dedi. "General Pekâlâ bu işe de başlayalım. Bu da aradan çıksın. Ancak İstanbul'dan gönderilen proje nedir? Dö Lamar'ın projesi mi?" dedim. "Evet, o. Hem sizin doktorlarla müştereken yapmış." dedi. Dedim ki: "Bu proje bize müthiş kapitülasyon bindiriyor. Eskisini bile şiddetlendirmiştir. Bizim kapitülasyon bahsinde ne kadar hassas olduğumuzu biliyorsunuz. Zaten muahedeye kapitülasyonların lağvına dair bir madde girdi. Bu babda bir proje ile asla işe başlayamayız. Siz müzakerelerde çok dirayet gösterdiniz. İnsani ve hakka dair şeylerde tamamiyle hüsnüniyet gösterdiniz, gösteriyorsunuz. Ben sizin bu âlicenap hislerinize istinat ederek derim ki, böyle bir proje ile müzakereye başlamayı asla münasip görmezsiniz."

Durdu; düşündü, düşündü. "Peki! Bunu bırakalım" dedi. Hiç zorluk vermedi. Çok iyi adamdı. İkinci devrede birtakım münakaşalı işleri hilmi, dirayeti ve nezaketi ile sırf bu zat halletmiştir.

Beş on gün evvel İstanbul'dan bana Dr. Akil Muhtar (123) bir mektupla Fransızca bir proje göndermişti. Bunu Dö Lamar ile yaptıklarım, bizim için bundan iyisi olamayacağını, bununla büyük bir hizmet ifa ettiğini (!), derhal kabulünü yazıyordu. Halbuki bu adamı biz böyle bir şeye de memur etmemiştik. Fuzuli işe girişmiş; kendi kendisine yapmış. Galiba Adnan da işte var. Fakat mektupta ondan bahis yok. Dr. Kilisli Rıfat (124), Dr. Esat da birer mektup yazmışlar, onlar da bunu muvaffakiyet telâkki ediyor, kabulünü tavsiye ediyorlar. Demek komplo var. Ya bu zavallılar aldatılıp bizi tesir altına almak için sevk edilmişler, ya Akil bunu Dö Lamar'a cemile için yapmış. Bu işi yapan Dö Lamar'dır. Akil Muhtar'ı da şerik-i cürüm yapmış... Dö Lamar Fransız İşgal Ordusu hekimlerindendir. Fransızlar işgal zamanında Maarif Nazırı Ali Kemal vasıtasıyla iki Fransız askeri heki* mini Tıp Fakültesine profesör olarak sokmuşlar. Gayeleri bizim Tıbbiye'den Alman terbiyesini taretmek. Dö Lamar Galata rıhtımındaki Karantinahane'yi -ki güzel bir binadır-hususi mesken de yapmış. Orada

yatıyormuş. Oranın labora-tuvarını da eline almış. Bu adam fırsatı bulmuş, Türkiye'ye kazık atıyor.

Yeni bir proje yaptım. İşe başladık. İtalyan müşaviri Dr. Şenini pek iyi adamdır. Cidden Türkleri sever. Ahba-bımdır. Onunla hususi görüştüm. Bana pek çok yardım etti. Müzakere, müzakere güzel bir şey meydana getirdik. Sade beş yıl müddetle üç ecnebi doktor müşavir almayı kabul ettim. Bu bir şey değildi. Diğer bir iki mesele de vardı.

Zaten Lozan Muahedesi her belâdan kurtuldu. Onda yalnız bir ufak bulaşık kaldı! O da adliyede, kabotajda ilh... Beş yıllık bir müşavir meselesidir. Beş yılda o da bitecek. Bir milletin hayatında beş yıl nedir ki? Hem de zararsız, faydalı şey.

TÜRK HEKİMLERİYLE İFTİHAR EDERİZ

Karantina işinin umumi celsede münakaşası biraz hararetli oldu. Bize "Sizde hekim yoktur. Bu iş mühimdir. İnsanidir. Yalnız Türkiye'nin değil, bütün Avrupa'nın sıhhati mevzuubahistir. Memleketiniz kapıdır. Meşhur kolera salgınları İstanbul ve sizin sahilleriniz ile Avrupa'yı istüâ etmiştir" dediler. Bunlara cevabım şu oldu: "Türkiye'de çok muktedir hekim vardır. Herhangi Avrupa mületinin hekimleriyle Türk hekimlerini imtihanla mukayeseye hazırım. Ve bunu burada bütün âleme karşı resmen söylemeye cesaret ediyorum. Hekimlerimizle iftihar ederiz."

Meslektaşlarımı böyle müdafaa etmekle müftehirim ve haksız bir söz söylemediğime de kaniim. Evet, bizde Avrupa'daki gibi tıp âlimleri, mühim profesörler yok. Lâkin hekim sınıfı yüksektir. Ben Mısır'da İngiliz hekimlerini gördüm. Fransızların da icra-yı sanat eden hekimlerini gördüm. Bizim bu sınıf hekimlerimiz onlardan aşağı değildir. Hatta belki bir derece yüksektir. Bu da Gülhane Hastahane-si ve Alman terbiyesiyle olmuştur.

Hiç olmazsa İstanbul'da, beynelmilel sıhhi bir komisyon ihdasına çok uğraştılar. Kabul etmedim. Bunu Beyrut'ta, sonra İskenderiye'de yapmak istediler. Onlara bile yanaşmadım.

KARANTİNA İDARESİNİ KÖKÜNDEN KALDIRDIK

Bizdeki karantina idaresinin paralarını, tekaüt maaşlarını kâmu tasfiye ederek bu mevcudiyeti izaleye gayret ettim ve muvaffak oldum. Yani bu müessese kökünden kaldı-rıldı. Bulaşığı bUe bırakılmadı.

Bu karantina idaresinin suret-i teşekkülü ve tarihi tuhaftır. Bu esnada bunları hep tetkik etmişim. Bunlara dair bende Lozan'a ait evrakım arasmda mühim malûmat vardır. Sinop'ta kütüphanededirler. Tıp tarihimiz için meraklı bir sa-hifedir.

Senini'ye hizmetine mükâfaten İtalyan müşaviri olarak alacağımızı vaad ettim. Sevindi. Ben Lozan'dan sonra Sıhhiye Vekâleti'nden çekilirken bunu milli ve resmi bir vaad olarak Sıhhiye Vekili Refik (Koraltan)'e söyledim, söz verdi, fakat yapmadı. Devlet namına ayıp şeydir. Hatta muahedeye mugayir olarak müşavir de almadı. Bir devletin muahedesine sadık olması namus meselesidir. Bununla beraber bir sızıntı çıkmadı ise hükümet pekâlâ etmiştir. Ne ise bu iş böyle bitti.

TIP TALEBELERİNİN VATANPERVERLİĞİ

Derken İstanbul'da Dö Lamar'ın habisliği şayi olmuş. Tıp talebesi onun karantina kapitülasyonunu ibka etmek istediğini ve bunun için bana proje gönderildiğini duymuş. Dö Lamar'a mektepte hakaret etmişler. Dersine grev yapmışlar, "Böyle hoca istemeyiz" demişler. Tıbbiye talebesi yamandır. İftihar ettim. Türk'ün hürriyetinde önyak olan bunlardır. Milli, medeni meselelerde daima canlılık gösterirler. Benim zaten daima tıbbiyeli olmak, en büyük iftiharım olmuştur. Bunlar, Akil Muhtar'ın şerik-i cürüm olduğunu öğrenememişler. Bilselerdi kimbilir ona neler yaparlardı. Türk olduğu için ona daha çok yapacakları şüphesizdir. Adnan (Adıvar)'dan bana telgraf geldi: "Talebe Dö Lamar'ın karantina işinde, kapitülasyon istemiş diye tahkir etmiş. Dersi kabul etmiyorlar. Böyle olmadığını acele yaz da meseleyi halledeyim." diyor. Cevap bile vermedim. Nihayet bu adam mektepte tutunamadı. Defoldu, gitti. Aferin tıbbiyelilere... Adnan'a da ne

demeli bilmem... Maalesef, Adnan Hariciye Murahhaslığı zamanında Fransızlara hizmet etmekten başka bir şey yapmıyordu. Ne ise sonra mükâfatını Paris'te onlardan gördü. Maaşla Elsine-i Şarkıyye Mektebi'nde Türkçe dersine müzakereci kayırıldı.

Karantina işinde bir fazla muvaffakiyetim de vardı. Hiçbir yerde limanlara gelen vapurlardan sıhhi vergi alamazlar. Bizde alınmasını onlara kabul ettirdim. Demek karantinamıza ecnebÜerden varidat temin ettim.

Bir şey daha yaptım. Bizim karantina idaresini Sıhhiye Vekâleti'ne merbut bir müdürlük yaptım. Fakat bütçesinin müstakıl olacağını söyledim. Frenkler bizden böyle bir müstakıl bütçe istememişlerdi. Umumi celsede ben teklif ettim. Pek memnun oldular. Kabul ettiler. İsmet hayret etmiş. Celseden sonra otelde, "Bunu niye böyle yaptın? Onlar istemeden veriverdin." dedi. Benim bundaki maksadım şu idi: Bizim hükümetin hali malûm. Maliye hâzinesine giren para emanet de olsa bir daha çıkmaz, yenir. Buraya da lüzumu kadar tahsisat vermeyecekler. Karantina idaresi perişan olacak. Halbuki bu işi tanzim etmek, parlak bir surette idare etmek, devletin şerefi, haysiyeti, hem de menfaati, hem de Avrupa'nın insani menfaatidir. Bu iş diğerleri gibi değil. Ecnebilerle temastadır. Fenalığı derhal sırtıdır. İşte buna çare olmak üzere böyle yaptım. İsmet'e bunları izah ettim. Bir şey demedi ama memnun olmadığı yüzünden okunuyordu.

Benim maksadım bu idareyi bu vergi ile lüzumlu yerlere mükemmel binalar, tebhirhaneler ve laboratuvarlar yapmak, iyi hekimler kullanmak, bu suretle şerefli bir hale koymak ve Avrupalılara da "Nasıl? Türk doktorları idare edemiyor mu imiş?" demektir. İş böyle olmadı. Ben çekildim. Muahedeye mugayir olarak parayı merkez çekip, başka yerlere sarfetmeye başladı. Karantina işi de perişan oldu. Neticede Frenklere kabiliyetsizliğimizi bir daha göstermiş olduk.

12 - Yabancı Okullar

Kabotaj meselesini de bir derece zahmetli müzakere ile iki yıllık bir mühlet ve mahdut müsaade ile hallettik. Bunu tamamiyle kesmek mümkündü. Ben o fikirde olmadım. Çünkü, gemimiz yok. Mallar, yolcular haftalar ile iskelelerde kalacak. Vakıa milletin, devletin ekonomik sahasındaki neşvüneması için pek mühim ise de ilk ağızda bir mahzur da var. Bu da

müthiş. Bu mühletin kabul edilmesine bizimkiler arasında çalıştım. Bu öyle bir müddettir ki, işlere zarar vermeden bizim bahri ticaretimizin meydana gelmesine, vapurlar alınmasına ve seyrüseferin tanzimine vakit verecek. Öyle oldu. Bizde de bahri ticaret filosu teşekkül etmeye başladı.

Bu esnada İtalya'dan Llyod'un Trieste'den bir adamı geldi. Montagna bana takdim etti. Bunların gayesi bizim seyrüseferleri uzun bir müddetle ve bazı şerikler ile bu kumpanyaya almaktı. Bana bu adam, bu şirketin reisliğini de teklif etti. Rüşvet. Herifi aşırdım.

KOLEJLER, HİRİSTİYANLIK YUVASIDIR

Avrupalılar Türkiye'deki mekteplerine, âsâr-ı atika ta-harriyatma (eski eser araştırması) hele Amerikalılar çok ehemmiyet verdiler. Bunlar için adeta kapitülasyon tarzında şeyler istiyorlar. Ne ise, onları da kaldırdık. Robert Kolej, Cizvit mektepleri memleketimizin irfanı için pek mühimdir, lazımdır. Ancak bu mektepler dini ve siyasidir. Memleketimizde sırf bu maksatla yapılmışlardır. Talebeyi Katolik ve Protestan yapmak istiyorlar. Koloni işinin mukaddemesi mektep, yetimhane ve hastahanedir. Avrupalılar kaç asırdır, koloni yaptıkları memleketlerde evvelce hep böyle başlamışlardır. Bir memlekette bu mektep ve hastahaneyi gördünüz mü, derhal hükmediniz ki, o devlet orayı koloni yapmak istiyor. Bu koloni işi, mühim bir iştir. Bu teşkilât hakkında yüzlerce kitaplar vardır. Burada bahsi uzundur. Hele Türk bunu iyice tetkik etmelidir. Bizim için hayati meseledir. Fransızların bu teşkilâtının merkezi Lyon'dadır. Buna dikkat etmeli. Nitekim son yıllarda İtalyanlar bu işe gayret vermişler, bizde birçok mektepler açıyorlar. Bir de eskiden bu mekteplere Rum ve Ermeniler dolardı. Yahudiler de Alliance Israelite denilen cemiyetin mekteplerine giderlerdi. Bu müessese Fransız Yahudilerininindir ve Fransız emellerine hadimdir. Bu mekteplere, bilhassa Amerika mekteplerine Türk çocuklarını doldurmak. Ancak din ve akidelerine, milliyetin muhafazasına dikkat etmeli. Son yıllarda memnuniyetle gördüm ki, İstanbul'daki Robert Kolej Mektebi'nin dörtte üç talebesini Türk çocukları teşkil etmektedir.

13 - Rumbold Huysuzlanıyor

İşler çok kolaydı, hemen de bitti. Haziran sonlarına geldikti. Bu esnada Rumbold ve Ryan bilhassa birinci, fena huysuzlanmaya başladı. Halbuki

böyle değildi. Hiçbir şey kabul etmek istemiyor. Bilakis bize ağır şeyler teklif ediyor. Hem de lakırdıyı hiddetle söylüyor. Hatta açıktan bize hakaret de ediyor. Hem adam pervasız... Hakareti kapalı bir surette bile yapmaya lüzum görmüyor. Söz söylerken pürge-zap ve kıpkırmızı oluyor. Celsede hatta matbuata beyanat vererek bize ağır hakaretler yapıyor. Halbuki artık sona varmış, nihai karar devresine girmiştik.

Rumbold'un bu halinden korkup telâş ettim. Acaba İn-gilizler sulhtan vaz mı geçtiler!.. Bir sual, vakıa vaziyet, harp bıkkınlığı, Avrupa'nın iktisadi perişanlığı ilk devrede Nikol-son'un bana Patrikhane meselesinde söyledikleri, inkıta ve harp tehdidi yaptıkları halde bizi tekrar Lozan'a davet etmeleri hep sulh etmek niyet ve kararında olduklarımı ispat eder

şeylerdi. İkinci devrede Rumbold'un hali de böyle idi. Şimdi birden değişti. Bu Rumbold şimdi neden böyle oldu??!

Büyük bir endişedir beni kapladı. Ötekiler hiç. Hep iş İngilizlerde. Onlar sulhu isterlerse olur. İstemezlerse olmaz. Bu da iki kere iki dört eder gibi bir hakikat.

RUMBOLD: "TÜRKLERDEN İĞRENİYORUM"

Forbes Adam bir müddet evvel bana sulhten sonra Rumbold'u bize sefir yapacaklarını söylemişti. Ben de, "Bizimle dostluk isterseniz onu yollamayın. Çünkü mütareke iptidasında Türklerin hoşnutsuzluğunu kazandı. Hatta Ryan'ı da geri alın!" demiştim. Bir müddet sonra da dediğimi yapacaklarını söylemişti. Acaba bunu haber aldılar da ondan mı huysuzlanıyorlar? Bu ise bir şey değil.

Rumbold'un hali öyle gösteriyor ki, mutlaka mühim bir hadise çıkaracak. Öyle bir hadise ki, bir daha müzakereyi mümkün kılmayacak derecede şiddetli ve emrivaki olacak. İngiliz izzetinefsini ortaya attıracak. Lozan'ı terkedip, gidecek. Sulh de kalacak. Ödüm kopuyor.

Birgün Lozan'da bir gazeteye beyanatta bulunmuş. Bunda aleyhimize türlü fena şeyler söylüyor. Ezcümle: "Türkler-den iğreniyorum" diyor. Unutmam. Cümle şudur: "Les Turcs m'ecoeurent". Bu müthiş bir hakaret. Hem de bizim şahsımıza değil. Millete. Bunun cevabı bizim gazeteye beyanatı yapmamız ve şiddetle bu hakareti reddedip, biz de "İn-gilizlerden iğreniyoruz" dememiz olur. Milli ve şahsi şerefimiz de bunu icabettirir. Ettirir ama, olmaz. Çünkü müzake-ratı terketmeye karar vermeyen bir adam bunu diyemez. Biz ise sulh istiyoruz. İsmet köpürdü. Ona itidal tavsiye ettim. "Bunu olur ya, görmemiş gibi davranalım. Bence bu adam bir hadise çıkarıp sulhu gayri mümkün kılmak istiyor galiba" dedim. Öyle yaptık. Hiç aldırmadık, fakat Rumbold durmadı. Bir düziye vesile arıyor ve buluyor.

RUMBOLD, İSMETE "SİZ HIRSIZSINIZ" DİYOR

Bizimkiler Rumeli'ne sekizbin jandarma geçirdikten sonra bir vapura otuz top yüklemişler. Tekirdağ'ına geçiri-yorlarmış. Bir İngiliz harp gemisi vapuru yakalayıp topları zaptetmiş. Bize hükümet yazmış, İsmet celsede toplan istedi. Rumbold "Olmaz" dedi. İsmet ısrar etti. Rumbold köpürdü ve dedi ki: "Bu toplar sizin değildir". İsmet: "Bizim" dedi. Rumbold, perdeyi yükseltti ve "Bu toplar Mondros Mütarekenamesi ahkâmınca tarafımızdan

muhafaza altına alınmıştı. Ordan çaldınız. Siz hırsızısınız" dedi. Baktım, İsmet titremeye başladı. Bacakları zangın zangır ediyor. Pek telâş ettim. Olacağını tahmin ettiğim hadise çıkıyor, iş bitiyor zannettim. Derhal kâğıda yazdım. İsmet'in dizine dizimle vurdum. Kâğıdı önüne doğru sürdüm. Yazdığım şudur: "Aman, aldırma! Herif işi bitirmek istiyor, felâkettir. Sağırılığa vur, işitmemiş gibi ol! Aman kendini tut!" Cidden kendine sahip bir adamdır. Fakat bu işte birden kendini kaybetmişti. Yüzü kül gibi olmuştu. Halbuki hiç olmazdı. Asla renk \'"ermeyen bir adamdır. Derhal kendini topladı. Aldırmadı. Sade topları istemekte devam etti.

HALBUKİ İNGİLİZ KUMANDANININ YAVERİNDEN SATIN ALMIŞTIK

Rumbold'un dediğini anlatayım: Sözü doğru. Mütareke olunca, devletler Türkiye'nin silâhlarını toplatmış. Tahrip edebildiklerini etmişler, diğerlerini depolara doldurmuşlar. Bir kısmını İngiliz, bir kısmını da Fransız askerleri nöbet * Forma: 18

bekleyerek muhafaza ediyorlardı. Milli hareket harpleri zamanında İstanbul'daki teşkilât İngiliz ve Fransız zabitlerine para veriyor, burdan silâh alıyorlar, Anadolu'ya gönderiyorlar. Bu zabitler para mukabilinde bizim bütün silâhlarımızı hırsızlama suretiyle bize vermişlerdi. Hatta İngiliz kumandanı General Harrington'un yaverine de para vererek unlardaki silahları aşırırmıştık.

Ne sırası!.. Demek ucuna da geldi... Hemen, "Hırsız biz değil, sizsiniz. Sonra da zabitleriniz depolardan çalıp çalıp bize sattılar. Hem de sizin hırsızlığınız katmerli" diyeyim. Fakat hiç söyler miyim? Sonra çıksın, Rumbold'un maksadı hasıl olsun.

ADAMIN GAYESİ APAÇIK...

Yine duramadım, hiç olmazsa şunu hususi olarak Fransızlara söyleyeyim de, bari onlar Rumbold'u takviye etmesinler, toplan verdirenler, dedim. Bir uzun masadayız. Rumbold'un sağında Ryan, daha sağında Montagna ve No-gara, solunda General Pelle, onun solunda da Koloniyer var ki, tam benim karşıma düşüyor. Biz masanın bir hattında-yız. Ben İsmet'in sağındayım. İsmet Pelle'nin karşısında, İsmet'in solunda Münir olup Rumbold'un karşısında. Daha solda Hasan Nogara'nın karşısında.

Döklöziye'ye uzandım. Ona da "Biraz uzan!" dedim. Uzandı. Pelle de uzandı. Söylüyorum, onlar dinliyor. Dedim ki: "Hırsız biz değil onlar. Siz bu silâh aşırma işini, İstanbul'da idiniz pek iyi bilirsiniz. Bize muhafaza eden zabitler para ile kendi malımızı sattılar ve bunu da hırsızlama yaptılar. Şimdi ben bunu söyleyeceğim." Döklöziye telâş etti. Yalvardı, "Aman,

söyleme!" dedi. Pelle de rica etti. "Hatırınız için! Peki!.." dedim. Halbuki söyle diye yakarsalar söylemeyeceğim... Derken Fransızlar bu işte bitaraf durdular.

REFİ CEVATİ GÖNDERDİM

Celse bitti. Gittik. Şimdi ben telâştayım. "Galiba İngiliz-ler sulhtan vazgeçiyor" diyorum. Çünkü Rumbold'un hareketi bunu gösteriyor. Ve hem bir murahhas bunu kendi kendine yapamaz. Meraktayım. Şunu nasıl öğreneceğim? İşlerin sonunda biz yeniden keskin kılıç üstüne oturduk. O günü bana Refi Cevat (125) geldi. Lozan'a gelmiş. Ryan'la İstanbul'da mütareke esnasında dost olup olmadığını sordum. Pek iyi dost olduklarını, o vakit kendilerine talimatı Ryan'ın verdiğini söyledi. Refi Cevat'ın Pehlivan Kadri baş dostu idi. Mütareke iptidalarında ben Erenköyü'nde oturuyordum. Birgün Haydarpaşa'ya inerken trende Pehlivan'a tesadüf etmiştim. Elinde bir sepet, içinde ayvalar ve emsali mey-valar vardı. Ömrümde bu kadar iri ve güzel ayva ve meyva görmemiştim. "Bunları nereden buldun?" dedim. "Kartal'dan, Ryan'a hediye götürüyorum" demişti. Dediği doğru olacak. Cevat'a dedim ki: "Sana istediğin kadar para, seni affettirir, memlekete de yollarım. Ryan çok sulh taraftan. Rumbold değil. Ryan'a gidip, neden sulh istediğini öğrenebilir misin?" Düşündü. "Nasıl edeyim?" dedi. Dedim ki: "Gidersin. Pürhiddet yanına girersin. Bizi bu kadar bu Kema-listler aleyhinde kullandınız. Şimdi de bu mahlûklarla sulhu mutlaka yapıyormuşsunuz. Bizi bırakıverdiniz. Ateşe atıp yaktınız. Aç kaldık." "Peki!" dedi. Gitti. Bu herife itimat edilmez, paraya da pek düşkündür. Hem de vatana dönmeyi pek istiyor. İngilizlerden artık ümidi yok. Geldi. "E, ne oldu? Hikâye et!" dedim. Etti. Ryan'a gitmiş. Aralarında şu muhavere olmuş:

O - İşittim, sulh yapıyormuşsunuz. Bizi alet ettiniz, kullandınız. Ateşe yaktınız. Buralarda aç dolaşıyoruz. Şimdi nasıl sulh yaparsınız?

Ryan - Cevat Bey, ne ben, ne Rumbold sulh yapmak istemiyoruz.

Olmaması için de burada elimizden geleni yapıyoruz, Londra'ya da Türkler sulha yanaşmıyorlar, bu fikirden vazgeçmeli diyoruz; fakat ne yapalım hükümet istiyor. Curzon bize bir düziye "Sulhu çabuk yapıp bitirin!" diye emir veriyor. Elimizde değil, sulh olacak.

Baktım, çok güzel malûmat. Yalan olmamalı. Bu kadar uydurulamaz. İçime ferahlık geldi. İşte bazen böylelere de hizmet gördürülür.

Artık sağlam adımlarla yürüdük. Böyle olmasa ihtimal birtakım şeyler verip, işin içinden çıkardık. Bilakis bu sefer itidal ve emniyetle ve daha ısrarla menfaatimizi müdafaa ettik. Hiç kimseyi lüzumsuz görmemeli.

Biz artık ferahız. Demek ki, Curzon sulha karar vermiş. Bu kâfi. Şimdi Rumbold'un suratına birkaç lâf tokatı lâzım. Düşündüm. Bu da olmaz. Yine hakarete katlanmaya devam etmek lâzım. Çünkü sizde aksülamel olursa hadise çıkacak. İş milli haysiyet meselesi olacak. Rumbold demek, Curzon'un emrine rağmen sulhu yapmamak fikrinde. Ancak, kesemez. Bir hadise çıkar ve bu hadise şahsi haysiyet, bu da delege olması hasebiyle milli haysiyet meselesi olursa, müzakereyi bırakıp gider. İngilizler pek kibirlidir. Onlarda milli haysiyet meselesi önünde akan sular durur. Rumbold'u tekdir değil, takdir ederler. O vakit sulhun ne olacağı belli değildir. Demek yine eskisi gibi hakaretlere katlanmak, işitme-mezliğe gelmek tabiyesi zaruridir. Ancak menfaatimizi emin bir surette müdafaada devam edebiliriz. Öyle yaptık.

İsmet pek kızgın. Rumbold'a köpürüyor. Mukabele etmek istiyor. Teskin ediyorum. Dedim ki: "Sırası gelecek. İşler tamamiyle karara rabtolunsun, imza günü kararlaştırılsın. Artık tehlike yoktur. O celsenin sonunda şunu dersin, dedim: Sen bize hırsız dedin. Bunu benim uzvi bir özrümünden istifade ederek yaptın. Duysa idim, cevabını derhal verirdim. Bunu konferans adabına mugayir buluyorum ve bu sözü size iade ediyorum." Buna karar verdik.

İstanbul'un derhal tahliyesini de, istediğimiz şartları da kabul ettirdik. Bu esnada beş-on ufak mesele kalmıştı. Münakaşaları da epeyce ilerletmişti. Böyle işlerde ve her şeyde, istihbarat meselesi pek mühimdir. Belki de bence her şeyin üstündedir. Nogara bizim Hasan'a musallat. Ha-san'ın yakasını bırakmıyor. Hasan'ı meydanda görmezse arayıp, buluyor. Uzaktan dikkat ediyorum. Hasan'a en baş ve laubali bir dostu muamelesi ediyor. Nogara şeytan bir İtalyan. Hinoğlu hin!.. Hasan'ı söyletiyor, ahabphk arasında ağzından lâf alıyor. Hatta bir defa Hasan'ı celsede tahriş etti. Haşan gazaplandı. Derhal bizce sır olan bir şeyi söyledi. Nogara, Hasan'm mizacını, halet-i dimağiyesini sezmiş, tatlı lâf arasında söyletmezse

kızdırıcı lâf söylüyor. Haşan kızdı mı, imkânı yok, kendisini tutamaz. Bütün içindekileri güldür güldür sövler.

Fena kızdım. Celseden sonra îsmet'e işi anlattım. "Bir daha Haşan celseye gelmesin. Hatta Nogara ile görüşmesin" dedim. "Ben söyleyemem, sen söyle!" dedi. Malûm o, düşman kazanmaz. Ben yaparım. Millet için düşman kazanırım. Hasan'ı çağırttım: "Sen görüyorum ki, bugünlerde pek sinirlendin. İşler kopacak gibi, nazik bir devreye girince sana heyecan verdi." dedim. Derhal "Evet, öyle" dedi. Dedim ki: "Bu halde sen iş göremezsın. Sonra sinirlerin büsbütün oynayacak ve dimağına dokunacak. Hasta olacaksın. Ben bunu hekim gözüyle görüyorum. Sen tebdil-i havaya muhtaçsın. Celselere gelme! Hatta Lozan'dan git de birkaç gün istirahat et! Ben seni çağırırım." dedim. Bu suretle Hasan'ı defettim. Artık hiçbir celsede bulunmadı.

NOGARA, HAŞANI ARIYOR

Haşan gitti. Biz de ilk celseye giriyoruz. İsmet'e dedim ki: "Bak şimdi göreceksin. Nogara Hasan'ı nasıl dört dönüp arayacak?" Celseye gittik. Oturduk. Müzakere başladı. İsmet de, ben de dikkat ediyoruz. Bir aralık Nogara başını kaldırdı. Hasan'a baktı. Karşısında Haşan yok. Etrafına baktı, yine yok. Derhal yüzünü keder ve telâş alâmetleri kapladı. Telâşla bizim kâtiplerden birine sordu. "Bilmem" cevabını aldı. Kalktı, odaları aradı, yok. Tekrar sordu. Ben gülerek "Hastadır, gelmeyecek" dedim. İsmet'e de gülerek "Gördün mü?" dedim. Nogara'nın hali şayan-ı hayrettir.

İngilizler Rumbold'u sulhtan sonra İstanbul'a sefir yapacaklarmış. Ryan'ı da tekrar eski yerine göndereceklermiş. Bunu bana İstanbul'da intihar eden müşavir Forbes Adam söyledi. İngütere'nin Türkiye üe artık dostluk edeceğini söylüyordu. Kendisine, "Eğer İngiltere bizimle bir dostluk istiyorsa, bu iki adamı yollamasın. Bunlar bize kötü şeyler yap-tüar. Halk bunlan sevmiyor. Dostluk, düşmanlık unsuruyla olmaz. Şimdiküeri de değiştirmeyi tavsiye ederim." dedim. Bu mesele defalarca aramızda geçti. Nihayet Forbes Adam "İngiltere'nin bu noktayı takdir edip, bunlan göndermeyeceğini" söyledi. Nitekim göndermemiştir. Galiba Rumbold bunu haber aldığından aleyhimizde şiddetle kalkınmıştı. Lâkin bu adamı başımıza tekrar getirmemek çok lâzımdı. Mütareke zamanında İstanbul'da onu Rum ve Ermeniler iyice doldurmuşlar, fikirleri hep yanlış ve bozuktu. Birinci devre müzakereleri fikrini, Türkiye düşmanlığım kâfi derecede göstermişti.

Rumbold'un hırçınlıkları zamanında Heyet-i Vekile ile de aramızda yine ihtilâf oldu. Rauf illa kuponları imtiyazlar işinden evvel halledin diyor. İnnailaha maassabirin. Bu kadar teferruata karışılır mı? Hem Frenkler bizim uşağımız mı? Kuponu evvel halletmek istemezlerse, döve döve mi ettireceğiz?! Bu sefer Rauf kolları iyice sıvamıştı. Bağırıyordu. İsmet de gazap içinde. Yine bana muhaberatı göstermiyor. Sade ihtilâfı söylüyordu. İsmet'in söylediğine göre hükümet bize en ufak teferruata kadar, Ankara'dan emir veriyor ve bir kelimeyi kendine sormadan kabul etmememizi kati bir surette emrediyor. Bu ise olur iş değil. Uzaktan iş idare

edilir mi? Onun nice devreleri ve yüzleri var ki, ancak işe temasta olanlar görebilir. Bir kumandan tayin edilince ona sade "Sen falan düşman ordusunu mağlûp edeceksin." denir. O kadardır. Üstesine karışılmaz. Bu iş de böyle idi. Bizi tayin ettiler. Elimize talimatı da verdiler. Bilhassa selâhiyet-i tâmmе verdiler. Kâfi.

İsmet cevap yazmış, bana gösterdi. Okudum. Ona "şu cümleyi ilâve et!" dedim: "Sizin oradan müzakereta karışıp emir vermenizin, Abdülhamid'in 93 seferini Yıldız Sarayı'n-dan idare etmesinden farkı yoktur." Kabul ve ilâve etti. Mustafa Kemal'in Nutuk'unda görüyorum. İsmet benden sonra bu cümleyi biraz tadil etmiş. Mesela Abdülhamid kelimesini çıkarmış (sahife 474). Sonunda da Raufa "Sen Maliye Vekili ile beraber gelip işi idare edin" demiş. Bu alaydır. Haşan Fehmi (bk. 129. Not) bir kelime ecnebi dil bilmez. Rauf da mali işten anlamaz. Fransızcası da yoktur. Başka malûmat sahibi de değil.

TOPTAN İSTİFA TELGRAFI ÇEKTİK

Bu benim cümleye hükümet fena kızmış, hatt-ı hareketlerinde ısrar ettiler. İsmet çıldırdı. Hani Raufu elinde olsa parçalayacak ve her parçasını bir dala asacak. Ben de bu emirlerden bizar oldum. Baktım ki, onların dedikleri gibi hareket mümkün değü, İsmet de "Böyle olmaz, ne yapacağız?" diye bağıyor. Kendisine çareyi söyledim. Dedim ki: "Bu şerait dahilinde çalışmak mümkün değildir. Binaenaleyh Rıza Nur, Haşan, ben hepimiz istifa ettik. Düşmanlarımıza bu ihtilâfı sezdirmemek için derhal burayı terketmiyo-ruz. Binaenaleyh yerimize tayin edeceğiniz delegeleri süratle tayin edip yollayın! İş kendilerine teslim edelim diye bir telgraf çek." Çok düşündü. "Evet" dedi. Böyle bir telgraf çekti. İstifamızı kabul etmedüer. Bu halde bizim noktazarımızı kabul ettiler demektir. Artık yakamızı bıraktılar. Bize güçlük vermediler. Fakat sonunda "İşler halloldu. İmzayı atacağız, muahede tab olunuyor" diye yazdık. Rauf buna lâ ve naam demedi. İsmet evhamlı. Bundan da müthiş ahkâm çıkardı. Telâş içinde. Halbuki lüzumsuz idi. İmzayı atalım mı, diye sormak büe boştu.

Münakaşadır ki, işler de bitti. Son celse idi. Rumbold hergünkünden hırçın, kederli ve suratı mosmor idi. Galiba işi bozmaya muvaffak olamadığına, hiç istemediği bir şeyi kendi eliyle imza edileceğine müthiş kızıyordu. Bu celsede son kararlar verildi. Mesele kalmadı. Muahedeyi imza günü tayin

edildi. İsmet söz istedi. Evvelce yazdığım cümle Rum-bold'a "Birkaç celse evvei, bize hırsız dediğini, bunu kulağının işitmediğinden istifade ederek yaptığını" söyledi. Derhal Rumbold su ateş üstünde kaynar gibi harekete geldi ve dedi ki: "Hayır, öyle değil. O vakit işitmedinse şimdi işit. Tekrar ediyorum" dedi. Buna karşı İsmet de şiddetlenmeli idi. Tık tıkıyı kesti, bir iki şey söylemek istedi. Ama zayıftı. Rumbold galip çıktı. Biz de tahkirleri yemiş olduk. Celse de kapatılıp, mesele de kapandı. İngilizler terbiyeli adamlardır, ama şu Rumbold cidden terbiyesiz adamdı. Bir delege böyle yapamazdı. Bilhassa bir gazetede müzakere ettiği bir milleti "İğreniyorum" diye tahkir edemezdi.

REDAKSİYONDA OYNANDI MI?

Biz çalıştıkça juristelerin redaksiyon komitesi de maddeleri hukuki bir şekilde ve o ağızda bir Fransızca ile yazıyordu. Ne ben ve ne İsmet bunları görmüyorduk. Bu komisyonda bizden Münir vardı. Kati söyleyemem, fakat evvelce söylediğim gibi bana öyle geliyor ki, kitabet yaparken cümleleri Frenkler kendi lehlerine biraz kaydırdılar. Bunu bendeki ve benim yaptığım bir maddenin karargir ola.1 müsveddesiyle, o madde arasında fark gördüğümünden söylüyorum. Bende bu müsveddelerin çoğu vardı. Sinop'taki kütüphanededir. İyi, hukukşinasca ve çoğu yüksek bir Fransızca bilen biri muahede ile bunlan mukayese ederse meseleyi tayin eder.

Bu olduysa asla Münir'in vatanperver olmadığından değildir. O, bu hususta bir kelime için titrer bir adamdır. Belki bu yüksek Fransızca'nın herbirini anlamadı. Nitekim bunlar arasında benim iyice anladığım birkaç şey var ki, bu şekiller sırf bu komisyonun kitâbetiyle meydana gelmiştir. Yahut da Münir zayıftır ihramları karşısında mühim görmeyerek feragat etmiştir. Yahut, Fromageot gibi bir Fransız'ın Fransızca'sına itiraz etmeye cesaret edemedi.

İşte muahede de hazırdır. Bastırıldı. Bu muahedenin imzalanan nüshası Fransa hükümeti tarafından Paris'te saklanacak. Lozan Darülfünunu'nda büyük merasimle muahedeyi imzaladık. İçerde, dışarda büyük bir kalabalık vardı. Fotoğrafçılar, sinemacılar koşmuştu. İmza ederken, çıkarken, muhtelif resimlerimizi aldılar. İmza merasimine İsviçre Reisicumhuru riyaset etti ve bir nutuk da söyledi.

İmza ediyorduk. Rumbold hâlâ bize hain hain bakıyordu. Selâm bile vermeden yerine geçip oturmuştu. Maatteessüf, Fransızlar da öyle idi. Hepsi bize pek dargın idiler. Halbuki hepimiz de şen olmalıydık. Bilakis suratlarını asmışlardı. Bir yıl kadar beraber bulunduk. Giderken bize adiyö bile demediler. Biz tamamen şen idik.

Fransızların suratının sebebini sonradan öğrendim. Fransızlar bizim mukavemetimiz karşısında sulh yapmaktan vazgeçmişler. Mali işler, onların en mühim işi idi. Zavallılar istediklerinin hemen hiçbirini alamamışlardı. Fakat, Lord Curzon, Fransız hükümeti üzerine tazyik icra, onları şartlan kabule ve sulhu imzaya mecbur etmiştir. Demek ki, sulh İngiltere ve bilhassa Curzon'un sayesinde olmuştur. Pek zannediyorum ki bu doğrudur. Bu sebeple Fransız delegeleri Fransa'ya şerefli bir surette dönemiyorlardı. Bize küskün durdular. Rumbold da Lozan'dan giderken bile, bize veda etmeden gitti.

İmzayı bastık. Artık bence buhranlarla yaşayıp bitirdiğimiz, bazen hayâl olup elimizden uçan sulhu millete verdik. Hem de büyük bir kâr ile, büyük bir şerefle. Türkiye'nin dokuz asırlık (Selçuklu ve Osmanlı) hesabını görmüş, tasfiyesini yapmıştık. Bütün Avrupa ile uğraşıyorduk. Şimdi keyif duyduk. Keyfim pek yolunda, imza ettiğim kalem bir stilodur. Yine Moskova'daki gibi bir mührüm yoktu. İsmet'in de yokmuş. Birer mühür yaptırarak. Onunla kırmızı balmumlarını mühürledik. Bun I lan bir hatıra olmak üzere Sinop'ta kütüphanede sakladım. Gördükçe keyiflenirdim. Evet, ne müşkil bir sa'yin meyvesinin nişaneleridir. Fakat üç dört yıldır, hurdayım. Onları bile görmekten mahrum edildim.

İKİ SAĞIR KARŞI KARŞIYA

İmza ve merasim bitti. Çıkıyoruz. Amerikalılar da bizimle bir muahede yapmak istemişler. Yapmıştık. Darülfünun kapısının önünde azametli mermer merdivenler var. Bunun mermer sahanlığında İsmetle yürürken Amerika delegesi Grew (sonra İstanbul Sefiri oldu) ile bir Amerika müşaviri bize yaklaştılar. Grew başını İsmet'in başına pek yaklaştırdı. İsmet birden korktu. Kafasını geriye çekip, arkaya eğdi, duruyor. Grew ona bir şeyler söylüyor. Müşavir de bana "İsmet Paşa'ya söyle! Grew sağırdır, çekilmesin. Kulağına eğilip, söylesin" diyor. Beni bir gülmedir aldı. İçimden "Hangisine söyleyelim? İkisi de sağır" dedim. Bu levhayı bir

fotoğrafçı aynen zaptetmiş, İsviçre mecmualarının birinde büyük levha halinde neşretmiş. Gördükçe gülerim. Bu da Sinop'tadır.

Amerika Muahedesini de imzaladık. Çok teessüf olunur ki, Amerika Meclisi hâlâ bunu tasdik edemedi.

Mustafa Kemal bir telgrafla bizi tebrik etti. Neden sonra Rauf'tan da bir telgraf geldi. Tuhaf yazı... Hiçbir mânâ çıkmaz. Tebrik mi? Ne? Anlaşılmaz. Mustafa Kemal'e göre Rauf bunu da başkalarının zoru ile yazmıştır.

Artık Avrupa gazeteleri muahededen uzun uzudayı bahsettiler. Müttefikan Türk heyetini methedip, Türkiye'nin diplomatik bir muvaffakiyet kazandığını yazdılar. Mesela Tan (Temps) gazetesi başmakalesinde bilhassa şu cümleyi yazmıştır: "İsmet et son collaborateur Rıza Nour Ont riposte une grande victoire diplomatique" Yani İsmet ve arkadaşı Rıza Nur büyük bir diplomatik zafer kazanmışlardır.

Bu muahede Türk diplomasisinde Moskova Muahede-si'nden sonra yegânedir. Bu devlet galip olduğu zamanlarda da böyle lehine bir muahede yapmamıştır. Türk diplomatları aldatılmış veya ağa bahşışı diye devlet menfaatlerini veri-vermiştir. Sonra ise hele inhitat devri muahedeleri pek ağır şeylerdir.

Bu muahede şu suretle de mühimdir ki, Türkiye'nin Padişah ve ricâlinin altı yedi asırdır gelen hatalarını, yığılmış mülevves belâlarını tasfiye etmiş, sırtından atmış, onu her kayıttan kurtarıp tamamiyle müstakil ve Avrupai yeni bir devlet yapmıştır.

MUAHEDENİN kusuru

Ancak bu mükemmel muahedenin bir kusuru vardır. Boğaz'a serbesti verdik, garbi Trakya'ya muhtariyet veremedik, Yunanlılardan tamirat bedeli alamadık, İskenderun Türklerini hududumuz içine alamadık, Musul'un halli sonraya kaldı. Fakat bunları da yapmak mümkün değildi. Sebeplerini yerlerinde yazdık.

İsmet'in bu konferans esnasındaki rolü adeta Heyet-i Vekile ve Mustafa Kemal ile muhabereye münhasırdır. Ömrünü bununla geçirmiştir denebilir.

Asıl işle, Frenklerle, bunun ancak onda biri kadar meşgul olmamıştır.

VENİZELOS DERT YANIYOR

Şunu da unutmayayım: Son haftalarda Venizelos'la dost olmaya başladık. Yunan'la aramızda mühim bir mesele kalmamıştı. Bize geldi. Arada ziyaretlerimiz oldu. Venizelos bize dert döktü. Dedi ki: "Bu Frenkler müthiş egoisttir. Beni zorlayıp Yunanistan'ı Anadolu'ya şevkettiler. İş sıkışınca bizi bırakıverdiler. Ne para, ne silâh vermedikleri gibi işte gördünüz, Lozan'da da diplomatik yardımda bulunmadılar. Ah, içim doludur." Hatta küfür savurdu. Dediği doğru idi. Frenklerin işi budur. Sade alet edip kendi menfaatlerine hizmet ettirirler, sonra bırakıverirler. Ermenilere de yaptıkları o değil mi? Yunan'ı yalnız Anadolu'da kırdırmadılar.

Yardım için Kırım'a da Yunan ordusu gönderttiler. Bol-şevikler bunları bir nefer kalmayınca kadar kırdırdılar. İbret, ders olsun. Oh olsun... Yalnız bir nokta var. İngilizler

Yunanlılara çok yardım ettiler. Onlar olmasa, biz Rumlara duman attırırdık. Ancak bir noktada Venizelos haklı. En mühim Yunan menfaatlerine gelince, kendi menfaatleri için, bunları bize veriverdiler. Yani Patrik Müessesesi yıkıldı, Rumlar askerliğe tâbi oldu, ilh... Venizelos siyasi yardım görmediğini şüphesiz bu maddelerin tesir" altında söylüyor. Evet onlara yardım ediliyordu. Bir radde oldu ki, kendi menfaatleri mevzuubahis oldu (Evvelce söylediğim Nikol-son müracaatı) derhal Yunan menfaatini bırakıverdiler. Yalnız bırakmak değil, Yunanlıları cebren razı ettiler. Eh, Yunanistan'a ders ve ibret olsun da Frenklerin sözü ile kendini bir daha ateşe atmasın.

FRANSIZLAR VENİZELOS’U KOVUYOR

Venizelos’a bir azizlik edelim, Fransızlara da arasını açalım, dedik. "Biz borcu altın vermeyeceğiz. Siz de vermeyin. Ne duruyorsunuz? Fransızlara gidin söyleyin!" "Sahih!" dedi. Gitmiş, söylemiş. Fransızlar bunu kovmuşlar. Bize imzadan sonra Paris’e gidip istirahat edeceğini söylüyordu. Fransız matbuatı bu müracaattan dolayı Venizelos’un aleyhine ateş püskürdüler. O kadar ki zavallı Paris’e gidemedi.

Keyifli bir surette trene bindik. Bizim hududa girdik. Her istasyonda bizi istikbal ediyorlardı. Sirkeci’de pek büyük ve hiç görülmemiş bir istikbal vardı. Ben bunlara karışmazdım. Trenden inmez ve penceresinden bakmazdım. Çünkü merasim, şatafat sevmem. Bir defasında İsmet beni zorla indirdi. Bir tarafında ben, bir tarafında Haşan yürüdük.

Ben yine evime çeküdüm. Yine Şehremaneti’nin Perapa-las’ta misafirliğini kabul etmedim. Ankara trenine bindik. Mustafa Kemal de Eskişehir’den bindi. Ne konuştular bilmiyorum. Ben pek yanlarında bulunmadım. Hatta yine yollarda istikbale de iştirak etmedim. Böyle şeyleri sevmem. İsmet Hasan’la iniyordu. Hatta İsmet bir defasında bana "Sen de gelsene" dedi. Yine gitmedim.

İşte şerefli bir sulh ile gelmiştik. Herkes bunda müttefikti.

İSMET BENİ ÖVDÜ

İsmet Meclis’te bir nutuk söyledi. Bunda beni methetti. İyi hatırımda kalmamış, zabıtlarda vardır. Muahedenin dörtte üçünün benim gayret, dirayet ve bilhassa mukavemetimle olduğunu söyledi. Bu kadirşinaslığı gösterdi. Zaten bu söz Lozan’daki Frenk delegelerinin idi. "Muahedenin dörtte üçünü Rıza Nur yapmıştır" diyorlardı. Methetmezdi, ama böyle malûm olduğundan etmiştir. Bu bir taraftan kötü bir hal idi. Demek benim aleyhime fena bir şey yapıyordu. Çünkü huyu böyledir. Kimi methederse ve severse, o esnada onun kuyusunu kazıyor, ona büyük bir fenalık hazırlıyordun

Aynen "Sen böyle bir muahedeye imza koydun ya, en büyük şeyi yapmışsındır. Artık çekil. Yan gel otur!" dedi.

Türkiye'nin hayatında pek mühim bir devre olan bu işte en büyük ve en mühim vakalar, muvaffakiyete sebep olan hadiseler nelerdir, bunları yapan, âmili olan şahıslar kimlerdir ve mevzu ile, bu eserimizle anlaşılır. Bunu isteyenler, bu eseri okurken baştan itibaren o azim ve kurtarıcı mesud vakaları ve onları yapanları birer birer bir kâjıda yazsınlar. Bunlar nedir, kimlerin ne derece dahli ve tesirleri vardır görürler.

İşte sulh oldu bitti. Lozan'da muahedenin imzalandığı gün de milli kıyam, milli hareket, İstiklal Harbi, milli savaş da bitti. Ve muvaffakiyetle bitmiştir.

TBMM

GİZLİ ZABITLARINDAN

LOZAN MÜZAKERELERİ

t: 22.3.1339 c: 3

İKİNCİ İNİKAT (TOPLANTI)

2 Mart 1339 Cuma

ÜÇÜNCÜ CELSE (OTURUM)

REİSİ: Reisi Sani Ali Fuat Paşa Hazretleri

KÂTİP MUVAKKAT: Ziya Hurşit (Lazistan), Necati Bey(Saruhan)

REİS - Celseyi açıyorum.

Celse-i hafiye icrası hakkında söz Hüseyin Rauf Beyefendinindir. Buyurun efendim.

HÜSEYİN RAUF BEY (İcra Veküleri Heyeti Reisi) - Efendim, müttefiklerin ve heyet-i murahhasamıza verdikleri muahede ve projelerin

bundan evvel hafiyen müzakeresine başlamıştık. Bu müzakerenin hafiyen devamını teklif ediyorum.

REİS - Efendim celsenin hafi olmasını kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir.

Geçen hafi celseler zaptı sabık hulâsalarını okutuyorum.

1 - ZAPT-I SABIK HULÂSASI

İKİ YÜZÜNCÜ İNİKAT

27 Şubat 1339 Salı

* Forma: 19

BİRİNCİ CELSE

Reis-i Sani Ali Fuat Paşa Hazretlerinin taht-ı riyasetlerinde bil inikat zabt-ı sabık hulâsası kıraat ve aynen kabui olundu. Sulh projesinin usuli müzakeresine dair münakaşa cereyan etti ve teneffüs için celse tatil olundu.

İKİNCİ CELSE

Ali Fuat Paşa Hazretlerinin taht-ı riyasetlerinde bil inikat usulü müzakere hakkındaki müzakere kâfi görüldükten sonra Saruhan Mebusu Reşat Beyle rüfakasının heyet-i vekile ile mütehassis mebus müşavirlerin ayrı ayrı izahat vermeleri hakkındaki takriri kabul olunarak Çarşamba günü toplanmak üzere içtimaa nihayet verildi.

Reis-i Sani Ali Fuat, Kâtip Van Hakkı, Kâtip Kayseri Atıf.

REİS - Zapt-ı sabık hulâsası hakkında mütalâa var mı?.. Zapt-ı sabıkı reylerinize sunuyorum: Kabul edenler... Etmeyenler... Kabul edilmiştir.

2 - MÜZAKERE EDİLEN MEVAT

1. Sulh muahedesinin fasıl, fasıl müzakeresi.

REİS - Malûm-u âliniz son defa kabul buyurduğunuz takririn meali şudur: Meclis-i âli rey ve fikrini izhar etmeden evvel Heyet-i Vekileyi ve Heyet-i Murahhasa'mızda bulunan arkadaşlarımızı ve mebus ve müşavir arkadaşlarımızı dinleyerek mevzuubahis mesele hakkında kâmilten tenvir etmeyi arzu etmişti. Eğer müsaade ederseniz sıra ile evvela Heyet-i Vekile ve azalarını, sonra heyet-i murahhasayı ve sonra da müşavirleri dinleyelim.

HAFİZ MEHMET BEY (Trabzon) - Eski sözler duruyor değil mi?

REİS - Duruyor efendim. İsterseniz söz alanları bir kere okuyayım.

SALÂHA İ İN BEY (Mersin) - Paşa Hazretleri bir sual sormak isterim. Büyük fasıllar ayrı ayrı müzakere olunmayacak mı? Yoksa tekmü muahedeyi birden mi müzakere edeceğiz?

REİS - Efendim Meclis-i âli nasıl arzu ederse öyle olur.

SALÂHATTTN BEY (Mersin) - Bendenizin bildiğim büyük bir faslı müzakere ederiz ve o fasü üzerinde efkâr tebellür eder. Yani fasü, fasıl müzakere edilmelidir. Zan ediyorum, şimdiki müzakere de ilk fasü üzerine olsa gerek.

REİS - Efendim, kabul buyurduğunuz takrir Heyet-i Veküe ve murahhasayı dinlemek tarzında idi. Şimdi bir defa Heyet-i Vekile ve heyet-i murahhasayı dinleyelim.

Rauf Beyefendi; Meclis-i âlinin kabul etmiş olduğu bir takrir vardı. Bu takriri Meclis namına takdim etmiştim. Meclis-i âliyi, heyet-i murahhasa ve müşavirlerin ne yolda tenvir edecekleri hakkında fikrinizi lütfen söyleyiniz.

HÜSEYİN RAUF BEY (İcra Vekilleri Heyet-i Reisi) (Sivas) - Efendim Heyet-i Vekile namına bendeniz ve gerekse Hariciye Vekili ve Başmurahhas İsmet Paşa Hazretleri noktai nazarımızı telhisen arz etmiştik. Heyet-i âliyeniz bundan evvel heyet-i murahhasının azalanm istimağ buyurmak istediniz. Faraza hatırımda kaldığına göre mâliyedeki izahatı Haşan Beyefendinin vermesi, arazi meselesini Hariciye Vekili ve Başmurahhas Paşa'nın izah etmesini arzu etmiş idiniz. Hülasa arzunuzun murahhasların izahat vermesi noktasında tecelli ettiğini zan ederim ve öyle hatırlıyorum.

Bunun için müsaade buyurursanız bu nıkatı sırasıyla izah buyursunlar ve münakaşa da sırasıyla yapılsın.

SALÂHA İTİN BEY (Mersin) - Rauf Beyefendi müsaade buyurulur mu? Efendim mesele anlaşılmıştır. Bendeniz bir teklifte bulunacağım. Tensip ederseniz öyle hareket ederiz. Muahede üç büyük kısmıdır. Birisi idari kısım. Diğer mali ve iktisadi kısım. Üçüncüsü arazi kısmıdır. Mali ve iktisadi kısım uzundur. Teferruatlı bir meseledir. Siyasi ve arazi kısmı da iyice mütalâa dermeyan olunabilir. Fakat bunların hepsinden ehemmiyetli olarak Türkiye'nin istiklâlini gösteren ve ahkâm müeyyideyi havi olan ekalliyetler meselesi ve mukavelât gibi birtakım mevaddm ki doğrudan doğruya idari mesele aittir. Bu hal edilmedikçe diğerleri hal olunamaz. Ecnebler kalan Türkiye ne ise, onda bir hukuk, bir kanun kabul ediyorlar mı, etmiyorlar mı? Bunu anlayabilmek için evvelemirde idari mesailden alâkâmızı kesmeli-yiz. Bendeniz evvelâ oradan müzakere edilmesini teklif ediyorum. Ondan sonra diğer cihetlere geçeriz.

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - Efendim zat-ı âlilerinin noktai nazarına göre (mehenk) taşı olarak idari mesaili gösterebiliyorsunuz. Bazı rüfeka adli kısmı, diğer bir kısmı ise mali kısmı ve diğerleri de arazi kısmı telâkki edebilirler. Bu itibarla müsaade buyurursanız hutut-u esasiye üzerinde bu meyanda buyurduğunuz nokta da dahildir. Sırası gelince onu da müzakere ederiz. Arazi mesailinden başlayarak mali, adli, iktisadi ilaahiri olarak devam etsin. Bu me-yanda buyurduğunuz mesele de dahildir. Onun için tensib buyurursanız arazi meselesini iyi ve şüphesiz hepsinden güzel olarak İsmet Paşa Hazretleri tenvir buyuracaklardır. İsmet Paşa Hazretleri arazi meselesini izah buyursun.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - İstiklâl meselesi evvelâ müzakere edilsin efendim. Bendeniz maruzatımda belki fikrimi taraamiyle anlatamadım. İki kelime ile az daha izah edeyim.

Muahedede evvelâ anlayacağımız şey, Türk milletinin istiklâli keyfiyetini, ki dahili idare temin edilebilmiş midir, edilememiştir? Ne raddeye kadar bunda muvaffak olmuşuzdur? Bu temin olunamamış ise bir karış ileri bir karış geri, bendenizce bu ikinci derecede bir meseledir. Evvela bu arazi meselesini hal etmeye karar verirsek, beri taraftaki husu-sattan emin olmadan yapabilir miyiz? Hayır; onun için arazi meselesi kuvvet

meselesidir. Kuvvetimiz varsa tâ Makedonya'ya kadar gideriz. Kuvvetimiz yoksa geride kalırız. En esaslı temin ve müzakere olunacak şey istiklâldir. Bunu müzakere etmeli ve istiklâl mutlak şeylerden şüphemiz kalmamalıdır. Ondan sonra ancak huzur ve vicdan hissederiz. En evvel istiklâlin temin edilmesi lâzımdır. Bendenizin ricam bunu temin ettikten sonra arazi meselesi, ister diğer mesaili müzakere edilmiş; hangisi olursa olsun.

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - Salâhattin Beyefendinin fikrine hükümet iştirak ediyor, vakit kayıp etmeyelim. Bu suretle başlayabiliriz.

ALİ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Bir sual soracağım efendim. Burada verilecek olan izahat şifahen verilecek izahattır. Binaenaleyh bu kadar mühim olan izahat üzerinden not tutup meseleyi anlamak ve bunun hakkında imal-i fikir ederek bir karar verebilmek doğru değildir. Elimize verilen şey yanlış tercüme edilmiş devletlerin verdiği mukabil bir projedir. İsmet Paşa'nın vermiş olduğu mukabil proje nerededir? Bunu evvelce talep etmiştik zan ederim ve bugün eğer hükümetin ayrıca yapmak istediği bir şeyi varsa, bunun hutut-u esasiyesi nedir? Elimizde görmeliyiz ve ona göre karar vermeliyiz.

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - Heyet-i âliyenî-ze ayrıca yapılacak bir teklif yoktur. Müzakerede sarîh nokta-i nazarımızı telhîsen arz ettik. Onun üzerine zatı âliniz dediniz ki bunun şu ve şu maddelerini murahhasalarınız gelsinler burada izah etsinler. Şimdi hükümet mukabil projeyi he-yet-i âliyenize takdim etti. Şimdi onun maddeleri üzerinde oynamayı kabul buyurdunuz. Olmaz dediniz. İşte böyle oldu.

ALİ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Bizim mukabil proje yoksa İsmet Paşa'nın evvelce verdiği projeyi veremez misiniz?

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - İsmet Paşa hazretlerinin vereceği...

ALİ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Efendim evvelce Lozan'da vermiş. Lozan'da son vermiş olduğu...

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - Müsaade buyurunuz efendim. Salâhattin Beyin teklif buyurduğu tarzda müzakere cereyan etsin. Heyet-i murahhasa ifade ederler. Anlatılmayan noktaları istihzah buyurun.

ALİ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - İstihzah et, havadan.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum) - Efendim; bendenizin anladığım yine maksat hasıl olmuyor. Yine müşkilat çıkıyor. Müsaade ederseniz arz edeyim. Efendim mesele yine anlatılmış olmuyor. Yine anlaşılamazlık çıkıyor. Avrupa'dan avdet eden arkadaşlarımız Heyet-i Vekileye izahat versinler. Heyet-i Vekile bir proje hazırlamış. Bu projeyi Avrupa'ya verecek. Farz ediniz ki heyet-i celile bu projenin mahiyetini anlamadan bunlara veriniz dedi. Rica ederim, Avrupa'ya verilecek şeyin bizden gizlenmesi manâsını anlamıyorum.

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - Efendim gizlemek yoktur. Yanlış tefehhüm vardır. Heyet-i Vekile bizden bir şey isteyebilir. Efendiler biz dinledik. Siz de dinlediniz. Sizin mütalâanızı inzimam ettirerek bir proje verelim demiyor. Hazırladığı projeyi vermek için müsaade talep ediyor. Rica ederim, proje nedir diyoruz? Bize göstermiyor. Proje bize verilsin, tertip edilen proje iktisat ve istiklâl-i millimizle kabil-i tevfik mi, değil mi? Müzakere edilecek budur. Deseler ki evet efendiler sizi dinleyeceğiz. Yeni proje yapacağız, anlarım. Bugün yanlış yoldan gidiyorsunuz. Beyhude vakit geçiriyorsunuz. Heyet-i Vekile bir fikir edinmiştir. Fakat biz o fikirlerine vâkıf değiliz. Onların anladığını biz de anlayalım. Proje için bizim de mütalâamızı almak istiyorlar başkadır efendiler. Usûl yanlıştır. Müzakere yanlış yoldan başlamıştır. Projeyi görmeliyiz. Kendilerini tenvir etmeliyiz. Ya tasvip edeceğiz, ya noksanlarını ikmal edeceğiz. Bunun başka bir tarifi yoktur efendim.

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - Efendim, rica ettiğim ve izahına çalıştığım ve heyet-i âlinizce kabul edilen biraz evvel bir takrir verildi. Heyet-i âliniz o takriri kabul etti. Buna göre tertibat alındı, istihzarat yapıldı. Gerek verilen müttefiklerin projesi ve gerekse hükümetin düşündüğü nok-ta-i nazarı ait olduğu fasıllarla meşgul olan murahhaslar izahat verecektir. Bunu kabul buyurunuz. Bu esas üzerinde yürüyelim. İkisini de istima buyuracaksınız. Fikrinize muvafık gelmeyen, doğru bulmadığınız noktalarda itiraz edersiniz. Tenvir edersiniz. Tashih edersiniz efendim. (Doğru sadala-rı) Şimdi efendim, o yanlış bu yanlış. Havada konuşulmasın dersiniz beş gün, on gün daha beklemek lâzımdır.

RAGİP BEY (Amasya) - Birçok havai şeyler basılıyor, onlar da basılsın.

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - O havai şeylerin tabına Meclis karar vermiştir. Kabul etmiştir. O kararınızı veriniz, onu da öyle yaparız.

REİS - Canım efendim, her murahhas okuyup izah edecek. Daha nasıl yapalım. Rica ederim vaziyet heyet-i ce-lilece kâfi derecede tenevvür etmiştir. Meclis-i âlinin son defa usûl diye beş saat müzakere ettiği bir mesele vardır. Bir takrir kabul etmişsinizdir. Eğer heyet-i celile kabul ettiği bu takrir birden başka bir şey istiyorsa o başkadır. (Hayır sesleri) Yani şekil budur.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum) - Hükümetin tertip ettiği projeyi tanımıyoruz. Hükümetin mukabil teklifi yok mudur?

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) - Maliye murahhası başlayacak.

NEŞ'ET BEY (Kângırı) - Heyet-i âliye kabul etti ki memleketin idari meselesinde...

REİS - Rıza Nur Beyefendi izahat verecek.

RIZA NUR BEY (Sinop) - İptida ekalliyetler hakkında Heyet-i murahhasanın dinlenilmesi arzu buyuruldu. Bendeniz bütün işlerle meşgul olduğum gibi, yedi kadar mesele ile daha ziyade meşgul oldum. Tali komisyonlarda bunları serdettim. Bunları arz edeyim.

Bendenizin izahatım en ziyade uğraştığım meseleler üzerinde olursa daha vazih malûmat ita etmek imkânı olacaktır. Tabiiyet; ekalliyetler, mesail-i sıhhiye, rehineler, Yunanlıların memleketimizin her tarafında sivillerden toplayıp götürdüğü ve akibeti bizce meçhul olan kimseler ve Yunan elinde bulunan üsarayı harbiye meselesi. Bir de üsarayı harbiye ikamet meselesi, bir de adli kapitülasyonlar ve afvi umumi mesaili, ki o da her muahedeye girmesi mutad olan bir bahistir. Bu meseleye girmezden evvel ufak bir şey arz edeyim. Oraya gittiğimiz zaman karşımızda bütün cihanı bulduk. İngilizler kendi müttefiklerini ve harp zamanında kendileriyle beraber hareket edenleri ve ondan sonra Amerika, Japonya gibi uzak olanları. Daha sonra Avrupa'da ne kadar devlet varsa onları ve ondan sonra da Ermeniler, Kel-dani ve Asuriler. Bilmem ne diye bu takım devletleri olmayan cemaat teşkil eder. İnsanların hepsini getirmişler ve hepsini önünüze sürmüşlerdir.

Müthiş bir cephe göstermişlerdir ve bunu Lord Curzon da ikide birde göstermiştir: İşte görüyorsunuz ya eliyle göstererek -karşınızda bir cebhe-i müttehida va[r-], demiştir. Şunu söyleyeyim ki karşımıza bir cihan küffar çıkmıştır ve bizi daima böylece tehdit etmişlerdir. Her bahsi olduğu vakitte münakaşa büyük bir cidal, büyük bir harp halini almıştır. Öyle ki sinirlerim tahammülü son dereceye geldi. Güç tahammül ettim. Hülasa güç bir şey idi. Her türlü vasıtaya müracaat etmişler, her şey yapmışlardır. En nihayet bu mesaili de birleştirmişlerdir. Hepsinde yine birden üzerimize hücum etmişlerdir. Biz her hücumlarda her meselede bunu nimet olarak söyleyebilirim ki mukavemetin imkân-ı azimesi ne ise göstermişizdir. Bu da zan ederim görülmüştür. Gazetelere o kadarı tereşşuh edememiştir. Bu ilk şeyimizde öyle oldu. Sahai harbiye teşbih ederseniz karşınızda bir cephe vardı ve biz ilk hatlarını almışız, diyebiliriz kendimizce. Fakat ikinci bir hat ikinci bir devre gelmişti. Ona diyorlar ki idarei mutavassıta (rejim..) vardır. Yani bir devrei müntakile diyebiliriz ki, öyle bir hatta orada tesadüf ettik ve onunla da uğraştık. Çünkü böyle şeyler olmasaydı evvelâ bizim önümüze Sevr Muahedesi ile çıkmışlardı ve hatta yalnız Sevr değil, daha bazı maddeler ilâve etmişler ve karşımıza öyle çıkmışlardı. Bu hal bitmiştir.

İkinci devrede başka bir şey çıkartmışlar. Çünkü diyorlar ki; biz daima müstakil bir millet olarak, bir devlet olarak yaşayacağız. Milletın azmi katidir. Başka türlü olmaz. O is-likîâi siyasi mi olacak, iktisadi mi olacak hepsini istiyoruz. Başka türlü çaresi yoktur demişizdir. O vakit baktılar ki bir suretle olmadı, dediler ki; devrei müntekile olsun, başka türlü olamaz, birdenbire bu hele geçilemez, demişlerdir. Biz de geçilir, dedik. İş mücadeleye dayanmış kalmıştı ve bundan iieri gidememiştir. Ne kadar çırpındı isek de, didindi isek de olmamıştır ve nihayet bize bir muahede projesi vermişlerdir ki onun içinde üç kısım mevat vardır. Bir kısmı iki taraf-ç ' a halle iktiran eden, bir kısmı da her iki tarafça münakaşada, muallakda kalandır ve bir kısmı da hiç bilmediğimiz, imza edeceksiniz diye elimize verilen mevattır. Biz de baktık ki başka türlü hiçbir imkân yoktur. Vasıtamız, her şeyimiz tükenmiştir. Ve zaten onlar gitmeye de hazırlanmıştır. Biz de o halde bırakıp buraya gelmişizdir. Onun için arz ediyoruz ve burada malûm olduğu veçhile onların bize verdiği projede tadilât yapılmıştır. Bizim amal-i millime muvafık bir surette yapılan bu tadilâtle Meclis-i âlinizin karşısına geldik. (Aferin sesleri).

ALÎ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Mukabilini verdikten sonra geldiniz.

RIZA NUR BEY (Sinop) - Hiçbir şey verilmemiştir, gönderilmemiştir. Meselenin şekli budur. Bir taraftan da bir tadilat yapmışız, arz ediyoruz, hüküm sîzindir.

ALÎ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Baş murahhas vermiştik demişti, zararı yok.

SIRRI BEY (İzmit) - Bir sual soracağım. (Hepimizin suali var sesleri).

REİS - Tamamiyle izah etsin ondan sonra sual sorunuz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, burada projedeki sırayı takip edebilmek için tabiiyetten başlayalım.

Tabiiyet meselesi Türkiye'den tefrik edilen akşamda kalan ahalinin tabiiyeti meselesi, ki zaten her muahhededen sonra yapılmak mutattır. Bu ahalinin tabiiyeti ne türlü olacağını gösterir, kısım, ki bunda halka hakk-ı hıyar verilmiştir. 18 yaşında efzun olanlar iki sene zarfında hangi tabiiyeti isterlerse o tabiiyete girer. Zaten umumi ve her yerde yapılan bir şeydir. On sekiz yaşından aşağı olanlar aile reislerine tâbi bir şeyi iktisap eder.

Burada bir şey ilâve etmişlerdir. Filistin'de ikamet eden Yahudiler meselesi, ki bize taallûk eden bir mesele değildir. Esas ruhu bundan ibarettir. Bundan başka bir şey yoktur.

Ekalliyetler meselesi: En çetin işlerimizden birisi bu-dur. Çünkü bütün Hıristiyanlık âlemi; Müslümanların zir-i idaresinde olan Hıristiyanların idaresine ehemmiyet-i azi-me atfediyordu. Bu hususta müttehiden hareket ettikleri gibi, mevcut murahhaslara böyle hariçten delegeler, cemaatler, sonradan dünyanın her tarafından telgraflar yağıyordu. Mesela Amerika'dan 5 milyon Hıristiyan namına telgraf geliyorsa. mesela bütün İngilizlerve İngüz kiliseleri oraya telgraflar yağdırıyorlar, papazlar gönderiyorlar. Orası böyle papazlarla vesairelerle dolmuş idi. Biz iptida ekalliyetler hukukundan kaçınmak istedik. Büyük komisyonda böyle bir şey kabul etmek istemedik. Büyük bir kıyamet kopardılar. Halbuki bu bizim talebimiz Misak-ı Milli'nin talebinden de fazla idi. Çünkü Misak-ı Milli'nin beşinci maddesinde ekalliyetlere... Bundan evvel Avrupa devletleri, ki muharebelerle kendi

müttefikleri arasında ve yahut düvel-i mü'telifle ile sonradan teşekkül etmiş olan Avrupa'da Polonya, Çekoslovakya gibi onlar beyninde yapılmış olan ekalliyetler meselesi vardır ki, o da bizim tarafımızdan kabulünü mutazammın-dır. Beşinci maddede neler varsa kabulü, hepsi kabulü mutazammındır. O halde buraya girdik, bu ekalliyetler hukukunda gördüğümüz bu maddeler yeni projede değişmemiştir. Çünkü biten mesaüdendir. O muahedelerde neler varsa onlar mevcuttur. Hatta bir kısmını da çıkarabilmişiz. Fakat ondan sonra katiyen bir şey kabul etmemişizdir. İstedÜer, fazla olarak Cemiyet-i Akvam'dan bizim memleketimize bir sefir göndersinler. Bu sefir, diplomat sefirler ne gibi muafiyeti haiz ise, o muafiyeti tamamiyle haiz olsun ve memlekette gezsın, dolaşsın, teftiş etsin ve ona göre icraatta bulunsun, dedÜer. Bunu katiyen kabul etmeyiz dedik ve pek cidali mucip oldu. Birkaçı buna münhasır kaldı. Nihayet bunu çıkarttık.

Sonra askerlik meselesini saktular ki aralarında böyle bir şey yoktu. Kendi aralarında mevcut olan muahedat-i bey-nelmilliyede böyle bir şey yoktur. Hepsinin askerliği vardır. Fakat bizim için olmaz dediler. Sebebi nedir? diye sorduk. Nihayet bunu da söylediler, ki siz ameile taburları yaparsınız, geri gönderir ve kesersiniz. Biz, dedik kesmeyiz. Ameile taburlarını Hıristiyan'dan değil Müslüman'dan da yaparız. Amma memleketin vesaiti Avrupa gibi değildir. Hastalık çıkar, ölür. Sonra peki öyle olmazsa ayrı taburlar yapınız dediler. Hayır olmaz, dedik. Hiyanet ederler, zaten birçok hiya-netleri vardır. Olmaz dedik. Dediler ki Avrupa efkâr-ı umu-miyesi bununla Avrupa Hıristiyan âlemi ve Müslüman âlemi birbirlerine ısınırlar. Müslüman ve Hıristiyan memlekette kardeş gibi olurlar. Biz dedik ki, böyle olmaz. Bir kışlada yaşarlarsa o vakit kardeş gibi olurlar, dedik. Nihayet askerlik meselesi için Venizelos bir teklifte bulundu. Buna o kadar ehemmiyet verdiler ki, hatta bu mesele birkaç celse tuttu. Böyle muallakda beş altı mesele kalmıştı. Onlar arasında yine münakaşa ve mübareze olmuştur. Venizelos en nihayet demişti ki, hakk-ı siyasi en büyük bir hakdır. Ekalliyetler sizin memleketinizde intihab hakkından nez'edilsin. Biz dedik, ki onlar da vatandaştır. Vatandaşlar hakk-ı siyasiye malik olmalıdır. Nitekim askerlik'de böyledir. Her hak müşterek olmalıdır. O da kalsın, askerlikte kalsın dedik. Onların maksadı bunu da ileri sürerek askerlikten kurtarmak istiyorlardı. Onlar için -tabiri caiz ise- askerlik bir umacı gibi bir şeydir. Komisyonunda bu münakaşa esnasında demiştim ki efendiler bu dünyada

olamaz, bir memleketin efradının bir kısmı Hristiyan diye askerliğe gitmesin, Türk gitsin, onlar ticaret etsin. Onlar ticaretini gaib etsin. Berikiler, zengin olsun, hatta şunu dahi söyledim ki bir kısmı ailelerinin yanında bulunmasın, diğerleri ailelerinin yanında bulunsun ve çocuk yapsınlar.

TUNALI HİLMİ BEY (Bolu) - Evvelâ bunu söylemeniz lâzım gelirdi (Handeler).

RIZA NUR BEY (Devamla) - Burada bir de Patrikhane meselesi mevcuttur. (Askerlik neticesi ne oldu sadalan). Askerlik neticesi; askerliği onlara da teşmil etmişizdir. Asker olacaklardır. Hatta İstanbul'daki Rumlar icabederlerse Van'a gidip askerlik edeceklerdir. (Çok güzel sesleri). Patrikhane meselesi şu suretle olmuştur.

MEHMET ŞÜKRÜ BEY (Karahisar Şarki) - Rıza Nur Bey daha mühim olan...

REİS - Müsaade buyurun, sizden evvel kişi vardır.

MEHMET ŞÜKRÜ BEY {Karahisari Şarki) - Sual soracağım, hal-i münakaşada olan ve hal edilmeyen meseleleri söylesinler.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Heyet-i celile kabul ederse ekalliyetler meselesi hal edilmiş şeydir. Onu izah ediyorum. Şu halde söylemeyeyim. (Hayır, hayır sesleri) Patrikhane meselesi, bu da ulvi bir mesele oldu. Büyük münakaşa-tı mucib oldu. Heyet-i ceiüe büir ki burada heyet-i celilenin hatta hükümetin hatırına bir Patrikhane meselesi gelmemiştir. Bunu biz ihdas ettik. Bazen bir şey istemediğimiz halde, bize lüzumu olmadığı halde mahsus icat ettik, ki onunla da bir şey alalım. Frenklerde şunu gördük ki bir pazarlık zihniyeti vardır. Şunu söylerim ki Yahudi yazarlığı yaparlar ve insanın göbeğini çatlatırlar. Onun içindir ki böyle böyle şeyler ihdas ettik. Bunun üzerinde de kızılca kıyamet koptu. Artık bütün gâvurlar şey etmişlerdir. Bunun için tehdit etmişlerdir. Bizi Romanya tehdit eder, harp tehdit eder, bilmem Amerika tehdit eder, hepsi yapıyorlardı. Bu mesele biliyorsunuz ki bu münakaşat esnasında ekalliyetler meselesinde birçok asırlardan beri gelen Patrikhane'nin imtiyazatı mezhebiyesi meselesi vardır. Arz ettiğim beynelmilel muahedat-ta olmayan

derecede bu imtiyazatı mezhebiyeyi ifa etmek ve hem teşdiden ifa etmek istiyorlardı. Yunanlılar da bunu şiddetle arzu ediyorlardı. Bunun için çok çalışıyorlardı. Halbuki bu bizim için esas meselelerden idi. Halbuki biz Patrik-hane'nin bütün tevabii ile memleketten çıkıp gitmesini teklif ettik. Nihayet birçok münakaşattan sonra, biliyorsunuz ki; Patrikahane'de siyasi, idari, adli, dini vazaiif vardı. Asırlardan beri gelir mahkemeleri vardır. Bir papaz bilmem kimi mahkûm eder ve hükümete tebliğ eder. Hükümet de icra eder. O kadar vahim bir meseledir. Patrik gelir, vezir makamında askerimiz ona selâm verirdi. Bunların hepsini kaldırmak istedik. Fakat büsbütün Patrikhane'yi çıkartmak mümkün olamadı ve bütün İngilizler, kiliselelerinin tazyik sütresi altında bunu kurtarmak istedüer ve bizzat bu mesele hakkında da müracaatta bulundular. İmtiyazat-ı mezhebiye meselesi ancak bizim için mühim olduğundan buna muvaffak olduk. Bugün Patrikhane'nin dini bir hassasmdan başka hiçbir şeyi kalmamıştır. Muhakeme bilmem ne yapamayacaktır ve siyasi bir mesele ile uğraşacak olursa hudut haricine atabileceğiz. Asırlardan beri bu devlet ve millet aleyhine bütün Rumları teşvik etmek gibi idareye karışmak maha-kim filan gibi bunları kaldırdıktan sonra zaten hükmü kalmadı. Bu gün adi bir köy papazı haline geçmiştir. Bir sıfat-ı resmiyesi kalmamıştır.

ETHEM FİKRİ BEY (Menteşe) - Hâlâ sefirler gönderiyor.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Halen muahede mev-ki-i icra-yı meriyete konmamıştır. Ve İstanbul'un ahvali malûmdur. Böyle olmazsa hepsini bir günde hal eder bitiririz. Bizi bu noktada İsrar etmemeye yani harice çıkmamasına izhar etmemeye mecbur etmiştir ki fakat mesele dew zaten, Patrikhane gider de Aynaroze oturursa idare aleyhimize faaliyette bulunacağına şüphe yoktur. Fakat pençemizin altında bir papaz gibi İstanbul'da her şeyden tecrit edilmiş bir halde en güzel bir tariftir. Bu mesele de bu suretle hal olmuştur.

OSMAN BEY (Kayseri) - Patrikhane unvanı kalıyor mu?

RIZA NUR BEY - (Devamla) Hatta biz bunda başka şekilde de düşündük, bir piskopos halinde olsun ve böylelikle kalmıştır. Efendiler her türlü evsafı gittikten sonra hiçbir meziyeti kalmamıştır. Pençemizin altında zebun bir halde kalacaktır.

Bu mesailde malûm Ermeni yurdu meselesi vardır. Bir gün müzakere esnasında, müzakerenin nihayetinde reis tebliğ ediyordu ki, gelecek içtimamızda Bulgar heyetini dinleyeceğiz. O celsede bendeniz de bulunuyorum. Derhal şüphe hasıl ettim. Bulgarların ne işi var? Bu gibi mesailde akalli* yet bilmem ne filan. Memlekette Bulgar yok, bunun neticesinde mutlaka arazi gelecektir. Kabul etmedim. Öbürgün bana bir ruzname göndermişler ve onu iki celse yapmışlar. Ortasında sigara içmek vesaire gibi. Birincide protesto etmişizdir. Katiyen kabul etmeyiz ve dirilenemez, dinlenirse hususi mahiyeti haizdir. Zabıtnameye geçemez, öylece kalır dedik. Fakat onlar entrika yapmışlardır. Onları getirecekler birincide ben bulunmazsam zararı yok, İkinciye gideceğim, İkincide getirecekler zabıtnameyi imza ettirecekler. Zabıtnameye de geçirecekler. Hepsini yapacaklar, sonra bir de baktık ki Bulgar, Ermeni ve hiç de hatırıma gelmeyen Keldani ve Asuriler var, onlar da yurt isterlermiş. Bulgarlar da Türkiye’den vaktiyle muahede mucibince mübadele edilmiş olan Bulgar ahaliyi geri getirmek isterlermiş. Katiyen kabul etmedik. Bulgarlar hususi surette de uğraştılar, kabul etmedik. Böyle bir şeyi siz söylemeyiniz. Türkiye’yi, Türkleri bu gibi haller sizin aleyhinize sevk eder. Halbuki Türkler sizinle şiddetle dostturlar ve Türklerin dostluğuna muhtaçsınız. Böyle şeyler yapmayınız, demiştim. Nihayet Bulgarları, Ermenile-ri ve Asurileri, Keldanileri kendileri dinlemişlerdir. Biz de bu hususu protesto etmişiz ve malûm şeyleri vermiştir. O suretle Ermeni yurdu meselesi bitmiştir ve kaldırılmamıştır.

Asuri, Keldani tabiatıyla bitmiştir. Bulgarların metabilatma da tabii ehemmiyet verilmemiştir, onlar da atılmıştır. Burada nazar-ı dikkatinizi bir şeye celbetmek istiyorum. Malûmdur ki Hristiyanlar asırlardan beri gah Rusya’nın, gah Avusturya’nın, gah İngiltere’nin gah şunun bunun Avrupa’nın Türkiye’ye müdahalesi için bir sebep teşkil etmiştir. En mühim bir meseledir ve bununla işe girişmişlerdir. Bununla bu güne kadar bizi parçalamışlardır. Bununla bir mesele ihdas ettiler ve hakikaten evvelce yapılmış olan muahedeler de öyle ırki, dini, li&ni’dir. Biz şiddetle buna hücum etmişiz ve bunun için harp de olur, her şey de olur demişizdir. Bunun üzerine çok uğraşılmıştır ve nihayet en son şeylerin de biz o noktayı daima geçerek, nihayet o tabiri kullanmayarak gayri müslim diyor idik. En nihayet tekrar münakaşalardan sonra bunu hal edebilmişizdir. Orada daha ziyade gözümüz açılmıştır. Ekalliyetler hukuku, Hristiyan ile de mütekabil

olsun diye ısrar ettikleri vakit de Sırp'lar o derece şiddet göstermişlerdir ki gözünüzü yine mi Belgrad'a diktiniz. Yine Müslümanları mı ayaklandıracaksınız ve sonra da demişlerdir ki, Bosna'da Boşnaklar vardır. Onlar da Müslüman, Sırp kanmdandır. Onları himaye edeceğiz. İngilizler, maalesef, lakırdıları arasında itiraf etmişlerdir. Biz de Abazalan himaye edeceğiz. Çünkü onlarla beraber çalıştık, demişlerdir ve onun için zan ediyorum ki bu muvaffakiyetimiz en büyük muvaffakiyetlerdendir. Gayri müslimler her şeye parmak takmak istiyorlardı. Bu da memleketi parçalamak için en emin vasıtaları idi, ki asar-ı sâlife bunu güzelce gösteriyor Efendiler, bunun ilk maddelerine bakarsanız Hıristiyan, yani gayri müslim ekalliyetlerin siyaseti, mal ve bilmem ne muhafazası taht-ı tekellüftedir. Umumi tabirlerdir. Her yerde olan bitenlerdir. Hatta bizim Kanun-i Esasımız da vardır. Lisan, ırk, mezhep hepsi serbest diye kayıt vardır. Aynı hukuka malik olmak Müslüman tebaa gibi aynı şeylerdir.

OSMAN NURİ BEY (Bursa) - Memuriyet almak filan gibi.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Memuriyet almak, mektep meselesi hemen her yerde yapmak istiyorlardı. Lisan meselesi için de bir köyde ekseriyet-i azimleri olursa, o vakit kendi dillerinde mektep açabilirler kaydını koymuşlardır.

Sonra mahkemelere müracaat için de kendi dilleriyle tahriri ve şifahi müracaat edebilecekler ve bu her muahedede böyledir ve bunun tahriri olan şeklini biz kaldırdık. Çünkü adam lâzım, bümem ne teşevvüşatı mucib olacak. Biz bunu ancak şifahi şekilde bırakabildik.

Sonra, burada kiliseleri, havraları himaye vardır. Hükümet himaye edecek ve kimse tecavüz edemeyecek ve bunlar da zaten mevcut olan şeylerdir. Bu da aynıdır. Kanun-i Esasımızda olan şeydir.

Bundan sonra gayri müslim tabiri geliyor. Türkiye ahalisinin kâffesinin 37'nci maddede tevellüt, ırk, lisan, tefrik-i mezhep etmeksizin himayeyi taahhüt eder. Bütün Türkiye ahalisinin emniyet ve asayışı ve gerek hususi surette emniyet asayışı beldeyi muhil olmayan bütün edyani, ki biz emniyet-i umumiye'yi biz vaz etmişizdir. Başkasında yoktur. Me-zahib ve itikadatın serbesti-i icrasına malik olacaklardır. Bu eskiden beri Kanun-i Esasi üe mükellef olan şeylerdir. Gayri müslimler; ekalliyetler, Türk

tebaaya tatbik edilen ve Türk hükümeti tarafından müdafaa-i milliye veya asayiş-i umumiyenin muhafazası için memleketin her tarafından veya bir kısmında ittihaz edilen tedabirden sarf-ı nazar, seyr-i sefer ve muhaceretten tamamiyle istifade edebileceklerdir. Ha; burada şunu arz edeyim, vakıa seyr-i seferi ve muhacereti koydurdular. Bu hürriyete malik olan ve şu ilk fıkralarla taht*ı kefaletle alınan insanlar bu hakka maliktir. Memleket içerisinde herkes serbest hareket edebileceklerdir. Sonra dışarıya muhaceret edebileceklerdir.

Biz buna yukarıda emniyet ve asayiş-i memleket kaydını koyduk ki isterse hükümet bu suretle bunları men dahi edebileceklerdir. Fakat biz muhac"ret için daha ziyade razıyız. Gitsinler ve gitmeleri bizim istediğimiz şeydir. Onun için bu da bu suretle olmuştur.

ÖMER LÜTFÜ BEY (Amasya) - Hariçten muhaceret var mıdır?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır, bu o değildir. Bir emigrafien, bir de immigration şeyleri vardır. Bunların manâlan hariçten dahildendir ve bunun Sırbistan'la, Romanya ile müteakabil olması, çünkü biz bütün müzakeratta bir şey anladık. Biz onlara bir hak veriyorsak onlar da bize bir hak versin. Sırbistan ve Romanya için de bunu istedik. Onlar da ikna etmişlerdir. Fakat onların bizden evvel Avrupa devletleriyle yaptıkları hukuk, ekalliyetler hukuku vardır. Oradaki Müslümanların hukuku o veçhile Rumlar da bize böyle şeyler tayin edelim diye uğraşmışlardır ve bunu bir mesele yapmışlardır. Madem ki bu hukuk orada vardır. Biz Yunanistanla bu hukuku müteakabil yaptık, ki bu son fark dördüncü maddededir. Şimdi efendiler, bu ekalliyetler mesaili en mühim meseledendir ve misak-ı millimizce kabul edilmiştir. Kabul etmek istemediğimiz zamanlarda misak-ı millimizi gözümüze dayamışlardır. Biz de kabul ettik. Fakat mevcut olanlardan daha azdır. Ve öyle de olmasa mübade-lei ahaliyi kabul ettik, cebri olarak. Ekalliyetler kalmayacaktır. Yalnız İstanbul müstesna olmak üzere... (Ermeniler sesleri) Fakat arkadaşlar kaç Ermeni vardır. (Yahudiler sesleri) İstanbul'da otuz bin Yahudi vardır. (Gürültüler) Musevi-ler malûm, nereye çekilirlerse oraya giden insanlardır. Tabii olmasalardı daha iyi olurdu derdim.

ALİ SAİP BEY (Urfa) - Ermeniler affı umumiden sonra gelmeyecekler mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendiler, sonra Erme-nilere bir yurt istediler. Ermenilere biz yurt vermedik, çok münakaşat ve münazaatta bulunduk. Türkiye’de bunlara yurt olamaz, dedik. Kimisi Kilikya’da kimisi Van’da dedik hepsini attık. Baktılar ki olmuyor, müzakereyi bÜe kabul etmiyoruz. En sonra dediler ki, bunlar Protestandır ve bunlar gelsin dediler. Olamaz ve onlar da gelmeyecektir, dedik. Sonra mübadele ile gidecek olan Rumlar da gelemeyecektir. İstanbul’u mübadelede hariç tutmaya çok çalıştılar. Biz de Garbi Trakya’yı mübadeleden ihraç etmek için bunu kabul ettik. Fakat birçok şartlarda. İbtida İstanbul hududunu çizmek istedüer. Çatalca’nın hududundan, Şüe’nin bilmem nesinden, velhasıl böyle büyük bir hudut. Biz bunu şehremaneti hududuna indirdik. Ona da tuttular şimendifer yönü de Caddebostan’ın da hudut olduğu halde, şehremaneti hududunu istedüer. Maltepe’ye kadar Kartaltepe’ye kadar olsun. En nihayet onu da kabul etmedik ve ihraç ettik ve şu şartı da koyduk; ki hariçten Anadolu’dan başka yerde İstanbul’a ne kadar sonradan gelmiş Rumlar varsa onlar da mübadeleye tâbidir dedik. İstanbul’da 200-250 Rum varsa, bilmiyorum nasıldır. Zannediyorum ki onların da dörtte biri onlardan çıkıp gidecektir. Nihayet onlar gidip de bir daha gelemeyeceklerdir.

HAFIZ MEHMET BEY (Trabzon) - Bunda sarahat yoktur.

SALÂHA I'LIN BEY (Mersin) - Musarrah mı?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Zabıtnamelerde okursanız orada vardır. Kısmen burada olmaz, bunun tafsilâtı zabıtnamelerde vardır. Zabıtnameler mevcuttur.

ALİ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Nerededir?

DURSUN BEY (Çorum) - Hani ya nerede?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bilmem ki bunlarla buraya nasıl gireceğiz. Bir ay tetkik etmeli, tasnif yapılmamış bir şey değil ki sulh olsun yapılacaktır. Hatta Patrikhane şey-sinde Lord Curzon’un beyanatı vardır. Mahsus yapılmıştır. Böyle idari, siyasi şeylerinden evsafından tecerrüt etmesi için o zabıtnamede mündemiçtir. Bu gibi şeyler de zabıtnamelerde vardır. Ekalliyetler meselesi de budur.

SIRRI BEY (İzmit) - Bu bahse ait suallerimizi soralım.

REİS - Efendiler, bahis hakkında سوال soracaklar.

ATIF BEY (Bayazit) - Beynelmilele ait kırk üçüncü maddede bir şey vardır. Onu izah eder misiniz?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Evet bu öyledir ki, bundan mevcut olan muahedatta beynelmilel mahiyeti haizdir. Ekalliyetlerin hukuku beynelmilel karar altma konmuştur. Çekoslovakya'nın, Sırbistan'ın, Yunanistan ve Polonya'nın, Romanya'nın, Bulgaristan'ın bilmem nenin hakkında yaptıkları bütün muahedat da beynelmileldir. Ve bunları nakzedecek kanunlar yapamaz kimse. Bu beynelmilel muahedatı böyledir. Onun için biz bunu ihraç edememiştir. Çünkü misak-ı millimizde de o beynelmilel muahedatı kabul etmiştir.

ALÎ SURURÎ EFENDÎ (Karahisari Şarki) - Paşam, beyefendinin izahatı bitmeden suale başlanmasını rica ederim.

REİS - Bahsi bitirmiştir efendim.

ALÎ SURURÎ EFENDÎ (Karahisari Şarki) - Ekalliyetler bahsini ikmal etmedi.

REİS - Ekalliyet bahsini bitirdi efendim. Efendim bir şey arz edeyim, arzu buyurursanız Rıza Nur Beyefendi tekmi fasıllarının izahatını ikmal etsinler. Onu sonra sualle yapalım. (Hayır sadaları) O halde böyle bahis bahis yapalım. (Bahis bahis sadaları) Öyle ise Sırrı Beyin sualı vardır.

SIRRI BEY (İzmit) - Beyefendi buyurdunuz ki bize binnetice proje verdiler. Bu proje üç kısımdır. Birisi müteka-bilen kararlanmıştı, diğeri muallakta kalmıştı. Diğeri ise hiç mevzuubahis olmamıştır ve ondan sonra aramızda hiçbir şey cereyan etmedi. Bıraktık geldik, buyurdunuz. Halbuki biz resmi ve gayriresmi bir surette mükellefiz ki proje verildikten sonra heyet-i murahhasamız hareket etmezden evvel müttefiklere bir mukabil proje verilmiştir. Mevzuubahis olan mesailin bazıları kabul etmek, bazıları ret eylemek suretiyle bize bu mesele aynen Heyet-i Vekile tarafından tebliğ edilmiştir. Halbuki zat-ı âlileri bundan haberdar değilsiniz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Nasıl haberdar değilim. Haberdarım.

SIRRI BEY (İzmit) - Buyurmadınız burada.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bana taallûk eder bir mesele değildir. Sualler ekalliyetlere ait değildir. Heyet-i ce-lile fasıl fasıl müzakeresini kabul etti.

ATIF BEY (Bayazıt) - Reis Paşa müsaade buyurur musunuz?

REİS - Size söz vermedim.

ATIF BEY (Bayazıt) - Yalnız demek istediğim Rıza Nur Beyin sözünü tamamen bitirsinler de...

REİS - Efendim, heyet-i celile Rıza Nur Beyin fasıl fasıl izahat vermelerini ve her faslın izahından sonra irad-ı sual olunması hususunu kabul etti. Binaenaleyh ekalliyetler hakkında sual sorulacaktır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Şunu kabul ederiz, bunu kabul etmeyiz, diye sonunda söylemiştik. Fakat kabul edeceğimiz şeyler zaten kabul edilmiş akşamıdır. Mesele bundan ibarettir.

SIRRI BEY (İzmit) - Daha var sözüm.

REİS - Ekalliyetler hakkında mı?

SIRRI BEY (İzmit) - Evet. Beyefendinin verdikleri cevap bendenizi ikna edememiştir.

Sonra ikinci sualım: Garbi Trakya Müslümanlarını gösterdiniz. Halbuki bu mesele sarahaten Misak-ı Milli ahkâmını ihlâl ediyor. Çünkü Trakya Müslümanları serbest bir surette reylerini izhar ettikten sonra, mukadderatını tayin edeceklerdir. Yunanistan'a kalmış ve vaziyet-i hukukiyesini kabul etmiş bir memleket değildi ki, onların mübadelesini İstanbul Rumlarına muadil gösterebilesiniz. Binaenaleyh bu suretle misak ahkâmını ihlâl etmiş oluyorsunuz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - İzah edeyim. Bu suretle Misak-ı Milli ahkâmına muarız muhalifi harekette bulunulmamıştır. Çünkü bunlar

mübadeleden hariç tutulsun demek, esasen orada kalsın demektir. Bunun için konulmamıştır.

SIRRI BEY (İzmit) - Garbi Trakya Müslümanlarının İstanbul Rumlarına muadil tutulması hakkındaki verdiğiniz cevap dahi bendenizi ikna etmedi. Ekalliyetlerin hukuku hakkında beynelmilel bir surette kabul edilmiş esasatın mademki bizim tarafımızdan hiçbir suretle ihlâl edilmemesi meşrut idi. Bilmukabele kalacak Müslümanlar hakkında hiçbir surette takyit edilemeyecek bir madde bulunmalıydı.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim son maddeyi okursanız diyor ki...

SIRRI BEY (İzmit) - Okudum.

RIZA NUR BEY (Devamla) - O madde mucibince işbu fasıl ahkâmıyla tarafımızdan teslim edilen hukuk Yunanistan tarafından ekalliyetler hakkında teslim edilmiştir. Kendi arazisi dahilinde bulunan Müslümanlar hakkında kabul edilmiştir. Bütün bu hukuk beynelmilel olmakla Yunanistan da kabul etmiştir.

SIRRI BEY (İzmit) - Sırbistan'daki Müslümanların adedi Yunanistan'daki Müslümanların kat kat fevkindedir.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Sırbistan bundan hariç kaldı, Sırbistan meselesi hariç kaldı. Sual Yunanistan'dadır.

SIRRI BEY (İzmit) - Beynelmilel olması itibariyle arz ediyorum.

RIZA NUR BEY (Devamla) - İşte bu beynelmileldir. Çünkü bu maddede sarahat vardır. Dikkat buyurursanız görürsünüz, ekalliyetler hakkında ne kadar mevad varsa Yunanistan'a şamildir. (Muvare oluyor sesleri)

RASİH EFENDİ (Antalya) - Sualden bir netice çıkmayacak. Suali bırakalım da söz söyleyelim.

REİS - Efendim fasıl hakkında sual soruyorlar, anlamadıkları noktaları izah ediyorlar.

DR. MUSTAFA BEY (Kozan) - Sual sordu, cevabını aldı. Münakaşa etmekte ne manâ vardır?

SIRRI BEY (İzmit) - Hata mı ettik beyefendi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Yunanistan'dan getiremezler.

NEŞ'ET BEY (Üsküdar) - Getirirlerse kuvve-i teyidi-yemiz nedir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Kuvve-i teyidiyemiz, Patrikhane. Böyle bir şey yaptığı takdirde tutup kolundan dışarı atmaktır.

NEŞ'ET BEY (Üsküdar) - Müsaade buyurunuz efendim, daha evvel bunun ifa edileceğini...

RIZA NUR BEY (Devamla) - Muahedeye böyle bir şey girmemiştir. Muahedeye böyle bir madde koydurmadık.

NEŞ'ET BEY (Üsküdar) - Müsaade buyurunuz vardır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır yoktur. Yani beynelmilel ahdi bir tarzda sokturmamışsınız. Bunu düşünmüşüzdür.

NEŞ'ET BEY (Üsküdar) - İkinci sual: Buyurdunuz ki. köylerde ve kasabalarda ekseriyet teşkil edecekleri halde mektep açabilecekler ve kendi nokta-i nazarlarına göre tedrisat yapacaklardır. Bu kayıt konmasa müteferrik surette köylerde bulunmasını bunların köylerde ve yahut kasabalarda tecemmuunu teshil edecek. Bu, tehlike teşkil etmez mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, bunlar burada demiyor ki, kendi nokta-i nazarlarına göre köyde mektebi yapacaklar, lisanlarını kullanabilecekler. Yine teftişimiz altında olacaklardır. Fakat mübadele olduktan sonra bu ekseriyet nerede olacaktır? Meseleyi kökünden hal eden mü-badelei ahaldir.

AVNİ BEY (Saruhan) - Müsaade buyurun; mesela bütçelerden para ayırıyorsunuz. İstanbul bütçesinden veya hususi bütçelerden yine onlara para verilecektir.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Verilecek. Kabul etmiştir, Misak-ı Milli. O mevcut muahedatta, daha şiddetli bir surette mevcuttur. Ne yapalım?

REİS - Efendim yalnız şunu rica etmek isterim ki söz isteyen zevat kırk beş, kırk sekiz kişi. Suallerde beyefendi bir fasıl hakkında izahat verdikten sonra, olabilir ki bu nokta esaslı bir surette şöyle midir, böyle midir diye anlaşılmaz. Bu سوال yoksa müzakere edilecek efendim, yoksa rica ederim.

Rica ederim Mustafa Bey bana bırakınız bu vazifeyi. Devam buyurunuz Sırrı Bey.

SIRRI BEY (Devamla) - Hıristiyanlar eyyamı mahsu-salarında mahkemeye gidemeyeceğiz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bu kabahat bizde değildir. Kabahat Misak-ı Milli'dedir. Çünkü Misak-ı Milli o mu-ahedatı beynelmileliyi aynen kabul etmiştir. Onun içinde mevcuttur. Hatta Cumartesi Yahudiler, bilmem Pazar günü kimler davet edilmez.

SIRRI BEY (İzmit) - Misak-ı Milli'de yoktur.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bendeniz, vardır diyorum.

SIRRI BEY (İzmit) - Bendeniz yoktur diyorum.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Nasıl yoktur efendim.

ALİ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Bırak Sırrı Bey rica ederim.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Beşii.d madde düvel-i müttefika ve müşarikleri arasında takarrür eden esasat dairesinde ekalliyetlerin hukuku... Eğer zat-ı âliniz o mevcut muahedatı okursanız orada göreceksiniz ki, Yahudiler Cumartesi filan diyor. Mugayir değildir.

REİS - Emin Bey.

EMİN BEY (Bursa) - Paşam, ben bundan sonraki bahiste soracağım. Hakkı kelâmım mahfuzdur.

NEŞ'ET BEY (Üsküdar) - Patrikahane'nin buyurduğunuz herhangi bir şekilde kalması bendenizce hüsn-i tevilden âridir ve tatbikatta hüsn-i netice vereceğini zan etmiyorum. Patrikhane'nin her ne şekilde olursa olsun, İstanbul'da kalması tehlikelidir. Âtiyen daha ziyade tevessü' edecek, eskiden daha fena tesir yapacaktır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Patrikhane iki meclisten mürekkeptir. Birisi Sensinot Meclisi, diğer Meclis-i Muhtelit Sensinot. 12 metropolitten teşekkül eder. Bugün mübadele ile Anadolu'dan bütün Rumlar gidiyor. Bir defa katiyen metropolit bulamayacaklar.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Yunanistan'dan getirirler. Sual alan arkadaşlarım şöyle midir, böyle midir, diye şüphelerini hal etsinler. Salâhattin Bey, Rıza Nur Beyden sual soracak.

M. DURAK BEY (Erzurum) - Müzakerenin de mevzuu yoktur. Müsaade buyurunuz usûl-i müzakereye dair buradan bir şey söyleyeyim. Maksudımız işi anlamaktır.

REİS - Efendim, usûl-i müzakere hakkında heyet-i ce-lilenin uzun uzadıya münakaşa etmesini şu şekilde kabul etti. Yani Heyet-i Murahhasayı teşkil eden zevat buraya gelip izahat verecekler...

M. DURAK BEY (Erzurum) - Kabul edilen şekil bu değildir. Onu arz edeceğim.

REİS - Efendim, kabul edilen tahrir buradadır. Rica ederim ret ediyorum. Ben vazifemi biliyorum. Buyurun Salâ-hattin Bey sualinizi sorunuz.

SALAHÂTTİN BEY (Mersin) - Beyefendi, kapitülasyonlar bir madde ile ilga ediliyor. Onun yerine müteselsil ve müeyyit birtakım mevad kabul olunuyor. Bunlar kapitülasyonlardan değil mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hangisi efendim?

SALAHÂTTİN BEY (Mersin) - Bu maddede bendeniz gayri müslimlerin serbesti-i tetrisatı ve tetrisata muhalefet olunmaması gibi bir manevi tearulz görüyorum. Sonra efradın münferiden hukuki ve fiili mevkide divanı adalet

gibi merciini görüyorum. Sonra müslim ve gayri müslim ekalliyetler için tamamiyle intizamı halli havi bir müdafaa görüyorum. Binaenaleyh görüyorum ki mevcut ortada bir kapitülasyon kalkmıştır ve müebbet bir kapitülasyon gelmiştir. Bu fevkalâde ağır değil midir? Bunu anlamak istiyorum. Yani bağlanmışız gibi geliyor. Acaba böyle midir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Şimdi efendim bu gayri müslimler hakkındadır.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Müslimler dahil değil mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır efendim gayri müslimler hakkındadır.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Yalnız Hristiyanlar hakkındadır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Yani müslimler hakkında yoktur. Irkı, lisanı meselesi yoktur.

SALÂHATTİN BEY (Devamla) - Burada vardır efendim.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır yoktur. O hakk-ı hayat muhafazai hayat...

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Hayır mahkemelerde istedikleri gibi lisan istimali; bu pek ağırdır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Gayri müslimler hakkındadır. Mütakellim olan, Türk tab'ası olan, o madde mevcuttur.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - İstanbul'da bunları tanımayacaklardır ve hem bu fikir milliyeti öldürecektir, memlekete ve bunu ne taahhüt ediyoruz?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bu efendim mehakim içindir ve zaruridir. Zaten bu günkü mehakimimizde tercüman vardır. Öyle değil mi? Lisan bilmeyenlerin bir tercümanları bulunur. Fakat biz bunu diğer muahedelerde hem şifahî, hem tahriridir. Biz tahriri kısmını kaldırmaya muvaffak olduk, o bir tarafı kaldırtmadık. Bu budur. Buyurduğunuz kapitülasyon umumi beynelmilel olduğu için ve tarafe-yince müteakabil olduğu için, kapitülasyon

şeraiti gibidir. Fakat ne yapalım ki Misak-ı Millimiz bunları kabul etmiştir. Öyledir, kabul etmiştir.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - İstiklali muhıl taahhü-datı müebbede memleketin istikbalini bağlamaktadır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Müs 1 aade buyurunuz, tekrar arz edeyim. Beşinci maddeyi Düvel-i îtilafiye ile mu-hasımları ve bazı müşarikleri arasında tefrik eden esasatı

âtiye dairesinde ve ekalliyetlerin hukuku mahfuzdur.

SALAHATTİN BEY (Mersin) - Müsaade buyurunuz bu esastır. Fakat bu demek değildir ki Türkiye’de herkes parmağımı soksun. Bu demek değildir ki hukuk-ı esasiyeye kadar, Divan-ı Âliye kadar Türkiye’de bir kanun, bir mahkeme kurabilsin. Bu esasat bazı yerde muhafaza edilmiştir. Fakat Türkiye’de milliyet olmayacaktır. Müslimlere parmakları vardır ve oynayacaklardır. Gayet ağır görüyorum.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bu hukuk bizim için zaruri kabuldür. Misak-ı Milli kabul etmiştir. Onlar onu demiştir. Zaten İngilizler kabul etmek istemedi. Kıyamet koptu. İnkıtaa kadar gitti. Fakat bir mesele vardır. Onu daima düşünmeniz lâzımdır. O da mübadele-i ahali meselesidir. Bu mübadeleyi icbari bir surette kabul etmişizdir. Bu kabul edüdikten sonra, bunların hükmü yoktur. Ekalliyetlerin hukuku yoktur. Değil mi efendim? O vakit tazmin eder, zat-ı âlinize bilahare arz ederim. Çünkü uzamasın efendim.

REİS - Hacı Şükrü Bey buyurunuz.

HACI ŞÜKRÜ BEY (Diyarbakır) - Ben vazgeçtim.

SÜLEYMAN SIRRI BEY (Yozgat) - Efendim, bu fasılda ekalliyetlerden maksat Hristiyan ekalliyetler midir? (Gürültüler)

REİS - Ric ; a ederim sükut edelim. Buyurunuz devam ediniz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Gayri müslimler hakkında.

SÜLEYMAN SIRRI BEY (Yozgat) - Pek âlâ 37'nci maddede gayri müslim ekalliyet diye tasrihe lüzum var.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Oradaki ekalliyetlerden maksat gayri müslimler hakkında Hıristiyan demek.

SÜLEYMAN SIRRI BEY (Yozgat) - O halde 37'nci madde zaittir. Çünkü çok su götürür yerleri vardır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - 37'nci madde umumi bir tabirdir.

SÜLEYMAN SIRRI BEY (Yozgat) - Şu halde 38'inci madde de gayri müslim ekalliyetler diye tasrih edildikten sonra 37'nci maddeye hiç lüzum yoktur.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Koydular, anlatamadık efendim.

SÜLEYMAN SIRRI BEY (Yozgat) - Arap çorbasına döndü memleket.

RIZA NUR BEY (Devamla) - O mahzuru görme. Orada çünkü mübadeleleri yapmışızdır, hepsine hatime çekilmiştir. 36'ncı madde görülüyorsa zaten...

SÜLEYMAN SIRRI BEY (Yozgat) - Ne kadar kuv-ve-i müeyyidesi olduğunu da görüyorsunuz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Öyledir. Fakat Kanun-ı Esasiyi açarsanız görürsünüz. Orada da bu ahkâm yok mudur? Zaten Kanun-ı Esasi teklif etmiştir.

HACI ŞÜKRÜ BEY (Diyarbakir) - Kanun-ı Esasi, paçavradır.

POZAN BEY (Urfa) - Efendim afvi umumi buyurdunuz. Bu afvi umumi yalnız bizimle Yunan arasında mı, yoksa bilumum devletler arasında mıdır?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Onu sırası gelince arz edeceğim. Mamafih şimdi cevap vereyim. Afvi umumi bir defa Yunan ile bizim aramızda, saniyen Düvel-i İtilafiye ile bizim aramızda.

REİS - Rica ederim bu müzakere ekalliyetlere aittir.

TUNALI HİLMİ BEY (Bolu) - Efendim resmi, gayri resmi her fasıl olursa olsun ortada devran eden bir söz vardır. Türk ortodoksları namı altında Anadolu'da patrikhane tesis etmiş bulunuyorlar. Bunlar mübadeleye dahil midir, değil midir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - İsterseniz mübadele edersiniz, istemezseniz size tâbidir. Çünkü böyle mübadele ahkâmında bir Türk ortodoksları hariçtir, diye bir kayıt yoktur.

TUNALI HİLMİ BEY (Bolu) - Türk hükümeti Cemi-yet-i Akvam'a Meclis azasından her azanın bu teahhüdattan herhangi birine karşı vukubulan tecavüzü veya tecavüz tehdidini Meclis'in nazarı dikkatine arza salâhiyettar ve Mec-lis'in icabı hale elzem ve muvafık sureti tetkik edileceği kabul olunur. Meclisi Akvam'da bir İngiliz murahhası bulunuyor. Orada Türkiye'de Hristiyanlar şöyle olmuş, Hristo kovulmuş, İstanbul'da Hristo'nun kulağı bükülmüş, şimdiye kadar asırlardan beri olduğu gibi, güya sahih veya gayri sahih birtakım mesail dolayısıyla başımıza bir belâ çıkarmaya bu madde sebebiyet verebilir mi, veremez mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim demin arz ettiğim gibi, buraya bir sefir göndermek teşebbüsünde bulundu-iar, ki o diğer mevcut beynelmilel muahedatta yoktu. Onu bir çok şeyden sonra çıkarabÜdik. Fakat bütün bu mesaimize rağmen böyle bir madde bütün mevcut muahedatta vardır. Şuna da emin olmak lâzım gelir. Böyledir. Fakat bu Romanya hakkında da yapılmıştır, Polonya hakkında da yapü-müş, Sırbistan hakkında da yapılmış, hepsi hakkında da yapılmıştır. Fakat emin olunuz ki bunun kuvve-i tediyesi yoktur. Hiçbir şey yapamaz. Nitekim, Yahudileri Bulgaristan da, Romanya da son zamanlarda fena halde zedelediler. Ce-miyet-i Akvam filan hiçbir şey yapamadı. Yani bunlar laftır.

ALİ CENANİ BEY (Gaziantep) - Memaliki müstahla-sadan veyahut Türk memleketlerinden dışarı çıkarılmış olan Rum ve Yunanlıların avdet edip etmemeleri tali komisyonlarda takarrür etmiş iken, Yunan tebasının muhtelif mahkemeler ahkâmına tâbi olmak üzere avdet edebilecekleri takarrür etmiş. Bu vaki midir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Biz böyle bir şey yapmadık ve bana taallûk eder bir mesele değildir. Bilmiyorum. Hariciye Vekâleti'ne taallûk eder bir meseledir.

ALİ HAYATÎ BEY (Gaziantep) - Tali komisyonda idiniz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bunların Yunan tebaası filan olup da o bahane ile girse manidir, giremezler.

ALİ CENANI BEY (Gaziantep) - Yani giremeyecekler.

RIZA NUR BEY (Devamla) —Elbet, elbette giremeyecektir. Tali komisyon karar vermiştir.

ALİ CENANI BEY (Gaziantep) - Bilahare...

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bilahare, bilmiyorum.

ABDÜLKADİR KEMALİ BEY (Kastamonu) - Efendim bendeniz mahkemelere gayri müslimlere değil, fakat şifahen müracaat edebilmek imkânma muahedeye sokulduğunu görüyorum. Esasen Türkçe bilmeyen insanların mahkemelerde müracaatını dinlemek üzere tercüman tayin etmek mehakimin vazai fi asliyesindendir. Bunu kavaninimiz temin etmiştir. Bunu muahedeye sokmakta manâ yoktur.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Arz edeyim, kavanini-mizde bunlara ait hukuk pek çok müemmendir. Fakat Avrupalılar, karşı karşıya münakaşa ettiğimiz insanların, bunların hiç birisine inanmıyorlar. Bizim taahhüdümüz, yani b t ey-nelmilel taahhüt olsun diyorlar. Yani bizi beynelmüel garanti altına koymak istiyorlar ve onun içindir ki koymuşlardır ve her muahedeye koymuşlardır. Böyledir. Mesele biz onu çok söylemişizdir. Kanunumuzda vardır. Müemmendir, diyoruz. Bizim kanunlarımıza riayetkâr olmadığımıza kani oluyorlar.

Efendim, burada bir şey arz edeyim. Burada gazetelerden birisi (Ladini) diye bir şey yazmış. (İstanbul gazeteleri mi sesleri). Bilmiyorum. Birtakım güft ü gûyu mucib olmuş ve bunun esbabını söyleyeceğim, tabii biz orada Türkçe konuşmuyoruz. Fransızca konuşuyoruz. Fransızca için bir tabir

vardır. (Lâik) derler. Bunu biz de onlara müteaddit defalar söylemişiz ve söylerler. Bunu tercüme ederken böyle yazmışlar; halbuki bunun manâsı böyle değildir. Bu olsa olsa na-sut, lahuti mukabili nasuti demektir. Halka ait bu hiçbir vakit dinsizlik demek değildir. Bu hiç ağzımdan çıkmamış bu yanlış tercüme edilmiş bundan; böyle bir kelime ağzımızdan çıkmamıştır. Binaenaleyh doğru tercüme değildir.

Efendim sıhhi bahis; "711"

Efendim malûm bir mesele vardır, kapitülasyonlar me* yanma dahü. Bu da sıhhi kapitülasyonlara dairdir. Bundan bir asır kadar evvel memleketimize Hindistan'dan bir kolera girmişti. Hükümet kendi kendine karantina usulünü ihdas etmiştir ve kendi teşebbüsü üe. Fakat bunun için masraf lazım, ecnebi gemilerinden rüsum almak istemişler. Bundan dolayı bir Türk memurunu bizim gemimize sokmayız demişler. Bundan dolayı bir Meclis*i Âlii Sıhhi teşkil etmişlerdir. Orada ecnebler de bulunmuştur. Türkleri birer birer elemişler, atmışlar. Sonra kâmilen Frenklerden ibaret olarak bu da başımıza bir kapitülasyon olmuştur. Burada suiistima-lat, irtikap, irtişa, adam kayırmak, israf, velhasıl her şey olmuştur. Sonra fenni hazır tıbbı muvafık surette muamele yapmamıştır. Eski sistemle kalmıştır. Bunu da kaldırmak için işte burada gördüğünüz mesaili sıhhiye bahsi burada bir defa şunu kabul ettirerek (129) ncü maddeye bakarsanız İstanbul Meclis-i Alii Sıhhi lağvolunmuştur. Türkiye Sevahil ve Hududunun Teşkilât-ı Sıhhiyesi'ne memurdur. Bunu pek büyük güçlkle geçirmişizdir.

Ondan sonra rüsûm-ı sıhhiye var. Rüsûm-ı sıhhiye ibka etmişizdir ve buna muvaffak olmaya çok çalışmışızdır. Büyük bir şeydir. Çünkü hiçbir devlette rüsûm-ı sıhhi yoktur. Gemilerden almazlar, yalnız biz alırız. Onu ibka ettiler. Sonra birtakım âdaba mugayyir resimler ve kitaplar neşretmek, kadınları ve gençleri iğfal edip onlardan ticaret yapmayı meneden Muahedeler, mukaveleler mevcuttur. Bunlar da dahil olmuştur. Memleketin sıhhati ve ahlâkı namına biz bunları kemal-i memnuniyetle kabul edeceğiz. Yalnız bir mesele vardır. Afyon şeysi vardır. Malûm bazı şehirlerde ahaliye afyon satarlar. Esrar satarlar. Biliyorsunuz ki bu sıhhate mu-zirdir. Bunu meneder bir beynelmilel mukavele mevcuttur. Memleketin sıhhati ve ahlâkı namına bunu da kabul edeceğiz. Yalnız bir mesele vardır. İzmir taraflarından bu yakınlara kadar Afyon Karahisar vesairede afyon

yetiştirirler ve ticaret yaparlar ve bu afyon da tıbda en makbul bir afyondur. En birinci tıbbi mevattandır. Almanya'ya gider, müstehzara-tı tıbbiye yapılır. Bunu tetkik ettik. Zarar verir mi vermez mi? diye bunu buraya sorduk, İzmir Ticaret Odası'na da sorduk ve kendimiz de o mukavelenameyi birkaç kişi baştan aşağı tetkik ettik. Böyle bir zarar görmedik. Onu da kabul ettik.

Sonra bu Meclis-i Âlii Sıhhi'nin "600.000" İngiliz lirası olarak parası vardır. Bunun bir kısmı tekaüdiye şeyidir. Bir kısmı da kendisine ait bir servet olarak kendisinde mevcuttur. Bu paranın bir kısmını memurlar, ki bizden Hicaz ve sa-ireye gitmiştir. Birçok yerler eksilmiştir. Memurların adedine göre; yani bizim ihtiyacımızdan fazlası olduğı için çıkarılacak memurlara tazminat-ı şahsiye vereceğiz. Çünkü bu bir hak meselesidir ve bunun da pekçoğı Türk memurudur. Sonra yine bir kısım tefrik ediyoruz ki bu kısmı tekaüdiyeye hasrediyoruz. Mütebaki kalan kısmı da Türk lirasına devrediliyor ki böyle bir tasfiye muamelesi yapılacak. Ama bu pa ra ve bundan sonra alınacak rüsûm-ı sıhhiyeyi maliye hiçbir yere sarf edemeyecek, sırf tahaffuzhane yapmak veyahut bu gibi müessesat-ı sıhhiye yapmak gibi umuma sarf edilecektir. Yani mevzuumuz lehine sarf olunacaktır ve bu da doğrudur. Şimdi burada bir kısım kalıyor, okuduğum cümleden sonra gelen, 130'ncu maddenin son fıkrasının iptidasına kadar bir kısım var ki, bunları kabul ederken bir şey sokuşturdular. Dediler ki; nihayet bu dedikleriniz olsun, fakat Boğaz-lar'da "sıhhi bir boğaz komitesi" namiyle bir komite yapacağız. Bunun için de nihayet üç aza koruz ve bu komite beş sene müddetle devam edecektir, dediler. Bunun üzerine mücadele ettik ise de kaldırmak mümkün olmadı. Fakat son zamanda İtalyan murahhasları bunun görüşmemizde bunun yerine, eğer bizim karantina idaresine üç tane ve bizim memurumuz olarak onlardan üç doktoru beş sene müddetle alırsak, bunu da çıkaracaklarını söylediler. Bu da böylece kaldı. Bu kısım tayy olunacaktır. Kabul edilir bir şey değildir. Yani biz bunu kabul etmemişizdir. Çünkü bu bir mıntıkaya münhasır adetâ bir kapitülasyonudur.

Sonra bir şey var, ki bu da muhtac-ı izahtır. Vazıhan anlamak lâzım gelir. Bu da şudur ki bunların maksadı iptida bu komiteyi teklif etmeden evvel kaldırıyoruz. Madem ki tekrar bu vesile, başka bir isim, başka bir şekil ile yine sıhhi kapitülasyonu sokmak. Çünkü bu adamların halet-i ruhiyesi-ni

gördük. Eğer bir şeyi kabul etmezsek ismini değiştirirler, onu anlarsanız başka bir şekle sokarlar. Onu da anlarsanız yine başka bir şekle korlar. Yani böyle tuhaftırlar. Nihayet derler ki, böyle bir şey kabul edüsin. Ben dedim ki; pekâlâ; dediğınızı kabul etmek için bizden de bir delege bulunsun. Yer meselesine gelince; İstanbul'da olsun istiyorlardı. Dedim, olmaz. Herhangi bir devlet kabul ederse oraya gelsin, ki orada bunu göreceksiniz. Hariçte kalacak. Meselâ Beyrut'ta hac zamanında emrazi sâriye intışarını men için böyle bir heyet teşkil ediyorlar. Fakat ya Beyrut'ta veya İskenderiye'de olacak yani biz bu suretle başka memlekete kapitülasyon yapmış oluyoruz. Şimdi efendim, umûr-ı sıhhiyede sorulacak mesele varsa cevap vereyim.

DOKTOR FUAT BEY (Bolu) - Ecnebi doktorları kabul edip etmeyeceğiz meselesini izah etmediniz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Zannederim az evvel izah etmiştim. Efendim, müşavir olarak bizim memurumuz olarak beş sene müddetle alacağız. Bizim karantina idaresinde, ki Türk idaresidir. Bu muahedeye göre beş sene müddetle müşavir olarak bulunacaktır.

FUAT BEY (Bolu) - Ecnebi diplomasını haiz olanların bizim memleketimizde icrayı sanat...

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır hayır, o başka meseledir. Bu mesele değil, o ecnebi doktorların bizim memleketimizde icrayı sanat etmeleri filan, o başka bir meseledir.

OPERATÖR EMÎN BEY (Bursa) - Efendim Meclisi Âlii Sıhhi'nin lağviyle yerine Boğazlar komitesinin kabul olunduğundan bahis ettüer.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Kabul olundu demedim, efendim.

OPERATÖR EMÎN BEY (Bursa) - Üç tane müşavir doktordan bahsettiniz. Fuat Beye cevap olarak.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır efendim; red ettik ve kabul edemeyiz dedim.

OPERATÖR E&İN BEY (Bursa) - Bu karantina idarelerinin fantezi olduğunu ve maziye karıştığı kendilerine murahhas bey anlatmadı mı? Bize bu hususta sıhhiye bütçesi münasebetiyle bir ders vermek istediler. Acaba bu sakim usulü neden dolayı idame etmek istiyorlar. Avrupalllar bizim kadar mı terakki etmemişler? Karantina usullerinin mülga olduğunu Vekil Beyefendi o zaman iddia etmişlerdi, buna bir cevap istiyorum.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Buyurun cevabınızı. Efendiler; bu münakaşat esnasında Fransızlar, İngilizler, İtalyanlar orada Meclis-i Âlii Sıhhi'de bulunan kendi delegelerini getirmişlerdi. Onlar münakaşa ediyorlardı ve başkaları da var idi. Kendilerinin; bu Meclis-i âlinin bu memlekete hiçbir hizmet etmediğini söylerken delilim şu idi: Bundan bir sene veyahut bir buçuk sene evvel Cemiyet-i Akvam kendisinin bir murahhasını İstanbul'a göndermiş, bu hususta bir tahkikat yapmış, bir rapor yazmış. O raporu tetkik ettim, yüzlerine vurdum ki israfatlan eski usulle bilmem ne bunları söylüyor ve buna ilâveten dedim ki siz hâlâ karantina ile uğraşıyorsunuz. Karantina usulü yoktur. Bunun yerine serumlar ve aşılar kullanılır. Hatta dedim ki siz Türkle-rin doktorlarını beğenmek istemiyorsunuz. Fakat onlar çok yüksektir ve hatta sizinle, yani Avrupa doktoruyla boy ölçerler. Hatta siz dahi orada bazı serum kullandığınız vakitte Türk doktorlarının dariilistihzarda yaptığı aşıları kullandınız, dedim. Şimdi mesele, karantina yoktur. Fakat hudud-ı sıhhiye denilen bir mesele vardır. Bir devlet memleketi, hudutları haricinden gelecek emraz-ı sariyeye karşı müdafaa etmek mecburiyetindedir. Mühim bir faidedir. Bugün tahaffuzhane karantina masrafı müeddi oluyor.

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Siz onu da aldınız.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Sözümü bitireyim. Bu masrafları ecnebiden aldığımız rüsûm-ı sıhhiye ile bunları idare edeceğiz. Oralara gireceğiz. Aşı yapacağız. İcabederse onlara bir iki gün müşahede yapacağız. İcabederse o müşahedeyi yapmak lazımdır. Elbiselerini mikroplardan, bitlerden tathir için oralarda etüv vardır, onları yapacağız. Demek 'ki müessese lâzımdır. Bunsuz olmaz. Fakat karantina yoktur.

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Hangi karantina usulü mülga idi? Hakikatini itiraf ettiniz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Karantina yoktur.

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Ha... Hakikat böyle itiraz ediliyor. Daha bitmedi Paşam. Daha sözüm bitmedi. Binaenaleyh kabul ettikleri bu şekilde kapitülasyonlar benim tarafımdan değü, memlekette Rıza Beyefendi tarafından getiriliyor.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Eski intikamı almak istiyorsunuz. Ama hiç olmadı Emin Bey (Handeler).

BİR MEBUS BEY - Şimdiye kadar Avrupa'da kabul edilen beynelmilel esasat...

SIRRI BEY (İzmit) - Operatör Emin Bey haklı mı? Haksız mı?

RIZA NUR BEY (Sinop) - Haksız...

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Hükmü doktorların vicdanı verecektir.

DOKTOR REFİK BEY (Bayazıt) - Sıhhi kongrelerde kabul edilen beynelmilel mukarreratta ve bizim kabul ettiğimiz mukavelât-ı sıhhiyede, eski kapitülasyonlara ait mevad vardır. Onları yapacağız?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, biz burada beynelmüel birtakım mukavelât kabul ettik. Bu mukavelat (1912) Paris sıhhi mukavelenamesidir. Bu makuvelename-nin bütün mevaddında tamamiyle iyi ve fenne muvafık olmayan kısım da var. Yani ihtiyacat sıhhiyei hududiye lâzım şeydir. Ve bütün de I vletler kabul etmiştir. Ancak iki maddesi vardır. O iki madde bizim burada lağvettiğimiz İstanbul Meclisi Âlii Sıhhi'nin mevcudiyetini tasdik eder. Onu şey ettiğiniz zaman zabıtnameleri, yani (per...)’i göreceksiniz. Bunları da kayd-ı ihtiyati olarak kabul ettik. Yani katiyetle kabul etmemişsinizdir. O iki madde hariç olmak üzere kabul ettik.

ABDÜLKADİR KEMALİ BEY (Kastamonu) - Efendim; şurada bir madde (41)nci madde var. Türk Hükümeti gayri müslim ekalliyetlerin ehliyet-i şahsiyesi...

RIZA NUR BEY (Devamla) - Daha gelmedik.

REİS - O geçti.

ABDÜLKADİR KEMALİ BEY (Kastamonu) - Geçtiyse çok mühim bir meseledir.

RIZA NUR BEY (Sinop) - Geç kaldınız. Çok mühim bir mesele ama bu fasıl içinde yok.

ABDÜLKADİR KEMALİ BEY (Kastamonu) - Efendim, şimdi üserayı harbiye meselesi burada bütün muahedelerde olduğu gibi, üserayı harbiyenin mübadelesi vardır. Bunlar iade edilecekleri vakitte ceraimleri filan varsa onlar nazarı itibare alınmayacaktır. Üserayı harbiye olsun, sivil mevkufin olsun iade edilecektir ve bunların eşyaları da kendilerine verilecektir. İki taraf üserayı harbiyeyi beslemek için ettikleri masrafı da takas yapacaklardır. Yani birbirine bir şey ödemeyeceklerdir. Bu umum devletlerle yapılan mü-badelei üseradır. Efendim; burada iki kısım var, onu arz edeyim. Yunan ile üseramızın mübadelesi vardır. Bunu biz iki kısma ayırdık. Birisine "rehine" dedik. Bunlar, Yunanla-rın alıp götürdükleri ahalimizdir. Şimdi biliyorsunuz, ki Yunanlılar bizim memleketimizde büyük hiyanetler yaptılar.

REİS - Efendim gürültü oluyor.

DOKTOR MUSTAFA BEY (Kozan) - Mesail-i sıhhiye bitmiştir.

RIZA NUR BEY (Devamlı) - Evet bitmiştir.

DOKTOR MUSTAFA BEY (Sinop) - Bu kabul edilmiş şeklidir. Yalnız onun içinde Beynelmilel Boğazlar Sıhhi Komitesi kabul edilmemiştir ve ret edilmiştir. Onun yerine şöyle bir surette uyushulmuştur. Bu son demde olmuştur. O idareye üç tane ecnebiyi müşavir olarak alacağız. O idareye alacağız.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Hangi idareye alacağız?

RIZA NUR BEY (Devamlı) - Bizim memurlarımız olarak sıhhiye karantina idaresine alacağız.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Vekâlete merbut olun?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Evet İstanbul'da vekâlete merbut garantina idaresi Türktür.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Teşkilât-ı umumiyeimize ecnebi müşavir alıyorsunuz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Müşavir olarak.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Ne müşaviri?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Ret ediniz, rica ederim. Beyefendiler bizim yapabildiğimiz bu kadar. Bu meselede bir şey vardır. Yapabildiğimiz bu derecededir. Göbeğimizi çatlatmışızdır, bu kadar yapabilmişizdir. Buraya kadar gelmişler. Bu da Meclis-i âliye ait bir şeydir. Biz bu kadar yapabildik. İsterseniz başkasını gönderir, başka türlü yaptırırsınız. Olmadı, olmadı diyorsunuz. İster harp yaparsınız. Mesele size aittir. Biz geldik, size arz ediyoruz. Biz bu kadar yapa-bilmişizdir.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Evvelki şekil mevzii değil midir?

RIZA NUR BEY (Sinop) - Efendim evvelki boğazlara mahsustur. Sırf idare-ı ecnebiyedir. Kapitülasyon mahiyetindedir ve mustaküddir. Beynelmileldir. Türk Hükümeti, onlara karışamaz. Çünkü biz onların tekliflerini kabul etsek. Halbuki şimdi idaremize üç tane müşavir olarak işi kurtarıyoruz ve bizim memurumuz sıfatiyle. Şimdiye kadar bizim hükümetimizde böyle müteaddit müşavirler bulunmuş ve müteaddit defalar kullanmışızdır ve hiçbir vakit kapitülasyon olmamıştır. Mesele bundan ibarettir. Efendim, üsera meselesinde bu adamların yüzlerine karşı orada her türlü şiddetle söyledim ve beynelmilel Salib-i Ahmer'in raporları vardır. Onları kendilerine okumuşumdur. Onu yazan munsif bir adammış. Diyor ki, bu Anadolu'dakileri yirminci asırda Hıristiyan elleri yapmıştır. Bunları resmi celsede kendilerine okumuşumdur. Bunlar memleketimizin münevvaranından ve âyan ve eşrafındandır. Hükümetin istatistikine göre on bin kadar insanı alıp götürmüşlerdir. Ne olmuş... Akibeti meçhuldür. Bunu münakaşa ettik. Yunanlılar diyor ki, böyle bizde üç bin kişi vardır, yani rehine olarak, sivil üsera olarak. Biz dedik ki on bin vardır, bunların hepsini

isteriz. Nihayet bu bahis de o şekle vardı ki onları kabul ettirdik. Bunları muahhededen hariç imza ettik. Buna dair ayrıca bir itilâf-name yaptık, imzaladık? Onu 6 Şubat'ta tatbik etmek lazımdı. O rehinelerin 6 Şubat'ta İzmir limanına gelmesi lâzımdı. Maalesef gelmedi.

DOKTOR FUAT BEY (Bolu) - Dünkü gazetelerde vardı.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Evet... Şimdi dedik ki o üç bini teslim edeceksiniz. İptida Hilâl-i Ahmer'den ve beynelmilel Salib-i Ahmer'den istedik ki o adamlar çok iyi davranmışlardır. Orada birer (delege) murahhas bulunacak. Bunlar tetkik, tescil edecek. Üç bin kişiyi alacak. Bizde de onlann (100) kişi kadar rehineleri vardır. Sivil üseradır. Biz de onu Yunanlılara vereceğiz. Fakat geri kalan yedi bin kişi için etiket açılacak; tahkikat yapılacak. Beynelmilel tahkikat yapılacaktır. Bu adamların avâkıbı ne olmuştur? Nasıl öldürülmüştür. Yazılacaktır. Yani bunları nasıl itlâf ettikleri bütün âleme teşhir edilecek.

İkincisi, üserayı harbiye: Üserayı harbiyeyi bütün bizden istediler. Biz, hayır, olmaz. Sulh olmayınca vermeyiz, bunları dedik. Birçok münakaşat oldu. Nihayet bizim üsera-mızı vermeye mecbur ettik. Fakat öyle fasılalarla değil, bir vapurla veyahut iki vapurla hepsini birden getireceğiz, İstanbul ve İzmir'e çıkaracaklar. Bakacağız onlara, mukabil nefere nefer, zabite zabıt olmak üzere mübadele edeceğiz. Biz de Yunan esiri vereceğiz. Fakat fazla kısmını sulhün imzasından sonra vereceğiz. Bu mübadelei üsera meselesi de hu-tut-ı umumiyesiyle budur.

Efendim diğer bir bahis de ikamet meselesidir.

SALAHATTIN BEY (Mersin) - Diğer devletlerle olan mübadelei üsera?..

RIZA NUR BEY (Devamla) - Evet, arz ettim ya efendim. Diğer birincide ikamet ve Türkiye'ye duhul şeraiti vardır. Malûm, her muahhedede her iki taraf birbirinin tebaasının yekdiğerinin arazisine duhul ve hurucu ve orada ikameti için birtakım mevaddı muhtevi mukaveleler yaparlar ve bu fasıl mühim bir fasıldır. Kapitülasyonlara da temas eden kısımdır. Fakat bir şey vardır ki, her iki taraf müstakÛen yekdiğerinin tebaasma hukuk verirse, müteakıl olduğu için, kapitülasyon addedilmez ve bu zaruridir. Her devlet böyle yekdiğerine birtakım hukuk vermiştir. Bunların bir kısm-ı azami da

hukuk-ı beyneldüvelde mevcuttur. Bu hususta muarızlarımız konferansta çok ısrar ediyorlardı. Çok büyük şeylerde, yani o hukuku tecavüz eden şeylerde adeta kapitülasyondan şiddetlidir ve fakat adına kapitülasyon diyemeyiz. Bizi büyük miyasta ızrar eden hukuku kabul ettirmek istediler. Bu hususta İtalyan'lar daha ileri gittiler. Bu bahis demin arz ettiğim gibi, halledilmiş bahislerden değildir. Bunların içinde verdikleri projeler adeta (Sevr)'de yaptıkları gibi kalkmış gidiyor, harp olacakmış tarzındaki tehdit vesaire üe imza ettiler. İşte orada olan şey bunlardır. Bunun bir kısmı bir iki maddesi vardı ki müzakerat esnasında kabul etmiştik. Bazıları muallakta kalmıştır. Kabul etmemiştik. Israr ediyorlardı. Bazıları yeniden ilâve olunmuştur.

SALAHAL'liN BEY (Mersin) - Bu hususta bizi tenvir ediniz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Şimdi arz edeyim. Elinizde bir kitap vardır. Kitabı açınız; şimdi birinci maddeye kadar muamelenin cereyan ettiğini göreceksiniz. Oraya kadar, "Muamele göreceklersiniz" ibaresine kadar olan kabul edilmiş kısımdır. Fakat diğer aşağı kısım vardır ki kabul etmemişsinizdir. Menfaatimize muvafık surette ta şeyden şahısların malları, hukukları ve menfaatleri nokta-i nazarından oradan aşağısını kaldırmak istiyoruz. Bu maddeden itibaren şunu diyoruz ki, şahısların malları ve hukukları, menafileri ka-vanini mâliyenin himayei tammesine mazhar olacaktır. Yani bizim kavaninimize mahsustur. Binaenaleyh kavanin ve nizamat zabıta dahil olduğu halde memlekette mevcut ve mer'i kavanin ve nizamata tâbi olmak şartıyla Türkiye'ye duhul ve serbestisini haiz olacaklardır. Kemal-i serbesti Ue (kaçıncı madde sesleri) ikinci maddedir. Efendim arz etmiştim. Efedim azimet, avdet ve ikamet edebileceklerdir. Yani umuma ait hukuktur. Hukuk-ı umumiyedendir. Beynelmilel cari olan hukuk. Ahkâm-ı umumiyeye Türkiye'nin muhacereti tecviz veya menetmek hususundaki haiz olduğu hakka hâlel getirmeyecektir. Bu hususta bunu kabul etmiyoruz. Üçüncü maddeyi biz kabul etmişsinizdir. (Nerede sesleri) Efendim Türkiye'de duhul ve ikamet şeraitinde 109'uncu sayfaya bakarsanız orada bulursunuz.

Sonra dördüncü maddenin fıkrai ahiresini tamamiyle kaldırmak fikrindeyiz ve kabul etmemişsinizdir. Bunlar yalnız Türk tebaasına hasredilmiş olanlar müstesna olmak üzere, yalnız tabaa mahalliyeye ait olan her türlü ticaret ve

meslek işlerini icra edebileceklerdir. Bu tarzda efendim, burada bir mesele vardır. Efendim, burada bu madde ile Şunlar onu teklif ettiler ki, onların tebaasından olan doktorlar bizim memleketimizde icrayı tebabet edebilecek, onların avukatları avukatlık edebilecekler. Mühendisleri mühendislik edebilecekler, bilmem filan. Halbuki bunlar hür, müstakil olan hür devletlerde kendi tebaalarına mahsustur. Bu noktaya çok ehemmiyet vermişizdir. Bunu kabul etmemişizdir. Beşinci maddenin de akşamı ahiresi tayy edilecektir, kabul etmemişizdir. (Nereden itibaren sesleri) Üçüncü satırında nakliye ve sigorta şirketleri. Ondan aşağıyı tayy ediyoruz. Türkiye’de teessüs edecek, Türkiye tanıyacak ve ehliyetleri ve ikamei davaya hakları kanun-ı milli mucibince tayin olunacaktır. Türkiye’de tesisi icrai muamele, emvali gayri menkule ihraz etmelerinde ve sair Türk kavanini ahkâmına tâbi olacaklardır. Böyle teklif edeceğiz. Bilmem kabul edecekler midir? Fakat başka türlü kabul edemiyoruz. Altınca maddeyi kabul ediyoruz.

Bazı ufak tefek tadilatlarla kavanini askeriye yerine, hizmet - birinci satırda - hizmeti askeriye diyoruz. Müteakiben kavanin diyor ki ha bir şey olsun. Nihayetinde bunlar bir şeyden korkuyorlardı. Diyorlardı ki mesele siz bir istimlâk kanunu yaparsanız, bizim tebaamızın mallarını istimlâk ederseniz mahvetmek için. Fakat, biz onu şu suretle yapmak istiyorduk ki, evvelce ilan edilebilecektir. İlan edilmedikçe yapılmayacaktır. Yine bazı cümleler vardır. Yani kabul edilmiş madde değildir. Bazı mahalli şeylerdir.

Sekizinci maddede onun da üçüncü satırında veya bahşedeceğinden sonrasını çıkarmak, tayy etmek istiyoruz. Tadil etmek istiyoruz. Muzır gördüğümüzden dolayı dokuzuncu maddeyi büsbütün muzır görmüşüz ve kabul etmem I işiz-dir.

Mevaddı maliye kısmında da üçüncü maddede birtakım şeyler sokuşturmuşlardır, cümleler arasına. Onları tadil etmek istiyoruz. 11’inci maddeyi, yine bazı menafiimize muvafık bir şekilde tadil ederek kabul etmek fikrindeyiz. 12’nci maddeyi büsbütün çıkarmak ve yerine menafiimize muvafık surette bir şey yapmak istiyoruz. Binaenaleyh kabule muvafık görmedik. Onüçüncü maddede yine birtakım şeyler, bir iki cümle şey’i yaparak bazı ufak tefek tadilât yapmakla kabul etmek taraftarıyız. 14’üncü maddeyi yine böyle ufak tefek bazı tadilât ile kabul etmek

istiyoruz. Bunun nihayetinde bir şey vardır ki bunlardan hissei âdiye gibi hususi rûsum ve tekâlif dahi alınmayacaktır. Bunları kabul edebiliriz. On beşinci maddeyi kâmilten muzır görmüşüzdür, kabul etmiyoruz. Keza on altıncı maddeyi kabul ediyoruz, bir iki ufak rötüş Ue. 17'nci maddeyi muzır görüyoruz, tayy ediyoruz, kabul etmiyoruz. Bu tebaa-i ecnebiyenin ahkâm-ı adliyesi var. Ahkâm-ı adliyede birtakım muzır yerler vardır. Bunları da taaiien kabul etmek niyetindeyiz. Ama onlar kabul edecek, etmeyecek bilmiyoruz. Fakat verdikleri gibi kabul edemiyoruz. Yirminci madde keza öyle, yirmi birinci, yirmi ikinci maddeleri kâmilten tayy ediyoruz. Sonra efendim, ahkâm-ı nihaiyesi geliyor. Yirmi dördüncü madde: Kâmilten tayy ediyoruz ve yerine başka türlü koymak istiyoruz. Kabul edemediğimiz mevaddandır. Keza yirmi beşinci maddeyi kâmilten ihraç ediyoruz. Kabul edilecek mahiyette görmedik. Yirmi altıncı maddeyi kâmilten ihraç ediyoruz, kabul edilecek mahiyette görmedik. Yirmi altıncı maddesi, o her maddede olan şeydir. Şöyle böyle geliyoruz. Efendim şimdi ahkâm-ı adliyeye, ki Türkiye'de Usûi-i Adliye-i İdare hakkında beyanname projesi vardır, ki asıl adli kapitülasyon.

ÖMER LÜTFÜ BEY (Amasya) - 23'ncü maddeyi kabul buyurdunuz mu?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Yirmi üçüncü maddeyi muvafık bir surette İslah etmek istiyoruz. 22'inci kâmilten tayy, 23'üncü menfaatımıza muvafık surette İslah, 24'üncü maddeyi tayy ediyoruz. Ve yerine başka bir madde koymak istiyoruz. Efendim şimdi burada mühim bir mes'ele de bu idi. Bütün konferansın iptidasından intihasına kadar icrayı tesir etmiş maddeden biridir. Ağır basmak ve muhasımları-mız elinde aleyhimizde propaganda için en iyi vesait olmuş bir şeydir. Çünkü bunda hepsi alâkadardır. Onlar bize bu hususta dediler, mahakim-i adliye yapacaksınız. Adliye ki yoktur, iyi değildir. Hâkiminiz yoktur. Kanunlarınız iyi değildir. Bunların hepsini söylemişlerdir. Biz de buna karşı hâkimimiz de iyidir, kanunumuz da iyidir. Her şeyimiz de iyidir. Hapishaneleriniz de berbattır, dediler. İşte onu da dedik ki şöyledir, böyledir (Handeler). Tabii onlara karşı kusurlarımızı biliyoruz. Fakat biz tabii aramızda söyleriz. Onlara karşı söylemeyiz, meth edemeyiz. Fakat söyledikleri vakit de ret ettik; vardır, iyidir, siz bilmiyorsunuz...

SÜLEYMAN SIRRI BEY (Yozgat) - Her veçhile methe sezâdır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Şimdi efendim, hapishaneler mes'elesinde çok şey etmişlerdir ve oradadır. Daha iyi anlamışsınız ki; bu hapishane gibi mesaili âcilen islâh etmek lâzımdır. Islâh etmemiz derecei vucubdandır. Çünkü vatanın en büyük derdidir. Bu aleyhimizde kullanmak için ellerinde bir vasıtaadır. Hem memleketimizin adaleti için, hem de bu hususta lâzımdır. Ne ise bunlar bize ibtida dediler ki, bu ev-safdan dolayı mahakim-i muhtelite yapacaksınız, yani kendi hâkiminizle ecnebi hâkimleri de bulunacaktır. Muhtelit mahkeme teşkil edeceksiniz, mehakiminizi ve verdikleri projede ecnebi hâkimler ekseriyette. Biz dedik ki, böyle şey kat'iyen olamaz, dünyada olmayacak şey varsa o da budur.

Bunun için her ne olursa, ne yapalım Allahdan; razıyız, dedik. Efendim bunu tuttular başka türlü şekle soktular; safahatı var. Sonra tafsiline lüzum yoktur. Nihayet bize en son zamanlarda şu gördüğünüz projeyi verdiler. Biz buna da itiraz ettik. Nihayet bunda tadilât yaptık ve o şekle koyduk ki ecnebi müşaviri alacağız ve o ecnebi müşavirlerinin muhakeme ile münasebeti yoktur. İcrayı tehir edemezler, yalnız bir şey vardır, şikâyet kabul ederler ve fakat şikâyet ederler. İcra ederler, değildir. Şikâyeti Adliye Nazın'na verirler, iblağ ederler.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Yani Adliye Nazırı'ndan büyük bir makam.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır öyle değildir. İstedikleri pek çok şeyler vardır. Siz isterseniz onu da tadil edersiniz. Biz değiliz, onu kabul veya ret edecek olan, Mec-lis-i âlidir. Biz bunun hakikatim arz ediyoruz. Yani getirmişsizdir.

HAKKİ HAMİ BEY (Sinop) - Cemiyet-i Akvam'ın müdahalesini kabul...

LUTFU BEY (Malatya) - Rıza Nur Bey, kaç senedir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Beş sene için müşavirler alacağız. Her ne için olursa olsun şimdi efendiler arz ediyorum bakınız mes'ele hukuk hâkiminizi hakk-ı kazamızı ellerine alır bir suretle başlanamamıştır. Uğraşmışsızdır. Dövüş-müşüzdür. En nihayet arz ettiğim şekle girmişsizdir. Bundan fazlasını yapamamışsızdır. Olur ki hey'et-i celileniz başka suretle yaparsınız.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Müşavirlere hakk-ı teftiş var mıdır?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hakk-ı teftiş yoktur. Yalnız ecnebilerin şikâyetini alacak ve biz şey ettik, bu hususta bir şey yapamaz. Adliye Nazın'na iblağ eder, karışmaz yalnız vasıta olabilir.

FAİK BEY (Cebelibereket) - Bunun kontrolden başka manâsı var mı?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Karışamaz, takyit de edemez, nenin nesidir, diyemez. Fakat bunun da nihayet bunda dahi bir itilâf oldu. Müşavirleri Lahey Beynelmilel Adalet Heyeti'nin intihap edeceği esamiden, bir listeden bizim intihabımız meselesi var. Fakat müşavirlerimiz de bundan hiçbir zarar görmediler. Bilhassa içinde diyen oldu ki, bundan iyi olamaz, bizden iyi mahkemedir, mütehasıstır, namuskârdır. Meselâ; içerisinde yirmi isim yazacak, yirmi isim içinden seçeceğiz. Fakat bunu da itiraz ederek şu kaydı koymuşuzdur ki Düvel-i İtilafiye tebaasından olmayacak ve harbe iştirak eden devletlerden olmayacak, bitaraf olacak ve terk namı taşıyacaklardır. Onun için dediler ki bu daha iyidir. Muktedir zevatı çünkü biz biliyoruz. Türkiye muhtelif şuaabatta müşavir kullanmıştır. Bu müşavirlerden bazıları lâ-yık-ı veçhile seçilememiştir. Faide değil zarar hasıl olmuştur. Beyhude yere para almıştır. Mahaza müşavirler cidden namuskâr, cidden meslekinin mütehasısıdır. Cidden bundan memleketimiz istifade etmiştir.

Zikredebiliriz; askerlerden ve Alınanlardan gelen doktorlardan, vesaire bizi ihya etmiştir. Şimdi efendim, mesele şundadır: Bu kadar mühim olan ve son devrede aleyhimize propaganda için bir vasıta olarak istimal edüen bu mes'ele işte nasıl mühim bir vaziyette başlamıştır. Müthiş bir surette başlamıştır. Asıl hafif bir vaziyete gelmiştir. Müşavir şeklidir. Başka mahiyeti yoktur. Fakat bunun da kabulü ve ademi kabulü hey'et-i celilenize aittir. Biz bunu yapamadık. Fakat buraya kadar getirdik. Rica ederim evvelce uyuttuğunuz birtakım mes'ele vardır ki biz son devrede dedik, ki bu teahhüdü mütazammın yoktur. Gelip size sormaktır.

HACI TAHİR BEY (İsparta) - Bu, on altıncı fasıl yerine kaim olacak değil mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır, beş yerine kaim olacak. Usûl-i idare-i askeriye hakkında beyanname projesidir. Bu kaldırılmıştır. Başka şekle konmuştur, isterseniz bunun hakkında da (Hacet yok sesleri). Şimdi bu mes'ele de bitmiştir.

ŞÜKRÜ BEY (Bolu) - Son alınan şekli mecmua halinde söylerse daha iyi olur.

RIZA NUR BEY (Devamla) - İşte aldığı son şekil beyanname şeklinde muahedeye sokmuyoruz. Biz beyanname şeklinde bunu veriyoruz. Biz beyanname yapıyoruz ki müşavir alacağız ve şöyle şöyle olacak, bizim memurumuz olacak, beş senede bitecek. Arz ettiğim bir şey vardır. Madde-i mutavassıta dediğimizdir.

BİR MEBUS BEY - İntikaldır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Evet, intikaldır. Dev-re-i müntekile işte bundandır. Tıkanmış kalmıştır. Başka bir şey olamamıştır. Sökmemiştir ileri, bu budur efendim.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Dört numaralı mukavele, yani ecnebilerin ikâmet mes'elesi olan mevadd hakkında salâhiyet-i adliyesine dair olan mukavele, hakk-ı ikamet, salâhiyet-i milliye ve iktisadiye hakkındaki kapitülâsyonlar yerine kaim olan bir mevadd hakkında da umumi bir sual sormak isterim.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Mevaddı mâliyesi mi?

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Hayır efendim. Kapitülasyonlar yerine kaim olan bu mevadd hakkında umumi olarak bir sual sormak isterim.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Kapitülasyonlar hakkında mı?

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Evet, biz bu mukavelenameyi kabul ettik mi? Yani mukavele aleyhine bir itirazımız var mıdır?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Biz bu mukaveleyi verdik, onlar kabul etmemişlerdir. Şimdi fikrimiz şudur: Tadilat arz ettiğim veçhile zaif bir tadilat ile kabulü taraftarıyız. Onlar kabul eder etmez, bilmiyorum; bu malûm değil.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Bendeniz şundan şey ediyorum. Şayet bizim bazı mukabil teklifimiz kabul olunarak derhal vaz'-ı imza edilmiş

olsaydı, bu ahkâm olduğu gibi kabul edilecek mi idi?

RIZA N'JR BEY (Devamla) - Hayır; katiyen, katiyen ve nitekim kabul etmemişizdir.

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Bu takyîdattan sonra kabul ettiğinizi beyan buyurdunuz emvali gayri menkulenin alelusûl tarif mes'elesi, ki memleketimizin herhangi bir noktasında maddesiyle söyleyeyim. Madde 4-190'ncı sahife (Ecnebilere, Türkiye'de bila tefrik ve bila kayd ü şart her yerde emval-i gayr-i menkuleye tasarruf hakkı verilmiştir.) Acaba bu hal memlekete düşmanın müthiş sermayesinin girmesine ve tamamen istimlakini mucib olmaz mı? Buna karşı bir çare düşünülmüyor mu? Kendi milletimiz ve milleti himaye için bir çare ve bir kayd-ı ihtirazı düşünülmüyor mu? Beyanatı hazıranızdan buna karşı bir itiraz edilmediğini görüyorum. Birincisi bu, İkincisi tehlike; muafiyet-i askeriye cenebi tebaasının alelittlak kabul edildiği gibi, hakk-ı emniyetleri olarak hiçbir suretle tekalife düşer olmayacakları gös-ı eriliyor. Acaba bütün dünyada aynı veçhile midir ve bir ecnebi tebaası Türkiye'de uzun müddet ikamet ediyor. Memleket onu muhafaza için hudutta asker, dahilde jandarma gibi birtakım fedakârlıklar yaparken, ecnebilerin bundan istifade eylemeleri ve bu nam altında oturmaları doğru mudur?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hangi tekalifi?

* Forma: 22

SALÂHATTİN BEY (Mersin) - Askeri vergi, askeri tekalife ait bilumum tekalif. Halen ve atiyen bunlarda hiçbir şey yapılamaz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, bu her yerde böyledir. Vakıa bir ecnebi memlekette bulunur, fakat askere alınamaz. Tabii onun gibi diğer tekalif de alınamaz.

SALAH İLİN BEY (Mersin) - Müsaade ederseniz bendeniz şu iki noktaya murahhaslarımızın nazar-ı dikkatini celb ederim.

İ'tirâz-ı vakıada buna dair bir şey görmüyorum. Halbuki bu iki nokta fevkalâde mühimdir. Bendeniz maruzatım olursa söyleyeceğim. Emval-i

gayr-i menkule tasarruf; ecnebler için bu memleketi tamamen vermektir (Doğru sesleri). İkinci; gayri müslimlerin muafiyet-i askeriyesi, yani ecneblerin aleliltlak tekalif-i askeriyeden ve buna dair vergilerden muafiyeti bir tehlikedir. Hükümetin nazar-ı dikkatini celp ederim. Cevabını bile alamayız.

RIZA NUR BEY (Devamla) - İşte ne diyoruz biliyor musunuz? Muvafık-ı madalet bir tazminat ita edilmedikçe bunların emlakleri üzerindeki hakk-ı tasarruf ref edilmez, o doğrudur.

SALAHATTİN BEY (Mersin) - Bendenizin her nevi tekaüfden muafiyet zamanla mukayyet değildir. En sonraya kadar hatta on sene bile olsa sesimi çıkarmayacağım. Bu ahkâm, ahkâm-ı müeyyededendir. Zamanla mukayyet değildir. Tehlikeyi onda görüyorum.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Pek güzel, onu da şey ederiz. Öteki maddeyi söyler misiniz?

SALAHATTİN BEY (Mersin) - 6 ile 4'dür. Emval-i gayr-i menkule meselesidir. Yalnız, emlake hasredip araziden tecrit etmek lazımdır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Aramızda, orada, burada çok münakaşatı mucip oldu, şöyle derdik, böyle derdik.

SALAHATTİN BEY (Mersin) - Araziyi kurtarsak kâfidir.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bu hakikat mevzuu münakaşadır ve doğrudur. Muhaceret meselesini düşündük. İtalyanlar bir kasittedir. Bu bizim için tehlikelidir. Bu da memleketimizden arazi almak, bütün amelesini buraya sokmak gibi iktisadi birtakım şeylerde bulunmak, bu suretle memlekette şey yetiştirmek...

SALAHATTİN BEY (Mersin) - Yani Yunanlıların yerlerine onlar girmek...

RIZA NUR BEY (Devamla) - Çok doğrudur. İtalya ahalisi pek çok tekessürü nüfustadır. Memleketlerine sığamıyor ve bu ihtiyaçtan dolayıdır ki İtalya Trablus'u işgal etmişti. Fakat Trablus'a girememiştir. Yani sahilden içeriye girememiştir. Başka yer arıyorlarsa onun birisi de biziz ve çok

mühimdir. Biz bu noktayı düşündük, fakat bir şey de vardır ki, ecnebiyi arazi almaktan men etmek mevcut işlerden değildir. Her yerde böyledir.

SALAHATTİN BEY (Mersin) - Kasabatta emlâk almağa müsaade ederseniz...

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bir şey tayin ve tahdit etmek doğrudur.

AVNÎ BEY (Saruhan) - Hususat-ı ahirede maruz müş-kilât bulunduğu takdirde heyet-i celileden Rıza Nur Beye ve Heyet-i âliyenize verilen müsaade böyle değildi. Müşavirler müşavirlerdir derecesinde idi. Heyet-i âliyeniz daha bir derece üeriye giderek Sevr Muahedesi'nin başka bir tarzda, bir şekli derecesinde müşavirliği kabul eder gibi merciiyet derecesine neden geçtiniz?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Cevap vereyim. Verilen müsaadattan fazla harice çıkılmış bir şey yoktur.

NEŞ'ET BEY (Kangırı) - Burada kavga yoktur.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Kavga değil, cevap veriyorum.

ABİDİN EFENDİ (Niğde) - Venizelos'a hücum ettiğin gibi.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim; merciiyet meselesi de yoktur. Bir müşavirdir.

AVNÎ BEY (Saruhan) - Reis Paşa, sualım bitmedi. Kabulü istida merciiyet tazammun eder. Onu kabul etmiyor, yalnız müşavir kelimesi kalmasında lazım gelir. Bu takaddüm ederse kapitülasyon mahiyetini iktisap eder. Mercii-yet, kabulü istida doğru değildir.

RIZA NUR BEY (Devamla) - O halde bu heyet-i celi-leye ait bir meseledir. Bizim vardığımız şekil en nihayet bu-dur. Bundan üerisinin imkânı yoktur. Bunun için nasıl tensip ederseniz o olur.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Bendeniz adlî ihzarat komisyonu hakkmda bir sual sormak istiyorum. Emval-i gayr-i menkuleye ecnebilerin tasarrufu hakkında müzakere cereyan ettiği zaman emlâk üzerinde hakk-ı tasarrufa

malik millet olduğunu, arazi üzerindeki hakk-ı tasarrufa hatta hü-kümet-i mutlaka zamanında Sadrı Azamların tebligatı itibariyle de bir neticeye varılmadığı ve biz yapamayız denildiği halde, biz de bunu kabul etmeyiz. Kabul edersek ancak emlâk hakkında olur. Arazi halkın malıdır. Bunun tasarrufu kimseye verüemez ve kabul edüemez, dedik ve bu raporu da takdim ettiğimiz halde, neden burada emval-i gayr-i men-kuleyi mutlak olarak siz kabul ettiniz? Siz bunu bir madde ile kabul ediyorsunuz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır efendim, kabul etmedik. Demişim ki hakikaten mevzuu münakaşadır, doğrudur.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Bize, bir kere gelecek müşavirlerin vazifesini, yalnız ecnebi tabiiyetini haiz olup da bu memleket halkının şikâyetlerini ve adliyede olan muamelatına dair istidasını alıp takip etmekten ibaret mi? Başka vazifeleri de var mıdır?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Adliye Vekâleti bunları memur gibi kullanacaktır. Müşavir ne görürse o olacaktır. Ben onun tamamıyla mütehassısı değilim. Adliye Vekâleti buna ticaret muahedesine, bilmem ne faslına ait bir proje yapınız diyebilir.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Müsaade buyurun efendim. Vazaifi tayin etmeyen müşavirler yarın mahkemede her şeye burnunu sokup müddeiumuminin takip ettiği muamelatı ben de takip edeceğim diye, adeta teftiş yapmak gibi Adliye Vekâletine el uzatacak olur. Böyle mutlak bırakılırsa olmaz beyefendi, vezaifi tahdit edilmelidir.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bu sizin buyurduğunuz şekli tecavüzdür. Bir defa bu şekil var. Hükümet bunu men eder. Vazifesi gayri muayyen değildir. Bu hiç olur mu? Müşavirlerin vazifesi yoktur. Adliye Vekili ona ne vazife tayin ederse onu yapar.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Ecnebler bu müşaviri bizim mahkemelerimize konmasında ne istifade bekliyorlar? Tabii bir istifadeleri vardır. İstifadeleri olmasa gönderirler ve ısrar ederler mi? Maddede mübhemiyet kalırsa ta-mamiyle adli kontrol mahiyetinde çıkar.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Müsaade buyurun efendim. Vazifesi tayin edÜememiş. Peki amma müşavir diyebilir mi ki şunu yapacağım, bunu da yapacağım? Tabii diyemez. Fakat Adliye Vekili müsamaha yaparsa o vakit başka.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Beynelmilel afva girmekte ne hükmü vardır.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Ha, bu adamlar bize bunu kabul etmiyoruz diyorlar. Bilhassa İsmet Paşa bu hususta şüphe gösteriyordu ve mukavemet ediyordu. Fakat o adamlar diyordu ki bize; ahkâm-ı adliyeyi birden iJga ederseniz tebaamız ne diyecek? Hakikaten İstanbul'daki tebaamız razı değil ve İstanbul'daki ecnebler adam gönderiyorlar, kıyametler koparıyorlardı. Adam yolluyorlar, raporlar gönderiyorlar, ne yapacağız diyorlardı? Canım adalet bizde vardır, bilmem ne, velhasıl her şeyi dediler. Nihayet dediler ki, bizim zihniyetimize bu yerleşmiştir. Evvela bir emniyet beslemek lazımdır. Hatta dediler ki bu sizin için lazımdır, menfaatiniz iktizasındadır ve buna cevaben demişimdir ki; canım biz elbette menfaatimizi sizden iyi takdir edebiliriz. Yani bununla zihniyetlerini söylüyorum. Bize sebep olarak şunu diyorlardı: Memleketimizde böyle bir garanti bulunmaz ise bir ecnebi bulunmaz. Bulunmazsa ticaretle, iktisat yapamazsınız. Siz ecnebi sermayesine muhtaçsınız. Canım sıkılırdı böyle şeylere. Bunlar diyorlar ki bizim tebaamızı tatmin etmeliğimiz lazım. Başka türlü adliyemize emniyetleri yok imiş.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Gönderecekleri müşavirler bizim memurlarımız değil, kendilerinin memurlarıdır. Rica ederim, bu noktaya dikkat buyurun. Tebaamızı tatmin için müşavir sıfatiyle bize gönderdikleri memurlar lâzım gelen bütün tas'ibâtı çıkaracaklardır. Mezuniyet veriyorsanız, vazife meselesinde.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Fakat ben şu fikirdeyim ki vazife meselesinde kendi kendine vazife ihdas edemez. Fakat Adiliye Vekili müsamahakâr olursa, buyurduğunuz gibi her şeyi yaparlar. Nitekim kapitÜlasyonlarda olduğu gibi hep öyle başlamıştır. Bu da bizim vazifemiz değildir. Daima tepesine vurmak lâzımdır.

MÜFİT EFENDİ (Kırşehir) - Müşavirler hakkında kabul ettiğimiz imzalı raporda diyordu ki, biz onların, fikrinden, ilminden adliyece istifade

edebilecek müşavir alabiliriz. Yoksa takibât-ı adliye için müşavir kabul etmedik, mezuniyet vermedik.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Doğrudur. Ama onlar ecnebi tebaasının hukukunu takip edecek değillerdir. Yalnız şikâyet kabul eder. Mesele budur. Ben size arz edeyim; taahhüt edilmiş bir mesele yoktur. Netice itibariyle bu he-yet-i celilenize aittir. Biz size bunu getirebilmişiz, netice itibariyle söz sîzindir.

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Efendim, sulh konferansında adli kapitülasyonlar için yapılacak münakaşalı yapmaktan müşavirimizin istinkâf ettiği doğru mudur?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, müsaade buyurursanız Emin Beyin sorduğu suale cevap vermeliyim. Bu gibi şeylerin söylenmesi doğru değildir. Meselemiz milli mesele, vazife meselesidir. İş üzerine söyleyiniz ve sorunuz. Bir şahıs böyle demiş, şöyle demiş demek doğru değildir.

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Gönderdiğimiz müşavir müdafaatı yapmaktan istinkaf ediyor efendim. (Gürültüler).

RIZA NUR BEY (Devamla) - Müsaade buyurun. Yapılan şey mevzuubahistir. Şahıslar mevzuubahis değildir.

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Hayır olmaz. Müsaadenizle cevap vereyim. Heyet-i umumiyeimiz daha karar vermemiştir. Davamızı sulh konferansı huzurunda müdafa etmek istemeyen bir arkadaşımız; bu kapitülasyonları müdafaamız zayıftır, ben müdafa edemem demiştir. Böyle bir şey var mıdır, yok mudur? Bunu anlamak isterim. (Bravo sesleri) Bu davayı millidir. Hepsini söylenmek lazımdır.

REİS - Efendim bu hususu başmuraahhas Paşa Hazretterinden sorunuz. (Doğru sesleri.)

OPERATÖR EMİN BEY (Bursa) - Öyle ise buna müşabih bir iki sualım vardır. İnşallah bunları tevhid ederek söyleyeceğim, soracağım. Mali kısımlarda da vardır. Bunları Meclis anlamalıdır.

AVNİ BEY (Saruhan) - Efendim suali mahfuz kalmak üzere devam buyurursun.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, bu gibi şeyler her vakit olur.

İSMET PAŞA (Hariciye Vekili) (Edirne) - Arkadaşlar! Heyet-i murahhasa refakatinde bulunan müşavirler, filan meselede hafif oldu ve filan meselede kuvvetli oldu diye tetkik etmeyiniz. Etmeyiniz ki müşavirler istirahat-ı vicdan ile bildiklerini arkadaşlarına söylesinler. Eğer müşavirler bilahare böyle söylerim veya böyle yaptım diyenden hesap soracaklar endişesinde ve korkusunda kalacak olurlarsa akılların m erdiklerinden başka şey söylerler ve bunun içinden çıkılmaz. O zaman yanımızda olan on beş müşavir, on beş de olur. İşte oturdukları zaman on beş devlete hâkim olmuş gibi her şeyde en müfrit şeyi söyler. O zaman işin içinden çıkmak imkânı kalmaz. Biz varız. Müşavirler ne söyledi dersiniz, aramayınız. Benden sorunuz. Arkadaşlar, müşavirler bir meseleyi müfrit telâkki etmesinden kâfi derecede hakikati çekinmeden söyleyeceğim. Bırakınız söylesinler. Eğer biz onların dirayetini, salahiyetini kâfi görmezsek çıkarmak mecburiyetindeyiz.

YAHYA GALİP BEY (Kırşehir) - Paşam müsaadenizle size sual ediyorum. Bir müşavir ki kanaati yoktur. Bu halde meseleyi nasıl müdafaa edecektir.

İSMET PAŞA (Devamla) - Bir mesele lehinde kanaati vardır. Diğer bir müşavirin o meselede onun aleyhinde kanaati vardır. İfade eder.

YAHYA GALİP BEY (Devamla) - Madem ki aleyhinde kanaati vardır. Bu aranızda olurdu. Böyle malûmat tereş-şuh etmezdi.

REİS - Rica ederim Yahya Galip Bey, lütfen oturunuz. Bence mesele (Gürültüler) Efendim müsaade ediniz.

Rasih Efendi sual sizindir.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Bugünkü başladığımız müzakerenin esasım teşkil eden bir takrirdir. O takdir müşavir mütehassıs, müşavir arkadaşlarımızın da fikirleri dinlenecek idi. Onun için İsmet Paşa hazretlerine iştirak edemeyiz. Adli, mesail mürahhas arkadaşımız Rıza Nur Bey tenvir, temsil ediyor. Eğer müzakeratı müdafaa etmişler ise dinleriz.

Başka bir arkadaş ise müdafaa eden, onu dinlemek isteriz ve ondan soracağımız çok kimseler vardır.

REİS - Efendim müsaade buyurunuz, asıl bu adli mütehassıs Veli Bey arkadaşımızdır. Meclise iştirak etmemişlerdir.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Geçen gün kabul edildi. O akşam telgraf verdik, hemen Meclise iltihak etsin, iki gün evvel efendim.

REİS - Arzu ederseniz tekit ederiz.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Hay hay efendim, Veli Bey Efendinin bulunmaması dolayısıyla ve belki bunların içerisinde en ziyade...

REİS - Heyet-i Murahhasa içerisinde Veli Beyden daha ziyade alâkadar Rıza Nur Beydir. Kâfi gelmezse Veli Beyden sorarsınız.

YAHYA GALİP BEY (Kırşehir) - Bu mesele gayet mühimdir. Hayat-ı millet ile alâkadar. Ben ileriye kadar giderim. İhanettir diye.

REİS - Evvela rahatsızlığını makam-ı riyasete bildirmişti. Rey-i âliniz üzerine kendisine telgraf çekilmiştir. Behemehal yola çıkıp buraya gelmesini yazdık.

YAHYA GALİP BEY (Kırşehir) - Meseleyi anlamak isteriz.

REİS - Efendim müsaade buyurunuz sual yapmıyoruz. Rasih Efendi buyurdular ki biz en ziyade adliye mesailini müdafaa etmiş olan arkadaşımızı dinlemek isteriz, diyor. Binaenaleyh, Rıza Nur Beyefendi mütehassıs olmadığından dolayı diğerini dinleyeceksiniz dedüer. Onu arz ediyorum, mesele yoktur.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum) - Paşa hazretleri müsaadenizle, Paşa hazretlerinden bir sualım vardır. Paşa hazretleri tasrih etmedi, tahdit, tahrif etti meseleyi. Niçin karıştılar Paşa?

REİS - Müsaade buyurunuz Paşa kürsüye çıkınca cevap verirsiniz. Efendim dedim ki bütün müşavirlerin, bütün murahhasların yerine Rıza Nur Beyefendi cevap vermek istemedi. En doğrusu Başmuraahas Paşa hazretleri

cevabını verirler, buyurdular. İşittiremedim sözümü. Kendileri oradan yüksek sesle söyledi.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum) - Heyet-i celiye arz ediyorum ki Meclis merasim ile oynamıyor. Bana sorulursa maiyet burada yoktur. Meclis burada meseleyi mütehassıs olarak tetkik eden arkadaşları burada bulundurur. Bilemediklerini kendi arkadaşından sorarlar o merasimi kendileri yaparlar.

REİS - Kabul buyurmazsanız sualinizi sorabilirsiniz.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum) - Hay hay efendim bu hakkımız setr edilemez.

REİS - Hayır efendim hak setr edilmiyor.

HAKKI HAMİ BEY (Sinop) - Bu adli son kabul edilen şekil hakkında heyet-i murahhasa bunu kabul edeceğine, karşı tarafa söz vermiş midir? O şekilde kat'î kendi kanaatı bu babda ayrılmış mıdır?

RIZA NUR BEY (Sinop) - Bize verdikleri son proje elinizde olan bir projedir. Onlar sonunda tekrar birtakım şeyler sokmak istemişlerdir. Bu uzun münakaşayı mucib olmuştur. Biz daima azaltmak cihetine doğru gidiyoruz. Onun için böyle yazarlıklar oluyor. Son bir raddeye biz şöyle bir şey kabul edilebileceğini ihsas etmişizdir. Fakat zaten mesele vaktini de geçirmişti. İngiliz heyet-i murahhasası da gitmişti. Fakat bu meseleyi mühim bir bayrak gibi ellerine almışlardır. Büyük bir bayrak gibi açmışlar ve âleme karşı söylüyorlardı ve müthiş bir propaganda yapıyorlardı. Bunu onların elinden almak, yani bu sÜâhı onların elinden almak cihetine gittik. Fakat sonra İngiliz heyet-i murahhasası da gitmiş bulunuyordu. Ne olacaktı? Ondan sonra ha biz kabul etmişiz, ha Fransızlar kabul etmiş, elbet muallakta kalmıştır.

HAKKI HİLMİ BEY (Sinop) - O halde müsaade ederseniz, şu son müşavirler hakkındaki şekil, heyet-i murahhasa tarafından kabul edilmiş değil midir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Zaten kabul edilmiş bir şey yoktur. Bir taahhüt altına girmemişsinizdir. Biz bir yere vaz'-ı imza etmemişsinizdir. İleri gitmek, geri gitmek hepsi olmuştur; ihsas etmişsinizdir, kabul edebileceğimizi.

HAKKI HİLMİ BEY (Sinop) - Bu şekilde heyet-i mu-rahhasaya rücu imkânı var mıdır, yok mudur?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Muhakkak vardır. Kabul yok ki zaten. Bakınız nasıl olmuştur, anlatayım. Galiba burası anlaşılamıyor. Bu mesele üste getirilmiş, çıkarılmış, araştırma bir şeyler sokulmuş, velhasıl bir hale gelmiştir ki, kabul edilebilsin. Edüememiş, kabul edilemez denmiş ki ve böylece gitmiştir. Nihayetinde bir beyannamemiz vardır. De-mişizki, hiçbir taahhüt altına giremeyiz. Kabulünü^ mutazam-mın bir şey yoktur. Kabul etmedik. Siz nasıl kabul edersiniz? Bu kabulü mutazammın değÜdir. Fakat söylemişsinizdir, böyle bir şey kabul edebiliriz. Fakat söylemek, taahhüt altına girmek değÜdir.

ŞÜKRÜ BEY (Bolu) - Yani şimdi bundan rücu edebilir misiniz?

KADRİ BEY (Diyaribekir) - Alacağımız müşavirler tebaamızın şikâyetlerini de dinleyecek midir? Bizden de müracaat eden olur.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Bunlar yalnız ecnebilerin şikâyetini dinlesinler, dedüer.

KADRİ BEY (Diyaribekir) - Yani bunda sarahat yoktur. Her şikâyeti dinleyebilir. Merci olunca herkesin şikâyetini dinleyebilir.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Tesbit edilmiş vezaif yoktur. Benim anladığım kabul edilmiş bir şey yoktur. (Gürültüler) O tayydır, onu kabul etmemişsinizdir. Onun üzerinde tadilat yapıyoruz. Alacağı şikâyetleri Adliye Vekâleti'ne tevdi edecek, Adliye Vekaleti neticesini takip edecektir.

KADRİ BEY (Diyaribekir) - Müşavir tahkik takib edecek midir, etmeyecek midir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır efendim, öyle salahiyet yoktur. Öyle olmaz, sizin okuduğunuz öyle değİdir.

KADRİ BEY (Diyaribekir) - Kayıt edilmelidir.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır efendim okuduğunuz kabul edümemiştir. Asıl ondan bekliyorsunuz.

KADRİ BEY (Diyaribekir) - Müslimlerin...

RIZA NUR BEY (Devamla) - Gayri müslim meselesi yoktur. Burada tebaa-i ecnebiye vardır. Benim zannımca bu sırf Adliye Vekili'nin eline mevdu bir meseledir. Vekil istediğini takip eder.

RASİH EFENDİ (Antalya) - Hep zan ederizdir. Buna nasıl kanaat edilebilir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, son vasıl olunmuş bir şekil var. Onu size okuyayım, zaten...

REİS - Ali Hayati Beyin suali var.

ALİ HAYATİ BEY (Gazianteb) - Rıza Nur Beyefendi; kabul edilen, tarafınızdan yani İngilizler gittikten sonra teklif yaptığınız mukabil projede kabul suretinde mi göstereceksiniz, yoksa bunu ret veya tadil mi edeceksiniz?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim, bundan son vasıl olunan şekil, ki biz o fikirde idik ki, bu mesele evvelce hal edilse idi bizim mesaimizi çok teshil etmiş olacaktı. Bunda çok ağır bastılar. Son hasıl olan şekil şudur: Muahedenin heyet-i mecmuasını Meclis-i âliye arz ediyoruz. Bu da öyle olacaktır. Meclis-i âli bunu tasvib etmezse yapacak bir şeyimiz yoktur.

ALİ CENANİ BEY (Gazianteb) - Meclis tasvib ederse mi olacaktır? Hükümetin bu hususta fikri nedir?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hükümetin fikri de bu şekildedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi mahakimi üzerinde ecanibe tam bir teminatın tevdiini tazammun eden teminatı vermeye ve bu hakimiyeti tamamiyle istimal etmek suretiyle hiçbir müdahale-i ecnebiye olmadan nezaret etmeye muktedir olduğunu bildirmek fırsatına nail olmuştur. Buna rağmen işbu

hükümet medeniyet ve ahlâk ve terakkiyatın haklı göstereceği İslahatın vücuda getirilmesi için tahkikat ve tetkikat icra ettirmeye amadedir. Bu fikir ile Türkiye Hükümeti murahhasası berveçhi âti beyanatta bulunmayı arzu eder. Türk Hükümeti beş seneden dûn olmamak üzere, münasip göreceği bir müddet için 1914-1918'e kadar...

ÖMER LÜTFÜ BEY (Amasya) - Pardon efendim. Beş seneden dûn mu, efzun mu?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Dûndur efendim, fakat bize aittir. Beyanatı biz yapıyoruz. Beş seneden aşağı yapamayız. Bunun bir şeyi yoktur. Ha öyle ha öyle beş seneden dûn olmamak deyince beş sene bu hakkı vermiş oluyor, beş sene olarak bunu biz yaptık efendim. Efzun olamaz efendim, bu şart kâfidir. Münasib göreceği bir müddet için beş sene deriz, beş buçuk sene deriz. 1914-1918 senesi harbine iştirak etmemiş devletlere mensup ve Lahey'de Beynelmilel Mahkeme-i Adalet tarafından tanzim edilmiş olan listedeki hukuk-şinasan arasından müntehap Avrupalı hukuk müşavirlerini bila tehir hizmete almak niyetindedir. İşbu hukuk müşavirleri Türk memurları olacaklardır ve Adliye Vekaletine tâbi bulunacaklardır. Mezkûr Vekâlet müşavirleri olarak islahat-ı adliye komisyonlarının mesaisine iştirak, İstanbul ve İzmir şehirlerinde ikametgâhlara duhul, taharri mesakin ve tevkifat dahil olmak üzere Türk hukuk ve ceza maha-kiminin tarz-ı ifası vazifelerini takip, gerek hukuk, gerek cezaya müteallik mesail-i adliye, gerek cezaların icrası, gerek kavaninin tatbiki hakkındaki şikâyatı istima edecekler ve Türk kavanininin tamamii tatbikini temin için bütün bu me"sail hakkında Adliye Vekâleti'ne rapor vereceklerdir. Asayiş umumiyei ihlal ve eşkal etmeyecek ahvalde cünha maznunlarının kefaletle tahliyei sebilini yaptırabilecek, yani kefaletle tahliye yapılacak.

HACI TAHİR BEY (İsparta) - Kanunumuz kefalete de hacet bırakmaz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Mewadd-ı hukukiye ve ticariyede mahkemeye müracaat olunup hakem kararları bidayet mahkemesi reisinin tasdiki ile icra edilecektir ve bidayet reisi, karar vaki, inzıbat-ı umumiye muhalif olmadıkça tasdıktan imtina etmeyecektir. İşbu beyanname beş sene için muteber olacaktır.

MEHMET ŞÜKRÜ BEY (Karahisarısahib) - Rıza Nur Beyefendi, zat-ı âliniz takip ettiniz, bu adli meseleyi değil mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim bendeniz hukuk mütehassısı değilim ve bir adamın muhtelif şua batı bilmesi mümkün değildir. Bu mesele başmurahhas Paşa hazretlerinin evvelce hukuka vâkıf bir arkadaşı tarafından takib edilmiştir. Fakat son devreye geldiği vakit, ben de müdahale etmişimdir. Bilfiil onların verdikleri şu şeydir, ki son şey bu kitaptır. Mücadele neticesinde bu şekle girmişizdir. Mesele budur.

AVNÎ BEY (Saruhan) - Salahiyetiniz haricindedir, bu mesele...

HÜSEYİN HÜSNÜ EFENDİ (İsparta) - Reis Paşa, ekseriyet kalmamıştır.

MEHMET ŞÜKRÜ BEY (Karahisansahib) - Karar verecek değiliz.

RAUF BEY (İcra Vekilleri Reisi) (Sivas) - Meclis ekseriyetle açılmıştır. Müzakere devam ediyor. Karara iktiran edecek bir şey yoktur. Onun için müzakerata devam edelim.

REİS - Efendim, ekseriyet olup olmadığını ben biliyorum. Ekseriyet vardır.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum) - Bugün Cuma; Meclis-i âli bir haftadan beri çalışıyor. Yarın Cuma ertesidir. Yarın da içtima olacaktır. Lütfediniz. Bu müstacel bir şey değildir. Daha bir ay sürünür.

REİS - Meseleye yalnız bir taraftan bakmak doğru değildir. Yarın da müzakere vardır. Binaenaleyh Meclis dağılsın gidelim. Bu yoldan meseleye bakmayalım. Heyet-i murahhasa işi daima müstacel göstermektedir. Bugün bitirmek imkânı yoktur. Fakat vakit varken bugün bu kısmını bitirelim. (Doğru sesleri)

RIZA NUR BEY (Sinop) - Bir şey arz edeyim efendim. Mevzu meselesidir. Uzun müddet muallakta kalmaz.

Bütün cihanın gözleri heyet-i celileye, bu Meclise doğru açılmıştır. Hep buraya bakıyorlar. Ne olacaksa bir an evvel olmak lâzımdır.

HAFİZ MEHMET BEY (Trabzon) - Fakat hal edilecek bir mesele de yoktur, rica ederim.

ALİ CENANI BEY (Gaziayıntab) - Müsaade buyurunuz, usûl hakkında söyleyeceğim.

REİS - Sual sorun efendim. Ne usûl söyleyeceksiniz?

HAKKI HAMİ BEY (Sinop) - Neticeye varamayız efendim.

MEHMET ŞÜKRÜ BEY (Karahisarısahip) - Rıza Nur Beyefendi, zat-ı âlinizden evvel müzakeresine devam eden arkadaşın ifade etmiş olduğu bir söz Lozan muhitinde şayi olmuştur. Maalesef bizim bu şekilde kabul edebileceğimizi o arkadaş ecnebilere ihsas etmiştir. Onun üzerine onlar bu mesele üzerinde ısrar etmekte bulunmuşlardır. Zat-ı âliniz şimdi son şekli ifade etmiş bulunuyorsunuz. Hükümet de bu şekli kabul etmek istiyor. Bu şekil gayet muzirdir. Yani adli kapitülasyonları kaldırdığımızı iddia ettiğimiz ve bunu bir kayıt olarak koyduğumuz halde, yeni mahiyette yeni birtakım adli kapitülasyonlar giriyor.

HAFİZ MEHMET BEY (Trabzon) - Bu mesele öyle değildir. Bunun ehemmiyeti yoktur.

MEHMET ŞÜKRÜ BEY (Trabzon) - Takip kelimesi vardır burada. Bendeniz takipten şunu anladım.

REİS - Efendim mütalâa beyan etmeyiniz. Müzakere yapacak değiliz, sual soracağımız?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim müsaade ediniz. Maksad-ı âlinizi anladım. Şu şekil bu şekil, hükümet de böyle etti.

MEHMET ŞÜKRÜ BEY (Karahisarısahip) - Müsaade ediniz, fikrimi izah edeyim. Takip kelimesinden birçok

şeyler çıkabilir. Saniyen, kabulü ifade edilen bir şey. Heyet-i murahhasa bir daha karşı karşıya nasıl gelecek? Kabul ettiğiniz halde şimdi neden kabul etmiyorsunuz?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Başka heyet-i Murahhasa gönderin, zararı yok; mesele millet meselesidir. Şahıs meselesi değildir. Vallahi tek milletin işi olsun. Arkadaşlar birisi muzırdır. Olmaz. Oradan arkadaşlardan hafız Mehmet Bey buyuruyor ki; iyidir. Bilmem, bu kabulü tazammun etmez efendim. Bu mesele sizin elinizdedir. Rica ederim, rey-i hâkim sîzsiniz, ister öyle kabul edin, ister red ^din, size aittir. Eğer biz yapamazsak o işi, mucibi menafî döğilse mucibi mehazirse başka heyet-i Murahhasa gönderiniz. Hepsî size aittir.

NEŞ'ET BEY (Kangın) - Beyefendi, şimdi okuduğunuz mevadda bir şerait dikkatimi celb ediyor. O da cünha maznunlarını kefalete rapten tahliye meselesidir. Malumu âliniz, bizde cünha maznunlarının tahliyesi ve kefalete rap-ten tahliyesi meselesi bir usûle tâbidir. Kefaleti nakdiye efendim. Ehemmiyeti yoktur. On kanunumuzda musarrah-tır ve usulü vardır. Acaba bu müşavirlerin Adliye Vekâle-ti'ne verecekleri şey üzerine mi kefalete rapt olunacak?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır, hayır müşavirler meselesi yoktur. Müşavire ait değÜdir.

NEŞ'ET BEY (Kangın) - Lütfen okuyunuz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır münasebeti yoktur.

NEŞ'ET BEY (Kangın) - Efendim bir kere okuyunuz.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Şimdi bakınız burada diyorki, o mesail hakkında rapor verecekler, asayiş-i umumi-yeyi ihlal ve tahkikatı işkal etmeyecek ahvalde cünha maznunlarının kefaletle tahliye-i sebili icra olunacaktır. Kefalet ettikleri şahsa kefalet-i nakdiye de vereceklerdir.

• Forma: 23

NEŞ'ET BEY (Devamla) - Efendim arz edeyim. Neş'et Beyin maksadı şudur ki emniyet etmiyorsa kanımıza...

İSMET PAŞA (Edirne) - Bunun sebebi şudur ki bazı memleketlerde bu usûl yoktur. Yarm siz de bir kanun yaparsınız, kaldırırsınız. Onun için beş sene

müddetle tatbik olunacak.

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hem müşavere bitti, hem beyanname bitti. Beş sene için bunu istiyorlar. Daima dedikleri ve idare müntekile, devrei müntekiledir. Mesele buraya gelmiş dayanmıştır. Her yerde bunu şey etmişlerdir. Bunu yıkamamışızdır.

Şimdi efendim, diğer bahis aff-ı umumi. Malûmu âliniz aff-ı umumi usûl dairesinde ve burada tevdi olunmuş şeyde de bazı tayy yapıyoruz. Bazı İslahat yapıyoruz ve bu husustan dolayı bir meselei mühimme değildir. Diğer bir şey var, mütekabil aflar yapılıyor. Biz ısrar ettik, ki bazı hainler vardır. Bu davaya hiyanet etmiştir. Silâh istimal etmiştir. Bunları istisna edemeyiz. Bunları affedemeyiz dedik. 150 şahıs olmak üzere bunun istisnasını bu adamların mallarını da alâkadar göstereceğiz.

ETHEM FEHMÎ BEY (Menteşe) - Eşhas için liste verildi mi?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Hayır efendim; onlar bize dediler ki bunların isimlerinizi veriniz. Biz zaten isimlerini biliyorduk. Doğrusu ona ait cevabı makamı versin.

SALAHATTİN BEY (Mersin) - İradei milliye ile olacak.

RIZA NUR BEY (Devamla) - İradei milliye ile taayyün edecek yüz elli adam. Müsaade buyurunuz efendim, hakikaten bu çirkin bir şey idi. Bu millete, bu devlete tarihin en buhranlı devrinde hiyanet etmiş insanlar, düşman olarak hareket ettikten sonra gelip diz dize oturmaz değil mi efendiler? Bunu yaptık, şahsı tayin ettik. Şahsı tayin edersiniz sonra.

NEŞ'ET BEY (Kangırı) - Müsaade buyurun yüz elli kişi muayyendir yarın öbür gün hiyanet-i vataniye cürmünü irtikap eden 149 olursa bir kişi nereden ilave edeceksiniz?

RIZA NUR BEY (Devamla) - Efendim biz azami olarak yüz elli dedik, tahmini bir hesap yaptık. Yüz elli dedik. Elde bir şey yoktur. İşte efendim, b 1 endenizin aız edeceğim aksam hitam bulmuştur. Zan ederim ki ariz ve amik izah ettim. Meselenin vaziyet-i hazırası nedir? Tahlil ettim, artık siz hal ediniz.

REİS - Efendim yerlerinize oturunuz da ekseriyeti görelim. (Ekseriyet yok, var sesleri).

ZÎYA BEY (Mersin) - Rıza Nur Beyin mütalâatı üzerine bizim de söyleyeceklerimiz vardır.

AVNÎ BEY (Saruhan) - Fasıllar arasında söz söyleyecek Paşam. (Gürültüler)

M. DURAK BEY (Erzurum) - Paşa hazretleri celseyi bir saat tatil buyurunuz. Pek mühim ise bir saat sonra to I pla-nalım.

REİS - Efendim, arkadaşımızın mütalâatı tam üç buçuk saat devam etti. Bundan sonra daha dinleyeceğimiz arkadaşımız var. Malûmu âliniz tam kırk beş arkadaşımız da söz almıştır. Şimdi bendeniz bunu zihnimde topladım. Böyle her arkadaşına üçer saat söz söyleyecek olursa iki hafta bu işle meşgul olacağız ve ihtimal iki haftada bitmeyecektir.

ALÎ RIZA BEY (Kars) - Dört hafta geçsin memleketin en hayati bir meselesidir. Dünya bizi bekliyor, deyip de bizi burada şey ediniz demekte manâ yoktur.

REİS - Müsaade buyurun, heyet-i murahhasamlız bu işin bir an evvel intacını söylerler. Zat-ı âliniz bir ayda bu işi intaç ettirecek olursanız...

RASÎH EFENDÎ (Antalya) - Biz onlar kadar acele etmiyoruz.

YUSUF ZÎYA BEY (Bitlis) - Eğer bu gece mutlaka bunu müzakere etmek ıztırarı mevcutsa bir saat celseyi tatil edin. (Tatil edin bir saat sonra dinleyelim sesleri). (Haşan Beyi dinleyelim sesleri).

M. DURAK BEY (Erzurum) - Celseyi bir saat tatil buyurun bir saat sonra gelelim. Çok sürer Paşam. (Gürültüler, devam, ' dinleyeceğiz sesleri).

ZÎYA BEY (Mersin) - Haşan Beyi dinlemek lâzımsa bir saat tatil edersiniz, ondan sonra geliriz, dinleriz. (Gürültüler, şimdi dinleyeceğiz sesleri).

ŞÜKRÜ BEY (Bolu) - Paşa hazretleri; tatil etmeyiniz, bir daha toplanamayız.

HÜSEYİN AVNÎ BEY (Erzurum) - Efendim isticiline dair heyet-i vekile bize bir şey söylememiştir ve söylemez. Bu müstacel bir mesele olmuyor, hayati bir meseledir. Üç senenin hesabını yapacaksınız. Belki bir ayda çıkaracağız.

ALÎ RIZA EFENDİ (Kars) - Bu mesail sahib-i ihtisasa terk edildi. Halbuki biz hepimiz bu mesele - de sahib-i ihtisasız ve söyleyeceğiz. Neden böyle acele?

REİS - Sözüünüz mahfuzdur efendim.

- İTİRAUF BEY (İcra Vekilleri Reisi)s(Sivas) -3 Beyefend bazı miitalâat güya zat-ı âlilerini sözden men ediyorlarmış. Ha İlbuki değil öyle, burada arzularınız isaf ediliyor. Sizden istirham olunuyor. Arzu buyurduğunuz gibi müşavirler, mütehassıslar burada müşahedelerini beyan buyuruyorlar. Noktai nazarlarım "yah ediyorlar. Sonra siz müzakere edeceksiniz. Diyoruz ki arzularınız en kısa zamanda icra edilmiş diye rica ediyoruz. Niçin telâş ediyorsunuz? (Telâşı biz ottniTBMM GİZLİ ZABITLARINDAN LOZAN MÜZAKERELERİ 357 yoruz, siz ediyorsunuz sesleri). Müstacel izahat vereceğiz, bizler de insanız. Bizim de işimiz vardır. Sizin gibi hem burada çalışacağız, hem hükümette çalışacağız. Siz öğleden sonra geliyorsunuz, halbuki biz on sekiz saat çalışıyoruz, bir az insaf edin.

REİS - Efendim anlıyorum ki bu şekilde müzakere etmek imkânı yoktur. Yarm saat onda içtima etmek üzere celseyi tatil ediyorum.

DR. RIZA NUR VE LOZAN TELGRAFLARI...

Lozan meselesini en iyi aydınlatacak vesikalar hiç şüphesiz heyetin çektiği ve heyete çekilen telgraflardır. Son günlerde bu telgraflar Bilal N. Şimşir tarafından neşredildi.. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1990.

Bu telgraflardan Dr. Rıza Nu : r'la alâkalı birkaç tanesini ehemmiyetine binaen bu bölümde okuyucuya sunmıaktayız.

Şunu da h i emen belirtelim ki, bu kıymetli eserinde Sayın Şimşir fâhiş bir hata yaparak Dr. Rıza Nur'u "ikinci" değil "u-çüncü delege" olarak zikretmektedir.

No: 58, Tarih: 30 Kasım

Başbakan H. Rauf Beyden İsmet Paşaca tel No: 43.....

Sayfa 151

36 sayılı telgrafınızın tekrarını rica ederim. (Bkz. No: 53)

No: 59, Tarih: 30 Kasım

İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel No: 41, 42....

Sayfa 151

Alt-komisyonlarda gümrükler, Osmanlı borçlarının paylaşılması, deniz taşımacılığı görüşüldü; kabotaj hakkımız kabul edildi.

Müttefikler yalnız Boğazlar işinde Rusları konferansa çağırdılar.

Rıza Nur, İngiliz müsteşarıyla Musul işini görüştü. Fransız baş delegesi ziyaretime geldi. Musul'u istiyoruz, Fransa'nın tutumu nedir? dedim. Açıkça görüşülürse İngilizleri destekleyeceklermiş. Ekonomik bağımsızlığımızı kabul etmiyorlar diye yalanalım, yayın yapalım.

No: 85, Tarih: 6 Aralık

İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel No: 62, 63

5 Aralık raporu:

Alt-komisyonlarda mübadele işi görüşüldü. İstanbul Rum-lan mübadele dışı bırakılmak isteniyor. Papa, Ermenilere değinen bir bildiri yayınladı. Karşı bildiri yayınladık. Fransız delegesiyle görüştüm; maliye ve ekonomi işlerinde çok aşırı. Amerikan delegesiyle görüştüm; azınlıklara değindik. Rıza Nur, Curzon'a gitti. Musul'u istedi. Yarm Boğazlar sorunu görüşülecek. (Bkz. No: 94)

No: 104, Tarih: 8 Aralık

İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel. No: 69

Aydm ve Bagdad demiryolları konusunda şikâyetler oldu. (Bkz. No: 114, 139)

No: 105, Tarih: 8 Aralık

İsmet Paşa 'dan Başbakanlığa tel. No: 72, 73, 74

8 Aralık raporu:

1. Sabah Boğazlar komisyonu toplandı. Görüşümüzü söyledik, Curzon, silâhsızlandırmayı kabul edişimiz üzerine nefes aldı. Akşam cevap verecek. Çiçerin, inceledikten sonra cevap verecek. İkisi de konuşmamı sürprizle karşıladılar.
2. Konferanstan sonra Rıza Nur Ruslara gitti. Mükemmel kavga etti. Öğleden sonra yine toplantı oldu. Çiçerin, müttefiklerin Karadeniz'e donanma geçirme düşüncelerini reddetti.
3. Savaşta Boğazları savunabileceğiz. Barışta Karadeniz'deki en güçlü donanma kadar savaş gemisi geçebilecek.

Garoni'ye göre, İstanbul Rumlarını çıkarmak olanaksız. İtalyanlarla ekonomik işbirliği yapmak gerek. Patriğin çıkarılması ümidi var.

No: 355, Tarih: 16 Ocak

Başbakan H. Rauf Beyden İsmet Paşaya tel No. 263 Zata mahsus. Çok gizli

Gazi Paşa Üe birlikte hükümet, konferanstaki personeli görüştü. Kâtip Suad Sedat'ın geri gönderilmesi gerekir. Haim Naum efendi İngiltere'ye gönderÜmek üzere dört ay için 5000 lira aldı. Cavit Bey Düyun-î Umumiye idaresinden para almıştır ve onları çıkarlarını koruyacaktır. Onun Lozan'da bulunması ve İngilizlerce size rakip gibi gösterilmesi üzücüdür. (Bkz. No. 15, 492)

No: 443, Tarih: 27 Ocak

İsmet Paşa 'dan Başbakanlığa tel No: 283, 285

27 Ocak Raporu:

1. Konferansın resmi çalışmaları bitti. Şu sorunlar askıda kaldı: Musul, adli kapitülasyonlar, Trakya sınırın, tazminat ve tamirat. Musul yüzünden mali sorunlar daha da ağırlaştırılmıştır.
2. Konferansı kesmiş olarak değil, çalışmalara ara vermiş olarak Ankara'ya döneceğim. Ama gerçekte kesilmedir (inkitâdır).
3. "Musul'dan feragat göstererek sulh aramak fikrindeyim." (İsmet Paşa)
4. (Rıza Nur'un görüşü): Anlaşma, Türkiye'ye bağımsızlık ve yaşama imkânı sağlayabilecek nitelikte değildir. Musul bize pek lâzımdır. Sonuna kadar direnelim.
5. (Haşan Bey'in görüşü): Anlaşma, Türkiye'ye bağımsızlık ve yaşama imkânı sağlayabilecek nitelikte değildir. Musul önemli ve naziktir, karar veremiyorum. Tazminat konusunda bir şeyler yaparak barış aramak düşüncesindeyim.
6. Müttefikler, Ankara'nın barış istediğini, Lozan'daki delegelerin ise direndiklerini ileri sürüyorlar. (Bkz. No. 444, 473, 483)

No: 444, Tarih: 27 Ocak

Başbakan H. Rauf Beyden İsmet Paşaca tel No: 331, 332

İlgi: No. 442, 443

İstanbul boşaltılmadan konferansa ara verilmesi sakıncalıdır. Durum Meclis'e sunulacak. Yersiz haberlere meydan verilmeyecek.

No: 296

Hey'et-i Vekile Riyâsetine

6 Kânun-ı sâni raporudur:

No: 197

1-Ka -d Kapitülasyonlar komisyonu içtima etti. Mufassa yânât ile geçmiş mülâhazata cevâb verdim. Adli sistemi kat'iiyen reddettim. Tekliflerine mukâbil bir şey teklif etmekliğim lüzumundan mülâyimâne ısrar ettiler. Reddettim. Zaman ile münâsib bir suret-i hail bulunması temennisi ile

içtima hitam buldu. Mesele muallak kaldı. Amerika murahhasının bilâhire hususi olarak mütehassıs komisyonu teklifini ayrıca arz ettim. Eğer birkaç müşavir kendi hesabımıza alırsak mes'elenin halledilmiş olacağına ümidim hâsıl olmuştur. İtalya murahhasasından bilâhire suret-i mahsusada bana gönderülen bir haberde yine bir muhtelit komisyon teklif edilmekte ve bu komisyonun kanun ihzân ile tatbikât-ı ka-nuniyeye nezâreti hususunda vazife ve selâhiyet sahibi olması kâfi gösterilmekte ve İtalya efkâr-ı umûmiyesine karşı böyle bir cemile göstermek imkân ve fırsat: mevcud olduğu bildirilmektedir. Kat'iiyen reddettim. İtalyanların kapitülasyonlardan vazgeçmediğini i'lân etmek hususunda diğerlerine tekaddüm ve iltizâm sür'atle Türkiye'de büyük bir mem-nûniyet-i kalbiye tevlid edeceğini ve bu müstesnâ fırsatı kaçırmaması mütalâasını iblâğ eyledim. Müşâvirler mes'elesi-ne cevâb isterim(¹). Bu mes'elenin noksan kalan cevâbını müsta'celen almak hâiz-i ehemmiyettir.

2 -Ta -sTarafımızdanaRıza Nur Beyinsriyâset5ettiğiIlekalli ler tâlî komisyonunda gayr-ı müslimlerin askerliğinde ısrâr ve bunu komisyona şevkettiler. Buna mukabil afv-ı umûmî mes'elesini halletmedik. Bilakis ve bilmukâbele afv-ı umûmîyi kendi müstemlekelerindeki birçok Müslümanlara teşmil edecek vaz'iiyet aldık. Başlıca bu iki nokta kalmıştır. Venizelos eski şekilde imtiyâzât-ı mezhebiyeyi yeniden mevzû-i bahs etmiş ise de şiddetli mukabelemiz üzerine iskât edilmiştir.

No: 198

Bundan sonra müttetikler müteakiben Ermeni yurdu, Âsuri, Keldani yurdu için müteakib mufassal b ' eyânât ve müddeiyâta başladüar. Rıza Nur Bey

bu beyânâta müsâade edemeyeceğini ifade ve Reisten vaktiyle söz almak hususunda tekaddüm ve isrâr etmiş ve nihâyet Reisin çabalamasına rağmen komisyonu hey'eti ile beraber terk ederek çekilmiştir (2). Ermeni mesâilinde söz söylemek teklifat yapmak için emr-i vâki ihdâsine çalışan müttefiklere karşı vaz'iyetin istilzam ettiği tedbir bu idi. Rıza Nur Bey beyanâtında müttefiklere bir âlet-i siyâsiye olarak kullanmak yüzünden Ermenüerin bugünkü felâketlerine sebep olmakla bir taahhüd-i ma'nevi altında iseler bunun Türkiye'ye taallûku olamayacağını ifâde etmiş idi. Konferans reisleri bana yazdıkları müşterek bir mektubda hâdiseden bahs ile tah-kûr-âmîz b I eyânât ve müddeiyât karşısında kalmakla müdâ-faa-i hukuk vaz'iyetinde ve ıztırâr hâlinde bulunduğumuzdan bahs ve hâdisenin kapanmış addedüebileceğini ifâde eyledik. Geçende de yeni emr-i vâki yapmak istemelerine şiddetle mukabele etmiş idik. Kasden Ermeni mes'elesinden bahsetmek istedikleri zaman metin ve şedid hareket etmek mecbûriyetimiz tabidir (**).

Sabahleyin erken Fransız Barrere mülâkatında mâliye mesail-i muhtelifesini müzakereden sonra bana tebligât-ı âtiyede bulundu. Evveliden Paris'te konferansm ihtilaf-ı efkâra münker olması ta'mîrâta âiddir. Umûmi siyâset ve Lozan siyâseti müttefikler arasında hep aynıdır. Başka sûretle düşünmemek lâzımdır. Sâniyen bütün mesâilde dayandık durduk. Türk mürahhasları hiçbir mes'elede ilerleyemiyor-lar. Bu usûl ile sulha varacağımızı zannediyor muyuz? Birincinin cevâbını verdim. İkincinin teferruâtına girdim. Musul'u istiyoruz, fikriniz nedir dedim. İngilizlere âiddir ve biz onlarla beraberiz dedi. Kapitülasyonları kat'iyen reddediyoruz dedim. Isrâr edeceklerini ve her halde teklifyapmamı-zı söyledi. Bunların cevâbını da resmen verdim.

İSMET

Montagna ile konuyu önceden görüşmüş. Montagna Müttefiklerin Ermeni yurdundan söz etmek istediklerini, bu konuşmalarına itiraz edilmemesini istemiş. Onun ısrarları karşısında Rıza Nur, yalnız başkanın bir-iki cümlelik bir konuşmayla işi geçiştirmesine razı olmuş. Sonrasını Rıza Nur'un kaleminden okuyalım:

"Dedim ki: Eğer hepsi namına sen (Montagna) reis sıfatıyla iki satın geçmemek üzere "Ermenilere yazık olmuştur. Bunlara yurt verin!"... dersin (konuşmana) razı olurum... "Peki" dedi. "Namusunuz ile bunun böyle olacağını temin ediyor musunuz?" dedim "Evet!" dedi.

"6 Kânunusani 1923 celseleri sonunda Montagna, Ermeni Yurdu meselesine geçti. Bunun için yazdığı şeyi okumağa başladı. Baktım uzun bir şey... müdafaa yapıyordu. Yine baktım benim aklıma gelmeyi de ilave edip yapıyor... Demek üste tûy dikiyordu. Montagna tasavvur ettiğim tipin en mümtaz mahlûku demek. İtiraz ettim, kulak asmıyor. "Dinlemeyiz, böyle mi olacaktı?" dedim. Aldırmıyor... Sade devam ediyor. Sanki anadan doğma sağır olmuş... O bitirdi Rumbold başladı. Yine itiraz ediyorum. Söz istiyorum. Hiç aldırmıyorlar... Devam ediyorlar. Uzun uzun okuyorlar, sadece yüzleri kıpkırmızı telâşlan var. Demek bir uygunsuzluk çıkmasından korkuyorlar. Ben bir düziye söz istiyorum. O bitirdi, Fransız delegesi başladı. Bu defa talebimi şiddetlendirdim. Ayağa kalktım. Ben de Montagna gibi: "Birkaç kelimecik söyleyeceğim", dedim. Söze Prangalardan evvel başladım.

"Dedim ki: "İtilaf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi alât yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te'dibi olmuştur. Te'dip ile, sâri hastalık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mes'uliyeti bize değil İtilâf Devletleri'ne âittir. Ermenilere mükâfat lâzımsa siz verin!.. El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş... Ancak dünyada mazlum miilet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtlan, istiklalleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler? Siz bunlara istiklallerini, yurtlarını verin. Bütün bu okuduklarınız keenlemyckûndur. Bu şart dahilinde burada duramayız. Celseyi teritediyorum" dedim...

"Montagna pürtelâş. "Celseyi terk edemezsin!" diye bar bar bağırmaya başladı. Yırtınıyor. Dedim ki: "Celseyi terk edemeyiz mi?" Montagna: "Evet, edemezsiniz!" diyor. Dedim: "Türk heyetini burada tutmağa kaadir bir kuvvet var mı? Celseyi terk ederiz ve nasıl terk ediyoruz, görünüz!".. Bizim müşavir ve kâtiplere, "Haydin, kalkın!"... dedim. Kalktılar, Kâtip

Ahmed Cevad önümde duruyordu şaşırmış. "Beyefendi ben de çıkacak mıyım?" diye bağınıyor. "Ne duruyorsun, kalk!"-, dedim. Çantası ve kâğıtlan topluyor. Acele ve telâşından kâğıtlan düşürdü, yerlere dağıttı. Topladı, o da kalktı. Ben başta, diğerleri arkamda hat yaptık. Montagna'ya, "İşte bakınız, nasıl gidiyoruz. Bonjur Mösyö" dedim. Yürüydük. Montagna hâlâ bağı-nyor "Celseyi terk edemezsiniz" diyor, tepiniyor.. Diğer delegeler, birbirine karışmış, herkes hayrette. Biz çıktık, gittik...

"Otele geldik. İsmet'e (Paşa'ya) "Yine Ermenilerden bahsettiler. Ben de celseyi terkettim. Celseyi terketmemem için çok gayret ve telâş ettiler. Dinlemedim" * Forma: 24

dedim. Diğer tafsîlâtı anlattım. Bana sarıldı ve "Seni bin kere tebrik ederim. Ermeni mes'elesini işte toprağa gömmüşsündür" dedi. Yüzümden öptü. Ben korkacak zannediyordun), bilakis cesaretle karşıladı ve çok keyiflendi. Ben de ferahladım..." (Hayat ve Hatıratım. III, s. 1061-1064.)

• Olay, dış basında genişçe verildi. Ertesi günkü gazetelerin haberve yorumlarından üçü aşağıdadır:

UN VIF INCIDENT A LAUSANNE

Les délégués turcs quittent la salle des séances

Lausanne, 6 janvier. -Un incident a marqué la séance que tenait ce matin la sous-commission des minority. Les delegues turcs, ayant â leur tete Riza Nour. de-puté d'Angora, ont quitté la salle des séances en déclarant qu'ils ne voulaient plus poursuivre la discussion. Voici comment l'incident s'est produit:

M. Montana, président de la sous-commission, avait lu une déclaration au su-jet de l'établissement d'un foyer national arménien. Le délégué anglais, sir Horace Humboldt, appuya la motion de son collègue, en ajoutant qu'il faisait la même proposition en faveur des Assyro-Chaidéens, auxquels la Grande-Bretagne porte un puissant intérêt.

Le représentant de la France ayant demandé la pour exposer â son tour le point de vue de son gouvernement, Riza Nour insista pour obtenir la parole

sans plus attendre. On dut céder à ses instances, et c'est alors que l'incident s'est produit. Ri-za Nour déclara qu'il comprenait l'intérêt primordial que les grandes puissances portaient aux minorités en Turquie, car, a-t-il dit, le malheur de ces minorités est toujours venu de ce que les grandes puissances occidentales ont encouragé les minorités en Turquie à s'armer et à lutter contre le gouvernement central. Au nom de la délégation ottomane, Riza Nour déclara que, dans ces conditions, il ne pouvait continuer d'entendre les propos qui venaient d'être dits devant elle, et que la délégation ottomane considérait comme nulles et non avenues les déclarations qui venaient d'être faites.

Il annonça que, dans ces conditions, il n'avait plus qu'à se retirer.

Le président de la commission, M. Montana, fit observer à la délégation ottomane la gravité du geste qu'elle allait accomplir.

Riza Nour, sans attendre davantage, se leva et quitta la salle des séances.

(Echo de Paris, 7.1.1923)

Etrange façon de discuter!

La dernière séance de la sous-commission des minorités a été marquée par un incident très regrettable. La sous commission a d'abord examiné la question de l'armistice. Elle a constaté qu'il n'est pas possible de prendre une décision et que la question devait être tranchée par la commission plénière.

Les délégués des trois puissances alliées ont alors donné lecture d'une déclaration dans laquelle elles soumettent aux Turcs la question des Arméniens, celle des Assyro-Chaldéens, des Bulgares de la Thrace occidentale, etc.

D'après ces déclarations, rien de ce sujet ne doit figurer dans le traité de paix, mais les Alliés désirent soumettre ces questions, qui les intéressent au point de vue humanitaire, à l'examen bienveillant des Turcs dans l'idée que peut-être, avec la collaboration de la S. d. N., ils pourraient trouver une solution, notamment en ce qui concerne les Arméniens, et à leur accorder certaines garanties, tout en maintenant la souveraineté de la Turquie.

Les délégués italiens et anglais avaient pris la parole, lorsque le délégué turc, Riza Nour bey, a demandé à faire une courte déclaration. Il a dit qu'il comprenait fort bien que les puissances s'intéressassent au sort des minorités, puisque ce sont elles qui ont fait le malheur de ces populations en s'en servant comme agents pour leur politique. Il a ajouté que la Turquie n'avait pas à s'occuper de ces questions, et il a quitté la salle.

Après son départ, le délégué français a donné lecture de sa déclaration, conçue dans des termes analogues à celles de l'Italie et de la Grande-Bretagne, Puis le président a levé la séance en constatant que Riza Nour bey, par son geste, assumait une lourde responsabilité. Le délégué anglais s'est prononcé dans le même sens.

Protestation des Alliés

Les délégations alliées ont envoyé cet après-midi à Ismet pacha une lettre pour protester contre l'attitude prise par Riza Nour à la séance de samedi matin de la sous-commission des minorités, les relèvent que cette façon d'agir ne peut qu'entraver la bonne marche des pourparlers, qu'elle n'est pas diplomatique, et que les Alliés ne peuvent la considérer que comme une offense.

(Gazette de Lausanne, 7.1.1923)

L'incident de la sous-commission des minorités

Une note des Alliés à Ismet pacha

Lausanne, 7 janvier]

Les plénipotentiaires ont fait parvenir samedi soir à Ismet pacha une note conjointe dans laquelle ils parlent de l'incident créé dans la séance du matin de la sous-commission des nationalités par Riza Nour bey. Dans leur note, les Alliés remettent les choses au point et demandent au chef de la délégation turque ce qu'il pense de l'attitude de son collaborateur.

L'Arménie sacrifiée

Lausanne, 6 janvier.]

(De notre envoye spécial)

L'incident provoqué par Riza Nour bey, qui a quitté brusquement ce matin la séance de la commission, a démontré une fois de plus l'absolue intransigeance des Turcs dans la question du foyer arménien. C'est là une constatation d'autant plus grave que les Alliés étaient sur le point de capituler presque complètement. Il ressort, en effet, des déclarations apportées par les délégués anglais, italiens et français, que l'on avait renoncé à mentionner la question arménienne dans le futur traité de paix. On n'exigeait plus du gouvernement d'Angora aucune garantie touchant la création et le statut du futur foyer; on lui demandait simplement de prendre en considération les revendications de ses victimes et de leur accorder une vague autonomie administrative et municipale. Comme l'a souligné le représentant de la France, il n'y avait rien là qui pût porter atteinte à sa souveraineté, plusieurs Etats européens ayant assumé, eux aussi, des engagements analogues. La Tchécoslovaquie, par exemple, a accepté des restrictions beaucoup plus grandes en faveur des Ruthènes des Carpathes. En repoussant par avance ces suggestions, Riza Nour a donc prouvé que les Turcs se refusaient à faire la moindre concession, et qu'ils n'hésiteraient pas, au cas où les Alliés persisteraient, à provoquer une rupture de la conférence. Or, il paraît douteux que, dans les circonstances actuelles les Alliés veuillent s'exposer à une pareille menace. Angora aura raison ainsi de toutes les considérations humanitaires. En dépit de la protestation adressée par lord Curzon, M. Barrère et le marquis Garroni à Ismet pacha, concernant l'attitude provocante de son représentant, il est donc à peu près certain que la question arménienne sera désormais écartée.

(Journal de Genève, 7.1.1923)

Hey'et-i Vekile RAYâsetine

No: 283, 285

27 Kânun-ı sâni 39 (27 Ocak 1923)

27 Kanun-ı sâni 339 raporudur:

1 - Akşama kadar birinci, ikinci ve üçüncü büyük komisyonlar birikmiş işlerini gözden geçirdiler. Yunanlılarla sivil ve askeri üserânın ve ahâlinin mübâdelesini mukaveleleri kabul edüdi. İki gün sonra imza edilecektir. Curzon Gelib I o-lu'da Anburnu arâzisini de mezarlar gibi tasarruf etmek için mezarlara hürmet lüzûmundan bahs ile propaganda yaptı. Bundan sonra kapitülasyon mesâili" daha sonra bütün mâlî mesâilin hülâsaları gözden geçirildi. Mâlî mesâil yeniden bilhassa ağırlaştırılmış idi. Uzun münâkaşatdan sonra herkes nokta-i nazarını muhafaza etti. Yunan ta'mirâtı tekrar şiddetle mevzu-i bahs oldu. Venizelos da işgal masânfi, muhâcirler masânfi nâmı altında para istedi. Hülâsa Lozan Konferansının mesâi-i resmiyesi hitam buldu. Şu halde Musul, adli kapitülasyonlar, Trakya hududu, mesâil-i mâliyede bilhassa on beş milyon lira tazminatı ve Yunan ta'mirâtı muallaktır. Musul'u kat'iyen talep etmem üzerine konferans bilhassa mesâil-i mâliyei daha ziyade ağırlaştırarak hitâme ermiştir.

2 - Bompard b l ana bu akşam Poincare'nin Gazi Paşa'ya telgrafını gösterdi. Konferansın atisi hakkında şu malûmatı

verdi. Konferans Lozan'da muvaffak olmamıştır. 29'da muahede metni bize hususi olarak verilecek. 31'de yine komisyonlar içtimai halinde resmen verilecek ve bize kabul nasihat edilecek. Eğer biz reddedersek inkıta' olacak. Eğer biz hükümetimizle görüşmek üzere ayrılırsak zevahir kurtarılacak. Konferans inkıta' etmeyecek, bir iki ay sonra başka bir teşebbüse bakılacaktır. 1 Şubat'ta Boğazlar Komisyonu in'i-kad edecek, belki imza teklif edilecek, bittabi' o da kalacaktır. 2 Şubat'ta Curzon Londra'ya gidecektir. Cereyan-ı ahval hakikaten budur. Müsademe hitam bulmuştur. Burada bir inkıta' yapmış olmayarak, belki fasıla vermiş olarak Ankara'ya avdet edeceğim. Fakat hakikatde inkıta'dır ve yeniden içtima' fırsata bağlıdır.

3 - Ar- Amerikarmurahhasıgeçen günısMusulkve"ikapitü yon geri bırakılmak şartıyla mesail-i saire kabil-i haildir demiş idi. Japon murahhası da aynı şey'i söyledi. Fransız bu defa kat'i akametten bahsetti. İtalyan da bu fikri ilka eyledi. Yunan ta'mirâtı mevzu-i bahs oldukça verecek bir şey'i olmadığını üeri sürerler. Binaenaleyh halen sulh şeraiti en müsaid şöyle tahmin olunabilir. Musul'un ta'vîki

lazımdır. Adlî sistemden kurtulmak ihtimali vardır, fakat muhakkak değildir. Mesaü-i mâliyede bilhassa tazminatdan kurtulmağa behemehal çalışacağım. Muvaffak olmazsam kabul etmeyeceğim. Trakya hududunda tashihat ya'ni Karaağaç şüphelidir. Bila kayd u şart İstanbul ve Boğazlar, ordu saire ma'-lûmdur. Şurasını da tasrih etmeye mecburum ki müttefikler, bu defa her mes'elede muvakkat sistem zihniyetinde olduklarından biz böyle temayül gösterince onlar şeraitin hiç birini bilhassa kapitülasyon ve mesail-i mâliyeyi tahfif etmeyebilirler. Bu halde de inkıta' kabü-i ictinab değÜdir.

Şimdi hallolunacak şudur: Fasıla vererek Ankara'ya gelmek ve vaz'iiyeti Musul'dan feragatia başlayarak yeni bir sulh imkânı aramaktan hangisi muvafıkdır. Ben Musul'dan feragat göstererek sulh aramak fikrindeyim. Rıza Nur Beyin mütalâası dördüncü maddededir. Haşan Beyin fikri beşinci maddededir.

No: 285

4 - T - Taayyün reden muahededahkâmı Türkiye'ye siy ten ve iktisaden istiklâl ve kabiliyet-i hayatiye verecek bir şekilde değildir. Türkiye'nin kabiliyet-i hayatiyeye malik olması fikri henüz daha Avrupalılar zihnine girmemiştir. Musul memleketin neşv u neması için pek elzem olan petrolleeri ile bize pek lâzımdır. Keza elden çıkması ise başımıza bir Kürdistan belâsı çıkarmak demektir ki bizi böğrümüzden urur. Ermenistanla birleşir. Hem de istikbalimiz olan Şark ile aramızı keser. Bu cihetlerden dolayı mes'ele pek mühimdir. İngilizler işi inkıtâa sevketmişlerdir. Fransızlarla İtalyanları uşak gibi sürüklemekte idiler ve sonra da sürüklemişlerdir. Bu inkıtâ tehdidi ya ciddi veya blöfdür. Ciddi ise Yunan ordusunu tensik gibi hazırlıklar için bizi Konferansla oyaladılar. Daha ziyâde ben blöf olduğu zannında-yım. İlk günden beri bu işin bir inkıtâ olmadan hallinin mümkün olacağı kanâatindeyim. Ellerindeki tehdidâtın hepsini yapmadan Türk'e göre olması lâzungelen sulhnâme-yi kabul etmezler. Şimdiye kadar tuttuğumuz mukavemet ve sebât ta'biyesini son haddine kadar denemek lâzımdır. İngiliz efkâr-ı umûmiyesi Musul'u değil Bağdat'ı bile tahliye etmek cUietindedir (cehtindedir). Fransa ve İtalya'nın harbe iştirâk etmeyeceği muhakkak gibidir. İngiliz efkâr-ı

umûmiyesi de harb aleyhindedir. Tehdîd ile bizi metâlibi-mizden ferâgat ettirmek İstiyorlar. Henüz Musul'u vermek gibi fedakârlıkların zamanı gelmediği bir defa fedâkârlık edersek diğer metâliblerinde de daha musırr olacaklar ve

artık tutunamayacağımız fikrindeyim. İnkıtâî biz değil onlar yapıyor. Buna kuvvetli bir sûretde göğüs gererek ahvâli (görmek) tarassud etmek ve ona göre hatt-ı hareket ittihâz etmek (fikrindeyim) kanâatındayım., Lozan muhiti Ankara'nın İ'tilâfiyûn (Allie) metâlibine boyun eğeceği fikrindedir. Bundan çok ümmide düşüyorlar. (Bu da onlara çok ümit veriyor) Bu halde işi muallakda bırakarak Ankara'ya gelmemiz en münasib bir tarikdir.
27/1/1923

Dr. RIZA NUR³

5 - Artık hitâm bulmuş addolunan müzakerat-ı sulhiye neticesinde inkıtâî istilzam kat'î gibi görünen mesâil-i esasiye şunlardır:

1) Musul şehri ve cenubu, 2) Adlî kapitülasyonlar, 3) Ahvâl-i harbiye ve tedâbir-i harbiyeden mütevellid müttefiklerin istediği maktûan on beş milyon altın tazminat ve ta'mî-rât, 4) İstanbul hükümetinin yaptığı mükavalâtın mer'iyeti, 5) Eski imtiyâzâtı tanımak ve şimendiferlerin şerâit-i hâzıra-ya tevfikını kabul etmek ve Alman şirketi addolunan Anadolu ve Bağdat hatlanmn müttefiklere mensûb bir gruba devri, 6) Yunanistan'dan talep olunan dört milyar altın Frank ta'mîrât, 7) Taksim-i düyûnun sermaye üzerinden icrası mes'eleleridir. Düyûn-ı umûmiyesinin ibkasma dâir tarafımızdan yapılacak beyânât-ı tahrîyeye bunun için muâhede-ye koymak istedikleri maddeyi hazf için kâfidir.

Fikr-i âcizânemce sulhün anahtarı Musul ve tazmînât-ı şahsiye mes'elelerindedir. Musul için fedâkârlık gayet mühim ve nâzik bir mes'eledir. Buna şahsen karar veremiyorum. Tazmînât-ı şahsiye için ba'zı mukabil teklifâtunuzla ta-rîkını aramak sulh için şayan-ı kabul telakki olunabilir. Evvelâ evrâk-ı nakdiyemizden Suriye ve Irak için hisse-i dü-yûn olarak talep ettiğimiz 30 milyonun evrâk-ı nakdiye ile mahsûbu teklif olunabilir. Zâten bunu kabul etmiş değildirlere. Sâniyen birinci tertibin

hâmilleri verilmek üzere dü-yûn-i umûmiyeye iâdesini taleb ettiğimiz beş milyon altın ile İngilizlerden istediğimiz fakat kabul etmedikleri mal um harb gemilerinin bedelleri ile mahsûbu mümkündür. Yunan-hlardan behemehâl bir mikdar ta'mîrât bedeli almak mecbû-riyetindeyiz. Fakat istediğimiz dört milyar altın frangı Yunan kabul etse dahî maddeten vermek imkânı yoktur. Bunun bir hadd-ı asgarîye kadar indirmek ma'kuldur. Bunlarla diğer metaibi te'min etmek ve düyun-u umûmiyenin Frank olarak te'diyesini de halletmek sûretiyle sulhu aramak ve bunu yaparken zaaf göstermediğimiz ve her taleplerini kabul edeceğimiz ma'nâsını verdirmemek lâzımdır. Adlî kapitülasyonların memleketimizde ıslâhât-ı adliyeye daha ziyâde tekemmül ettireceğimize ve bu maksadla Avrupa erbâb-ı hukukundan mutahassısları memleketimize celbedeceğimize dâir beyânât ile işi halletmek ummidi vardır. Diğer tefeml-ât-ı mesâilde biraz i'tilâfkâr olabiliriz. Kanâatim bundan ibâ-rettir.

HAŞAN HÜSNİ

6- M-tMüttefikler Ainkara'nın sulh istediği, yalnızaburad murahhasların muannid olduğu zannmdadır.

Hey'et-i Murahhas Reisi İSMET

No. 355

[1](#)

Bkz. No. 294, 291, 297, 300

[2](#)

Rıza Nur, olayı uzun uzun anlatıyor. Söylediğine göre, İkinci Komisyon Başkanı

[3](#)

Rıza Nur, bu belgeyi "Hayat ve Hatıratım" adlı kitabında da veriyor. Şu farida ki, siyah olarak yazılan kelimeler telgrafta var, kitapta yok; parantez

içindeki kelimeler de kitapta var, telgrafta yoktur. (Bkz. Hayat ve Hatıratım III, s. 1150-1151).

İsmet Paşa Hazretlerine

No: 263

Zâta mahsûsdur

16 Kânun-ı sâni 39 (16 Ocak 1923)

Fevkalâde mahremdir.

Gazi Paşa Hazretlerinin de iştirak eylediği Hey'et-i Ve-kîle'de ahiren Konferans nezdine me'muriyetleri teklif buyurulan zevât hakkında müzâkere cereyân etti. Kâtib Suad Se-dad Efendinin hali hey'etce ma'lûm olduğundan devâm-ı me'muriyetinin muvâfık görülmediğinin ve münâsib bir su-retde iâdesinin ⁽¹⁾; Haim Naum Efendiye buradan me'mû-ren sûret-i husûsiyede İngil tere'ye i'zâmında Kanûn-i sâni nihâyetine kadar dört aylık masârıf ve tahsisat karşılığı olarak beş bin lira verildiğinden tahsilâtını Şubat hidâyetinden yürütülmesinin; Cavid Beyin hey'et-i murahhasa nezdin-de me'muriyeti hidâyetinden beri gayr-ı câiz görüldüğünün ve orada mevcûdiyeti Meclis'te ve alelhusûs Hey'et-i Veki-le'deki rûfeka arasında bâdî-i ızdırab olduğunun ve bir ân evvel alâkasının kat'ı Gazi Paşa Hazretlerince de matlûb bulunduğunun, alelhusûs düyûn-i Umûmiye İdaresinden küllî tahsilât aldığı halde İdâre-i mezkûrenin menâfiini müdâfaa edeceği tabîi görüldükten mâada aynca da hey'et-i murahhasa tahsisâtından yevmiye beş İngiliz Lirası alması bihakkın şiddetle muâheze edildiğinin ⁽²⁾ ve İngiliz menâbiinin Cavid Beyi zât-ı sâmililerine rakib olarak ve tercihan propaganda yapmaları Gazi Paşayı ve biz arkadaşlarının bihakkın rencide ettiğinin zât-ı devletlerine arzı tekarrür etmiştir Efendim.

HÜSEYİN RAUF

lâksızdır, hırsızdır. Bunu götürme! dediğim ve Hasan'ın "Pek namuslu bir gençtir" deyip götürdüğü çocuğu her encümende ve daima görüyorum. Dikkatimi celbetti. Bunun böyle her yerde bulunması lüzumsuz, niye sanki?.. Şüphelendim.

"Günler geçti. Otelci bu çocuğun üç gündür meydanda olmadığını, kapısını açtıklarını, içinde eşya olmayan kötü bir bavulunu bulduklarını, otele 600 frank kadar borcu olduğunu söyledi. Bu para iki bin Türk lirasıdır. Meğerse bizim müşavir ve kâtiplerden de ödünç diye para almış, yemiş... Polise haber verdik. Aradı. Polisin tahkikatı bitmesinde verdiği malûmat şudur: Bir gece Lozan'ın bir fena meyhanesinde İsviçre'nin en mühim hırsızlarından biri ile görülmüş. Bir gece yansı Venize-los'un otomobilinde görülmüş. Fransız heyeti ile temasta imiş. Geceleri sık sık Rus heyeti murahhasasına gidermiş. Hele son günlerde hep orada imiş. Bizim otelde geceleri kumar oynarmış. Üç gün evvel İsviçre hududundan çıkmış. Viyana civarında trende birinin bavulunu çalmış. Ordan Rusya'ya geçmiş...

"Borçlan, devletin namusu olarak heyet-i murahhasa bütçesi tesviye etti... İşin asıl fenası, demek bu namussuz oğlan bir düziye hafiyelik etmiş, ne gordüyse, ne işittiyse, muhasım safa haber vermiştir." (Hayat ve Hatıratım, III, s. 1127-1128)

*• Bkz. No. 191

Cavid bey, Türk delegasyonuna bir ay kadar sonra katıldı. Osmanlı Borçlan işinin görüşüleceği sırada, 12 Aralık 1922 günü Lozan'a vardı. Onun Maliye Bakanlığı sırasında Fransa'dan alınan borçlar konusunda görüşüne başvurulacaktı. Ama Ca-vid Beyin Lozan'da şüpheleri üzerine çektiği anlaşılıyor. Rıza Nur bu konuda şunla-n yazıyor.

"Fransızların en alâkadar oldukları ve ehemmiyet verdikleri iş, malî ve iktisadi işler. Bunların da en mühim ve başta olanı Düyun-ı Umumiye...

"İsmet (Paşa) bu işler için... Cavid'i de getirmişti. Cavid de mali bir mütehassıs geçiniyor. Haşan, Cavid, Cahid, Düyun-ı Umumiye ile meşguldürler. Bu üçü bir trini I ti halindedir. Bir saç ayağı yaptılar, gece gündüz beraberler... Hem de daima ve hususî olarak Fransız heyeti azası ile dost halde onlarla oturuyorlar. Onlar ile yemekte, gezmekte beraberler... Mütarekede Cavid'i Fransızların himaye ettiğini, Mal-ta'dan kurtardıklarını, vaktiyle Cavid, Maliye Nazın iken Fransız maliye mahafili ile p i ek sık temas edip ahbap olduğunu, Düyun-ı Umumiye'de dâyinler vekilliği ettiğini de biliyoruz. Nasıl olsa Fransızlara minnettardır. Onlara karşı hiç olmazsa yüzü tutmaz. Bunlar da şüphemi artırıyor.

"Bir adam sık sık bana geliyor. Düyuna Umumiye'nin Lozan'a iki milyon lira yolladığını, bu iş için bu parayı rüşvet vereceğini söylüyor. Galiba bana rüşvet vermek istendiği herkesin ağzına düştü. Aynı zamanda Cavid'e, Cahid'e rüşvet vermiş olduğu da söyleniyor.

"Müzakere, müzakere Cavid, Haşan, Cahid, Düyun-ı Umumiye'nin sermaye değil faizinin taksimi esası üzerine karar vermişler. Bu benim havsalama sığmadı... Bütün borç Türkiye'nin sırtında duracak. Sade faizi seneviyi bizden arazi alan devîdlerle Türkiye arasında taksim edecekler... Felâket...

"Cavid'e sorduk, "Sermaye taksiminin fennen asla imkânı yoktur" dedi... "Bir mühim Avrupalı mütehassıs bulduk. Sermaye taksiminin fennen kabil olduğunu söyledi" dedim. Cavıt kızardı. Pancar gibi oldu. Bu adam pek kibirli idi. Ufak bir itiraz karşısında bile kan başına çıkar, kıpkırmızı olurdu. Cavid bunun fennen kabil olduğunu biliyor. Kasten olmaz diyordu. Hâindir.

İsmet'e (Paşa) anlattım. İsmet yine bir fikir söylemiyor... Hüseyin Cahid de gazetesinde Cavid'in sözünü müdafaa ediyor, bizim aleyhimize yazıyor. Bizi cahillik ile itham ediyor ve bizimle alay ediyor. O da Dâyinler Vekili idi ya!.. Bu efendiler yıllarca Düyun-ı Umumiye'den çöplenmişlerdi. Hâlâ da çöplenmektedirler...

"Bompard'a behemehal sermaye taksimi olacağını söyledim.. Bunun üzerine Fransızlar tarafından bir kıyamettir koptu. Telâş ve hareketli münakaşa, tehdit. Her şey var...

"İsmet pek ısırap içinde. Hali perişan. Bana da bir şey söylemiyor. Nihayet döküldü:

"Cavid, Cahid, Hamid başımıza belâ olmuşlardır. Hem düşmanla uğraş, hem de bir de bunlarla uğraş. Bunlar hıyanet ediyorlar—

"Bunlardan kurtulmadıktan sonra bu işi halledemeyiz. Engel oluyorlar..." dedi.

"İşte doğrusu bu idi. Benim de hissiyatım onların hıyanetinde idi..."

"İsmet bana dedi ki: "Ben bir çare düşünüyorum. Paris'ten Ferid'i getirelim. Ona sermaye taksimi üzerinde bir proje yaptıralım. Fransızlar ile müzakereye onu memur edelim".

(Hayat ve Hatıratım, IH, s. 1120*1125).

BÜYÜK ŞÂİRİMİZ

YAHYA KEMÂL'İN ŞAHİTLİĞİ

Lozan'da murahhas heyette bulunan Yahya Kemal, Ca-vid Bey'in Lozan'daki meş'um rolünü Siyasi ve Edebi Portreler kitabının 145-153 sayfalarında şöyle anlatmaktadır, aynen vesikalandırıyoruz.

Debats'nın muharriri bir genç Lacretelle vardı, âteşin bir Türk düşmanı olan bu muhâbir hemen her gün De-bats'ya yıldırımli bir telgraf veriyordu. Cavid, Hamid ve Hüseyin Cahid Beyler bir hizip hâlinde Heyet-i Murahhasa'dan ayrılmışlardı, dâimâ Fransız murahhası Mösyö Bompardla ve Madam Bompard'la Lozan Palas'm holünde, ayrı bir köşede oturuyorlardı; hattâ bizden ayrılmış bir manzara gösteriyorlardı. Bompard'arla aleyhimize yazan Fransız muhbirleriyle âşikâr görüşmeleri Ankara'dan gelenlerin gayzını fazlalaştırıyordu. Cavid Bey ve Fransız muhitinde bu işde başlıca rolün Paris mümessili Ferid Bey tarafından oynandığı söyleniyordu. Paris gazetelerinde hemen her gün Ferid Bey'e acı hücumlar vardı.

O ufûnetli günlerin birinde, otelin holünde bir köşede, Zekâi Beyle bu bahsi ediyorduk. Zekâi Ankara müddeâsmı asıl güden arkadaş olmakla berâber, çok objektif davranıyordu; ötekiler gibi Cavid ve Hâmid beylerin şahıslarına hücûm etmiyordu. Hattâ onlann isimlerini bile zikretmiyordu, hâsılı bu dâvâda kendi şahsını ortaya atmıyordu. Dâvâyı o gün o köşede bana bir daha teşrih etti ve dedi ki: "Sermâyeyi taksim edilmeksizin olduğu gibi kabûl edersek ve fâizleri altun olarak ödersek Fransa'dan istikrâz edebileceğimize asla inanmayınız! Şimdiden sonra Fransa'nın kendisi istikrâz etmeğe muhtaçtır. Bize nasıl ikrâz edebilir? Fransa'dan istikrâzın Harb-i Umûmi'den evvel güç olduğunu gördük, halbuki şimdi Harb-i Umûmi'derf sonra istikrâz etmek muhâldir. Değil Fransa'dan, hiçbir devletten istikrâz edemeyeceğiz. En doğrusu istikrâz etmemek siyâsetini

şimdiden tutmaktır; kendi yağımızla kavrulmaya bakmaktır. Lâkin istikraz kaa-bil olsa bile ortada bir hak ve bir prensip mes'elesi vardır: Taksim edilen bir devletin borcu da taksim edilir, bunu Berlin Muâhedeşiyle bue devletler kabûl etmişlerdi. Burada devletler sermâyenin taksimini kabûl edebilirler, bizim mu-kaavemet etmemiz elzemdir, aksi takdirde istiklâlden bahsetmemiz abestir. Haracgüzar bir Türkiye müstakû bir devlet sayılamaz."

O gün Zekâi Bey bu sözleri söyledi ve dâyinlerimize vereceğimiz fâizlerin altun lira yerine iki buçuk kâğıt lira ile ödenmesi için hazırladığı teklifi îzâh etti.

İhtilâf azmıştı. Her köşede bu bahis ^v) olı du. Bir defâ bu bahsi Ahmed İhsan Bey'le ettik. O zamana kadar Cavid Beyle arası çok iyi olan Ahmed İh!san Bey, kendim bu cidâle atmaktan tevakki ediyordu. Maamâfih mahremâne olarak bana dedi ki*. "Azîzim, bu işde Cavid ve Hâmid beylerin Fransızlar hesâbına hareket ettiklerine kanâat-i tâmme hâsıl ettim." Ahmed İh I san Bey'in bu ifadesi beni fevkalâde sarstı.

Bu gece İsmet Paşa salonuna çağırtdı. Gittim. Mahremâne konuşmak tavrıyla karşısına oturttu. Bu bahsi açtı. Cavid ve Hâmid beylerin hakkında, bu bahiste ne düşündüğümü sordu. Suâline bir cümle ilâve ederek: "Niçin böyle hareket ediyorlar? Sen onlarla fazla görüşüyorsun? Tarz-ı hareketleri hakîkaten kasda ve menfaate mi müsteniddir? Senin hükmün nedir?" dedi. İhtilâfın mebdeinden o âna kadar düşüncelerimi bir araya toplayarak dedim ki: "Paşam! Cavid ve Hâmid beylerin ihânet ettiklerine henüz hüküm veremem. Şimdiye kadar İstanbul'da mâliye işlerinde, ecnebi menfaatini devlete karşı müdafaa etmek mubah addediliyordu. Millî muhitimizde maatteessüf böyle bir ibâha telakkisi vardı. MÜlî şuûrumuz olmadığı için bilhassa maliye ve iktisad işlerinde bu nevi ahlâka lakayddık. Abdiilmecid zamânından beri ecnebilerle ittifâk ederek millî menâfimiz aleyhinde iş görmek tenkîd edilmiyordu; bu tarzda iş görenler devletten rütbe, nişan ve mevkî alıyorlardı, hürmet görüyorlardı. Milliyetperverliğin iktisadiyatta ve mâliyedeki tecellisini ilk defâ Ankara'da gördük. Cavid ve Hamid beyler Ankara'nın mahkemelerini bilmiyorlar; eskisi gibi hareket etmekte beis görmüyorlar, hareketlerinde şuursuzdurlar, lâkin hâin değildirler fikrindeyim."

İsmet Paşa çok düşünceli idi. Bana, "Muhâkemededen pek memnun oldum, b
I eni ferahlandırdın. Lâkin bu adamları uyandırmak lâzımdır, fenâ hareket ediyorlar, zavallı, fakir, perîşan, bir milletin murahhaslarıyız. Bu milletin kuut-ı lâyemût hakkını müdâfaa etmezsek nasıl olur. Cavid ve Hâ-mid beylerin mâliyedeki ihtisaslarından istifâde etmek için buraya çağırdık: kendimizi müdâfaa edeceğimize, Fransızla-ra hak verirse bu ihtisas ve vukuufun ne mânâsı kalır? dedi.

.... ricaya gitti. Zannedersem vaziyeti tahfif ettirdi. Ma-amâfih verilen emir muktezâsınca hepsi Lozan Palas'ı ve Lozan şehrini o akşamki trenle terk ettiler. Hamid Bey, Haham başı, Paris'e gittiler. Nihad Reşad Bey Londra'ya hareket etti. Cavid ve haremî, İsviçre'de bir dağ oteline çekildiler. Bu müthiş emir Cavid Bey'in üzerinde nasıl bir tesir icrâ etmişti, bilmiyorum. Herhalde Cavid Bey intizârımın hilâfında bir çehre gösterdi. Pişkin davrandı, isyan etmedi. İsmet Paşa'yı da görmedi. Vaktiyle en büyük bir devlet adamı olarak tanıdığı o Lozan Palas'ın içinde etrafa karşı mahcûbiye-tini fazla hissettirmedi. Bu vaziyetteki tarz-ı hareketinden anlaşılıyordu ki Cavid Bey, görüldüğü kadar asabî, atak ve hassas değildir, bilhassa maddidir, pire için yorgan yakmaz, bir hâdise yüzünden hayâtının ve mesleğinin revîşini bozmaz, hâsılı pişkindir.

Günler geçti. Konferans mâlûm olan sebepler yüzünden inkıtâa uğradı. Hepimiz Ankara'ya döndük. Lozan'daki ihtilâf İstanbul ve Ankara muhitlerine dal budak salmıştı. Her mahfilde naklediliyordu. Yalnız sulh akdedilmemişti. Milletin gözü sulhün akdedilip bir an evvel kararsızlıktan kurtulmaktaydı: Bunun için de bu nizâ'lar mütteferri' görünüyordu; çok kimseyi sarmıyordu.

Nuri Bey ve Cavid Nişantaşı'nda bitişik iki evde oturuyorlardı. Hayatları da hemen berâber geçiyordu. O zaman Nuri Bey beni pek severdi; muttasıl arardı, dâvet ederdi. Ben de ondan hoşlanırdım. Kendi aramızda pek iyi konuşurduk. Kendini ziyâret ettiğim zamanlar beni dâimâ Cavid Bey'in evine sürüklemeye çalışırdı. Cavid Bey'den sıdkım sıyrılmıştı; görüşmeği, siyâsi jnünâkaşaya girmeye, beyhûde kırgınlıklar çıkarmayı zâid görüyordum. Nuri Bey muttasıl ısrâr ediyordu. Nuri Bey'e dedim ki: "Cavit Beyle ne diye münakaşa edeyim, düşüncesi yalnız nefesine ve yalnız nefsâniyetine âittir. O söyleyecek ben cevap vereceğim, onu b ' eyhûde

rencide edeceğim; b ' eyhûde münâkaşaya girilmez; hele göz göre göre kavga etmek için münâkaşaya atılmak münâsebetsiz-dir."

Maamâfih Nuri Bey, Cavid Bey'e hayran olduğu için b - eni her cihetle iknâ' edeceğini söyler dururdu.

Bir gün yine Nuri Bey'in salonundaydık. Cavid Bey ve haremi geldiler. O kadar çekindiğim Ankara mübâhasesi yine açıldı.

Muvâzeneli bir hücumkârlıkla çekişmeye başladık. Mü-bâhasenin harâreti arttı. İçimde bir ukde olarak kalan sermâye bahsini tâzeledim. Cavid Bey'e dedim ki: "Siz Lozan Palas'da Düyûn-ı Umûmiye sermâyesinin taksimini devletlerin aslaa kabûl etmeyeceklerini söylediniz, halbuki sermâyenin taksimini devletler kabûl ettiler, ictihadlannızın isâbetin-den artık şüpheliyim." dedim. Cavid cevap olarak dedi ki: "Evet, doğru. Sermâyenin taksimini prensip olarak kabûl ettiler, lâkin musâlâha henüz imzâlanmadı, hem de kuponlar mesel I esinin nihâyetini göreceğiz." Bu cevâbı pek mukni' bulmadım: "Hayır, zât-ı âlîiniz benim gibi mâliyeden anlamayanlara, sermâyenin taksim edüemeyeceğini söylemişsiniz! Bu görüşünüz doğru çıkmadı, demek istiyorum!" dedim. Ca-vid Bey tekrar zayıf ve dolambaçlı müddeâlara daldı, beni ve etrâfımızda dinleyenleri de pek iknâ edemedi; mübâhase hem tatsız hem de sertçe bir reviş aldı; Cavid Bey, İsmet Paşayı hırpalamaya, Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı, askerlik hâricinde olmak üzere taşlamaya koyuldu. Çokdan beri kendisine sormak istediğim bir suâli îrâd ettim ve aram I ızda aynen bu muhavere geçti. Dedim ki:

* Forma: 25

- Beyefendi; Birinci İnönü sıralarındaydı, zât-ı âlîiniz Londra'dan Nuri Bey'e bir mektup göndermişsiniz, o mektubunuzu Nuri Bey bir akşam bize, Şişli Caddesi üzerinde, ika-amet ettiği salonda okudu, işte Nuri Bey de burada hazırır...

- Evet o mektubu göndermiştim, biliyorum, o mektupta sulha dâir fikrimi söylemiştim, onu söylemek istiyorsunuz, değil mi?

- Evet onu söylemek istiyorum, lâkin biraz dinleyiniz! O mektupta diyordunuz ki: Artık çarçabuk, ne bahâya olursa olsun sulh etmekten

başka çâre yoktur.

- Evet bundan ne çıkar? O zaman öyle düşünüyordum, bu bir ictihaddır.

- Evet bu bir ictihaddır, bir görüştür, ancak sizin o zaman henüz Birinci İnönü sıralarında bu ictihâdınız kabûl edilip musâlâha olsaydı tabîi büâhire Muzafferiyet olmazdı ve Yunanistan Trakya'dan çıkmazdı, belki (cephe) hattından geri çekilir yalnız İzmir şehrinde bir şekilde kalırdı, Rum unsuru (da) vatanda eskisi gibi pâydâr olurdu; İstanbul nev'amâ beynelmilel bir şehir olurdu. Adana'da Fransa bir kalmak şekli bulurdu, hâsılı sizin ictihâdınıza göre sulh o zaman akdedilseydi bu vaziyeti bir daha idrâk edemezdik, dâimâ kahhar bir Yunanistan karşısında bulunurduk, Yunanistan'ın bir ayağı Marmara'da, bir ayağı Çatalca'da saplanmış dururdu değil mi?

- Ne demek istiyorsunuz?

- Demek istiyorum ki sizin o zaman bir sulh ictihâdınız vardı, siyâstliğini beğenmediğiniz Mustafa Kemal'in de bir içtihadı vardı, o da selâmetin harb I de olduğunu iddiâ ediyordu. Sizin ictihâdınız yanlış ve onun ictihâdı doğru çıktı; sizin ictihâdınızı tâkîp ve tatbik etseydik esîr ve mağlûp bir millet olurduk. Mustafa Kemal'in ictihâdını tâkîp ve tatbîk ettiği-

miz için hem müstakil ve hem de muzaffer bir millet olarak işin içinden çıktık. O zamanki ictihâdımız yanlıştı, sermâyenin taksimi husûsunda ictihâdımız yine yanlış çıktı, ictihâdı dâimâ yanlış çıkan vatandaşlar mücrim sayılmazlar lâkin ik-tidâra geçmezler. Niçin istiyorsunuz ki biz ictihâdı muttasıl doğru çıkan Mustafa Kemal'i bırakalım da ictihâdı muttasıl yanlış çıkan zât-ı âlîlerini tâkîb edelim. Biz basit vatandaşlar böyle düşündüğümüz için Mustafa Kemal'i seviyoruz ve size îtimâd edemiyoruz.

Cavid Bey benim bu sözlerimden münfail oldu, dedi ki:

- Beyefendi, siyâsiyatta ictihad vaziyete göredir, ben bir vaziyette ne düşünürsem onu sarâhatle söylerim, o zaman söylediğim gibi şimdi de

söylüyorum. İsmet Paşa'nın musâlâhası, Ankara'nın iktisad sistemleri... ilââhırîhi... de-vâm etti.

Şahıs, vak'a, fikir birçok şeyleri karıştırarak belâgatli bir konferans verdi. Lâkin b > eni iknâ edemedi. Lâkin en büyük müdâhini Nuri Bey bile o günkü mübâhasem I izden biraz düşünceli çıktı; Cavid Bey gittikten sonra b I ana dedi ki:

- Suâlin kuvvetli idi, Cavid iknâkâr bir cevap veremedi!

Bu sert mübâhasenin üzerinden epey zaman geçti. Bir gün Nuri Bey'in bahçesinde idik. Cavid Bey'in bahçesine bitişikti, yalnız kısa bir duvarla ayrılıyordu. Cavid Bey evinin peronundan seslendi, bizi kendi bahçesinde çaya dâvet etti. Zarûrî olarak öteki b ' ahçeye geçerek b ' en de iltihâk ettim. Cavid Bey 'le haremi, Nuri Beyle hanımı Suphiye Hanım ve oğlu Şefkati ve b ' en çay masasının etrâfında toplandık. Önce politikaya dâir konu . şmayacağımıza ahdettik. Ben o günlerde mebus intihâb edilmişim. Bu münâseb I etle Cavid Bey hakkımda pek samimî bir tarafdarlık gösterdi. Yakın politikaya dâir değilse bile mâzîye, Harb-i Umûmîye'ye nasıl girdiğimizi uzun boylu hikâye etti; dinledik. Kendini tebrik etti. O günkü musâhabeden hatırımda Cavid Bey'in bir sözü kaldı. Kendisinin psikolojisini çok iyi ifâde eden bir itiraftı; politikayı ne derece sevdiğini, politikadan vaz geçemeyeceğini ihsas eden bir fıkraydı. Dedi ki: "Yahya Kemal Bey, bana Hakki Paşa Berlin'de tecrübesine müstenid bir söz söylemiştir, insan politika hayâtında batmaz, devâm ederse günün birinde mutlaka yine çıkar! Bu bir hakikattir!"

Cavid Bey'in bu mütâlâasında hazin bir şey vardı: Politi-ka'nın hâricine atılmaktan mahzundu; kendisi İstanbul'un en mes'ud, en müreffeh, en muhterem adamıydı. Cercle d'Orient, Büyükkada Kulübü, onun emri altında müesseseler-di. Kibar âlemi âdetâ onun riyâseti altında eğleniyordu; Dü-yûn-ı Umûmiye'den aldığı maaş İsmet Paşa'nın hükümetten aldığı maaşın çok fevkindeydi. Kadın, erkek İstanbul'un en monden insanları kendisinin ülfetine, muârefesine...

NOTLAR

1 - Yusuf Kemal Tengirşek. 1878'de Boyabat'ta doğdu. İstanbul ve Paris Hukuk mezunudur. Osmanlı Meciiis-i Mebusan'ında bulundu. Darülfünûn'da iktis ; at profesörü iken 42 yaşında Büyük Millet Meclisi 1. Dönem Kastamonu milletvekili seçildi. 2-8. dönemlerinde de Sinop milletvekili olarak Meclis'te yer aldı. İktisat, Adliye ve Hariciye Bakanlığı yaptı. Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki itilafname ile Türk-Fransız itüafnamesini heyet başkanı olarak o imzaladı. 1969 yılında vefat etti.

2 - Fethi Okyar. 1880 yılında Makedonya'nın Pirlepe şehrinde doğdu. Meclis-i Mebusan'a seçildi. 1917'de Dahiliye Nazırhğı'na getirildi. Milli Mücadele'nin başlaması üzerine Anadolu'ya geçti. İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne İstanbul milletvekili olarak seçildi. Dahiliye Bakanlığı yaptı. 14 Ağustos 1923'te Başbakan oldu. Başbakanlığı kısa sürdü. 1923-1925 yılları arasında TBMM Başkanlığı yaptı. Bu görevden ayrılınca Paris Büyükelçisi oldu. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası (Partisi)'ni kurdu. Dört ay sonra partisi kapatıldı. Bir ara Adalet Bakanlığı da yaptı. 1943'te İstanbul'da öldü.

3 - Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Ankara İtilafhamesi münasebetiyle heyet başkam olarak Moskova ya gidişi kastediyor.

4 - Hüseyin Rauf Orbay. 1881'de İstanbul'da doğdu.

Yüksek Denizcilik Okulu'nu bitirdi. Meclis-i Mebusan'a seçildi. Sivas milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne girdi. İstanbul'un işgali sırasında İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Oradan kurtulunca Anadolu'ya geidi ve Sivas milletvekili olarak ilk Meclis'e girdi. TBMM ikinci başkanlığında bulundu. İstanbul ve Kastamonu milletvekilliği de yaptı. Önce Bayırdırlık Bakanı, ardından da Başbakan oldu. 1967 yılında öldü.

5 - Reşit Saffet Atabinen. Yazar, tarihçi, diplomat. 1894 yılında İstanbul'da doğdu. Saint-Joseph okulu ve Paris'te Politik Bilimler'i bitirdi. Bükreş, Washington, Madrid ve Tahran büyükelçiliği yaptı. Maliye Nazırlığı Özel Kalem Müdürlüğü ve Şûra-yı Devlet Azalığı'nda bulundu. TBMM'nin ilk devresinde milletvekilliği yaptı. Lozan Konferansına da "Genel Kâtip" olarak katıldı. Yerli yabancı

birçok gazetede yazarlık yaptı, Fransızca ve Türkçe 40'tan fazla eser yazdı. 1965'te öldü.

6 - Mondros Mütarekenamesi: Osmanlı Devleti'nin yenik çıktığı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletlerle imzalamak zorunda kaldığı barış antlaşmasına hazırlık olmak üzere yapılan Ateşkes Antlaşması (30 Ekim 1918).

7 - Amiral Galthorpe: İngiltere ve İtilaf Devletleri adına Osmanlı Devleti'ni Mondros Mütarekesi'ne çağıran ve mütareke görüşmelerine başkanlık eden İngiliz amirali.

8 - Kara Vasıf Bey. 1872'de İstanbul'da doğdu. Harp Okulu ve Harp Akademisi'ni bitirdi. Meclis-i Mebusan'da Sivas milletvekili iken İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürüldü. Anadolu'ya silâh sevk eden Karakol Ce-miyeti'nin kurucusudur. Sivas Kongresi'ne Afyon delegesi olarak katıldı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemi-yeti'nin Hey'et-i Temsiliyesi'nde yer aldı. 1920'de kurtuldu ve Ankara'ya gelerek Sivas milletvekili olarak ilk Meclis'te

yer aldı. Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın genel sekreterliğini yaptı. Atatürk'e yapılan suikastle ilgili bulunduysa da İstiklal Mahkemesi'nde beraat etti. Sonra politikayı bıraktı. 1931'de öldü.

9 - Haşan Hüsnü Saka. 1886'da Trabzon'da doğdu. Siyasal Bilgiler (Mülkiye Mektebi)'ni bitirdi. Paris'te Siyasal Bügileri tamamladıktan sonra Türkiye'ye döndü, Mülki-ye'de dersler verdi. Meclis-i Mebusan'ın son döneminde Trabzon milletvekili olarak bulundu. İlk Meclis'e de Trabzon milletvekili olarak girdi. Lozan Konferansı'na delege olarak katıldı. Meclis Başkan Vekilliği ve Dışişleri, İktisat, Maliye, Ticaret Bakanlığı ve Başbakanlık yaptı. 1960'ta öldü.

10 - İtilaf Devletleri şu ülke I lerden oluşuyordu: İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika, Yunanistan, Japonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı.

11 - Mehmet Tevfik Paşa. Son Osmanlı veziri. 1840'ta İstanbul'da doğdu. Mabeyn kâtipliği, Sadaret müsteşarlığı, Orman ve Meadin

Nazırlığı gibi görevlerde bulundu. İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra memurluğu korunan nadir Osmanlı erkânındandır. 1917'de öldü.

12 - Meşihat: Padişahların verdiği hükümlerin şer'î olup olmadığını denetleyen Osmanlı teşkilâtındaki en yüksek dinî makam, Şeyhülislâmlık makamı.

13 - Hilâfet: Siyasi bir güç olarak dini otoritenin en üst seviyede temsil edildiği makam.

14 - Miralay (Albay) Mojen. Fransa ile imzalanan Ankara İtilafnamesi'nden sonra Ankara'ya gelen ve uzun süre orada kalan askeri gözlemci.

15 - İkinci Grup. TBMM'de muhalefeti temsil eden grup. Meclis bu adlandırmayı kendisi yapmıştır. Grubun liderliğini Meclis'te Kara Vasıf Bey, Emırum Milletvekili Hü-

şeyin Avni Ulaş ve Mersin Milletvekili Hüseyin Selahattin Köseoğlu yapıyordu. (Geniş bilgi için bk. Atatürk Döneminde Muhalefet, Nursen Mancı, İst., 1984).

16 - Müfit Kurutluoğlu. 1879'da Şırşehir'de; Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Avukatlık ve Müftülük yaptı. Ankara-Meclis-i Umumi üyesi iken Meclis'e 1. Dönem Şırşehir Milletvekili olarak girdi. Adliye Encümeni kâtipliği ve TBMM ikinci başkan vekilliği yaptı. 1958'de öldü.

. 17 - Son Osmanlı halifesi Abdülmecid Efendi.

18 - Damat Ferit Paşa. Son Osmanlı Sadrazamı. 1853'te doğdu. Gençken girdiği Hariciye Kalemî'nden büyükelçiliğe kadar yükseldi. Paris, Berlin, Leningrat ve Londra elçiliği yaptı. Bombay şehbenderliğinde bulunurken İstanbul'a geldi ve Sultan II. Abdülhamid'in kızı Mediha Sultan ile evlendi, Şûra-yı Devlet azası oldu. Son sadrazamlığı sırasında Meclis-i Mebusan'ı feshetti. Anadolu'daki Milli Mücadele'yi kırmaya çalıştı. İtilaf Devletleri Lozan Konferansı öncesinde hem İstanbul hükümetinden hem Ankara

hükümetinden murahhas heyet isteyince Damat Ferit, kendini Osmanlı Murahhas Heyeti Reisliği'ne seçtirdi. Milli Mücadelecin başarıya ulaşması üzerine Avrupa'ya kaçtı. Milli Kuvvetlerin İstanbul'a yaklaştıkları bir sırada gelip aÜesini de alarak Nis'e yerleşti. 1923'te orada öldü.

[1](#)

Bkz. No. 15

Lozan konferansının daha ilk günlerinde şüpheleri üzerine çeken kâtip Suad Sedad hakkında Rıza Nur şunları yazıyor

[2](#)

"Hasan'm (Saka) Lozan'a getirdiği, benim Sirkeci'de Hasan'a: Bu çocuk ah~

19 - 21. nota bakınız.

20 - Ali Kemal 20. asır başlarında tanınmış siyasi münakaşa ve İttihat ve Terakki'ye karşı açtığı amansız mücadele ile ünlü gazeteci. 1876'da İstanbul'da doğdu. Mülkiye Mektebi 4. sınıfında iken Avrupa'ya kaçtı. Bir ara İstanbul'a geldi ve siyasi faaliyetlerinden dolayı tutuklanıp Ha-lep'e sürüldü. Beş yıl sonra İstanbul'a dönerken (1894) yeniden Avrupa'ya kaçtı. Paris'te yayınlanan İkdam gazetesine yazdığı makalelerle tanındı. Asıl adı Ali Rıza olduğu halde

yazılarında Ali Kemal adını kullandığı için bu adla tanındı. 1908 inkılâbında İstanbul'a döndü. Hürriyet ve İtüaf Fırkası içinde yer alıp İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı şiddetli yazılar yazdı. Son Damat Ferit Kabinesi'nde Maarif ve Dahiliye Nazırlığı yaptı. Peyam, Sabah ve Peyam-ı Sabah gazetelerini çıkardı. Milli Mücadele'ye karşı sert yazılar yazdı. Nihayet yukarda zikredildiği gibi Ankara Hükümeti'nin direktifleri doğrultusunda Beyoğlu'nda yakalanarak motorla İzmit'e gönderildi. Ankara'ya gönderilmek üzere iken halk tarafından linç edilerek öldürüldü (1922).

21 - Esat. Milli Mücadele döneminde İstanbul'da görev yapan ve Ankara'nın talimatları doğrultusunda hareket eden istihbarat elemanlarından. İstanbul Polis Müdürlü-ğü'ne kadar yükselmiştir.

22 - Sakallı Nurettin Paşa. Osmanlı'nın son döneminde ve Milli Mücadele'de büyük hizmetleri ve İzmir'in işgalden kurtarılmasında büyük emeği geçen 1. Ordu Kumandanı (Sakallı) Nurettin Paşa, 1873'de Bursa'da doğdu. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye cephesinde Tümen komutanlığı yaptı. Mütarekeden sonra önce İzmir Valiliği'ne sonra da 17. Kolordu Komutanlığı'na getirildi. İzmir'deki Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ne büyük destek verdi. 11 Mart 1919'da görevinden ayrılıp İstanbul'a geldi. Damat Ferit Paşa'nın isteği üzerine Mustafa Kemal üe irtibata geçti. Daha sonra da "daha fazla Müslüman kanı dökülmesin" diyerek Ankara hükümetinden tarafa geçti. Büyük Millet Meclisi emrinde çalışmaya karar verdi. Önce Merkez Ordu Komutanlığına, Büyük Taamız'da da 1. Ordu Komutanlığına getirildi.

İzmir'e ilk onun ordusu girdi. İzmir'e vali oldu. Ölünce vasiyeti gereği Kordonboyu'nda inşa edüen bir caminin haziresine gömüldü (1932).

23 - Şehremaneti: Belediye Başkanlığı.

24 - Ömer Faruki Bey. Dönemin en ünlü avukatlann-dandı. İstanbul Barosu üyesi.

25 - Mehmet Vahdettin'in yaveri Zeki (?). Vahdet-tin'in ülkeden çıkmasına kadar ömrü sarayda geçti. Vahdet-tin'in İstanbul'u terk ettiğı sırada o da Vahdettin'le birlikte Malta'ya gitti. Daha sonra yine Vahdettin'in hizmetinde olarak Hicaz'a Şerif Hüseyin'in yanına giden Zeki, Vahdet-tin'in Şerif Hüseyin'in ihanetini hissedip San Remo'ya gitmesiyle o da oraya yerleşti. Vahdettin'in vefatından sonra Nis'e geçti. Perişanlık ve sefalet içerisinde öldü.

26 - Abdülhak Adnan Adıvar. Tanınmış ilim ve siyaset adamlarımızdandır. Halide Edip Adıvar'ın beyi. 1882'de Gelibolu'da doğdu. Mülkiye Tıbbiyesini bitirdikten sonra 1905'te Almanya'ya kaçtı. Berlin Ünivers i itesinde asistanlık yaptı. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla İstanbul'a döndü. Tıp profesörü oldu. Birinci Cihan Harbi'nde Sıhhiye Umum Müdürlüğü'nde ihtiyat tabip Binbaşısı sıfatıyla görev aldı. Millî Mücadele başlayınca hanımı Halide Edip'le birlikte Anadolu'ya geçti. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Bakanlığı'na getirildi. Zaferden sonra İstanbul'da Ankara'nın Hariciye Murahhaslığını yaptı. İstanbul milletvekili iken Avrupa'ya gitti, İngiltere'de ilmi tetkiklerde bulundu. Türkiye'ye dönünce İslâm Ansiklopedisi tercüme ve tahrir heyeti başkanlığına getirildi. Tercüme ve telif eserleri mevcut. 1955'te İstanbul'da öldü.

27 - Lord Curzon (1859-1925). İngiliz siyaset adamı. 1886'da Avam Kamarası'na girdi. Hindistan Bakanlığı Müsteşarlığı, Dışişleri Bakan Yardımcılığı, Hindistan Genel Valiliği yaptı. Lordlar Kamarası Başkam oldu ve 1921'de Marki Unvanı aldı. Lozan Konfeİransında İngiltere'yi temsil etti. Musul ve Kerkük'ün bize geçmemesi için en çetin mücadeleyi o verdi. Avrupa ve Asya meseleleri konusunda birçok eseri bulunuyor.

28 - Tevfik Bıyıklıoğlu. İlk Cumhurbaşkanlığı genel sekreteri. Tarihçi, yazar, asker, diplomat. Mehmet Tevfik Bıyıklıoğlu 1889'da Çanakkale'de doğdu. Harp Akademisini bitirdi. Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi Harekat Şubesi reisliği yaptı. Lozan Konferansı'na da askeri danışman olarak katıldı. Moskova elçiliğinde bulundu. Türk Tarih Kuru-mu'nun da ilk başkamdir. Birçok çeviri ve telif eseri var. 1961 yılında Ankara'da öldü.

29 - Münir Ertegün. 1888'de İstanbul'da doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Çeşitli görevlerde bulundu. Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul hükümeti tarafından Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere gönderilen Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa kurulunda yer aldı. Ankara'da kalarak Milli Mücadele'ye yardım etti. Lozan'a da Hukuk Danışmanı olarak katıldı. Büyük gayret gösterdi. Bern elçiliği, Paris ve Washington büyükelçiliği yaptı. Washington'da 1944 yılında öldü. Cenazesi iki yıl sonra Missouri gemisiyle Türkiye'ye getirildi.

30 - Zekai Apaydın. 1877'de Bosna'da doğdu: Mülkiye Mektebini bitirdi. Çeşitli görevlerde bulundu. Birinci TBMM'ye Adana milletvekili olarak girdi. Eskişehir İstiklâl Mahkemesi üyeliği yaptı. Londra Konferansı ve Lozan Antlaşmasında bulundu. Lozan'da delegasyon danışmam idi. Tarım, Bayındırlık ve Milli Savunma Bakanlığı yaptı. Moskova büyükelçiliği görevinde bulundu. 1947'de İstanbul'da öldü.

31 - Mustafa Şeref Özkan. 1887'de Burdur'da doğdu. İstanbul ve Paris Hukuk mekteplerini bitirdi. Lozan Konferansına müşavir olarak katılan Özkan, TBMM'nin 2-5. dönemlerinde Burdur milletvekili olarak yer aldı. Osmanlı Meclis-i Mebusan'mda da bulunan Özkan, 1938'de öldü.

32 - Veli Saltık. (Burdur milletvekili).

33 - Şükrü Kaya. 1883'te İstanbul'da doğdu. Paris Hukuk Mektebi'ni bitirdi. 1913'de Bulgarlarla yapılan Halkların Mübadelemi Komisyonu ve Ege kıyısındaki Rumların iç kısımlara yerleştirilmesi işinin denetlenmesinde görev aldı. Sonra Buca Sultanisi'nde öğretmenliğe başladı. İzmir Müda-faa-i Hukuk Cemiyeti'ne girdi. Tutuklanıp İstanbul'a gönderildi. İstanbul'un işgal edilmesi üzerine İttihat ve Terakki üyesi olduğu gerekçesiyle Malta'ya sürüldü. Buradan kaçıp Avrupa'ya gitti. Sonra

da Anadolu'ya gelip Milli Mücadele'ye katıldı. Lozan Konferansı'na danışman olarak katıldı. İzmir Belediye Başkanlığı, Tarım, Dışişleri ve İçişleri Bakanlığı yaptı. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına karşı çıktığı için, CHP'nin genel sekreteri olmasına rağmen seçimlerde aday gösterilmedi. Birçok çeviri yaptı. 1927-1937 yılları arasında yaşanan olayları anlatan hatıratını "Sözlerim ve Yazılarım" adı altında derledi. 1959'da İstanbul'da öldü.

34 - Senüyyiddin Başak (İstanbul Evkaf Hukuk Müşaviri).

35 - Hamit Hasancan. (Kızılay "Hilâl-i Ahmer" Başkanı).

36 ~ Prof. Dr. Nihad Reşat Belger. (Paris Matbuat Mümessili). İktisatçı.

37 - Yahya Kemal Beyatlı. Ünlü şair 1884-1958.

38 - Ruşen Eşref Ünaydın. Ünlü yazarlarımızdan. (1892)'de İstanbul'da doğdu. Millî Mücadele'ye katıldı. Ha-kimiyet-i Milliye'de harp muhabirliği yaptı. Yazılarıyla Milli Mücadele'ye destek verdi. Milletvekilliği, Türk Dil Tetkik Cemiyet-i Umum Kâtipliği, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Tiran, Atina, Budapeşte elçiliği ve Roma, Londra ve Atina büyükelçiliği yaptı. 1959'da öldü.

39 - Nusret Metya. Dönemin Dışişleri Bakanlığı müşavirlerinden. Lozan Konferansı'na da danışman olarak katıldı.

40 - Şevket Doğaner (Yarbay), M.M. Vekâleti Deniz Dairesi Müdürü. Lozan'a danışman olarak gitti. Meclis'teki muhalefetiyle ünlü Trabzon Milletvekili Ali Şükrü'nün kardeşidir.

41 - Hüseyin Pektaş. 1883'te doğdu. O dönemde Robert Kolej'in ikinci müdürü ve Türkçe dersleri öğretmeniydi. Lozan Konferansı'na tercüman olarak katıldı, (bk. Nutuk, C. I, s. 248).

42 - Cavid Bey. Maliye eski bakanlarından. 1875'te Selanik'te doğdu. Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Ziraat Bankası'nda bir süre çalıştı. 4 yıl Darülmuallimin-i Âliye'de maliye ve ilm-i servet dersleri verdikten sonra

Selânik'teki Feyzi-ye Mektebî'ne müdür oldu. İttihat ve Terakki'nin önde gelen üyelerindendi. İkinci Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a geldi. Meclis-i Mebusan'ın birinci ve ikinci döneminde Selânik, üçüncü döneminde Biga milletvekili olarak bulundu. 1912'de Sait Paşa hükümetinde Bayındırlık, 1914'te de kısa bir süre Maliye Bakanlığı yaptı. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankasını kurdu. Talat ve İzzet Paşaların kabinelerinde Maliye Bakanlığı yaptı. Mütareke döneminde İttihatçıların yargüan-maya başlamasıyla Avrupa'ya kaçtı. Divan-ı Harb-i Örfî tarafından gıyabında 15 yıl hapse çarptınıdı. Ankara'ya döndü. 1921'de Londra Konferansı'na Türk delegesi olarak katıldı. Lozan'ın ilk döneminde mali danışman olan Cavit Bey, Fransızlarla yakın temas kurduğu b i elirleninc I e görevden alındı. İzmir'de Atatürk'e karşı girişÜen suikast Ue ilgili olduğu iddiasıyla tutuklandı, sonra da İstiklâl Mahkemesi tarafından idam edildi (1926). Türkiye'de ekonomiyi modem mânâda ilk ele alan odur.

43 - Fuat Ağralı. 1878'de Midilli'de doğdu. Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Kurtuluş Savaşı başlayınca Anadolu'ya geçti. Lozan Konferansına Türk delegasyonunun saymanı

olarak katıldı. İstanbul, Elâzığ milletvekilliği, Divan-ı Muha-sebât Reisliği ve 1934-1944 yılları arasında değişen üç ayrı kabinede Maliye Bakanlığı yaptı. 1957'de İzmir'de öldü.

44 - Yusuf Hikmet Bayur. Tarihçi ve siyaset adamı. 1891'de İstanbul'da doğdu. Kıbrıslı Kamü Paşa'nın torunudur. Galatasaray Sultanisi'nden sonra Paris Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. Kurtuluş Savaşı başlar başlamaz Anadolu'ya geçip Salihli cephesinde Kuvva-yı Mil-liye'ye katıldı. Lozan Konferansı'na danışman olarak katıldı. Londra, Belgrad elçiliklerinde çeşitli görevlerden sonra Kabil büyükelçisi oldu. Manisa milletvekili seçildi. İki defa Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği yaptı. Millî Eğitim Bakanı iken üniversite reformunu gerçekleştirdi. Çeşitli üniversitelerde Türk inkılâp Tarihi dersleri verdi. Fevzi Çakmak ile birlikte Millet Partisi'ni kurdu. Daha sonra DP'ye girdi. DP'den Manisa milletvekili seçildi. Dış siyaset, inkılâp tarihi ve çeşitli tarihi konularda birçok araştırma ve telif eseri mevcuttur. 1980 yılında öldü.

45 - Ali Şefik Bekman. 1886'da Trabzon'da doğdu. Mülkiye ve Paris Siyasi İlimler'den mezun oldu. Osmanlı Meclis-i Mebusanında

bulundu. TBMM 2. ve 3. döneminde Trabzon milletvekili olarak bulundu. Lozan'a danışman olarak katıldı. Maliye Bakanlığı Teftiş Heyeti Başkanlığı yaptı.

46 - Mustafa Zühtü İnhan. İktisat profesörlerimizden. 1881'de doğdu. Abdülhamit döneminde Rusya'ya kaçtı. Oradan da Berlin'e giderek tahsilini tamamladı. İkinci Meşrutîye I tin ilânı ile İstanbul'a gelerek Hukuk Mektebi'nde dersler verdi. Lozan Konferansına iktisadi danışman olarak katıldı. Ekonomi ile ilgili çeşitli eserleri mevcut. 1970 yılında öldü.

47 - Ahmet Cevat Emre. 1878 Girit doğumlu. Bir süre

Harbiye'de okudu. Dil kaleminde çalıştı. Lozan'da bazı alt komisyonlara kâtip olarak katıldı. TBMM'nin 4. ve 5. dönemlerinde Çanakkale milletvekili olarak bulundu.

48 - Ahmet Cevdet (İkdamcı). Meşhur gazetecilerimizden. Kaptan Paşa Rüştîyesi'ni bitirdikten sonra Tercüman-ı Ahval gazetesinde çalışmaya başladı. Aynı dönemde Hukuk Mektebi'ne devam ederek bitirdi. Sonra Takvim-i Vekayi yazı heyetinde yer aldı. Çeşitli memuriyetlerde bulundu. Sabah, Tarik ve Saadet gazetelerinde başyazarlık yaptı. Kurduğu İkdam gazetesinde, meşrutîyet sırasında İttihat ve Terakki iktidarına karşı başlattığı eleştirileri yüzünden 31 Mart hareketi başlar başlamaz Avrupa'ya kaçtı. Uzun müddet İsviçre'de kaldı. Ancak yazılarını göndermeye devam etti. Sade Türkçesiyle dikkatleri çekti ve Türk kültürüne hizmet verdi. 1935 yılında Matbuat Kongresi için geldiği Ankara'da kalp krizi geçirerek öldü. İstanbul Eyüp'de gömülüdür.

49 - Velid Ebuzziya, (Abdurrahman Velid Bey). Galatasaray ve Saint Benoit liselerinde öğrenim gördü. İstanbul Hukuk Mektebi ve Paris Siyasal Bilimleri'ni bitirdi. İlk yazılarını 1912'de Tasvir-i Efkâr'da yazdı. 1920'de, işgal kuvvetlerine karşı yazdığı sert yazıları yüzünden tutuklanıp Mal-ta'ya sürüldü. Dönünce Tevhid-i Efkâr gazetesini çıkardı. Millî Mücadele'nin İstanbul'daki Türk beşinci kolu mesabesindeki MM Grubu içinde yer alarak çeşitli hizmetlerde bulundu. Yazılan ile de Milli Mücadele'yi destekledi. Lozan'dan sonra, hükümete yönelttiği bazı sert eleştirilerinden dolayı

İstiklal Mahkemesi'ne verildi ancak aklanarak beraat etti. 1934 yılında Zaman Gazetesi'ni kurdu. 1943'te kendini emekliye ayırdı! 1945'te öldü.

50 - Hüseyin Cahit Yalçın. 1874 yılında Balıkesir'de doğdu. Mülkiyeyi bitirdikten sonra basın hayatına atıldı. Çeşitli memuriyetlerde bulundu. Roman yazmaya da aynı yıl* Forma: 26

larda başladı. Mektep dergisini çıkardı. Edebiyat-ı Cedide topluluğu içinde yer aldı. Servet-i Fünun'da çeşitli hikâyeler, sanat ve edebiyat yazılan yayınladı. Fransız İhtilâli ile ilgili bir çeviriden dolayı dergi kapatıldı. Meclis-i Mebusan'a seçildi. Meclis'e başkanlık yaptı. İngilizler tarafından Mal-ta'ya sürüldü. Malta sürgünü sırasında Fransızca yanında İtalyanca ve İngilizce de öğrenerek sosyoloji alanına yöneldi.

31 MarMart vakasında matbaasıJbasüansHüseyin Cahit baada olmadığı için kurtuldu. O tarihlerden itibaren Fransız İhtilâli çerçevesinde önce hürriyet, eşitlik gibi kavramları, Cumhuriyet döneminden itibaren de sosyalizmi savundu. Yeniden yayınlamaya başladığı Tanin gazetesinde sert yazılar yazdı. İstiklâl Mahkemesi tarafından Çorum'a sürüldü. Dilde sadeleşme, daha doğrusu arı Türkç l e için yoğun mücadele verdi. Dilde devrim değil, evrim olabileceğini savundu. Çok sayıda telif, tercüme eserleri, makale ve yazıları, roman ve hikâyeleri mevcuttur. 1957 yılında vefat etti. 5. ve 6. dönemlerde Çanları, 7-8. dönemde İstanbul, 9. dönemde de Kars milletvekili olarak TBMM'de bulunmuştu. Lozan'da İnönü aleyhtanydı, hayatının sonunda "İnönücü" oldu.

51 - Al- Ali Naci Karacan. Gazeteci, yazar.61896 yılınd tanbul'da doğdu. Galatasaray Sultanisini bitirdikten sonra Tasvir-i Efkâr Gazete : sinde çalışmaya başladı. Tasvir-i Efkâr ve Vakit gazetelerinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Necmettin Sadak, Kazım Şinasi ve Falih Rıfkı Atay ile birlikte 1918'de Akşam gazetesini çıkarmaya başladı. Milli Mücadelede Anadolu'd ! aki hareketleri destekledi. İnkılap, Politika ve Tan gazetelerini çıkardı. Çok partili döneme geçildiği sırada Milliyet Gazete ! si'ni kurdu (1950). 194011 yıllarda bir ara İsviçre'de basın ataşeliği de yapan Karacan, 1955'te öldü.

52 - Necmettin Sadak. Gazeteci ve siyaset adamı. 1890'da İsparta'da doğdu. Galatasaray Sultanisi ve Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni

bitirdi. Bir süre Telif ve Tercüme Kurulu'nda çalıştı. Darülfünun'da sosyoloji okuttu. Ziya Gökalp'ten sonra aynı kürsüye müderris (prof.) olarak atandı. Vakit'teki yazılarıyla basında adını duyurdu. Arkadaştan Ali Naci Karacan, Falih Rıfkı ve Kâzım Şinasi ile çıkardıkları Akşam gazetesindeki yazıları ile Millî Mücadele'ye destek verdi. 1927'den 1950'ye kadar Meclis'te bulundu. Cenevre Silahsızlanma Konferansı ve Montreux Boğazlar Antlaşmasına Türk delegesi olarak katıldı. Haşan Saka ve Şemsettin Günaltay hükümetlerinde Dışişleri Bakanlığı yaptı. 1950'de politikayı bıraktı ve Akşam gazetesinde baş yazarlık yapmaya başladı. 1953'de New York'ta öldü.

53 - Ahmet İhsan Tokgöz. Gazeteci, yazar, yayıncı ve siyaset adamı. 1866'da Erzurum'da doğdu. Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra Hariciye Nezareti Tercüme Kalemî'n-de çalıştı, 1890 yılında Alem matbaasını kurdu ve Edebiyat-ı Cedide akımının ünlü dergisi Servet-i Fünun'u çıkarmaya başladı. İkinci Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar öğretmenlik yaptı. 1919'da Avrupa'ya giderek Heyet-i Temsiliye'nin fikir ve amaçlarını Avrupa kamuoyuna duyurmaya çalıştı. Lozan Barış Konferansı sırasında Lozan'daki Türk Basın Bürosu'nun başkanlığını yaptı. 1931 yılında Ordu milletvekili olarak Meclis'e girdi. Hatıra türü birçok eseri var. Jules Verne'nin romanlarını ilk dilimize çeviren Ahmet İhsan'dır. 1942 yılında öldü.

54 - Metr Salem. Selânik Dönmesi diye bilinen Yahudi grubundandır. Maliye ve hukuk sahasında, Osmanlı devlet ricalî üzerinde büyük tesiri olmuştur. Özellikle Talat Paşa ile iyi ilişkiler kurmuş, devletin birçok sırrına vâkıf olmuştur. İsrail Devleti'nin gerçekleştirilmesi için Emmanuel Karasu'dan sonra en çok gayret sarfetmiş Yahudilerdendir. İstanbul'da Selânik Bankası idare azası iken, İstanbul'un işgaliyle, öteden beri emellerine hizmet ettiği İtalya'ya gitti. Lozan'a da İtalyanların mali ve hukuki danışmanı olarak katıldı.

55 - Karasu Efendi (Emmanuel). Selânik Dönmesi (Yahudi asıllı) Türk siyaset adamı. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra Selânik'te avukat olarak çalışmaya başladı. "Makedonia Risorta" adlı Mason locasının "üs-tad-ı azamî" oldu. İttihat ve Terakki Fırkasının Selânik şubesine girerek, cemiyetin Mason localarıyla ilişkisini ve Masonların cemiyete sızmasını

sağladı. İkinci Meşrutiyet döneminde iki dönem Meclis-i Mebusan'da bulundu. Filistin'de Yahudilere yer kapmak için büyük faaliyetlerde bulundu. Bütün ısrarlarına rağmen, bu tür tekliflerine ehemmiyet vermeyen ve onu sürekli tard eden Sultan Abdülhamid'e, tahttan indirildiğini bildirmek üzere giden kurulda o da vardı. İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Partisi'nin en önde gelen şahsiyetlerinden biri oldu. Partide istediği şeyi yaptırıyordu. Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz kendisini İaşe Müfettişliğine tayin ettirerek, hudutsuz bir servet edindi. 1919'da İtalya'ya kaçtı ve Trieste'ye yerleşti. Lozan'da da yıllarca sömürdükleri Osmanlı'dan sonra, yeni teşekkül eden genç Türkiye Cumhuriyeti'nden pay almak için büyük çaba harcadı. 1934'te Trieste'de öldü.

56 - Talat Paşa. Son sadrazamlardan. 1874'te Edirne'de doğdu. Edirne Askeri Rüşdiye'sini bitirdi. II. Abdül-hamid'e karşı yürütülen faaliyetlere katıldığı için tutuklandı ve bir süre sonra Selânik'e sürgün edildi (1898). Burada Hukuk Mektebi'ne devam ettiyse de bitiremedi. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (sbnra İttihat ve Terakki aldım aldı) kurucuları arasında yer aldı. Emmanuel Karasu Efendi'nin teşvikiyle Selânik Mason Locası'na girdi. Gizli faaliyetlerinin tesbit edilmesi üzerine Anadolu'ya sürülmek istendiyse de Hüseyin Hilmi Paşa'nın araya girmesiyle kurtuldu. İstanbul'a geldi ve el altından İttihat ve Terakki'yi burada da teşkilatlandırdı. Abdülhamid'in tahttan indirilip İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle Edime mebusu oldu. Tahttan indirme hadisesinde bilfiil ciddi faaliyetleri oldu. İkinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırı oldu (1909 - 1911). İttihat ve Terakki Partisi'nin Kamil Paşa hükümeti zamanında Edirne'nin Bulgarlara bırakılacağı söylentisi üzerine Babıâli baskınını düzenleyenler arasında bulundu. İkinci Balkan Sa-va-şı'yla Edirne'nin geri alınmasıyla İstanbul'da yapılan barış görüşmelerinde Osmanlı Başdelegesi olarak katıldı. 1913'te Sait Halim Paşa'nın Sadrazamlığı ile birlikte, Osmanlı'nın bütün kaderini etkileyecek olayların hazırlayıcısı ve yönlendiricisi üç kişiden biri oldu. (Enver Paşa-Talat Bey ve Cemal Paşa). Bu üçünün siyaseti, devleti Birinci Cihan Sava-şı'na götürdü. 2 Ağustos 1914'de Dahiliye Nazır olarak hükümetten habersiz Almanlar I la yaptığı ittifak, koca imparatorluğun yok olma senedi oldu. 1917'de Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi akabinde yapılan Brest-Litovsk barış görüşmelerine başdelege olarak katıldı. Sultan Reşad zamanında üstlendiği vezirlik

rütbesini Mehmet Vahdettin zamanında da sürdürdü. Osmanlı'nın yenildiği anlaşılınca barışı engellemek için istifa etti (8 Ekim 1918). Mondros Mütarekesinin ardından toplanan İttihat ve Terakki genel kongresinde istifa ettiğini açıklayıp bir Alman denizaltısıyla önce Rusya'ya sonra da Almanya'ya kaçtı. Berlin'e yerleşti. Burada, Sovyetler Birliği'nde Türk birliğini canlandırmaya çalışan Enver Paşa ve Afganistan'ın hizmetine giren Cemal Paşa ile haberleşiyordu. Mustafa Kemal Paşa ile de mektuplaştı. Enver Paşa'nın aksine, Anadolu'daki uyanışa karşı müsamahakâr davranıp, hemen el konması konusunda acele edilmemesi gerektiğini savundu. Berlin'de, 15 Mart 1921'de oturduğu evin yakınında Bogomon Tayleryan adlı bir Ermeni tarafından vurularak öldürüldü.

57 - Maurice Cesar Josephe Pelle. Fransız generali. Politeknik okulundan topçu subayı olarak mezun olduktan sonra çeşitli görevlerde bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Kurmay Başkan Yardımcılığı'na, ardından da Kurmay Başkanlığı'na getirildi. Önce 135. Piyade Tümeni, ardından da 5. Kolordu Komutanlığına getirildi. Çekoslovakya'daki Fransız kuvvetleri komutanlığını yaptıktan sonra (1919), 1921'de Fransa'nın Olağanüstü Komiseri olarak İstanbul'a gönderildi. Lozan Barış Konferansı'nın ikinci devresine Fransız Başdelegesi olarak katıldı. Konferans'ta Lord Curzon'un yerini aldı. Barışın imzalanmasında büyük katkısı oldu. Muahedeye Fransa adına imza koydu. 1924'te öldü.

58 - Muhtar Çilli. Nafia Vekâleti eski müsteşarlarından. 1871'de Rize'de doğdu. Osmanlı Meclis-i Mubusan'ı'nın 4., TBMM'nin 2. dönemlerinde Rize milletvekili olarak bulundu. İsmet İnönü Kabinesi'nde de Bayındırlık Bakanlığı yaptı. 1958 yılında vefat etti.

59 - Ankara İtilafnamesi Türk Milli Kurtuluş Mücadelesinin kendisini tam anlamıyla dünyaya ispatlaması, Anadolu'da düştükleri bataktan biran önce kurtulmayı isteyen Fransızların gözünü açtı ve onları Türkiye Büyük Millet Meclisi ile anlaşma yapmaya mecbur etti. Bu amaçla Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı Franklin Bouillon'u Ankara'ya gönderen Fransa sonunda 20 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti ile Ankara İtilafnamesini imzaladı. Esas metni, Düstur, 3. Teşvil, Cilt 2, s. 152-171'de yer alan bu anlaşma ile TBMM ile Fransa arasında savaş hali resmen sona erdi.

Fransa Güney Anadolu'dan çekildi ve Türkiye-Suriye sınırın çizildi. Yalnız İskenderun bölgesi Suriye sınırları içinde bırakılmakla beraber, 7. maddeye göre burada özel bir idare kurulacak ve Türklere milli kültürlerini geliştirmek için her türlü kolaylık sağlanacaktı. Resmi dil Türkçe olacaktı.

Ankara İtilafnamesi, Birinci Dünya galiplerinden olan Fransa ile yeni kurulan Ankara Hükümeti arasında aktedil-mekle, ilk defa büyük bir Avrupa devleti, Türkiye Cumhuriyetini resmen tanımış oluyordu. Bu aynı zamanda Misak-ı Milli'nin de kabulü anlamına geliyordu.

60 - Seliye: İlerdeki sayfalarda da görüldüğü gibi, Batı-lılar, Osmanlı'dan kaptıkları kapitülasyonları elden çıkarmamak için her türlü yola başvurdular. Özellikle mesele Musul, Kerkük ve bu havalideki petrol olunca, Türk heyetini ziyaretler daha da artacak, çeşitli entrikalar çevirilecek ve Türk heyetindeki bazı danışmanların görevden alınıp Lozan'dan uzaklaştırılması gerekecek. Başlangıçta kadın gönderen büyük şirketler, genç Türk devletinden birtakım imtiyazlar koparmak için sonunda işi tehdiye kadar vardıracaklar. Seliye bunlardan sadece biridir. İleriki sayfalarda bunun değişik örnekleriyle karşılaşılacak.

61 - Prens Sabahattin. Türk siyaset adamı ve sosyolog. 1878'de İstanbul'da doğdu. II. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğlu olduğu için Prens diye anıldı. Bir Batılı gibi eğitim gördü. Babası Mahmut Celaiettin Paşa ve ağabeyi Prens Lütfullah ile birlikte 1899'da Avrupa'ya kaçtı. Avrupa'da Abdülhamit aleyhtarı faaliyetlerin içinde ve önünde yer aldı. Bir süre babasıyla birlikte Mısır'da kaldıktan sonra Paris'e gitti ve yerleşti. Science Sociale (İlm-i içtimai, toplum-bilim, sosyoloji) mektebinin ileri gelenlerinden olan Edmond Demoulin ile tanıştı ve onun etkisi ile ilm-i içtimai sahasında kendisini yetiştirdi. Toplum ve siyaset hakkında fikir ileri sürecektir formasyona ulaştı ve Osmanlılarda toplumun gelişebilmesi için "teşebbüs-i şahsi" (özel teşebbüs)'nin gelişmesi gerektiğini, yönetimin de "adem-i merkeziyetçi" İngiliz, Amerikan sisteminde olduğu gibi eyalet yönetimi olması gerektiğini savundu.

Osmanlı toplumu için son derece yeni olan hatta duyulmamış tezler ve fikirler ileri sürdü. Toplumun yapısı değiştirilmedikçe reformların bir sonuç vermeyeceğini savunan Prens Sabahattin, Osmanlı insanının memur gibi değil girişimci gibi yetiştirilmesi gerektiğini belirterek, bunun da bireyciliği

esas alan eğitimle gerçekleşmesinin mümkün olduğunu ileri sürdü. Babası ve ağabeyi ile birlikte Avrupa'daki Türk aydınlarını bir araya getirdi. Sonradan Jön Türkler diye anılacak bu hareketin ilk kongresini de 1902'de Paris'te yaptı. Bu kongrede Osmanlı'ya dışardan müdahale edilip edilmediği gibi konular bile tartışıldı. İttihat ve Terakki Fırkası ile ters düşmeleri de bu kongrede ve tartışmalardan sonra başladı. Prens Sabahattin bir yandan da Avrupa'da yayınlanan Meşveret ve Terakki gazete ve dergileriyle fikirlerini yaymaya çalışıyordu. Prens Sabahattin'in Ademi-Merkezi-yetçilik fikrinin Osmanlıyı dağılmaya götüreceğini savunun İttihat ve Terakki Fırkası'nın karşıtı olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Prens Sabahattin'in görüşlerine önem veriyordu. İkinci Meşrutiyet ilân edilince Türkiye'ye geldi. Fikirlerini yaymaya devam etti. Taraftarları da aleyhtarları da çoğaldı. Yeni nesil üzerinde büyük tesirler uyandırdı. Ancak Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine yeniden Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldı. 1918'e kadar orada kaldı. 1918'de İstanbul'a geldi, yazılarıyla Milli Mücadele'yi destekledi. 1924'te Osmanlı Hanedanı yurt dışına sürülünce İsviçre'ye yerleşti. Yoksulluk içinde hayat sürdü ve öldü (1948). Savunduğu tezleri konu alan eserleri mevcuttur.

62 - Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayı: 1912 yılında İttihatçıların Babıâli'yi basıp Nazım Paşa'yı öldürmeleri ve Kamil Paşa'yı Sadrazamlıktan indirerek yerine Mahmut Şevket Paşa'yı getirmeleri, İttihat ve Terakki Partisi'ne duyulan kin ve nefretleri ona yöneltti. Sadrazamlığa getirildikten bir yıl sonra muhalif bir grubun tertiplediği bir suikasta uğradı. 14 Haziran 1913 günü Harbiye Nezaretinden çıkıp Babıâli'ye giderken Beyazıt Meydanı'nda vurularak öldürüldü.

63 - Kâzım'ın, İttihat ve Terakkiyi devirmek ve Mahmut Şevket Paşa'yı ortadan kaldırmak için giriştiği bazı faaliyetleri oldu. Bunlardan biri de Mahmut Şevket Paşa'nın yerine Kâzım Paşa'yı getirmektir. Mahmut Şevket öldürüldü ama bu İttihat ve Terakkinin işine yaradı. İttihat ve Terakki bu hadiseden sonra iktidara destek veren parti değil, bizzat iktidar partisi oldu.

64 - Halâskârlar meselesi. Gelibolulu Kurmay Binbaşı Kemal (Şenkal) Bey. Kurtuluş Savaşı başlarında İstanbul Hükümetinin Jandarma Genel Kurmaylığını yapan Ali Kemal Paşa, Kurmay

Kolağası Kastamonulu Hilmi ve bazı za-bitan (subay) arkadaşlarının, gayri meşru saydıkları İttihat ve Terakki hükümetini iktidardan indirmek ve Meclis-i Me-busarfı dağıtmak maksadıyla kurdukları örgüt. Bu örgüt gayesi doğrultusunda birçok olay gerçekleştirmiş, hatta kısmi başarılar bile elde etmiştir. Ancak 1912’de Balkan savaşlarının patlak vermesi ve ardından Babıâli baskınının gerçekleşmesi örgütü zor durumda bıraktı. Bunu fırsat bilen İttihat ve Terakki, örgütü dağıttı.

65 - Dr. Lütfî Özsoy.

66 - Şerif Paşa. Kürt Sait Paşa'nın oğludur. 1865'te İstanbul'da doğdu. Galatasaray Sultanisi ve Paris Saint Cyr Harp Okulu'nu bitirdi. Stockholm büyükelçiliğinde bulundu. Büyükelçiliği zamanında Jön Türklere destek verdi. İkin-

ci Meşrutiyetin ilânından sonra Londra büyükelçiliğine tayin edilmediği için İttihat ve Terakki'nin aleyhine geçti ve Fransa ile aralarının bozulmasına çalıştı. Paris'te Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'm kurdu. Yayınladığı gazeteler ve yazdığı makalelerle İttihat ve Terakki'ye sert muhalefet yaptı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi ile ilgili bulunularak gıyabında idama mahkûm edildi. Kürt davasının savunuculuğunu yaptı. Sonra Mısır'a yerleşti, ömürünün son kısımlarını orada geçirdi ve Kahire'de öldü (1944).

67 - Al-mAhmet Rıza. Türk siyaset adamlarından.>5189 İstanbul'da doğdu. Galatasaray Sultanisi'ni ve Paris Grig-non Ziraat Mektebi'ni bitirdi. Çeşitli memuriyetlerde bulundu. Fransız İhtilâlinin 100. yıl dönümüne katılmak üzere gönderildiği Paris'te görevinden istifa edip orada kaldı. Fransız Pozitivistlerinden Pierre Lafitte'den dersler aldı. Jön Türklerle yakın ilişki kurdu. Sonradan İttihat ve Terakki adını alan Cemiyet-i Osmani'nin Paris şubesini kurdu ve cemiyetin ilk resmi organı Meşveret'i yayınlamaya başladı. Abdülhamit'e karşı uzlaşmaz bir muhalefet güttü. Jön Türk kongresinde adem-i merkezîyetçiliği savunan Prens Sabahattin'e karşı çıkıp en sert biçimde eleştiren ve müdahaleciliği red eden de odur. Zamanla İttihat ve Terakki içindeki etkisini kaybetti. İkinci Meşrutiyet'in ilanında İstanbul'a döndü ve İstanbul milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Hürriyetçiler arasında büyük bir etkisi olduğu için Meclis başkanlığına getirildi. İttihatçıların komitacı tavırlarına karşı çıktığı için onlarla sık sık anlaşmazlığa düştü, nihayet İttihatçılardan koptu. Birinci Dünya Savaşı başlarında ve yıllarında İttihat ve Terakki'ye karşı sert muhalefet yaptı. Önce Ayan azası, sonra da Ayan Meclisi Başkanı oldu. Mütareke ortamının dağıttığı cemiyet ve teşekkülleri toplayıp bir araya getirmek istediye de muvaffak olamadı. Vahdet-i Milliye Heyeti'ni kurdu ve başına geçti.

1919'da İstanbul'dan kaçtı ve Paris'e gitti. Burada Mondros ve Sevr'e karşı bildiriler yayınladı. Müdafaa-yı Hukuk, Kurtuluş hareketlerine bigâne kaldı. Cumhuriyetin ilânından sonra Türkiye'ye geldi. Tarihi rolünü tamamlamış bir emekli olarak yaşadı. Telif eserleri ve savunduğu konularla ilgili birçok makaleleri var. 193Q'da öldü.

68 - E-leflEleftheriosn Venizelos.ınYunanassiyasete ada 1864'te Girit Hanya'da doğdu. Girit'in bağımsızlık hareketini yönetti. 1910'da. Yunanistan Başbakanlığı'na getirildi. Bir hükümet kurup yetkileri sınırlayan anayasayı çıkardı. Yunanistan'ı çağdaştırmak için adli, idari ve ekonomik ıslahatlar yaptı. 1912 Balkan Pakti'na girerek, Balkan Savaşı'nda Türkiye'ye karşı savaştı. 1913'te Londra antlaşmasıyla Gi-rit'in Yunanistan ile birleşmesini sağladı. Birinci Dünya Savaşı başında tarafsız kalmaya çalıştıysa da Çanakkale çıkarması sırasında asker vereceğini vaad etti. Bu da Kral Kos-tantinos ile aralarının açılmasına sebep oldu ve kral onu görevden aldı. Yapılan seçimlerde yeniden iktidara geldi. Kral onu yeniden istifa etmek zorunda bıraktı, o da Selânik'i müttefiklere işgal ettirdi. Atina'da ayrılıkçı bir hükümet kurdu. Sonunda Konstantinos tahttan indirildi ve Venizelos yeniden Atina'ya döndü ve Bulgaristan'a savaş ilan etti (1917). Bundan sonra her fırsatta Megaġo İdea (Büyük Yunanistan)'! gerç I ekleştirmeye çalıştı. Anadolu'da başlattığı Milli Mücadele ile Sevr'i tanımadığını söyleyen Mustafa Kemal'i buna zorlamak için Loyd George'un teşvikiyle Anadolu'ya saldırdı. Uğradığı hezimet onu gözden düşürdü. Paris'te suikaste uğradı, yaralı kurtuldu. Bundan sonra hayatı iktidar ve istifalarla geçti. 1930'da Ankara'yı resmen ziyaret etti. Ülkesindeki kötüye gidişi durduramadığı için gözden düştü. 1935'de Girit'te bir güç gösterisine girişti, bağımsızlık ilân etti ama sonunda Paris'e kaçmak zorunda kaldı. Lozan'da Caclamano ile birlikte Yunanistan'ı temsil ettiler. 1936'da Paris'te öldü.

69 - Sir Charles Harrington. İngiliz generali. 1872'de doğdu. Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa'daki İngiliz ordusunun kurmay başkanlığını yaptı. Savaşın sonunda generalliğe yükseldi. 1918'de İngiliz İmparatorluğu Genel Kurmay Baş-kanlığı'na getirildi. Mondros ateşkes anlaşmasının imzalanması ve İstanbul'un işgal edilmesi üzerine İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na atandı (1918-1923). Daha sonra Sir ünvanı verilen Harrington 1940'ta Londra'da öldü.

70 - Sir Somerset Arthur Gouch Caithorpe. İngiliz Amirali. 1864'te doğdu. Çeşitli ülkelerde askeri atışe olarak görev yaptı. İkinci Kruvazör Filosu Komutanlığı'na sonra da Deniz Bakanlığı Müsteşarlığı'na getirildi. 1917'de Akdeniz Donanması Komutanı olarak Osmanlı delegeleri ile Mondros Ateşkes Antlaşması'm imzaladı (30 Ekim 1918). İşgalde İstanbul'da İngiliz yüksek komiseri oldu. 1925'te büyük amiralliğe yükseldi, Sir ünvanı aldı. 1939'da öldü.

71 - Galip Bahtiyar. Batı Trakya liderlerinden. Osmanlı'nın, özellikle Birinci Balkan Savaşı sırasında Bulgarların Edirne'yi işgal etmeleri üzerine bir daha Balkanlara çıkamayacağı kanaati yaygınlık kazanınca, Balkanlarda, özellikle Batı Trakya'da kalan Türkler, birliklerini muhafaza etmek için silaha sarıldılar. Batı Trakya'yı Rumlara veya Bulgarlara bırakmamak için mücadele verdiler. Bir ara muhtarlıklarını bile ilan ettiler. Lozan Konferansı başlamadan önce, dünyadaki genel hava, bu bölgede Türklerin çoğunlukta olduğu ve bir plebisit yapılması halinde Türklerin çoğunluğu alacağı merkezinde idi. Yunanistan bunu kırmak için çeşitli oyunlara girdi. Lozan Konferansı başlayınca Batı Trakya'dan bir heyet -ki başlarında Batı Trakya liderlerinden Galip Bahtiyar bulunuyordu - haklarının unutulmaması için Lozan'a geldiler, ancak anlaşılmayan sebeplerden dolayı Türk delegelerinden fazla hüsnü kabul görmediler.

72 - Uşi Muahedesi. 1911-1912 Osmanlı-İtalyan savaşına son veren barış antlaşması (Uşi Muahedesi) Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine (8 Ekim 1912) Trablusgarp savaşına son vermek zorunda kalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi İtalya'dan barış istedi. İtalya'nın buna olumlu cevap vermesi üzerine İsviçre'nin Lozan şehrinin limanı olan Ouchy (Uşi)'de bir araya gelen İtalyan ve Türk delegeleri 4 parçadan oluşan bir barış imzaladılar. Buna göre Osmanlı Trablusgarp ve Bingazi'yi, İtalya da 12 Adalar derhal boşaltacaktı. Osmanlı boşalttı ama, İtalya Yunanlılar işgal edecek diye boşaltmadığı gibi, üstelik sonradan kendi topraklarına kattı. Sonuçta hem Kuzey Afrika hem adalar elden çıktı.

73 - Çiçerin (Tchitcherin, Georgiy Vasiliyeviç). 1872'de doğdu. Sosyalist olduğu için 1907 yılında: Çarlık Rusyasından kaçtı. Önce Almanya'ya sonra da İngiltere'ye gitti. 1918'de İngilizler tarafından sınır dışı edilince yeniden Rusya'ya döndü. Menşevik iken Bolşevik oldu. 1918'de

Troçki'den sonra Dışışleri Bakanı oldu. 1922'de Cenova Konferansı'na katıldı. Almanlarla Rapallo Antlaşmasını imzalayarak, Rusya'nın Ekim devriminden sonra ilk defa milletlerarası siyasette yer almasını sağladı. Lozan'da Boğazlar meselesinde, Rusya'nın menfaatlerine daha uygun gördüğü için kontrolün tamamen Türk hakimiyeti altında olmasını savundu. 1930'da görevden alındı. 1936'da öldü.

74 - Varovski:

75 - Hristiyan Rakovskiy. Bulgar asıllı Sovyet siyaset adamı. 1873'de Kotel'de doğdu. 1893 Uluslararası Zürih Konferansına Bulgar Delegesi olarak katıldı. Romanya'daki 1905-1906 grevlerinde büyük rol oynadı. Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'na karşı çıktığı için tutuklandı. 1917 sonunda kaçıp Rusya'ya gitti. Bolşevik Partisi'ne girdi.

1918-1923 yılları arasında Ukrayna Halk Komiserleri Konsey Başkanlığını yürüttü. Komünist Enternasyona I lin kurulması faaliyetlerine katıldı. Londra ve Paris büyükelçiliği yaptı. 1927'de Troçkicilerin suçlanıp, partiden çıkarılmaları sırasında o da nasibini aldı ve sürüldü. Stalin zamanında yeniden yönetime yaklaştı, partiye alındı ancak kısa bir süre sonra yeniden partiden atıldı. Büyük Moskova duruşmalarında yargılandı ve 25 yıl hapse çarptırıldı. Hapiste öldü. Ne zaman öldüğü kesin değil (1941 ?).

76 - Nöyyi (Neuilly-sur-Seine) Muahedesi. 27 Kasım 1919'da müttefikler üe Bulgaristan arasında yapılan banş antlaşması. Bu anlaşma ile Bulgaristan Birinci Dünya Sava-şından üç önemli kayıpla çıktı: Birincisi toprak kaybı, Batı Trakya, Dobruca ve Makedonya'daki bazı eyâleder Bulgaristan'dan alınarak Yunan ve Sırlara verildi. İkincisi askeri kayıplardı. Bulgaristan ordu ve polis gücü azaltılıp sınırlandırıldı. Üçüncüsü de mali kayıplardı ki savaş tazminatı ödedi.

77 - Bekir Sami. Milli Mücadele yıllarında Hariciye Vekilliği (Dışışleri Bakanlığı) yapmış siyaset adamlarımız-dandır Galatasaray Sultanisi'ni bitirdi. II. Abdülhamit döneminde çeşitli memuriyetlerde bulundu. İkinci Meşrutie i tin ilânın (1908)'dan sonra çeşitli illerde valilik yaptı. Trabzon Valiliği sırasında isim yaptı. TBMM'nin ilk döneminde Tokat milletvekili olarak bulundu. Bir ara Dışışleri Bakanlığı yaptı. 1921'de Londra'da toplanan konferansa Türkiye adına Hariciye Vekili olarak Bekir Sami Bey katıldı. Ancak imzaladığı mukaveleler Misak-ı Milli ve Milli Kurtuluş Mücadelesi ruhuna ve amacına aykırı olduğu için, TBMM tarafından onaylanmadığı gibi, kendisi de görevden alındı. Dr. Rıza Nur işte bu anlaşmalar için "Bekir Sâmi'nin rezaleti" demektedir. 1932'de öldü.

78 - Franklin Bouillon. Fransız gazeteci ve siyaset adamı. 1870'de doğdu. 1910-1919 ile 1923-1936 yıllarında milletvekilliği yaptı. Devlet Bakanlığı görevinde bulundu. 1921-1922 yıllarında Türkiye'ye geldi. Fransız hükümeti adına TBMM hükümeti ve Mustafa Kemal ile görüşmeler yaptı. Türkiye ile Ankara İtilafnamesi'ni imzaladı. Ankara'da yapılan bu müzakere (bk. 69 nolu dipnot) Lozan Barış Kon-feransının oluşmasında rol oynayan sebeplerden biridir. Bouillon 1939'da öldü.

79 - Cemal Hüsnü Taray. Türk diplomatlarından. 1895'de Bitlis-Ahlat'ta doğdu. Lozan Sosyal ve Siyasal Bilimler Fakültesinde okudu. Ticaret Fakültesi Bankacılık bölümünü de bitirdi. Çeşitli kamu hizmetlerinde görev aldı. 1923-1931 ile 1935-1939 yılları arasında Bolu ve Gümüşhane milletvekili olarak TBMM'de bulundu. 4. İnönü kabinesinde bir süre Milli Eğitim Bakanlığı yaptı. Roma, Atina ve Tahran Büyükelçiliklerinde bulundu, 1955'de öldü. Roma elçisi iken bir İtalyan tenorundan tokat yemesi skandal oldu.

80 - Sir Charls Vere Ferrars Townshend. İngiliz generali. 1861'de doğdu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak Cephesi'nde Kûtü'l-Emmare'yi alan tümeni Türk Ordusu tarafından kuşatıldı. Giriştiği yarma hareketleri başarılı olamayınca emrindeki 13 bin 309 kişiyle teslim olmak zorunda kaldı (1916). Esirliği sırasında Heybeli ve Büyükada'da oturmasına izin verildi (1916-1918). İzzet Paşa Hükümeti mütarekeye karar verince - e onu aracılık yapması için Mondros'a gönderdi (Ekim 1918). Mütarekeden sonra bir Türk dostu olarak Londra'da Türklerin haklarını savundu. Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya çağrılan Townshend, hükümetinin karşı çıkmasına rağmen Ankara'ya gelmekten çekinmedi. 1922 Temmuz'unda geldiği Türkiye'de Konya'da Mustafa Kemal ile görüştü. Irak'ta esir düştüğü savaşla ilgili anılarını yayınladı. 1942'de Paris'te öldü.

81 - Rüstem (Keidani).

82 - Dr. Nansen (Fridjof). Norveçli kâşif. Kuzey Kut-bu'nu keşfetmek için büyük çaba harcadı. Eskimoların hayatını inceledi ve ilk defa 86.14 enleme kadar ulaştı. Daha ileriye gidemeyip döndü. Franz Josef adalarında mahsur kaldı. Jhansen adlı İngiliz kâşif tarafından kurtarıldı. Sonra da okyanus araştırmaları yaptı, ardından politikaya atıldı. Norveç'in İsveç'ten

ayrılmasında etkin rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün çabalarını insancıl faaliyetlere hasretti. Milletler Cemiyeti adına esirler mübadelesini gerçekleştirdi. 1920'de SSCB'ye gitti ve 500 bin esirin vatanına iade edilmesini sağladı. Nobel barış ödülü aldı. 1930'da öldü.

83 - Vani Mehmet Efendi. IV. Mehmet zamanında Hünkâr Şeyhi namıyla büyük nüfuz kazandı. Van'da doğdu. Boğaziçi'ndeki Vaniköy adını ondan alır. Vaizlik yaptığı İstanbul'da kürsü şeyhliği ve hitabetiyle büyük bir çevre ve servet edindi. Fazıl Ahmet Paşa'nın delâletiyle padişaktan büyük teveccüh gördü. Sonra çekemeyenlerinin hışmına uğradı ve görevinden azledildi. Saray'dan da uzaklaştırıldı. Bursa yakınlarındaki çiftliğine çekildi ve orada öldü. Mev'i-zeye dair eserleri mevcuttur.

84 - Nazım Paşa. Türk asker ve devlet adamı. Harbi-ye'yi bitirdi. 2. Ordu Komutanlığı ve Kamil Paşa hükümetinde Harbiye Nazırlığı yaptı. Ancak onun nazırlığa getirilmesi hükümetin düşmesine sebep olduğu için, Bağdat'a vali olarak atandı. Sonra Cebel-i Bereket civannı iskân ve ıslah eden Hassa Ordusu'nun başına getirildi. Balkan Savaşı patlak verince yeniden Harbiye Nazırlığı'na getirildi. Balkan Savaşı yenilgiyle sonuçlanınca muhalefetteki İttihat ve Terakki, Kamil Paşa hükümetini devirmek için, onu savaş suçlusu olarak ilan ettiler. Enver ve Talat beylerin (sonradan Paşa) düzenledikleri Babıâli baskını sırasında Yakup Cemil tarafından tabanca ile vurularak öldürüldü (1926).

85 - Noradonkyan (Osmanlı Maliye, Hariciye Nazırlıklarında). Ermeni asıllı olmasına rağmen Hariciye Nazırlığı'na getirilmiştir. Hariciye Nazırlığı'na getirildiği devlete ihanet etmiştir.

86 - Caningham. Müttefiklerin İstanbul'u işgal edip, İttihat ve Terakki mensuplarını yargıladıkları ve ekseriyetini Malta'ya sürgün ettikleri mahkemenin İngiliz yargıcu.

87 - Suggestion. Telkin.

88 - Muslihiddin Adil. Hukuk-ı Siyasiyye muallimi. Makedonya asıllı Yahudi dönmesi profesör. Lozan'da azınlıklar ve halkların mübadelesi konusu görüşülürken, Türk delegasyonu ile temasa geçip Makedonya'da kalan Müslüman ve Türklerin haklarının korunmasını

istemişti. Hadi-sât-ı Hukukiyye ve Siyasiyye adında bir hukuk dergisi yayımladı.

89 - Abdülhalim Çelebi. Konya Mevlânâ dergâhı post-nişinlerinden. 1874'te doğdu. TBMM'nin 1. dönemine Konya mebusu olarak girdi. Mevlevilerin Kurtuluş Savaşı'nı des-fteklemelerinde etkili oldu. TBMM'nin ilk başkan vekilidir. Lâikliğin ilânı ile tekke ve zaviyelerin kapatılması üzerine Suriye'ye gidip postnişinliğini orada sürdürdü. Atatürk öldükten sonra yeniden Türkiye'ye döndü ve (1945) de öldü.

90 - Mustafa Abdülhalik Renda. 1881 yılında Yan-ya'da doğdu. Mülkiye mektebini bitirdi. Kaymakamlık, mutasarrıflık ve valilik yaptı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Oradan Anadolu'ya gelen Renda, Millî Mücadele'ye katıldı. İktisat ve DahiCye müşteşarlığı yaptı. Konya ve İzmir Valiliği yaptıktan sonra

* Forma: 27

İzmir milletvekili olarak Mecii's'e girdi. 1924 yılında Maliye Vekili, 1927'de Milli Müdafaa Vekili (Savunma Bakanı) oldu. 1934'te CHP Grup Başkanı Vekili, 1935'te de TBMM Başkan I hğina seçildi. 1939'da Reisicumhur vekilliği yaptı. 1946'da Meclis Başkanlığından ayrıldı ve Haşan Saka kabinesinde Devlet Bakanlığı yaptı. 1948'de görevinden ayrıldı, 1957'de öldü.

91 - Besim Ömer Paşa (Akalin). Türk hekimlerinden. 1862'de doğdu. Askeri tıbbiyeyi bitirdi. Fransa'ya gönderildi. Ünlü doğum kliniklerinde çalıştı. Türkiye'ye dönünce ebe muallimi oldu. Kadın hastalıkları ve çocuk bakımı konularının kamuoyunda tanınıp benimsenmesinde büyük emeği geçti. Hastabakıcılık örgütünü kurdu. Hilal-i Ahmer (Kızı-lay)'i yeniden örgütledi. Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme Kurumu), Süt Damlası ve Veremle Mücadele gibi sosyal güvenlik ve sağlık kuruluşlarının kurucusu, yöneticisi oldu. II. Abdülhamit'e yakınlığı Sebebiyle 1908 İkinci Meşrutiyet ilân edilince rütbesi Albaylığa indirildi ama halk ona Paşa demeye devam etti. Sıhhiye Umum Müdürlüğü, Darülfünun Eminli# (rektörlük) yaptı. 1933'te kadro dışı bırakıldı. Bilecik'ten milletvekili seçilerek Mecii's'e

girdi. Türkiye’de ilk Tıp Yıllığı’nı yayınlayan da Besim Ömer Paşa’dır. 1940 yılında Ankara’da öldü.

92 - Mustafa Necati Bey. 1892’de İzmir’de doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi’nde okudu. Avukatlık yaptı. İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilince Balıkesir c ’ephesinde milli çetelere katıldı. Hüseyin Vasıf Çınar üe İzmir’e Doğru gazetesini çıkardı. TBMM’nin 1-3. döneminde bulundu. İstiklâl Mahkemesi’ne başkanlık, Doğu İstiklâl Mahkemesinde savcılık ve çeşitli bakanlıklar yaptı. 1929’da öldü.

93 - Nicolsohn, Sir Harold. İngiliz yazar ve diplomatı. 1886’da Tahran’da doğdu. Babası diplomat olduğundan gençliği İran, Orta Avrupa, Türkiye, Madrid ve Rusya’da geçti. Oxford’daki öğreniminden sonra Dışişleri Bakanlığı-ğlina girdi. Diplomatlık mesleği yanında sürekli roman, hatırat ve gezi türü eserler yazdı. Lozan’da Lord Curzon’un en has adamı, sağ kolu gibi idi. Evening Standart gazetesinde köşe yazarlığı yaptı. II. Dünya Savaşında Enformasyon Ba-kanhğı’nda çalıştı. 1941-46 yılları arasında BBC’de yöneticilik yaptı. 1953’te Sir ünvanı aldı. İçinde gezi notları ve hatırat türü eser de bulunan 125 kitap yazdı. 1968’de öldü.

94 - Mustafa Vasfi Süsoy. 1876’da Tokat’ta doğdu. Emekli piyade yüzbaşı iken, 44 yaşında 1. dönem Tokat milletvekili seçildi. 2, 3 ve 4. dönemlerde de Tokat milletvekili olarak Meclis’te bulundu. Dilekçe ve Milli Savunma Encümenlerinde görev yaptı. 1934’te öldü.

95 - Berlin Muahdesi (Antlaşması). 1877-1878 Türk Rus savaşı sonunda Berlin’de yapılan kongreden sonra imzalanan antlaşma. Bu kongrede, Ruslara bu alanlarda büyük nüfuz sağlayan Ayestafanos Antlaşması yeniden gözden geçirildi ve Büyük Bulgaristan üç kısma taksim edildi. Avrupa devletlerinin Rus nüfuzunu kırmak için yaptıkları kongrede Osmanlı bazı kayıplarının yanı sıra savaş tazminatı da ödemek zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti, savaş tazminatı olarak Rusya’ya 820.500.000 frank ödemeyi kabul etti ancak bu 350.000 frank taksitlerle ödenecekti. Osmanlı bu savaşta toprak kaybına uğradığı halde tazminat bölüştürülmemiş, tamamı Osmanlı’ya yükletilmişti.

96 - Ferit (Ahmet Ferit Tek). Türk gazeteci ve siyaset adamı. 1877’de Bursa’da doğdu. Harp Akademİsi’ni bitirdi.

Siyasetle meşgul olduğu için ordudan atılıp Trablusgarp'a sürüldü. 1900'de Fransa'ya kaçtı ve burada Siyasal Bilimler öğrenimi gördü. Ahmet Rıza (bk. 67 nolu dipnot) ile Paris'te işbirliği yapıp Meşveret'te yazılar yazdı. İkinci Meşrutîye I tin ilânıyla İstanbul'a geldi ve Meclis-i Mebusan'da başkâtip olarak çalışmaya başladı. Mülkiye'de siyasi tarih dersleri verdi. Balkan Savaşı patlak verince Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle Çatalca cephesinde bulundu. Üyesi olduğu İttihat ve Terakki'den çıkarılınca Milli Meşrutîyet Fırkası (Partisi)'nı kurdu. İfham gazetesinin başyazarlığını ve Türkocağı başkanlığı yaptı. Sonra gazetesi kapatıldı ve Sinop'a sürgün edildi. Savaş bitince Kiev başkonsolosluğuna tayin edildi. Damat Ferit kabinesinde Nafia Vekili oldu. Ekim 1919'da Milli Türk Fırkasını kurdu. Osmanlı Meclisine girdi. Meclis-i Mebusan'ın işgal kuvvetleri tarafından basılması üzerine Ankara'ya gitti. Fevzi Çakmak Paşa kabinesinde Maliye Bakanlığı yaptı. İstanbul'da ikinci defa İfham gazetesini yayınlarken Mustafa Kemal'in ilk beyannamesini basan ilk gazeteci olmasına rağmen sonradan Milli Mücadele aleyhtarı olarak suçlanmaktan kurtulamadı. 150'liklerle ilgili görüşmelerin TBMM'de sürdüğü sırada, Damat Ferit Paşa kabinesinde nazırken Miralay Refet Bey (Bele)'e çektiği bir telgrafta Mustafa Kemal'in aleyhine ifadelerle yer verdiği gazetelerde yayınlanınca z I or durumda kaldı. Bunun kendi aralarında bir şifre olduğunu söylediyse de o sırada fikren muhalif oldukları Refet Bele'nin onu yalanlaması üzerine bakanlıktan istifa etmek zorunda kaldı.

Ferit Tek, Mustafa Kemal Paşa'nın özel temsilcisi olarak gittiği Paris'ten istek üzerine Lozan'a gitmiş ve danışmanlık yapmıştı. Tek, İsmet İnönü kabinesinde de iki defa

İçişleri Bakanhğında bulunmuştu. Maliye Bakanlığından istifa ettikten sonra çeşitli büyükelçiliklerde bulundu. 1971 yılında 96 yaşında öidü.

97 - Topçu İhsan (Eryavuz). 1877'de Üsküdar'da doğdu. Harp Okulu'nu bitirdi. TBMM'nin 1 ve 3. döneminde Cebelibereket milletvekili olarak bulundu. Bir süre İstiklâl Mahkemesi başkanlığı yaptı. Fethi (Okyar) Bey kabinesinde yeniden kurulan Bahriye Vekilliği (Bakanlığı) yaptı. Onun döneminde onanmına karar verilen Yavuz zırhlısının tamir işinde yolsuzluklar yapıldığı ortaya atılıp da adı bu yolsuzluğa karışınca zor durumda kaldı. Fethi Bey kabinesi dağıldı ve İnönü kabine kurunca, Topçu

İhsan hakkında soruşturma açıldı. Soruşturma sonunda suçlu bulunarak Yüce Di-van'a sevk edildi. Yüce Divan da onu ağır hapse mahkûm etti. 1947'de öldü.

98 - Rıfat Paşa.

99 - Celalettin Arif Bey. 1875'te İstanbul'da doğdu. Hukuk Mektebi'ni bitirdi ve burada dersler verdi. Meclis-i Mebusan'ın son döneminde bulundu ve başkanlık yaptı. Meclis-i Mebusan'ın dağılması üzerine Ankara'ya gitti. Mec-lis'in birinci döneminde Erzurum milletvekili olarak bulundu. Meclis İkinci Başkanı seçildi. Bir süre Adalet Bakanlığı da yaptı. Sonra Meclis'ten izin atarak Erzurum'a gitti ve burada kendisini Erzurum ve çevresi genel valisi, diğer Erzurum milletvekili olan Hüseyin Avni Ulaş'ı da Erzurum Valisi ilân etti. Ankara'ya çağırılınca Kazım Karabekir Paşa'ya sığındı. Burada da rahat durmadı ve orduda yolsuzluklar yapıldığı yolunda Mustafa Kemal'e şikâyetlerde bulundu. Sonra Ankara'ya dönmesi emredildi. Ankara'da da bazı olaylara karışınca Roma Büyükelçiliği'ne atandı. Celalettin Arif, bir daha Türkiye'ye dönmedi. 1930'da Paris'te öldü.

100 - Hıdiv Abbas Hilmi Paşa. 1874'te İskenderiye'de doğdu. Son Mısır hıdividir. Balt i ida eğitim gördü. Mısır'ı İn-gilizler'in etkisinden kurtarmak için çaba harcadı. Osmanlı yanlısı bir tutum izliyordu. Birinci Dünya Savaşı başladığında hastalığı münasebetiyle İstanbul'da bulunuyordu. Yayınladığı bir bildiri ile Mısır ve Sudanlıları Osmanlı'nın yanında yer almaya çağırdı. İngiltere Mısır'ı koruması altına alınca onu görevden uzaklaştırdılar (19 Aralık 1914). Mısır, İn-gilizlerin koruması ile bağımsız olunca, Abbas Hilmi'nin amcası Hüseyin Kamil, sultan ünvanıyla onun yerine geçirildi. Abbas Hilmi'nin Mısır'a girmesi yasaklandı. Osmanlı Lozan'a kadar onun hıdivliğini tanıdı. Hayatının sonları Avrupa'da geçti. 1944'te Cenevre'de öldü.

101 - Emir Şekip Arslan (Suriyeli diplomat). Meclis-i Mebusan'ın son iki döneminde Suriye mebusu olarak bulundu.

102 - Caberizade İhsan (Suriyeli diplomat). Meclisli Mebusan'ın son dönemde Şam mebusu olarak bulundu. Arap milliyetçiliğinin canlanması için çaba harcadı.

103 - Suphi Nuri İleri. Yazar ve siyaset adamı. İstanbul Hukuk Mektebi ve Paris Siyasal Bilgiler'i bitirdi. Ağabeyi Celal Nuri İleri ile birlikte çıkardıkları İleri gazesini yönetti. Sosyalist Parti Genel Sekreterliği, Türkiye Sosyalist İşçi ve Çiftçi Partisi üyeliği yaptı. Lozan Konferansının ikinci dönemine danışman olarak katıldı. Cumhuriyetin ilânından sonra Müstakil ve Son Telgraf gazetelerini çıkardı. Elazığ İstiklâl Mahkemesi'nde fikirlerinden dolayı yargılandı ancak beraat etti. Yazılarıyla solu ve komünizmi savundu. 1945'te öldü.

104 - Nafi Paşa. Musul valilerinden.

105 - Said Zağlul Mısır Vafd Partisi kurucusu ve lideri. Mısır'ın İngilizlerin sultasından kurtulması için büyük çaba gösterdi. Mısır'ı İngilizler'den kurtarmak için Lozan'a gelmiş, Mısır'ın da Türkiye'nin yapacağı antlaşmanın kapsamında bağımsızlığına kavuşması için Türk murahhas heyetinden yardım istemişti. (Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı).

106 - Basri Dukakin. Dukakinzade Basri Bey. Arnavut liderlerinden. Meclis-i Mebusan'a Debre mebusu olarak girdi. İttihatçılara karşı idi. İttihat ve Terakki döneminde, yönetime karşı çıkıp isyan etti.

107 - Miralay Mehmet Sadık Bey. 1860'ta İstanbul'da doğdu. Meşrutiyet'in ilânında gösterdiği gayret ve İttihat ve Terakki Fırkası lideri olarak ünlüdür. Harbiye'den Süvari mülazımı olarak mezun oldu. Suriye ve Trablusgarp'ta bulundu. Daha sonra Trakya'ya geçti. Manastır Süvari Alayı Komutanı iken aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkası Manastır Şubesi Başkanı idi. Şemsi Paşa'nın vurulmasını, Müşir Osman Paşa'nın dağa kaldırılmasını temin eden, Saraya isyan telgraflarını yollayan odur. İkinci Meşrutiyetken sonra önde gelenlerinden olmasına rağmen, İttihat ve Terakki'nin Farmasonluğu ve Siyonistliği memlekete soktuğunu ileri sürerek partiden ayrıldı. Daha sonra da Hürriyet ve İtilaf Fırkasını kurdu. Babıâli baskınından sonra İttihat ve Terakki tekrar iktidara gelince Miralay Sadık Bey önce Paris'e, sonra da Mısır'a gitti. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar orada kaldı. İstanbul'a döner dönmez muhalifleri, aleyhine bir kampanya başlattılar ve onu vatan hainliği ile suçladılar. Bunun

üzerine 150'likler arasına alınarak yurt dışına sürüldü. 22 yü
Romanya'da, köylerde büyük perişanlıklar

içinde hayat sürdü. Ömrünün son dönemlerinde İsmet İnönü'nün emriyle Romanya'dan Türkiye'ye getirtildi. Ne var ki yurda duyduğu hasret onu çok yaşatmadı. Zaten çekmekte olduğu nefes darlığı, duyduğu heyecan ve hasret sebebiyle artınca İstanbul'a ulaşır ulaşmaz can verdi. Karacaah-met'e gömüldü (1940).

108 - Tahir Taner. Türk hukukçularından. 1883'te Eskişehir'de doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra bir süre Duyun-ı Umumiye'de çalıştı. Adliye Nezareti hesabına Fransa'ya gönderildi ve Sorbon'da hukuk tahsilini tamamladı. Dönüşünde çeşitli görevlerden sonra İstinaf Mahkemesi savcılığına atandı (1921). Hukuk Fakültesi ve Mülkiye'de dersler verdi. 1927'de İstanbul Hukuk Mekte-bi'ne dekan oldu. 1926'da Lahey Daimi Hakem Mahkemesi üyeliğine seçildi. 1955'de emekliye ayrıldı. Ceza Hukuku sahasında çeşitli eserleri mevcuttur. 1962'de İstanbul'da öldü.

109 - Hamdullah Suphi Tanrıöver. Türk yazar ve siyaset adamı. 1885'de İstanbul'da doğdu. Maarif Nazırı Abdül-latif Suphi Paşa'nın oğludur. Galatasaray Sultanisi'ni bitirdi. Çeşitli görevlerde bulundu, öğretmenlik yaptı. Darülfii-nun'da pedagoji derslerine girdi. Türk ve İslâm Güzel Sanatlar Kürsüsü'nü kurdu ve başına geçti. Türkçülük akımının öncülerindendir. Türkocağı başkanlığı yaptı (1913-1931). Meclis-i Mebusan'da bulundu. TBMM'ye seçildi. Maarif Vekilliği sırasında İstiklâl Marşı için yarışma açtırdı. M. Akif Ersoy'un eseri seçüdi. Türkocaklan kapatılınca Bükreş'e elçi olarak gönderildi. Burada Dobrucn. Basa- abya köylerinde yaşayan Gökoğuz (Gagavuz) Türk jü[riylekından ilgilendi. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk şi-'hrtkvi .çin Bükreş'te bir Türk mezarlığı kurdurdu (1935). Vur J;' Jö I nünce İstanbul milletvekili olarak yeniden Meclis'e girdi. DP kurulunca, o partiye girdi. Edebiyatta Milli Edebiyat temsilcileri arasında yer aldı. Hikâye, eleştiri, makale türü birçok eseri mevcut. 1966'da öldü.

110 - Bolu Ayaklanması. İstanbul hükümeti tarafından desteklenen Düzce olayları kısa sürede Bolu'ya sıçramış ve Ankara hükümetine karşı bir ayaklanma başgöstermişti. Bo-lu'dan başlayıp genişleyen ve Beypazan'nda

bir grubun daha katılmasıyla güçlenen isyancılar, Bolu Boğazı'nı tutan jandarmaları püskürtmeyi başardılar. İsyân bir anda Gerede ve Mucur taraflarına da sıçradı. Kısa sürede bütün bölgeyi etkisi altına alan isyanı bastırmak üzere Binbaşı Şemsettin ve Kaymakam Arif beylerin komutasındaki milli kuvvetler harekete geçirildi. Çeşitli yerlerde meydana gelen çarpışmalar sonucu Bolu, Hendek, Gerede ve bütün civarı isyancılardan temizlendi. Elebaşuları da yakalanıp idam edildi (26 Mayıs 1920).

111 - General Refet Bele. 188t'de İstanbul'da doğdu. Harp Akademisi'ni Kurmay Yüzbaşı olarak bitirdi. Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin Cephesi'nde savaştı. 1919'da 3. Kolordu Komutanı oldu. Mustafa Kemal ile birlikte Samsun'a çıkanlardandır. Millî Mücadele karşıtı grupların bastırılmasında büyük yararlıkları görüldü. Meclis-i Mebusanın son döneminde mebus olarak bulundu. TBMM'nin ilk döneminde de İzmir milletvekili olarak yer aldı. İki kez İçişleri Bakanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı yaptı. TBMM'nin kararıyla Trakya'nın teslim alınmasına memur edildi. Terakkiperver Fırkası'nda yer alınca eski itibarını kaybetti. İzmir suikastı ile ilgilendirilerek tutuklandı ancak, mahkeme tarafından aklandı. 1926 yılında bütün görevlerinden ve milletvekilliğinden istifa ederek sade bir hayat yaşamaya başladı. 1963'te öldü.

112 - Mimar Vedat. Dördüncü Vakıf İşham'm yapan Osmanlı son dönemi ünlü iki mimarından biri. (Mimar Ke-malettin ve Mimar Vedat.)

113 - Refik Koraltan. 1889 yılında Divriği'de doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Devlet emrine girerek savcılık ve milli emniyet müfettişliği yaptı. 1920'de Konya milletvekili olarak Meclis'e girdi. 5. döneme kadar aynı ilin milletvekili olarak görev yaptı. 5. dönemde seçilemedi ve Valilik yaptı. Sonra tekrar Meclis'e girdi. 1946'da DörtlÜ Takrir'i imzalayarak CHP'den ayrıldı ve üç arkadaşıyla birlikte Demokrat Parti'yi kurdu. 1950 Mayıs'ından 1960 Ma-yıs'ına kadar Meclis bakanlığı yaptı. 1960 ihtilali sonucu Yassıada'ya gönderildi. Burada yapılan yargılanmada idama mahkûm edildi ancak cezası daha sonra müebbetle çevi-rildi. Daha sonra genel af'a serbest kaldı. 1974'te öldü.

114 - İsmail Safa Özler. 1885'te Adana'da doğdu. Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Gazetecilik yaptı. TBMM'nin 1, 2, 4. döneminde bulundu. Maarif

Vekilliği yaptı. 1940'ta öldü.

115 - Haşan Fehmi Ataç. 1897'de Gümüşhane'de doğdu. Özel öğrenim gördü. MevJis-i Mebusan'm 2 ve 3, TBMM'nin 1-8. dönemlerinde bulundu. Tarım ve Maliye bakanlıkları, TBMM Başkan vekilliği yaptı. 1961'de öldü.

116 - Tevfik Kamil Koperler. Lozan Barış Konferansının ikinci dönemine Türk delegasyonunun "Umumi Kâtibi" olarak katıldı.

117 - Brest-Litovsk Antlaşması. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan ve Rusya arasında yapılan antlaşma (2 Aralık 1917-3 Mart 1918). Bu antlaşma gereği Rusya, Batum, Ardahan, Kars'ı Osmanlı'ya bıraktı.

118 - Muharrem Kararnamesi.

119 - Hidayet (Lozan, ikinci dönemde kâtip).

120 - Bern Mukavelenamesi. Uluslararası Telif ve Tercüme Hakları'mn karara bağlandığı antlaşma. Avrupa ülkelerinin kendi aralarında geçerli olmak üzere İsviçre'nin Bern şehrinde yaptıkları bu mukavele sonradan bütün dünyada geçerli oldu. Mukavele, Bern'de imzalandığı için bu isimle anıldı.

121 - Fenn-i Hitan: Dr. Rıza Nur'un, Türkiye'de ilk defa modern sünnetçiliği anlatan eseri. Mekteb-i Sıhhiye'de öğretim görevlisi olduğu dönemde yazıp yayınladı.

122 - Paris Mukavelesi (sıhhiye).

123 - Dr. Akil Muhtar.

124 - Dr. Rıfat Bilge (Kilisli).

125 - Refi' Cevat Ulunay.

SÖZLÜK

- B Ahali: Bir ülkede oturanların tamamı

Ahali-i İslâmiye: Müslüman halk

Ahalî-i Mahalliye: Bölge halkı

Ahass-ı Emek Başlıca amaç, hedef

Ahkâm: Hükümler

Ahkâm-ı Musalaha: Barış

hükümleri

Ahkâm-ı Şer'îye Dini hükümler, İlâhi yasalar

Anasın Unsurlar

Âri: Hür, çıplak, mahrum, yoksun

Âtıl: Tembel

ÂtAlet: Tembellik, durgunluk, hareketsizlik

Bâdilıava: Bedava

Bahri: Denize ait, denizle ilgili

Bahrisefid: Akdeniz Bahrisiyah: Karadeniz Başvekil: Başbakan Başvekâlet:
Başbakanlık Berk Salim, Kurtulmuş, temiz, uzak.

Bililtizam: Bile bile, isteyerek ve bilerek Bitaraf: Tarafsız

- C -

Cebin: Korkak, yüreksiz, alçak

Celb: Getirme, çekme, ça-ğırma

Celse: Oturum

Cemile: İltifat, dostluk gösterisi

Cemiyet-i Akvam: Milletler Topluluğu

Cenubigarbi: Güneybatı

Cenubişarki: Güneydoğu Cidal: Vuruşma, çekişme, boğuşma

- D -

Dağdağalı: Karışık ve gürültülü

Dai: Çağına, propagandist Dârûleytam: Yetimler yurdu

Defetme: Kovma, itme, uzaklaştırma, savma

Denâet: Alçaklık

Dere etme: İçine koymak

Derketme: Anlama, idrâk etme

Dessas: Düzenbaz, aldatıcı, entrikacı

Dimağ: Beyin

Dûn: Aşağı, aşağılık, alçak, soysuz

Duyûn: Borç

Duyun-ı Umumiye: Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödemek üzere kurulan teşküât

- E -

Ecnebi: Yabancı

Ehl-i hibre: Uzman

Ekalliyet: Azınlık

Elzem: Gerekli, lüzumlu

Emrivaki: Baskı ile bir işi yapmaya zorlama, oldu bitti

Emval: Mallar

Eser-i hayat: Hayat belirtisi

- F -

Fasih: Açık, seçik anlatım

Fe minei matlub: En iyi sonuç

Fevt olma: Kaybolma, yok olma

Fırka: Grup, bölük, parti

- H -

Habbe-i vahide: Bir tek, bir tane

Habis: Pis, kötü, bazı hastalıklar için tehlikeli

Hâdis: Olay, vaka, ansızın gündeme gelen

Hall-i kati: Kesin çözüm

Hatt-ı ricat: Geri çekilme yolu

Herçibadabad: Ne olursa olsun, ne pahasına olursa olsun

Heyet-i Vekile: Bakanlar Kurulu

Hilm: Yumuşaklık

- 1 -

İbka: Yerinde bırakma

İbram: Baskı ile, zorla, ısrarla

İbtida: Başlangıç

İcbari: Zorunlu, zorlayıcı

İcra: Yürütme, uygulamaya koyma

İhdas: Ortaya koyma

İhtiyari: Yapıp yapmama-mada serbest olunan Şey

İktiran: Yaklaşma, yaklaştırma

İlga: Yürürlükten kaldırma

İltizam: Gerektirme İnbisat: Genişletme İnhitat: Çöküş, çökme İnkıbaz:
Darlık, sıkılık İnkıraz: Yıkım, yıkılma İnkıta: Kesilme, ara verme İntihab:
Seçme

İcra: Döndürme, geri çevir me

İrva-İska: Sulama

İşaa etme: Yayma

İstihsal: Elde etme, sonuç olma

İstikbal: Gelecek

İstikbal: Törenle karşıla ma

İstikraz: Borçlanma, borç alma

İstinadgâh: Dayanak

İşmizaz: Yüz buruşturmak

İzac: Rahatsız etme

İzam: Büyüme

Kabiiyet-i hayatiye: Yaşama yeteneği

Kamilen: Bütünüyle en iyi şekilde

Kayd-ı ihtiraz: Rezerv

Keenlemyekûn: Olmamış gibi

Kesif: Yoğun

Küh: Öz, temel, esas

_ L -

Lâ: Hayır

Lâşey: Hiçbir şey

Leffetme: Bağlama, beraber sunmak

Levazım: Gerek, gerekli, ihtiyaç duyulan şeyler

* Forma: 28

- M -

Maada: Başka, hariç

Madun: Alt, aşağı

Mahfuz: Saklı

Mahrek: Yörünge

Makule: Nevi gibi

Mâliyyun: Maliyeciler, hesap uzmanları, para konusunda uzman

Malûl: Hasta

Massolma: Emilme, bir şeyin bütünlüğü içinde yok olma

Medyun: Borçlu, minnet altında

Mefkutyet: Yokluk, bulunmamalık

Mehafil: Çevreler

Menhus: Uğursuz, kötü, talihsiz

Meskût: Susma

Meşbu: Doygun, dolu, iyice doymuş.

Metalıb: İstekler, talebler

Mevad: Maddeler

Mezruat: Ekinler

Minkudretfn: Kudretten, Allah'ın kudretinden, kendiliğinden

Miyar: Kıstas

Muaddel: Tadil edilmiş, değiştirilmiş

Muahede: Sözleşme

Mugayir: Zıd, aykırı

Muhabere: Haberleşme

Muhasım: Düşman

Muhit: Çevre

Muhtekir: Tefeci, stokçu

Muhtelit: Karma, karışık

Muntazın Bekleyen

Murahhas: Delege

Münazaa: Tartışma, çekişme

Müseilah: Silahlı

Mustekan İstikrarlı, sürekli

Mütalâa: Bir konu üzerinde yargıya varmak için düşünme, inceleme

Muvafakat: Uygunluk

Muvafık: Uygun

Muvazenet: Denklik, paralel

Muvazi: Paralel

Mübadele: Değişme, değiştirme

Mubayaa: Satınalma

Mükaleme: Karşılıklı konuşma

Mümanaat: Engelleme, mani olma

Münhasıran: Özellikle, yalnızca

Mürtekîp: Yiyici

Mürteşi: Rüşvet alan

Müsavi: Denk, eşit

Müstahzarat: Hazırlanmış ilaçlar

Müstetir: Gizli, saklı

Mülevves: Kirli, pis

Mütareke: Ateşkes, karşılıklı silahlan bırakma

Mütecanis: Homojen, aynı unsurlardan meydana gelen

Mütenefîm Nefret eden, istemeyen, itici, iğ-rendirici

Mütevakkıf: Bağlı

Müzakere: Bir konuyu enine boyuna tartışma, karşılıklı görüş bildirme

Müzıç: Can sıkıcı, usandırıcı

- • N - N -

Naam: Evet

Natuk: Güzel konuşan, ikna edici, hitab eden

Nazariyat: Teori

Nazın Bakan

Nazırlık: Bakanlık

Nevema: Sanki, gibi

Neşvünema: Gelişip büyüme

Nokta-i nazan Bakış açısı, bir konuda göz önünde bulundurulması gereken asıl nokta

Nüvaziş: Okşayış

- R -

Rabtolma: Bağlama

Raşi: Rüşvet veren

Rical: Adam, erkek

Ricat: Çekilme, geri dönme

Riyaset: Başkanlık

Ruh-ı habis: Kötü ruh Ruzname: Gündem

- S -

Sadn Göğüs

Safderun: Safdil, çabuk kandırılır

Sâik: Sebep, amil

Sarahat: Açıklık

Say (Sa'y): Çalışma

Selahiyet-i tâmme: Tam yetki

Su komisyon (Fr.): Alt komisyon

Suitefehhüm: Yanlış anlama, ters yorumlama

Suret-i teşekkül: Oluşum biçimi, oluşma şekli

Şark-ı Cenubi: Güneydo-l^u

Şedit: Şiddetli

Şehremaneti: Belediye

Şerait: Şartlar

Şerik-i cürüm: Suç ortağı

Şibh-i Cezire: Yanmada

- T -

Taayyün: Belirleme, belirlenen, ortaya çıkan

Tabasbus: Yaltaklanma

Tabiye: Strateji

Tahriri: Yazılı olarak

Taht: Alt

Tahtelbahir: Denizaltı

Talik: Tahir

Tanassur: Hristiyanlaşma

Tarafeyn-i akideyn: Anlaşma imzalayan iki taraf

Tariz: Sataşma

Tayip: Ayıplama

Tazammun: İçinde bulundurma, ihtiva etme

Tağşiş: Karıştırma, bulandırma

Teahhüd: Bir şeyi yapma veya yapmamaya söz verme, anlaşma im zalama

Tebdil: Değiştirme

Tebeddül: Değişiklik

Teberru: Bağış

Tebhirhane: Dezenfekte merkezi

Tecavüzü Saldırıya yönelik

Tecrid: Soyutlama

Tedafüi: Savunmaya yönelik

Tefrik: Ayırma

Tekaüd: Emekli

Temenna: Arzu, istek

Temessül etme: Emme, eritme

Tenevvür Aydımlatma, aydınlanma

Tereddi: Geriye gitme, gerileme

Teslis: Üçlü

Tettebbu: Araştırıp incele me

Tezayüd-i nüfus: Nüfus artışı

- Ü -

Üssülharekât: Sıçrama taşı, hareket noktası

- V -

Vahidülcanib; Tek taraflı

Vakıa: 1 - olay, 2 - gerçekten şu da var ki, nitekim

Varidat: Gelir

Vatancüda: Yurdundan ayrı düşmüş

Vaz: Koyma

Vaziulimza: İmza koyan, imzalayan

Vekâlet: Bakanlık

- Y -

Yafta: İlan, afiş

- Z -

Zaar: Belki de, ihtimal ki

Zamir: İç

Zebun etme: Perişan etme, güçsüz bırakma

Zebunkeş: Çaresiz, çile çeken

Zem: Kötüleme, gıyabında aleyhinde konuşma

Zîya:Kayb

BİBLİYOGRAFYA

M. Cemil (Bilsel), Lozan, 1-2 c., İstanbul 1933.

Ali Naci Karacan, Lozan, s. 672, İstanbul. 1971.

Mûnîp Hayri Ürgüplü, Lozan, Yay., Ankara Halkevi, s. 27, 1936

Seha L. Merey, Lozan Banş Konferansı. (Tutanaklar-Belge-ler). Takım D. cilt 6, 1969-1973.

Lozan'da İsmet Paşa'yı Kim Öldürecekti, Cemal Kutay, s.

64 İstanbul, 1956.

Lozan'ın Bir Öncüsü Prof. Ahmet Selabattin Bey, (1878-1920), Seha L. Merey, s. 104, Ankara, 1976.

Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl, Tevfık Rüştü Araş, s. 251, İst. 1935.

Lozan ve Batı Trakya: 1913'de İlk Türk Cumhuriyeti, Ahmet Kayıhan, s. 32 İstanbul, 1967.

Konuşmalar (Lozan'a Dair Konferans), Nedim Ayzan, s.

43-51. Yay. CHP Halkevleri, Ankara, 1940.

Lozan Muahedesi Tercümesi, (Hariciye Vekâleti neşriyatı).

Sevr ve Lozan, Suphi Nuri İleri, İstanbul, 1934.

Lozan Zafer mi Hezimet mi?,' Kadir Mısıroğlu, c. 1-2, İstanbul, 1965-1971.

10 Yıl Savaş ve Sonrası, Fahrettin Altay, İstanbul, 1970.

Moskova Hatıraları, Ali Fuat Cebesoy, İstanbul, 1959.

Siyasi Hatıralar, Ali Fuat Cebesoy, İstanbul, 1957.

Devletler Umumi Hukuku, Dr. Charles Crozat. İstanbul,
1950.

İnönü'nün Hatıraları, (Lozan Kısmı), (İnönü), Ulus Gazetesi, 24 Temmuz
1968'den itibaren.

Siyasi Tarih, Kamil Paşa (Sadrazam) c. 1-2, İstanbul, 1925.

Hatıraları ve Söylemedikleriyle, Rauf Orbay, İstanbul, 1965.

Lozan Zabıtları - Lozan Muahedenamesi ve Senedât-ı Şâire I.
Takım (4 c.), II. Takım (2 c.),
1924-1925.

Nutuk, M. Kemal, Ankara, 1927.

Tatlı Emeller, Acı Hakikatler, Mehmet Murat, İstanbul, 1930.

Hücumlara Cevaplar, Dr. Rıza Nur, İstanbul, 1941.

Gördüklerim, Yaptıklarım, Ahmet Reşit Bey, İstanbul, 1945.

Görüp işittiklerim, Ali Fuad Türkgeldi, Ankara, 1951.

Türk İnkılabı Tarihi, Y. Hikmet Bayur, c. 1-4, Ankara, 1943-1967.

Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, Y. Hikmet Bayur, İstanbul, 1942.

Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti, Y. Hikmet Bayur. 1934.

LOZAN'DAN BELGELER

İsmet İnönü'nün barış andlaşmasını imzaladığı gün Lozan'da maiyetlerinde çalışmış olanlara armağan ettiği resimlerden biri, Tarih Vesikaları Dergisi -

VII.

imzalandıktan sonra İstanbul Üniversitesi'ne armağan ettiği tarihî altın kalem
Tarih Vesikaları Dergisi - VII.

İnönü'nün 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Andlaşması'nı .

I.KMIh1RK H I lITANMO * t K, MA I IU NCK. J/ITMI.IK . I.K JAIH>N.
MA (;itw<;K, 1.\. whjkmi;. İ.İTrAiT SKKBK^cWi>\TK-S >İ,OVKSK.

<I'UİK.- |" rl .

KT UA TlltyUK.

ilaıılrν |url.

Aniine" dİu meme dıısır tir ntrUıv imL <t<-linilıvi'i"*'nt A İciat ile guene
ı|ııı, di'j>uis t If 'ı ■" İrqublt'COıı'iıl.

Snııcit-u" <le rclalıılr >Nır<- t-"ıv)<■". reialions "l'iimilic H dİe i oıııı-
ıııAcrrp ıırtıı^aiırf* aıı lıien-rtn' iom m un iıf lour* nalions respet-lıves,

KiciıMsiııı'iaııı >|nc•('>ıvintimi"(ioııu'ııl (vin- İum'C"Mir le fe*|>e<t ılc
rııRır|ıııı(laiK'< cl ıt>'laMJİİMTHİK*!"-det KİaN.

(Ml I dtfCMİtt <!" r o>ınl-lıır tııı.Tİrdilı'- * re l ı-ttıH tcıııı4il d<-Mİgııı:
|wHİir lı hııı' l 'i.njIKHeıııMaiiri". wvoir :

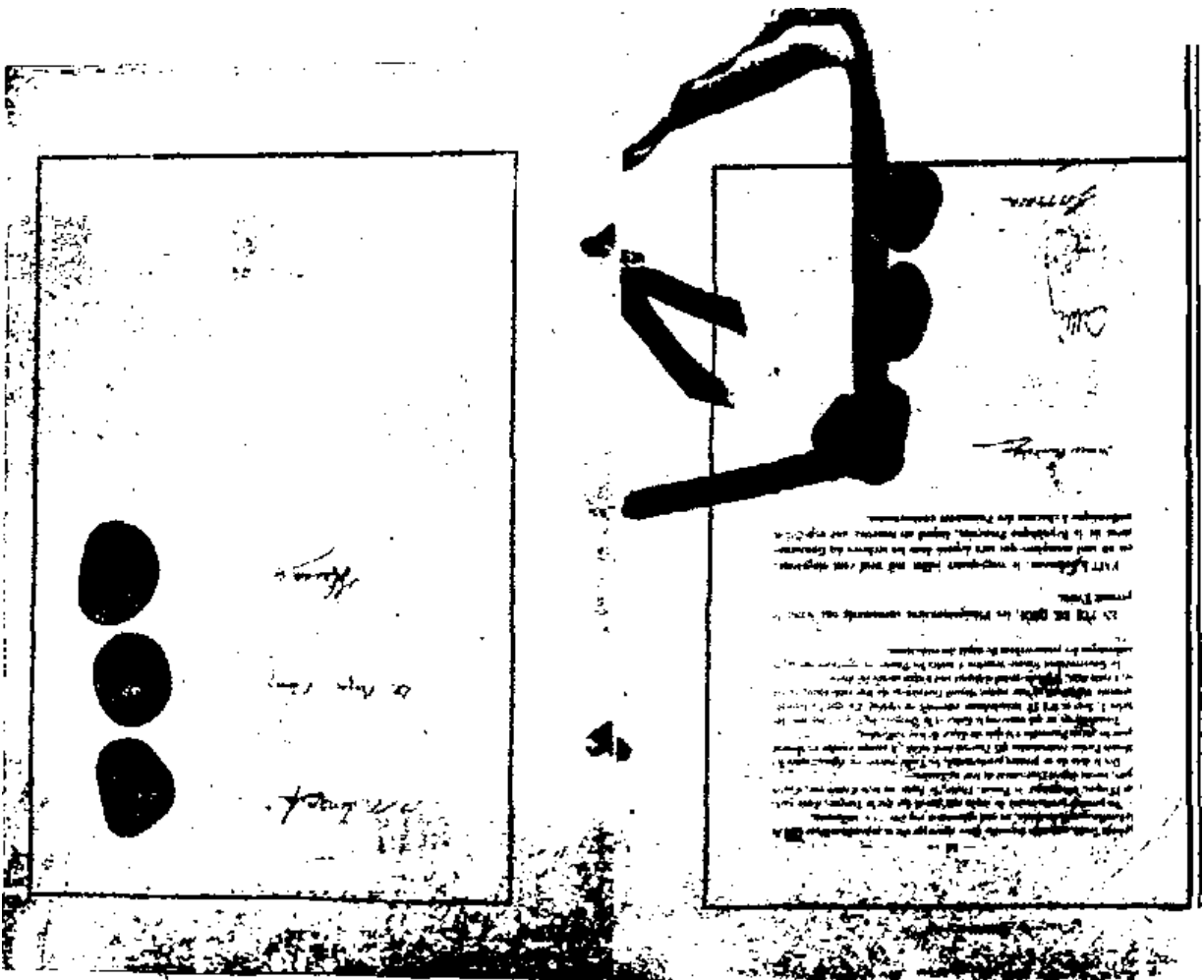
SA MAJFST^: f.K ROI Dİ İKM M MK-I M HM GUAMvK-HİİKTUİM .

Ki h)'Jıııı.NM *: W Hİ S Tıı-.ıııı!rı I 'OI KK S HHITVNNKîı l-S m. OEM
W" MhııHS. KMPKııKI ıı M S İNÜKS :

ı^" Tn^ IWı> * ıahlt- Sir Hur"- " (ırag r Monldj'U İıı;"aoıı.ıı, ıkııro" I ııH, (i.
C. M. (• ., İııııı Cm uııııİMair*- " {ımi%Uh>ııııoj>I<-.

Lozan Sulh Muahedenamesi orijinal metninin ilk sayfası.

Lozan Sulh Muahedenamesi orijinal metninin İngiltere, Fransa ve İtalya
murahaslarınca imzalanan sayfası. Lozan Sulh Muahedenamesi orijinal
metninin Türk murahasları tarafmdan imzalanan sayfası.

DR. RIZA NUR'UN LOZAN HATIRALARI

I

PLEIKS pouvoirs

Isn et Pacha, M inistre des A ffaire s Etrangères do Gouvernement de la Grande

Assemblée nationale de Turquie, fut élu président de la même Assemblée, et nomina président de la Délégalion du susdit Gouvernement à la Conférence qui se réunira de nouveau à Lausanne; il est chargé de négocier et de conclure un traité de paix entre la Turquie, les Puissances Alliées et la Grèce ainsi

et les autres puissances voisines de la Turquie et intéressées dans la question des détroits situés dans celle de la frontière de la Turquie orientale,

à cet effet il est autorisé à signer tous traités, conventions, accords etc....

Fait à Istanbul le 10 Avril 1923.

Le Président du Conseil des Ministres des Affaires Etrangères

■T

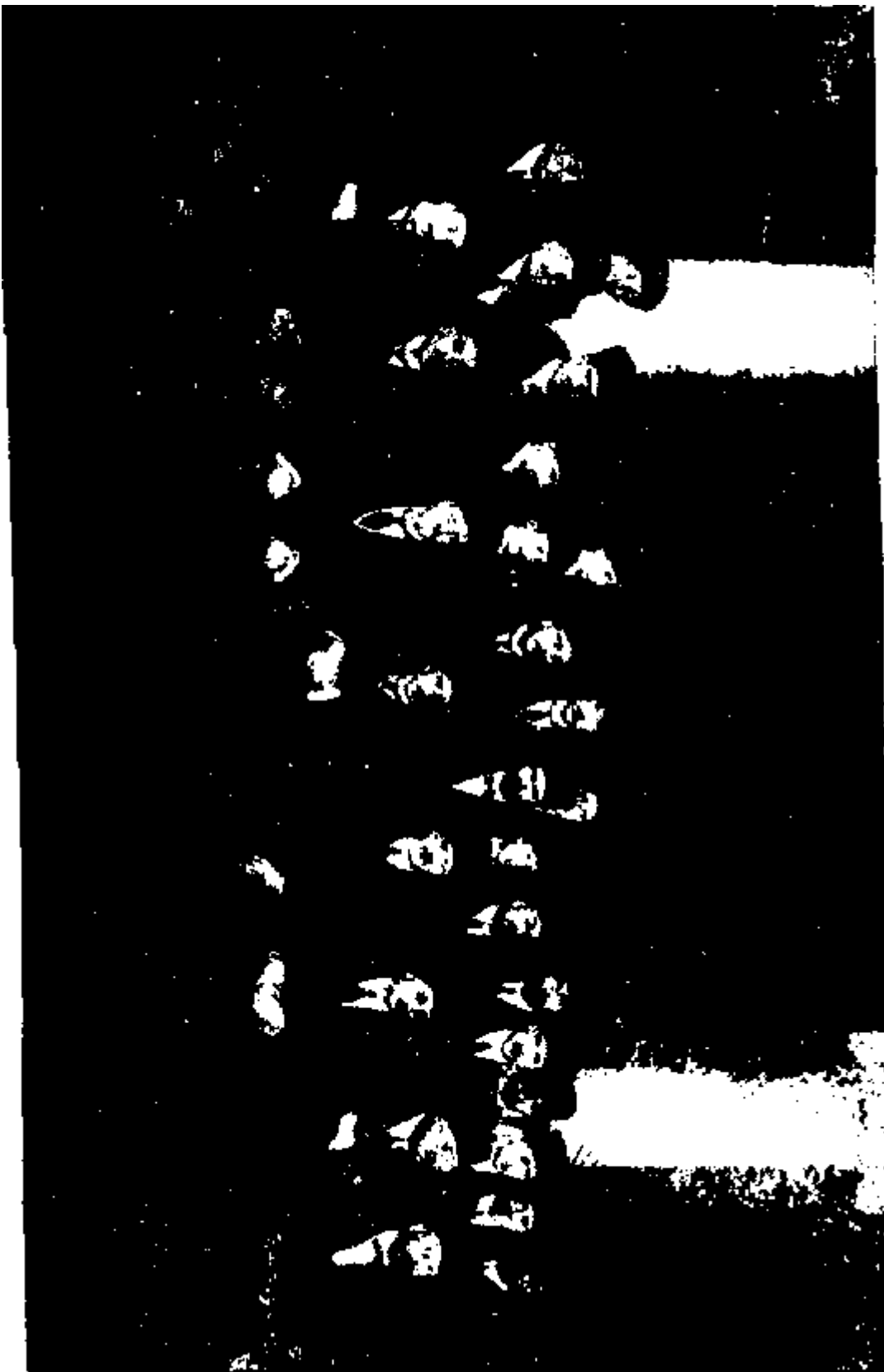
VruUBfl llrmix^ V4HU>

Başvekil Hüseyin Rauf (ORBAY) imzalı selâhiyetname.

* Forma: 29

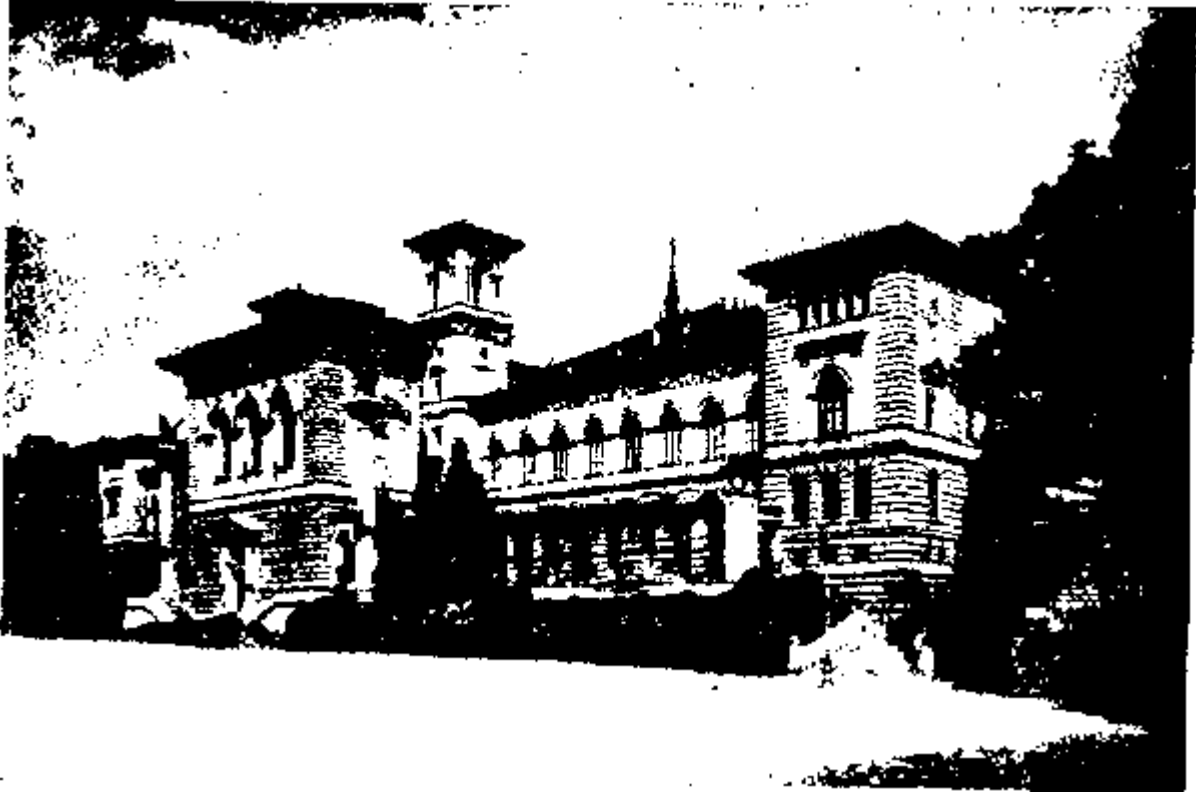
Lozan'a ilk devrede giden Türk Murahhas Heyeti

21.11.1922-4.2.1923.

Lozan'a İlk devrede giden Türk Murahhas heyetinden solda Dr. Rıza Nur, sağda İsmet İnönü.

Lozan Barış Andlaşması'nın imzalandığı üniversite binası (Palais da Rumine).

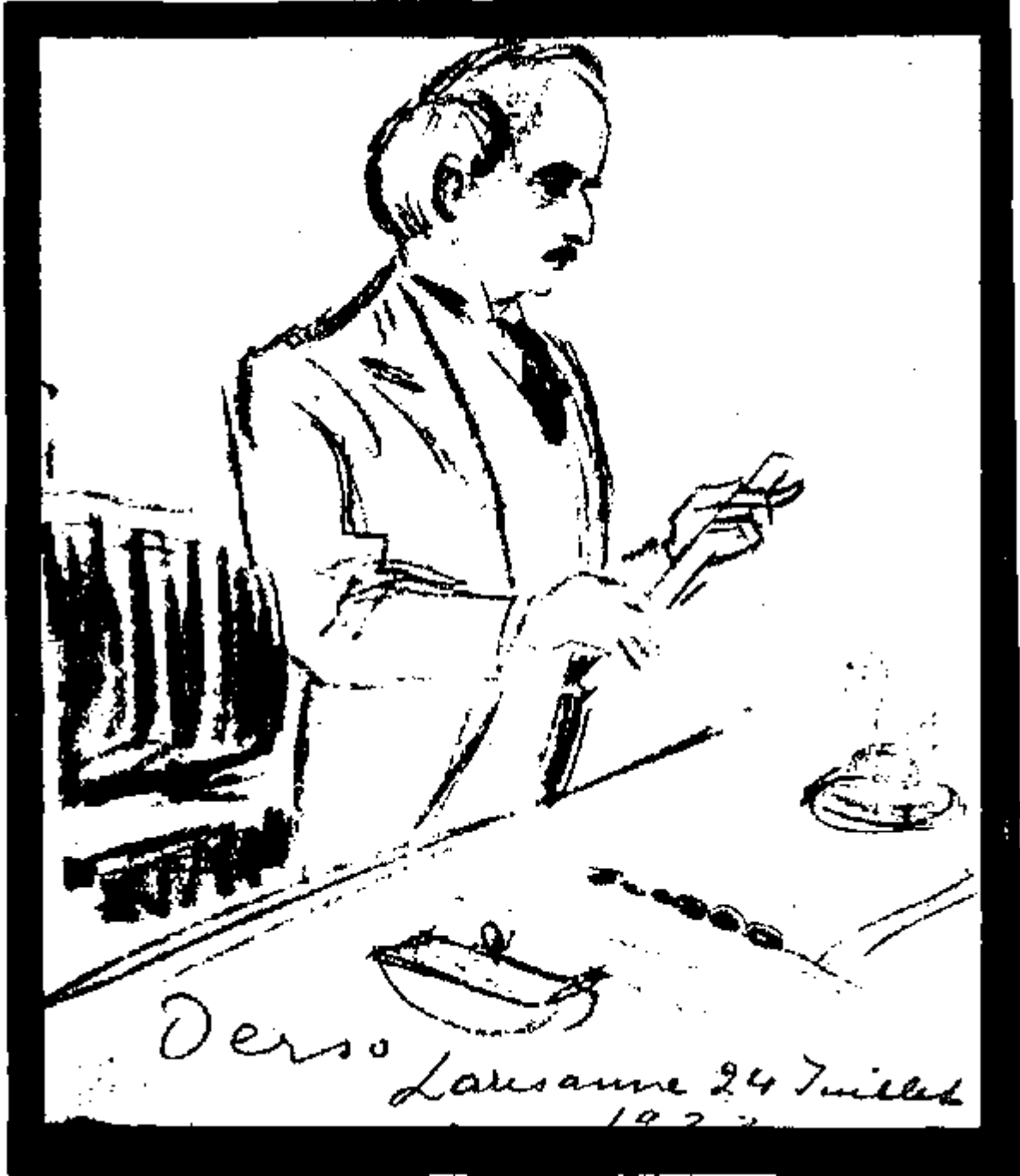

Lozan Barış Konferansı müzakerelerinin yapıldığı Ouchy şatosunun büyük salonu.

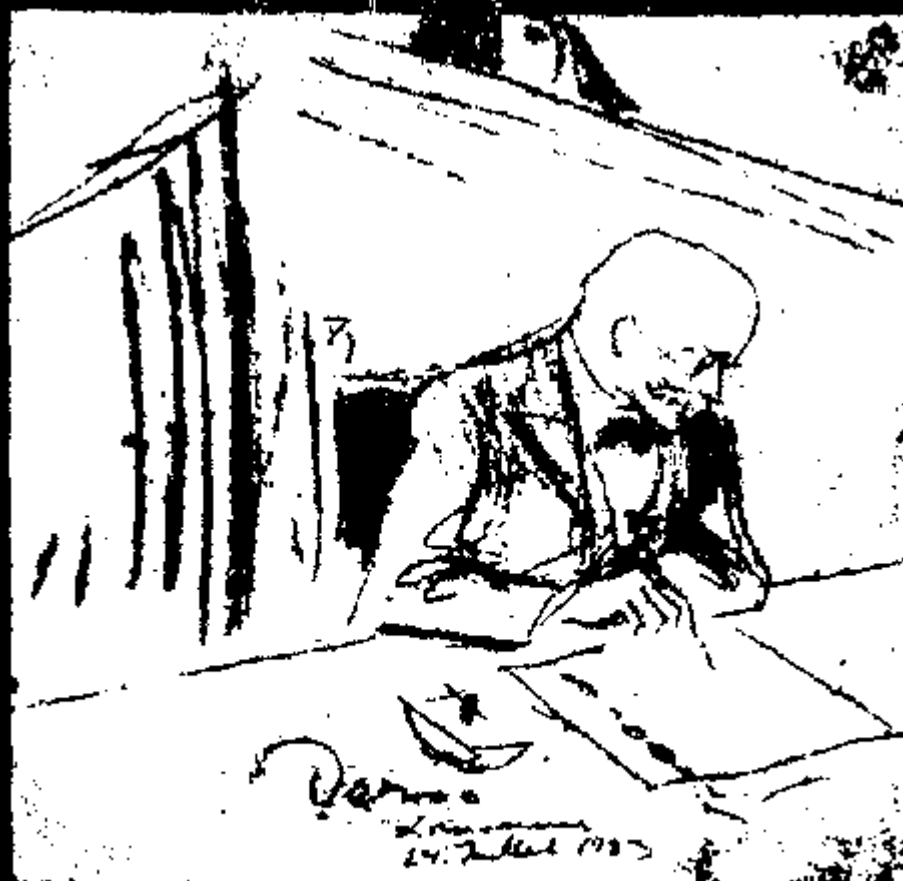
LOZAN'DAN BELGELER

Lozan Barış Andlaşması'nı imzalandığı tarihî an (24 Temmuz 1923, Sah. Saat: 15.00 - 15.30).

İnönü Lozan Barış Andlaşması'm imzaya hazırlanırken (Kariyerist Derso'nun imza salonunda çizdiği resimlerden).

Lozan Barış Andlaşması'nı imzalayan başmuraahhaslardan General Pelfe (Fransa) ve Sir H. Rumbold (İngiltere).

Türk muraahhasları, Lozan barışının imzası için üniversite binasına girerlerken.

Türk murahhaslar, Lozan Barış Andiaşması'nı imzaladıktan sonra üniversiteden çıkarlarken.

"Tazmin"

Madam Bompard'e;

Pek öyle binme küplere hiddetle şer madam⁽¹⁾

Top atsalar da çünkü işitmez benim paşam

Kırsan bırakmayıp Lozan'ın evlerinde cam

Göstermek istesen bize dehşetli bir dram

Türkün silahıdır verecek dehre bir nizam

Düşmandan ordumuz alacak şanlı intikam

Artık kocanla evde otur ol "kom il fo famm" ⁽²⁾ "Olma sokak süpürgesi
kadm kadıncık ol" ⁽³⁾

12 Şubat 1339

Lozan müzakereleri esnasında Türk kamuoyu, Lord Curzon'un tahakkümüne ve Madam Bompard'ın edepsizliğine karşı hissiyatın.* merhum şair Halil Nihad Boztepe'nin mısra-lanyle cevap vermiştir.

Bu mısralar bugün bir vesika olmuştur. (Yanardağ Şâirimiz Halil Nihad Boztepe, s. 121. Kamâleddin Şenocak, 1989 İstanbul)

"Lord Gürzon'a"

Yeter artık giribanından el çek Türk'ün ey zâlim

Bütün dünyayı istersen sıkıştır sıkboğaz eyle

Ne iştir rûz şeb kalmak kilisayı inad içre Müselman ol biraz câmide gel
meyi i niyaz eyle

Eğer meyl-i namaz etmezsen uy doktor Rıza Nûr'a

Demadem câm-ı cem çek durmayıp ekl-i piyâz eyle

Karışmam ben nasıl isterse keyfin öyle yap amma Hazer kıl Türk'ün
âhından ona teklifi az eyle

4 Kânun evvel 1339

İÇİNDEKİLER

İsmet'e beş on defa söyledim: "Bu muahedeyi yaptık. Bunda türlü gayeler vardır. Ona göre maddeler husule gelmiştir. Bunları senden benden başkası bilemez. Muahedenin her maddesinin altında bir sır, sebep, bir fikir, bir emel saklıdır. Muahedenin tatbikatının bu gayelere doğru fiilen yürüyebilmesi için "muahedenin tatbikatı komisyonu" diye bir komisyon yap. Bir de bu gayeleri gizli olarak yazalım, bu komisyona ver, Ona göre nezaret etsinler. Hariçte ve dahilde ona göre tatbik ettirsinler. Muahedeye mugayir türlü işler yapılacaktır. Bu komisyon düzeltir. Bu şimdi Boğazlar için "Dediğim pek gizli ve lüzumlu. Daha gizli olarak .bir risale de cem edip komisyon reisine tevdi et. Bunların yapılması I için alakadar vekaletler de uğraşsın" Bunun ehemmiyeti, kıymetini bir türlü İsmet'e anlatmadım.

Başvekil idi, yapardı, yapmadı. Halbuki bir yıl sonra Yunanistan buna benzer bir heyet yaptı.

ISBN : 975 - 451 - 047 - 4

[1](#)

Madam Bompard, Lozan konferansında Fransız temsilcisi olan zevciyle, Türk murahhasları ile konuşmak istemediklerini ve eşinin bir daha dönmemek üzere Lozan'ı terk edeceğini ve yerine bir asker gelerek Türkleri yola getireceğini hiddet ve kızanlıkla söyleyerek ortalığı velveleye vermişti.

[2](#)

"Commc il faut femme" ahlâk kaideleriyle bağımlı, yani; kadın kadıncık...

[3](#)

("•) Enderun! Vâsıftan bir mısra. K. Ş.